

237 422

ACTA

HISTORICA

NEOSOLIENSIA

Tomus 2

BANSKÁ BYSTRICA 1999

Univerzita Mateja Bela
Univerzitná knižnica

285000054110

1. La Chiesa grande nel Castello. 2. La Torre Alta con 4 cannoni. 3. Via condotta. 4. Una torre ornata di Moschettani. 5. Porta per la quale veniva nel Castello. 6. La torre della Piazza. 7. Quartiere del Commandante. 8. Porta di Cremati. 9. Mura del Castello con sfera d'acqua. 10. Rendella della qual forma he sono 24 attorno la Città. 11. Fiume Bistozza, che entra nella Città. 12. Fuore Corona nel quale entra la Bistozza. 13. La Chiesa de Vandiati. 14. Strada di Cremati. 15. Strada di Stiben. 16. Fondo delle Signori daci e la Pentopex. 17. Porta di Piu, o pris. 18. Casa della sentinella cù la Montagna. 19. Montagna, che sign. reggia la Città. 20. Porta della qual forma ne sono 6 nelle Città.

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA V. 2

137 422
UNIVERZITNÁ KNIŽNICA
Univerzity Mateja Bela
Tajovského 40
974 01 BANSKÁ BYSTRICA
-3-

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Ročenka katedry histórie Fakulty humanitných vied

Univerzity Mateja Bela

II./1999

ÚVOD	5
I. REFERÁTY A KOREFERÁTY Z MEDZINÁRODNEJ KONFERENCIE VYÚSTENIE ANTIFAŠISTICKÉHO ZÁPASU DO OZBROJENÝCH POVSTANÍ V STREDNEJ EURÓPE 1944 – 1945	
<i>Ján Husák</i> : Vyústenie antifašistického zápasu do ozbrojených povstaní v strednej Európe	7
<i>M. M. Drozdowski</i> : Reflexie o SNP a Varšavskom povstaní	11
<i>Stanislav Kokoška</i> : Pražské povstání v květnu 1945	19
<i>Karol Fremal</i> : Slovenské národné povstanie a slovenská historiografia po roku 1989	26
<i>Jan Rychlík</i> : Nacionální aspekt v politice fašistických vlad a antifašistických hnutí střední a východní Evropy	38
<i>Leszek Kuberski</i> : Činnost Srbskolužického národního výboru v okupovanej Varšave v rokoch 1942– 944	45
<i>Marek Masnyk</i> : Sliezska a Slezania v speciálnych akciách poľskej rozviedky na poľsko-nemeckom a poľsko-československom pohraničí v predvečer vypuknutia druhej svetovej vojny	51
<i>Ryszard Kaczmarek – Krzysztof Nowak</i> : Plán „Búrka“ v hornom Sliezsku a v poľsko-československom pohraničí	60
<i>Ladislav Hubenák</i> : SNP – integrálna súčasť európskej rezistencie	79
<i>Jozef Beňa</i> : Evolúcie a revolúcie v štátoprávnej historiografii SNP	89
<i>Daniela Baranová</i> : Formovanie 1. čs. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika	97
<i>Katarína Kováčiková</i> : Ľudské straty a obeť v Liptove v záverečnej fáze 2. svetovej vojny	110
<i>Michal Schvarc</i> : Pohľad z druhej strany – účasť regimentu „Schill“ v bojoch SNP	126
<i>Viliam Dolník</i> : Aktivity Metodického centra v Banskej Bystrici vo vzdelávaní učiteľov dejepisu v tematike antifašistického zápasu	134
<i>Dezider Tóth</i> : Záverečné slovo	137

Vedecký redaktor:

doc. PhDr. Vladimír Varinský, CSc.

Zostavovatelia:

doc. PhDr. Stanislav Matejkin, CSc.

doc. PhDr. Karol Fremal, CSc.

Redakčná rada:

prof. PhDr. Július Alberty, CSc. (predseda)

prof. PhDr. Milan Myška, DrSc.

prof. Dr. hab. Adam Suchonski

doc. PhDr. Miroslav Daniš, CSc.

doc. PhDr. Karol Fremal, CSc.

doc. PhDr. Stanislav Matejkin, CSc.

PaedDr. Ján Stanislav, CSc.

doc. PhDr. Vladimír Varinský, CSc.

Recenzenti:

prof. PhDr. Július Alberty, CSc., doc. PhDr. Karol Fremal, CSc.,

prof. PaedDr. Vojtech Korim, CSc., prof. PhDr. Pavol Martuliak, CSc.,

doc. PhDr. Stanislav Matejkin, CSc., PaedDr. Ján Stanislav, CSc.

II. HISTORICKÉ ŠTÚDIE

Jan Rzoňca: Sidelná sieť v uhorsko – haličskom pohraničí v opise Františka Siarčinského..... 139

Jaroslav Mazúrek, ml.: Vývoj banskej správy, administratívy a banského školstva v druhej polovici 19. storočia 151

Valéria Chromeková: Program politických strán Uhorska v období parlamentnej krízy v rokoch 1903–1905 159

Pavel Marek: K Švihovskej afére z roku 1914 170

Miloš Štilla: Parabrigáda po ústupe do hôr 180

Dana Vasilová: Analýza výskumných materiálov k téme Podiel výučby dejepisu na formovaní historického vedomia u študujúcej mládeže 196

RECENZIE

Nina Pavelčíková: Slováci v Českej republike po roce 1945 210

SPRÁVY

Július Alberty: Slávnostný príhovor na Ostravskej univerzite 215

Štefan Ferienc: Vyučovanie dejepisu na školách a prekonávanie stereotypných obrazov susedných národov 219

Dana Vasilová: Bilaterálny seminár učiteľov dejepisu 221

ÚVOD

Druhé číslo ročenky katedry histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici obsahuje referáty a koreferáty účastníkov medzinárodnej konferencie pod názvom Vyústenie antifašistického zápasu do ozbrojených povstaní v strednej Európe 1944–1945, ktorú katedra v spolupráci s Múzeom SNP v Banskej Bystrici, s Poľským kultúrnym strediskom v Bratislave a so Slovenským zväzom protifašistických bojovníkov zorganizovala v dňoch 8.–9. septembra 1999 pri príležitosti 55. výročia Slovenského národného povstania.

Druhá časť ročenky zahŕňa štúdie, recenzie a správy členov katedry ako aj spolupracovníkov z iných domácich i zahraničných pracovísk.

Redakcia

REFERÁTY A KOREFERÁTY

VYÚSTENIE ANTIFAŠISTICKÉHO ZÁPASU DO OZBROJENÝCH POVSTANÍ V STREDNEJ EURÓPE

genpor. Ján Husák

Slovenský zväz protifašistických bojovníkov, Bratislava

Vznik a priebeh povstaleckých vystúpení vo viacerých krajinách Európy a vôbec antifašistický zápas mali svoju dlhodobejšiu históriu a nevznikli samoúčelne.

Krátko po skončení 1. svetovej vojny vznikali v mnohých krajinách, najmä v porazených, krízové situácie. Zvyšovala sa nezamestnanosť, zhoršovali sa životné podmienky, hlboko klesala hodnota peňazí. V tejto situácii sa v Nemecku, ale i v Taliansku usilovali hľadať východisko. Videli ho v získavaní nových kolónií, ktoré chceli okupovať a vykorisťovať vo svoj prospech. Taká bola politika rozpínajúceho sa imperializmu. Boli to podmienky na vznik ideológie a čoskoro aj praxe nacionalizmu v Nemecku, fašizmu v Taliansku a Španielsku. Fašizmus predstavoval ideológiu jedného silného vodcu, jednej vládnucej strany a výsostné postavenie vlastného národa nad všetky ostatné. Nenávisť voči iným umožnila uplatniť sa rasizmu v jeho najhrubšej podobe, aká v tom období existovala – v hromadnom vyvražďovaní a likvidácii takzvaných menejcenných národov, medzi ktorých patrili podľa nacistických teórií predovšetkým Židia. Mnohostoročná história aj v tomto prípade potvrdila, že išlo nielen o ľudí, ale aj o ich majetky, obchody, zlato. Také tendencie mal aj ľudácky režim na Slovensku vo vojnovom Slovenskom štáte formou arizácie po židovských občanoch.

Pred 2. svetovou vojnou vznikali v Československu separatistické názory, najmä v Čechách medzi sudetskými Nemcami a na juhu Slovenska medzi Maďarmi. Boli to prvé signály, po ktorých narastali podmienky na politické roztržky.

Bolo to predovšetkým úsilie vznikajúceho nacistického Nemecka získať nové teritória. Aby to dosiahlo, rozpúťavalo vášne silného nacionalizmu. Degradovaním miesta a úlohy iných národov, ktoré mali Nemcom iba slúžiť, narastala v Nemecku masová hystéria, s ktorou hitlerovská propaganda dokázala výhodne manipulovať. To všetko sa dopĺňalo budovaním silnej armády a jej vyzbrojovaním.

Nevšímavosť a ľahostajnosť mocných sveta, no najmä západných mocností vytvárala živnú pôdu pre nacistickú rozpínavosť. Bol to skôr tichý súhlas pre rozpory medzi Nemeckom a Sovietskym zväzom, podľa hesla – „Kde sa dvaja bijú, tretí víťazí“.

Preto západní politici v roku 1938 ustúpili požiadavkám Hitlera a súhlasili s odstúpením častí Československa Nemecku a Maďarsku, neprotestovali proti anektovaniu Rakúska a neskôr proti rozbitiu Československa, mlčky prijali fakt, že hitlerovské vojská začali vojnu proti Poľsku a že túto krajinu si dve, na krátky čas nesúperiace mocnosti rozdelili medzi

seba. Ale ľahostajnosť a nevšimavosť priniesli aj krutú daň, ktorou boli západní politici zrazu postavení pred hotový fakt: Hitler rýchlo jedno za druhým poráža a okupuje Belgicko, Holandsko po kapitulácii Francúzska obsadzuje Nórsko. Vojna sa začína v Juhoslávii a v Grécku. Pravda, vojna nikde a nikdy nie je láskavá, je to kruté násilie. A v 2. svetovej vojne sa prejavovalo s mimoriadnou intenzitou.

Nadutá nadradenosť nemeckého nacizmu, vojenských predstaviteľov jeho moci všade v Európe, kde sa objavili a snažili sa usadiť, prinášali so sebou nenávisť a pohrdanie ľudu, ktorý sa nechcel zmieriť s ponižujúcim postavením. Ich nenásytosť zmocniť sa sveta sa obrátila aj smerom k Veľkej Británii. Útoky nacistických hitlerovských vojsk sa stali bezprostrednou likvidáciou štátov, príslušníkov iných národov, s narastajúcim fašistickým násilím z Nemecka, Talianska a Španielska, rozširujúcim sa po Európe ako mor. Zdesenie a útrapy miliónov ľudí i vývoj udalostí doslova šokovali. Pokrokový a demokratický svet sa prebral a zobudil z ľahostajnosti a nevšimavosti. Vznikali a spájali sa sily, ktoré chceli postaviť prekážky nemeckému nacizmu a fašizmu a proti nemu bojovať.

Bolo však treba prekonať ošial' nacionalno-sociálnych hystérií. Pripomeňme si, že Hitlerova politika a hospodárske úsilie v rýchlom vyzbrojovaní armády priniesli v Nemecku hospodárske oživenie. Podobne to bolo v Taliansku a Španielsku. S obdobnou situáciou sme sa stretli na Slovensku po vzniku vazalského štátu po roku 1939. Dnes to využívajú niektorí krátkozrakí historici, pohrobkovia ľudáckeho režimu tvrdiac, že Slovensko v tých rokoch prosperovalo. Zabúdajú dodať, ako rýchlo rástli a zaplňali sa koncentračné tábory. Takisto zabúdajú, že tisíce ľudí zo Slovenska deportovali na práce do Nemecka, že tisíce slovenských Židov prišli o majetky a životy a že pokrokovým alebo nie v súlade so štátnou politikou a ideológiou zmýšľajúcimi ľuďmi boli tvrdo prenasledovaní.

Tak v celej Európe, ale aj na Slovensku vznikali podmienky, že ľudia začali postupne dvíhať hlavy, že sa začali zjednocovať v odpore proti fašistickému teroru. Prestávali váhať, či sa majú poddať osudu, alebo sa mu vzoprieť. Zvíťazila druhá možnosť – vzoprieť sa. Zvíťazila najmä preto, lebo život, ľudská snaha nepoddať sa zlu a hystérii, nedôstojnému životu, otroctvu, prežiť, vzoprieť sa aj za cenu straty života, bola silnejšia.

Ilegálne a postupne odbojové organizácie vznikali vo všetkých okupovaných krajinách. Juhoslávia sa vojensky postavila proti presile a viedla až do oslobodenia neľútostný boj za svoju slobodu. Partizánske oddiely, hnutia odporu proti fašizmu vznikali a mali živnú pôdu vo Francúzsku, Taliansku, Grécku, či v iných štátoch. Osobitne silné zázemie mal tento odpor v okupovaných častiach Ukrajiny, Bieloruska, v Rusku. Na Slovensku vznikali prvé odbojové skupiny na východe, ale čoskoro si našli domácu pôdu aj na strednom a západnom Slovensku.

Povzbudenie všetkým týmto silám, ktoré sa začali spájať i medzinárodne, prišlo na jar v roku 1943, keď Červená armáda zastavila postup nacistických vojsk a začal sa ich všeobecný ústup. Ďalším zlomom bola invázia spojeneckých vojsk na francúzskom pobreží v Normandii. Postupne vypukli povstania v jednotlivých krajinách Európy, ktoré si okamžite získali podporu širokých vrstiev obyvateľstva. To bola sila, s ktorou štáby hitlerovských vojsk nerátali a ktorá sa stala pevnou súčasťou víťazstva a porážky nacistických vojsk.

Z okupovaných krajín utekali vlastenci, najmä vojaci, do spojeneckých armád antihitlerovskej koalície a k partizánskym jednotkám. Utekali z väznic a koncentračných táborov len preto, aby sa mohli zapojiť do boja proti fašistickému teroru a za jeho porážku.

Keď sme sa v nedávnych augustových dňoch stretávali so zahraničnými odbojármi na povstaleckej pôde v Banskej Bystrici pri príležitosti 55. výročia SNP, a keď sme videli

viaceré filmové dokumenty o životných osudoch tých bojovníkov, ktorí sa zúčastnili SNP, rezonovala tu jediná myšlienka v tom čase mladých ľudí: nebojovali sme nadarmo – nemecký nacizmus a fašizmus bol porazený. A hovorili to jednohlasne Francúzi, Rusi, Ukrajinci, Česi, Poliaci, Maďari, nemeckí antifašisti a príslušníci ďalších 12 prítomných národností, ktorí pozdvihli proti nemu nielen svoj hlas, ale predovšetkým zbrane.

Povstanie v Juhoslávii, Slovenské národné povstanie, Varšavské povstanie a Pražské povstanie, ako aj rozsiahle partizánske hnutia bývalého Sovietskeho zväzu boli významným vyústením antifašistického zápasu v strednej a východnej Európe. SNP, ako druhé najväčšie v Európe dva mesiace postupne viazalo sedem dokonale vyzbrojených divízií Wehrmachtu a SS. SNP nebolo porazené a prechodom na partizánsky spôsob boja po jeho zatlačení do hôr významne prispelo k ukončeniu 2. svetovej vojny.

Ozbrojené povstania v strednej Európe sú neodmysliteľnou súčasťou taktiky a stratégie vo všetkých bojových frontových operáciách. Bola to vojenská a ľudová sila spojená do jednotného úsilia v boji za slobodu a mier. Áno, po vyše polstoročia od 2. svetovej vojny historici ešte nevyčerpali všetky pramene – úlohy, miesta a význam povstania z hľadiska vnútroštátneho a medzinárodného významu. Aká to bola vnútorná sila národa, postaviť sa v hlbokom frontovom tyle proti vojenskej presile zla, útlaku, neslobody. Pripomeňme, koľko váhaní a prekážok muselo prekonať 8400 príslušníkov 32 národností sveta, aby miesto vyčkávania, čo bude ďalej prišli bojovať do SNP za slobodu slovenského, aj svojho vlastného národa. Aké to boli morálne aj internacionálne kvality človeka, ktorý bez ohľadu na svoj život chce poraziť zlo.

Uplynulo necelých 55 rokov od skončenia 2. svetovej vojny. Aktéri povstania v Európe, a to plne platí aj pre SNP, by mohli povedať, že svoju historickú úlohu splnili a aj im mnohí vmucujú, že svoju úlohu dohrali.

Avšak úloha povstalcov je plniť a splniť odkaz Povstania v boji za slobodu, demokraciu, ľudské práva a mier. Mier – proti nezmyselným vojnám aj po 2. svetovej vojne. Proti tragédiám v Hirošime – Nagasaki, Vietname a Afganistane, Čechensku a Juhoslávii. Proti vypáleným a zničeným obciam a mestám, hromadným hrobom a ľudským tragédiám.

Povstalci sa naďalej stretávajú v Európe s narastajúcimi prvkami neonacizmu, neofašizmu, rasizmu, násilia, porušovania ľudských práv a slobôd. Politické, národnostné a náboženské rozpory rodia vojnové konflikty. Filmy, televízie a iné hromadné oznamovacie prostriedky prezentujú v mnohom zlo a nenávisť, kde nie vždy víťazí dobro nad zlom.

Značná časť mladých ľudí, spravdla detí, tieto príbehy a „hrdinov“ doslova hltajú, chcú sa im podobať. A tak sa správajú násilnícky, spochybujú sa do skupín skínov či iných, agresívnych spoločenstiev, vytvárajú zatiaľ utajované, ale na mnohých miestach i neskrývané mafiánske zoskupenia, lúpie, vraždia. Povstalci a pokroková verejnosť si kladú otázky – taká má byť naša budúca kultúra? – proti takémuto vývoju zápasme o zmenu myslenia ľudí proti lokálnym a regionálnym vojnám a stupňujúcemu násiliu. Preto musíme dvíhať varovný hlas, bojovať proti ľahostajnosti a nevšimavosti, ktorá prispela k tomu, že v 2. svetovej vojne prišlo o život viac ako 50 miliónov ľudí, nehovoriac o nesmiernych majetkových a iných škodách a aby tieto neprešli do budúceho tisícročia.

Vážení priatelia.

Z tohto pohľadu považujem aj dnešný seminár s medzinárodnou účasťou o vyústení antifašistického zápasu do ozbrojených povstania v strednej Európe nielen za významný, ale

aj za podnetný pre ďalšiu činnosť odbojárskych organizácií a pokrokových ľudí Európy a sveta.

Počas osláv 55. výročia SNP v Banskej Bystrici na Slovensku, zhodne konštatovali Slováci, Česi, Poliaci, Rusi, Ukrajinci, Juhoslovania, Chorváti, Nemci, Maďari, Francúzi, Židia, Angličania a Američania, ktorí takisto pricestovali, aby nás v našom úsilí podporili a pripomenuli si obeť vojny, že v našom zápase proti fašizmu, násiliu, xenofóbii, proti všetkým prejavom útlaku iných ľudí, či národov treba pokračovať a tento zápas ešte zosilniť. Je to naša povinnosť voči mŕtvym. Je to aj naša povinnosť povstalcov Európy v 2. svetovej vojne voči miliónom vdov a sirôt, ktoré vojny po sebe zanechávajú.

Povojnový a súčasný vývoj na svete nasvedčuje, že nestačí vojnu vyhrať, zvíťaziť v nej a to sa týka aj povstania, ale, že treba ďalej bojovať za mier. To je aj do tretieho tisícročia úloha veteránov vojny, povstalcov a ľudí na svete.

REFLEKSIE O POWSTANIU SŁOWACKIM I WARSZAWSKIM

M. M. Drozdowski

Akadémia wiedz, Warszawa, Polska

Dwa nasze słowiańskie państwa przeżywające głęboki proces transformacji są zmuszone na nowo odczytać swoją historię XX wieku. Klęska Związku Sowieckiego, rozpad sowieckiego komunizmu w Rosji i w państwach Układu Warszawskiego implikują postawienie na nowo wielu pytań pod adresem wspomnianych powstań, ich genezy, charakteru i konsekwencji.

Jakie były przyczyny Powstania Warszawskiego i Powstania Słowackiego?

Delegat Rządu RP na Kraj wicepremier Jan Stanisław Jankowski ps. "Soból" w przemówieniu radiowym z 1. września 1944 tłumacząc motywy wywołania powstania podkreślił: "Chcieliśmy być wolni i wolność sobie zawdzięczać".¹ Ta teza moim zdaniem dotyczy także Powstania Słowackiego, które miało na celu przekształcenie satelickiego reżymu ks. Tiso w niepodległe federacyjne państwo czecosłowackie przy pomocy słowackiej armii, słowackich partyzantów i szerokiego zaplecza cywilnego społeczeństwa wspierającego wspomniane siły zbrojne. Słowacy sami chciały wywalczyć sobie demokratyczną federację opartą na równorzędności uprawnień Słowaków, Czechów i Ukraińców.

Geneza obu powstań była diametralnie inna.

Powstanie Warszawskie było kontynuacją wrześniowej bitwy o niepodległość, przegranej w konfrontacji z obu agresorami, niemieckim i sowieckim. Była kontynuacją wysiłku rozbudowanego w strukturach wojskowych i cywilnych Podziemnego Państwa Polskiego liczącego w 1944 r. ca 350 tys. żołnierzy Armii Krajowej i ca 50 tys. funkcjonariusze centralnych i lokalnych struktur cywilnych wspomnianego państwa.

Prezydent, Naczelny Wódz i premier, prezes Rady Narodowej RP (namiastka parlamentu) – polityczni kierownicy Powstania funkcjonowali w Londynie. Ich krajowymi odpowiednikami w powstańczej Warszawie byli: Delegat Rządu w randze wicepremiera, Komendant Główny AK podporządkowany Naczelnemu Wodzowi, dynamicznie pracująca, pluralistyczna Rada Jedności Narodowej.

Geneza Powstania Słowackiego była związana z głębokim kryzysem młodej państwowości słowackiej, związanej m. in. z proklamowaną w ylinie przez Słowacką Jedność Narodową 6 października 1938 r. autonomię słowacką i powstałym nazajutrz rządem autonomicznym księdza Józefa Tisy.

Państwo słowackie było dziełem porozumień koalicji od narodowych socjalistów po fundamentalistyczne grupy z Narodowej Federacji Faszystowskiej. Deklarację żylińską po wahaniach podpisali komuniści i socjaldemokraci. W wyborach do Sejmu Słowackiego z 18 grudnia 1938 r. przeprowadzonych w atmosferze nacisków administracyjnych i terroru 98%

¹ Rzeczpospolita Polska nr 44 2 IX 1944, s. 1.

głosów podło na bardzo zróżnicowaną wewnątrznie partię ludacką cieszącą się znacznym poparciem Kościoła katolickiego.²

Część ludaków opowiadała się za utrzymaniem autonomii, część chciała ją umocnić przy pomocy Polski, część przy pomocy Węgier, większość pragniała przekształcić status autonomii w niepodległe państwo słowackie.

Po zakazie działalności komunistów i socjaldemokratów część ludaków rozpoczęła kampanie przeciwko Czechom i ydom, uzgadniając z Berlinem najważniejsze poczynania polityczne.

Praca wydana przez Muzeum Słowackiego Narodowego Powstania autorstwa Roberta Bdllera, Gity Fatranovej i Stanisława Mičeva pt. "Słowaccy ydzi" (Bańska Bystrzyca 1991) udowadnia: antysemityzm był istotnym fragmentem programu Ludowej Partii, wielu jej prominentnych członków. Ta partia zdeterminowała narodowościową politykę państwa słowackiego, przeciwstawiając demagogiczną alternatywę – nacjonalizm albo wyzbiecie się narodowości. Gdy przedstawiciel wspomnianej partii Karol Sidor zaproponował wywózkę ydów słowackich do Birobidsanu spotkał się z protestami posłów z innych partii. Program deportacji ydów ze Słowacji forsował Augustín Moravek. Realizację tego programu omawiali z Hitlerem Tiso, Tuka, Mucka, Čatloš 20 pa dziemika 1941 r. Himmler obiecał pomoc Muckovi w realizacji tego programu przy pomocy organizacji na Słowacji obozów koncentracyjnych. Deportacji domagały się obok rządu słowackiego także rządy Rumunii i Chorwacji by przejąć majątek deportowanych ydów. Władze państwa słowackiego oferowały m. in. przymusową pracę w III. Rzeszy w ramach uzgodnionych kontyngentów 20 tys. młodych ydów słowackich.

Himmler domagał się pozbawienia deportowanych ydów obywatelstwa i zapłacenia za każdego deportowanego yda 500 marek. Komitet Ekonomiczny Ministrów wskazywał na szkody gospodarcze dla państwowości słowackiej wynikłe z deportacji, ale gotów był ze względów ideologiczno – programowych wyrazić zgodę na tę deportację. Głosy protestów były ale nieliczne. Słowacja pierwsza opowiedziała się za deportacją w stosunku do innych państw satelickich. ydzi na wieść o planach rządu słowackiego starali się bronić m. in. za pośrednictwem Macka, memorandum rabinów do księdza Tiso i w postaci oddziaływania na duchowieństwo katolickie i przedstawicieli Stolicy Apostolskiej.

Interwenował przeciw deportacji biskup Jantansa w imię ludzkich idealów. Interwenowała przeciwko deportacji Stolica Apostolska. Idea deportacji zyskała poparcie katolickich "Nowin" w 1942 r. Pierwsza deportacja objęła od 4 marca do pa dziemika 1940 r. 50 tys. ydów do Auschwitz (a nie do Polski!).

14 marca 1939 r. pod ochroną oddziałów fundamentalistycznych Gwardii Hlinkowskiej i niemieckich ochotniczych oddziałów obromnych proklamowano niepodległość Słowacji uznaną przez Polskę i Węgry.

Dramatem młodej niepodległości słowackiej był układ z Niemcami 23 marca 1939 r. III Rzesza podejmowała się chronić niepodległość i integralność Słowacji otrzymując prawo budowania zakładów przemysłowych i utrzymywania garnizonów w strefie ochronnej w zachodniej Słowacji. Ta lokalizacja łączyła się z przygotowywaną agresją na Polskę. Układ ten podpisano po okupacji Ukrainy Zakarpackiej przez wojska węgierskie (18 marca 1939 r.).

Likwidacja niepodległości Czechosłowacji 15 marca 1939 r. była wstrząsem dla Słowaków i Polaków. W ręce Niemców wpadły zapasy złota i dewiz w wysokości 50 mln dolarów, około 1600 samolotów (w tym 660 bojowych), 700 czołgów, 16 pociągów pancernych, 63 000 ciężkich i lekkich karabinów maszynowych. Słowaccy przyjaciele Polski, a było ich niemało, zdawali sobie sprawę że nad południową granicą Rzeczypospolitej zawisło wielkie niebezpieczeństwo. 17 marca 1939 rząd amerykański potępił "czasowe zniweczenie swobód wolnego i niepodległego narodu". Olbrzyma większość społeczeństwa polskiego, mimo antyczeskiej propagandy rządowej i przejęcia w październiku 1938 Zaolzia, sympatyzowała z narodem czeskim, któremu Niemcy pozostawili duży margines autonomii, kulturalnej i administracyjnej, nie spotykanej w okupowanych przez nich krajach. Baza kolaboracji z hitlerowcami była bardzo szeroka w stosunku do Polski czy Jugosławii. Stąd ruch oporu był tu skromny. Nie było tu walk partyzanckich o poważniejszym zasięgu. Czesi okazali się mistrzami w małym "sabotażu", w biernym oporze.

We wrześniu 1939 spotkałyśmy z wieloma odznakami sympatii licznych grup słowackich. Latem 1940 działac zaczęła armia czechosłowacka licząca 11 tys. żołnierzy, wśród których znaczny odsetek stanowili Słowacy. 26 czerwca 1940 r. powstał w W. Britanii tymczasowy rząd czechosłowacki w wyniku przesształcenia dotychczasowego Czechosłowackiego Komitetu Narodowego. Namiastka parlamentu była Rada Państwowa. Słowacy walczyli w słynnych dywizjach lotniczych 310 i 311. Brali wraz z naszymi żołnierzami udział w bitwie o Tobruk.

Do agresji III Rzeszy na Związek Sowiecki kręgi polityczne związane z rządem emigracyjnym nie bały się jawnie krytykować imperializm sowiecki, ale już 18 lipca 1941 Beneš podpisał ze Związkiem Sowieckim umowę o współpracy. Kreml uznał rząd czechosłowacki na emigracji.

Warto dodać, że w przeciwieństwie do PPR kierownictwo KPCz w Moskwie uznał rząd na emigracji i wysłało swych przedstawicieli do Rady Państwowej.

Mimo, że formalnie 29 stycznia 1942 r. Beneš podpisał umowę o konfederacji z Polską nie solidarizował się nigdy z polityką rządu Sikorskiego i Mikołajczyka wobec ZSSR. Pod wpływem Stalina a przede wszystkim bitwy stalingradzkiej i kurskiej Beneš wycofał się z konfederacji z Polską. Gotów on był do dalekoidących kompromisów z ZSSR by utrzymać jedność państwa czechosłowackiego, a w nim pluralizm polityczny i wielosektorowość gospodarki. W komunistach widział realną siłę polityczną i przyszłego partnera. Tych złudzeń Beneša wobec Związku Sowieckiego prócz komunistów polskich nie podzielała większość Polaków, którym pakt Ribbentrop – Mołotow odebrał połowę terytorium państwowego i którzy po doświadczeniach pierwszej okupacji sowieckiej 1920 r. przeżyli bardziej brutalną okupację lat 1939 – 1941, masowe wywózki, deportacje i polityczny mord na jeńcach wojennych w Katyniu, Miednoje i Charkowie.

Gdy rząd sowiecki po ujawnieniu tej zbrodni, tylko na próbę jej wyjaśnienia przez Międzynarodowy Czerwony Krzyż odpowiedział zerwaniem stosunków dyplomatycznych z rządem gen. Sikorskiego, Beneš doprowadził do podpisania 12 grudnia 1943 r. ze Związkiem Sowieckim umowy o przyjaźni, wzajemnej pomocy i współpracy. Dla Słowaków marzących o niepodległości dla swego kraju była to zapowiedź, że jej realizacji wymagałaby walki na trzy fronty: przeciw niemieckim protektorom, przeciw zmodyfikowanej strategii czechosłowackizmu Beneša i przeciw Związkowi Sowieckiemu, który zawarł z Benešem pakt przyjaźni.

² Roman Heck, Marian Orzechowski, Historia Czechosłowacji, Wawa 1969, s. 370.

Komuniści słowaccy inspirowani przez Moskwę po bitwie stalingradzkiej postanowili zmusić Beneša bezskutecznie do skierowania do Słowaków oficjalnej deklaracji rządowej uznającej ich za samodzielny naród, posiadający prawo do decydowania o swym losie.

Deklaracja komunistów sowieckich, czeskich i słowackich o prawie do samookreślenia była wygodnym hasłem demagogicznym. Prawo to nigdy nie było przez komunistów przestrzegane, ponieważ zawsze było ono podporządkowane wyższemu prawu – interesom rewolucji socjalnej, a faktycznie dyktaturze partii komunistycznej, a mówiąc ściśle dyktaturze jej kierownictwa.

Czeski ruch oporu, w większości związany z rządem londyńskim – z centralnym kierownictwem Krajowego Ruchu Oporu (Centrum Politycznym i Obroną Narodu) po zamachu na Heydricha został poważnie spacyfikowany.

Nam Polakom przyjdzie zrewidować wiele marksistowsko – leninowskich poglądów na temat państwa słowackiego. Nadużywanie przymiotnika "faszystowskie" państwo słowackie musi ulec rewizji. W przeciwieństwie do państw faszystowskich sejm słowacki posiadał szerokie pełnomocnictwo. Pluralizm polityczny istniał faktycznie. Wielu Słowaków, w tym żołnierzy słowackich w Kieżmarku, Zvoleniu, Levočy, Kremnicy nie chciało się bić z Polakami.

Polska ludność pograniczna boleśnie przeżyła przyłączenie 21 listopada 1939 r. północnej części Spisza i Orawy do Słowacji we współpracy z Wehrmachtem.

Nawet Gwardia Hlinkowska była wewnątrznie głęboko podzielona politycznie. Wielu księży, posłów, oficerów i urzędników było zaniepokojonych demagogią społeczną Gwardii zmierzającą do likwidacji swobód demokratycznych i do tzw. rozwiązania kwestii żydowskiej.

Ustawa sejmowa o reformie rolnej poprawiła sytuację ekonomiczną chłopstwa wzmacniając przejściowo prestiż ludaków. W maju 1940 Tiso dokonał czystek personalnych w Gwardii. Coraz większe niezadowolenie wywoływały zbrodnie niemieckie i polityka gospodarcza III Rzeszy wobec Słowacji. Agresywne zachowanie 120 tys. miejscowości niemieckiej kierowanej przez F. Karamsina budziło powszechne oburzenie.

Polityka zagraniczna Ďurčanskiego zamierzała do osłabienia wpływów hitlerowskich w Słowacji.

Pod presją Berlina Tiso był zmuszony zdymisjonować Ďurčanskiego i zastąpić go Aleksandrem Mackem. Wkrótce coraz bardziej ograniczono swobody demokratyczne. Intensyfikowano nacjonalizm antyczeski i antysemityzm. 31 VII 1940 zjazd oportunistycznych literatów i publicystów w Tatrzańskiej Lomnicy przyjął kompromitującą deklarację – "narodowy socjalizm najlepiej odpowiada potrzebom życia słowackiego i służy rozwojowi słowackiej tradycji".³

Demagogia propagandy triumwiratu Tiso – Tuka – Mack to tezy: "czas zlikwidować pozostałości kapitalistycznego świata"

Udział w wojnie ze Związkiem Sowieckim, sojusznikiem Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych wywoływał liczne zastrzeżenia społeczeństwa słowackiego, nie tylko komunistów ale także socjaldemokratów, agrariuszy i narodowców.

Latem 1942 r. zaczęto formować pierwsze oddziały patryzanckie, w tym komunistyczne oddziały wspomagane przez Moskwę, tzw. janosikowe drużyny bojowe.

Niektórzy komuniści lansowali hasło: "sowieckiej Słowacji", a niekiedy mówili o przyłączeniu Słowacji do Związku Sowieckiego.

Cieżary wojenne i sukcesy militarne aliantów rodziły permanentny kryzys państwa słowackiego. Ferment objął znaczne kręgi inteligencji i korpusu oficerskiego, a także części duchowieństwa. Od wiosny 1943 r. wielu Słowaków z oddziałów walczących na froncie wschodnim przechodziło na stronę sowiecką.

Komuniści słowaccy starali się umiejętnie wykorzystać rosnącą opozycję w ramach tzw. taktyki frontu narodowego, która w przyszłości przewidywała stopniowe eliminowanie przeciwników z zawartej tymczasowo koalicji.

Z inicjatywy komunistów powołano we wrześniu 1943 r. Słowacką Radę Narodową. W Polsce na Sylwestra 1943 r. powołano Krajową Radę Narodową, która docierała prawie tylko do członków i sympatyków komunistycznej PPR i nielicznych sfrustrowanych, skompromitowanych grup socjalistów i ludowców.

Różnice polsko – słowackie w dziedzinie recepcji komunistycznej taktyki frontu narodowego były bardzo głębokie.

Tezy programowe Słowackiej Rady Narodowej to:

- 1) likwidacja faszystowsko – niemieckiego dyktatu, realizowanego przez rodzimych uzurpatorów władzy,
- 2) intensyfikacja walki zbrojnej, dywersyjnej i sabotażowej w celu doprowadzenia jej do powstania zbrojnego.

Obok Słowackiej Rady Narodowej bardzo poważną rolę w propagowaniu idei powstania zbrojnego odgrywała opozycja oficerska kierowana przez szefa sztabu armii płk. Jana Goliana współpracująca lojalnie z rządem londyńskim, zakładająca także bliską współpracę z armią czerwoną.

Latem 1944 obszerne rejony Słowacji ogarnięte były działaniami partyzantki sowieckiej i słowackiej. Tiso przy pomocy wojsk niemieckich chciał się rozprawić przede wszystkim z partyzantką sowiecką.

25 sierpnia 1944 r. opozycyjny garnizon i partyzanci opanowali Turčianský Svätý Martin, później Liptovský Svätý Mikuláš a 30 sierpnia Bańską Bystrycę. W tym dniu dogorywała obrona Warszawskiej Starówki.

1. września 1944 r. Słowacka Rada Narodowa przejęła władzę ustawodawczą i wykonawczą w Słowacji.

W Powstaniu Warszawskim mocą dekretu prezydenta Władysława Raczkiewicza pracującego w Londynie (z maja 1944 r.) od pierwszego dnia wybuchu władzę ustawodawczą i wykonawczą przejęły: Krajowa Rada Ministrów, w której reprezentowani byli: chrześcijańscy demokraci (Jan Stanisław Jankowski), socjaliści (Antoni Pajdak), narodowcy (Jasiukiewicz), ludowcy (Aleksy Bień) i Rada Jedności Narodowej kierowana przez socjalistę Kazimierza Pużaka wraz z Komendantem Głównym AK gen. Tadeusz Bórz – Komorowski...

Ważniejsze decyzje wspomnianych konsultowane były z premierem Stanisławem Mikołajczykiem i Naczelnym Wodzem gen. Kazimierzem Sosnkowskim wobec którego komuniści polscy i sowieccy manifestowali tylko obsesyjną nienawiść.

³ Roman Heck, Marian Orzechowski, Historia Czechosłowacji, Wawa 1969, s. 395.

237422

Deklaracja programowa polskich władz powstańczych zapowiadała: reformę rolną, rozwój demokracji robotniczej (rady zakładowe), rozwój ubezpieczeń społecznych i szereg innych reform z dziedziny demokracji społecznej, w tym przede wszystkim rozwój samorządu.⁴

Komuniści sowieccy i polscy, którzy nawoływali przez swoje radiostacje i prasę do powstania po 13 sierpnia rozpoczęli brutalną kampanią przeciw powstaniu i jego politycznym i wojskowym dowódcom. Tutaj mamy istotną różnicę z Powstaniem Słowackim.

Oddziały komunistyczne skupiające nie więcej niż 5 % walczących powstańców, mimo wewnętrznych wahań politycznych, wzięły udział w powstaniu. Zostały one zasilone przez pluton bojowników z powstania w getcie warszawskim z ydowskiej Organizacji Wojskowej.

Cywilne władze powstania oparte na koalicyjnej współpracy wszystkich demokratycznych partii politycznych wspomagane przez autorytet Kościoła, który miał piękną kartę w polskim ruchu oporu, zorganizowały samorząd terytorialny w wyzwolonych regionach Warszawy, zabezpieczyły wolność druku, rozbudowały instytucje samopomocy społecznej i prowadziły powstańczą radiostację oraz akcję kulturalno – oświatową.

Koalicyjny charakter miały też władze Powstania Słowackiego, w których istotną rolę odgrywały komuniści i socjaldemokraci (w połowie września połączyli się z komunistami). Ważną rolę w powstaniu odgrywał pozostały w połowie września 1944 w Bańskiej Bystrzycy Klub Demokratyczny załazek przyszłej partii. W szeregach powstania walczyli księża – wszyscy przeciwnicy III Rzeszy i satelickich Węgrów. Hasło powstania "wszystko dla frontu" było wówczas zrozumiałe przez większość Słowaków.

Słowackim powstańcom marzyła się federacja równoprawnych narodów Czechów, Słowaków, Ukraińców w nowej Czechosłowacji. Choć Husak pisał o zniesieniu granic z Rosją.

W czasie październikowych rozmów z delegacją Słowackiej Rady Narodowej rząd londyński uznał de facto odrębność narodu słowackiego, władzę Słowackiej Rady Narodowej, mimo że Beneš nie mógł przekroczyć progów zmodernizowanego tylko "czechosłowakizmu".

W szeregach Powstania Słowackiego walczyło około 70 tys. ludzi, w tym 15 tys. partyzanów sowieckich i słowackich.

W szeregach Powstania Warszawskiego walczyło 40 tys. z bronią w ręku a walcząca po stronie powstańców ludność cywilna miasta to milionowa rzesza. Skońceniowanie działań powstańczych na terenie wybranych dzielnic Warszawy spowodowało olbrzymie straty, nieporównywalne z Powstaniem Słowackim: 20 tys. zabitych żołnierzy, 120 tys. cywilów, 65 tys. wywiezionych do obozów koncentracyjnych, blisko 100 tys. do obozów pracy przymusowej, 20 tys. do obozów jenieckich i 700 tys. skazanych na rozproszenie w Generalnej Gubernii. Po powstaniu całe centrum miasta i jego obrzeże były systematycznie niszczone przez specjalne oddziały saperskie Wehrmachtu. Do tłumienia powstania Niemcy wykorzystaly oddziały Rosjan, Ukraińców, Kazachów jeńców byłych sowieckich żołnierzy, którzy ze szególnym okrucieństwem traktowali powstańców i ludność cywilną.

Wśród powstańców Warszawy znalazł się pluton słowacki, który od kilku lat brał aktywny udział w życiu Podziemnego Państwa Polskiego.

Podobnie w Powstaniu Słowackim brało udział około 3 000 Czechów, kilka tysięcy partyzanów sowieckich, kilkuset ydów, Węgrów, Niemców i Polaków. Przeciwno

rozproszonemu w terenie Powstaniu Słowackiemu Niemcy rzucili 8 dobrze uzbrojonych dywizji w tym cztery doborowe dywizje SS. Siły niemieckie zwalczające Powstanie Warszawskie były trzykrotnie słabsze.

Na froncie słowackim walczyła brygada kryminalistów Dirlewangera znana z okrucieństw w Warszawie.

Chcąc ratować swoją obecność i wpływy na Balkanach Niemcy skoncentrowali do walki z Powstaniem Słowackim znaczne siły. Dzięki temu już 31 sierpnia 1944 opanowali ylinę, 4 września Liptowski Świąty Mikulasz. Po osmiu tygodniach zaczętych walk Powstanie Słowackie zostało zdławione. 27. X. 1944 padła powstańcza stolica Bańska Bystrzyca. Do niewoli dostali się dowódcy powstania generalowie; R. Viest, J. Golian.

Od września 1944 r. do kwietnia 1945 r. niemieccy okupanci terenów Słowacji doprowadzili do ostatecznego rozwiązania "kwestii żydowskiej".

Ks. Tiso wezwał oddziały niemieckie na pomoc, później dekorował je swymi odznaczeniami. Organizatorem ostatnich deportacji ydów ze Słowacji był Alojzy Brunner oficer SS. Pierwsze transporty szły do Auschwitz ostatnie do Terezina. W tej fazie zginieło 15 tys. ydów słowackich.⁵

Walki przeniosły się w góry. W Warszawie powstanie trwało 64 dni. Część akowców przedostała się do oddziałów partyzanckich i walczyła nadal.

Jesteśmy wdzięczni braciom Słowakom, że odciążyli przez swoje działania powstańczę Warszawę i południowe dzielnice polskie gdzie trwała akcja "Burza" t.j. współdziałania oddziałów AK z armią sowiecką i armią Wojska Polskiego kierowaną przez sowieckich oficerów i komunistycznych komisarzy (oficerów politycznych). Po zakończeniu akcji "Burza" NKWD deportowało do Związku Sowieckiego blisko 50 tys. żołnierzy AK. W regionach wschodnich działały za zgodą Tymczasowego Rządu RP 4 dywizje NKWD, które pacyfikowały rejony opanowane przez AK.

Pamiętamy o tym, że nasi górale tatrzańscy nieśli skuteczną pomoc oddziałom słowackich powstańców, które walczyły w ciężkich warunkach zimą 1944 i 1945 r.

Zaslugi powstańców słowackich są ogromne.

- wyeliminowali oni 56 tys. żołnierzy niemieckich;
- wyeliminowali Tisowską Słowację z wojny;
- zdynamizowali ruch oporu w Protektoracie Czech i Moraw;
- przekreśliłi idee "jednolitego narodu czechosłowackiego";
- zadali cios fundamentalistom słowackim zamkniętym na współpracę z sąsiednimi narodami;
- zapoczątkowali kilka istotnych reform społecznych;
- wzmocnili nie tylko poczucie narodowej tożsamości, ale także oczyścili liczne kręgi oficerskie, urzędnicze i chłopskie z kompleksu hitlerowskiego satelity.

Powstanie broniąc narodowych i ogólnoludzkich wartości obroniło honor narodu słowackiego.

Trzeba było później wielu lat sowietyzacji Słowacji, by wyzbyć się złudzeń wobec sowieckiego systemu totalitarno – imperialnego.

⁴ zob. Testament Powstańczej Warszawy. Antologia tekstów historyczno – literackich, Wawa 1994.

⁵ Slovenskí židia, Banská Bystrica 1991, s. 57.

Obecność naszych narodów w tym systemie opóźniło rozwój cywilizacyjny – ekonomiczny naszych krajów. Zrodziło olbrzymie koszty transformacji i nowe frustracje społeczne.

Powstanie Warszawskie, dogorujące w obliczu potężnej armii sowieckiej i Frontu Białoruskiego stojącego wraz z 1 armią WP po drugiej stronie Wisły, na prawobrzeżnej Warszawie, było wielką próbą obrony ogólnodemokratycznych i chrześcijańskich wartości w walce z dwoma totalitaryzmami niemieckim i sowieckim. Na Słowacji walka z tym drugim totalitaryzmem, który nadchodził, była bardzo mało widoczna. Istotę przeżyć warszawiaków po klęsce Powstania warażono w odezwie "Do Narodu Polskiego" Krajowej Rady Ministrów i Rady Jedności Narodowej: "Skutecznej pomocy nie otrzymaliśmy (...) Potraktowano nas gorzej niż sprzymierzeńców Hitlera: Italię, Rumunię, Finlandię (...) Sierpniowe Powstanie Warszawskie z powodu braku skutecznej pomocy upada w tej samej chwili, gdy armia nasza pomaga wyswobodzić się Francji, Belgii i Holandii. Powszyskujemy się dziś do sądzenia tej tragicznej sprawy. Niech Bóg sprawiedliwy oceni straszliwą krzywdę, jaka Naród Polski spotyka i niech wymierzy słuszną karę na jej sprawców."⁶

Minieło 55 lat od naszych powstań. Dochód narodowy na jednego mieszkańca wynosił w 1998 r. wg parytetu siły nabywczej: W Niemczech 22 835 dolarów amerykańskich, w Polsce 6 663, w Słowacji ca 8 000, w Czechach 13 137, na Węgrzech 10 524. Oto jest cena naszych historycznych opóźnień cywilizacyjnych naszych zniszczeń wojennych i kosztów sowietyzacji naszych krajów.⁷

Resumé

REFLEXIE O SNP A VARŠAVSKOM POVSTANÍ

Reflexie Varšavského a Slovenského národného povstania spočívajú v porovnaní príčin vzniku, priebehu a konzekvencií týchto ozbrojených hnutí v r. 1944. Obe povstania majú širší než národný rámec. Varšavské povstanie, resp. absencia pomoci zo strany sovietskych vojsk, je prezentované ako historická krivda na poľskom národe. SNP okrem vojenských, dosiahlo politické ciele (odstránenie ideí tzv. československého národa, zahájenie užšej spolupráce so susednými štátmi, zahájenie podstatných spoločenských zmien, odstránenie frustrácie časti slovenskej spoločnosti z pôsobenia Slovenska ako hitlerovského satelitu). Dôsledky vojny a desovietizácie spoločnosti prezentuje autor v závere práce na príklade vybraných štátov, ktoré sa zúčastnili na vojnových udalostiach.

⁶ Andrzej Krzysztof Kunert. Rzeczpospolita Walcząca. Powstanie Warszawskie 1944, Kalendarium. Przedmowa Władysław Bartoszewski, Wawa 1994, s. 377.

⁷ Mały Rocznik Statystyczny 1999, s. 410.

PRAŽSKÉ POVSTÁNÍ V KVĚTNU 1945

Stanislav Kokoška

Ústav pro soudobí dějiny, AV ČR Praha, Česká republika

Když 16. května 1945 pronášel prezident Edvard Beneš na Staroměstském náměstí svůj první projev v osvobozené vlasti, zdůraznil, že o navrácení svobody se významně zasloužil i domácí odboj, a proto „slovenské povstání z roku 1944, naši partyzáni na Moravě a na Slovensku, a konečně, náš rozhodný boj v Praze v posledním týdnu války budou mít pro nás své význačné místo“ v historii tohoto celosvětového konfliktu. Pokud šlo o Pražské povstání, Benešovo přání se nikdy nesplnilo. Ještě v květnu 1945 se zrodila teze o legendárním pochodu Rudé armády, kterým byla Praha uchráněna od úplného zničení, a brzy se objevily i další politické korektury. Jen pro ilustraci: V politikum se proměnila dvoudenní akce vlasovců, kapitulací protokol z 8. května 1945 se stal předmětem dvou sovětských nót a už v říjnu 1945 zaznělo první obvinění představitelů vojenského odboje, že povstání předčasně zahájili, aby zkržili strategické plány Rudé armády a přivedli americké tanky do Prahy.¹

Paradoxně také v dnešní době, kdy se již výklad dějin nemusí řídit politickými hledisky, stojí Pražské povstání jakoby ve stínu jiných historických událostí. Jistě oprávněná snaha rychle zaplnit „bílá místa“ v české historii vedla bohužel i k takovým extrémům, že někteří publicisté přisoudili Vlasovově Ruské osvobozené armádě roli nezištných zachránců povstalecké Prahy.² Obdobně doplácíme na to, že v minulosti byly tabuizovány různé projevy „revolučního“ násilí páchaného na německém obyvatelstvu. Absence původních českých prací k tomuto tématu tak způsobila, že spolu s německou literaturou je rovněž přebíráno obecné hodnocení květnových událostí. I v českém tisku se tak objevil názor, že jedním ze stěžejních motivů povstání byla snaha Čechů zbavit se v závěru války pocitu viny z předchozí kolaborace s okupační mocí, anebo že z politického a vojenského hlediska nemělo povstání žádný smysl, vyjma toho, že bránilo poražené německé armádě v útěku do civilizovanějšího amerického zajetí.³

Tyto a jiné podobné teze, které nejsou našťastí nijak početné, lze snadno vyvrátit na základě historických pramenů. Dnes už je dostatečně známo, že myšlenka ozbrojeného povstání se zrodila v českém domácím odboji na jaře 1939. Jejím nositelem byla vojenská ilegální organizace Obrana národa, která se vedle zpravodajství a sabotážní činnosti připravovala i na okamžik vojenského zhroucení Německa. K tomuto účelu se formovalo 200 rámcových praporů, které ve vhodném okamžiku – na povel ze zahraničí, měly zaútočit na německé vojenské objekty, odzbrojit jejich posádky a poté se pokusit o obsazení odtržených sudetských území až po čáru bývalých vojenských opevnění. Obecně se jednalo

¹ Blíže viz: Kokoška, S.: Spory o Pražské povstání a jeho interpretaci v letech 1945–1946. In: Národ se ubránil, Praha 1995, s. 99–103.

² Např. Radosta, R.: Fakta o povstání, Lidové noviny z 5. 5. 1990, Kelin, A.: Vlasovci v Praze v květnu 1945, Lidové noviny z 15. 5. 1993. K účasti jednotek ROA v Pražském povstání srov. zejm. Hoffmann, J.: Die Geschichte der Wlassow-Armee, Freiburg 1984 a Auský, S.: Vojska generála Vlasova v Čechách, Praha 1992.

³ Churaň, M.: Je měsíc máj, k úvaze nastal čas, Český deník z 24. 5. 1996.

o záměr, který vycházel z tehdejší představy o rychlém průběhu války a z toho vyplývajícího závěru, že obnovení státu v jeho hranicích z roku 1938 se nemusí pro rychlý spád události podařit v plné míře diplomatickou cestou, a proto bude muset být použito vojenských prostředků.⁴

Reálnější pohled na přípravu ozbrojeného povstání přineslo teprve rychlé zhroucení Francie v červnu 1940, které ukázalo, že válka proti Německu nebude snadnou záležitostí. Na britské straně vznikl již v červenci 1940 tzv. Výbor pro zvláštní operace (SOE), který pomocí cílené propagandy, sabotáží a paravojenských akcí měl, řečeno slovy Winstona Churchilla, zapálit Němci okupovanou Evropu. SOE v tomto směru spolupracoval i s čs. exilovým vedením v Londýně a poskytoval mu potřebnou technickou podporu. Hlavní tíhu příprav na ozbrojené povstání však v této fázi nesla i nadále Obrana národa. Její vedení reprezentované generálem Bedřichem Homolou do svých úvah postupně zapracovalo myšlenku využití protektorátních ozbrojených sborů (vládní vojsko, četnictvo, uniformovaná policie a finanční stráž) a počítalo i s tím, že povstání se dostane pomoci zvenčí formou leteckých dodávek zbraní a výsadkových jednotek.⁵ Do konce roku 1941 byla ovšem Obrana národa fakticky zcela zlikvidována gestapem a její nástupnické organizace, zejména tzv. vojenská sekce Přípravného revolučního národního výboru, již nedisponovaly radiotelegrafickým spojením s vedením československého zahraničního odboje. Díky této situaci se proto těžiště dalších příprav na ozbrojené povstání přesunulo do Londýna.

Z podnětu SOE vznikl v lednu 1943 v rámci Ingrova ministerstva národní obrany tzv. Štáb pro vybudování branné moci. Jedním z jeho hlavních úkolů bylo vypracovat odborné podklady pro jednání s kompetentními spojeneckými činiteli o pomoci připravovanému povstání.⁶ Tato jednání, zatím především o leteckých dodávkách zbraní na okupované území, probíhala v době, kdy na britské a americké straně již krystalizovaly do definitivní podoby představy o dalším vedení války. Churchillův projekt balkánského tažení se v rozhodujících spojeneckých jednáních neprosadil a spolu s ním byly na vedlejší kolej odsumuty i plány na využití ozbrojených povstání v zemích střední Evropy. Zatímco obdobný polský projekt byl v září 1943 oficiálně odmítnut nejvyšším spojeneckým velením,⁷ československé plány ztroskotaly na nevyjasněných vojensko-organizačních

⁴ Blíže viz Kural, V.: Obrana národa mezi 15. březnem a 1. zářím 1939, *Historie a vojenství*, 1970, č. 3, s. 346-385.

⁵ Leteckými dodávkami mělo být vyzbrojeny především jednotky určené k obsazení území odstoupeného Německu na základě mnichovské dohody z 30. září 1938. Podle předběžných kalkulací se počítalo s dodávkou 25 000 pušek, 900 – 2 700 lehkých kulometů, 100 – 200 protitankových děl, 20 000 – 30 000 granátů, 500 000 nábojů pro pušky, 1 – 3 miliónů nábojů pro kulometry a 10 000 – 20 000 dělostřeleckých granátů, které měly být dopraveny na letiště v Praze, Plzni, Českých Budějovicích, Pardubicích, Hradci Králové, Brně, Olomouci a Moravské Ostravě „pokud možno první den, aby akce nebyly zdržovány“ (VHA Praha, 37-10-51, radiotelegrafická depeše pro gen. S. Ingra z 27. 1. 1941).

⁶ ŠVBM navazoval na činnost tzv. Studijní skupiny MNO, která vznikla v červnu 1941 a připravila první projekty ozbrojené akce v závěru války na bývalém československém území. K činnosti obou složek viz Fic, V.: Buržoazní emigrace a příprava povstání v okupovaném Československu, *Dějiny socialistického Československa* 3, 1980, s. 39-53; Stanislav, J.: Vojenskopolitické otázky spojeneckej pomoci připravovanému povstání na čs. území v letech 1942–1944 do vypuknutí SNP, *Historický časopis* 41, 1993, č. 2, s. 143-159; Bystrický, J.: Slovensko v prevratových plánech čs. MNO v Londýně (1941–1943), *Vojenská história* 1, 1997, č. 1, s. 64-84.

⁷ Armia Krajowa w dokumentach, T. III, Londyn 1976, dok. č. 539, s. 259.

otázkách již v průběhu předběžných rozhovorů s britskými vojenskými činiteli.⁸ Příčina ovšem byla stejná: Za situace, kdy spojenci vedli válečnou kampaň v Itálii a dále se rozhodli pro invazi do Normandie, na pořadu dne byla podpora italských partyzánů a francouzského odboje, a tak otázka možného vojenského využití ozbrojených povstání ve střední Evropě se stala záležitostí vzdálené a zatím jen těžko posouditelné perspektivy.

Po neúspěšných jednáních s britskou stranou padlo v srpnu 1943 rozhodnutí obrátit se ve věci materiálního zabezpečení připravovaného povstání na Sovětský svaz. Již v říjnu 1943 se podařilo získat předběžný souhlas s rozsáhlou vojenskou pomocí, který byl Stalinem potvrzen i za prosincové Benešovy návštěvy v Moskvě.⁹ Teprve v průběhu Slovenského národního povstání, o jehož podpoře se v Moskvě rovněž jednalo, mělo vyjít najevo, že sovětské stanovisko se neřídilo reálnými možnostmi Rudé armády, ale především záměry Stalinovy zahraniční politiky, který v tomto období usiloval o posílení Beneše na Sovětský svaz všemi dostupnými sliby a prostředky.

Těmto záměrům mimoděk nahrával i postoj britského armádního velení, které z kteréž z čistě vojenských důvodů nadále trvalo na svém odmítavém postoji k rozsáhlým dodávkám zbraní na československé území. Stanovisko Velké Británie doznalo částečně změny teprve počátkem března 1944, kdy vyslanec Philipp Nichols oznámil Janu Masarykovi, že „britská vláda cítí, že v minulosti nám dostatečně nepomáhala ve věcech konspirativních,“ protože neměla k dispozici potřebné množství dopravních letounů a výzbroje, avšak že „dnes je dostatek aeroplánů pro všechny věci“, stejně tak jako „zbraní připravených pro okupovaná území“.¹⁰ Ve skutečnosti však šlo pouze o iniciativu britské diplomacie, která, podporována SOE, si jasně uvědomovala nutnost alespoň částečně vyjít vstříc československým a polským požadavkům, jestliže tyto země nemají zcela upadnout do sovětské závislosti. Díky tomu se pak v průběhu roku 1944 podařilo vyslat do protektorátu několik parašutistických výsadků, aby zde oživily ilegální síť a provedly nutné přípravy pro letecké dodávky zbraní.

Otázka materiální pomoci připravovanému povstání byla v Londýně znovu nastolena v říjnu 1944. Rozhodující slovo opět patřilo britskému generálnímu štábu, který s konečnou platností vyslovil k celému projektu své odmítavé stanovisko. České země ležely zcela mimo operační prostor spojeneckých armád a zkušenosti z varšavského a slovenského povstání jasně ukazovaly, že připravované povstání může mít úspěch jedině tehdy, když bude účinně podpořeno frontovými operacemi. Za pomoci Foreign Office se tak podařilo prosadit jen minimální dodávky zbraní určených pouze pro diverzní činnost v rámci spolupráce s SOE. Jinak se československé vládě obecně doporučovalo, aby se svou žádostí

⁸ Jednání s SOE se uskutečnilo v červenci 1943 a uvízlo na požadavcích gen. Gubbinse, aby ještě před předložením projektu britskému vrchnímu velení byly SOE sděleny podrobné informace o stavu odbojového hnutí, jeho plánech, a aby bylo zabezpečeno, že povstání nebude zahájeno spontánně, podle místní situace v protektorátu, ale plánovaně, po obdržení příslušného rozkazu z Londýna. MNO považovalo za nesplnitelný zejména druhý požadavek, protože „čs. činitelé v zahraničí nemohou dát souhlas neb rozkaz k povstání, nemají-li pravděpodobnou záruku, že podmínky jsou opravdu zralé pro zdar povstání“. SÚA Praha, 1-44-8-5, Přehledná zpráva o průběhu jednání o pomoc Spojenců pro ozbrojený odpor na Slovensku, připojené opisy korespondence s SOE.

⁹ Tamtéž; Janáček, F. – Michálková, M.: Neznámé dokumenty z Benešovy cesty do Moskvy v roce 1943, *Historie a vojenství*, 1992, č. 5, s. 153-154.

¹⁰ AÚTGM Praha, fond E. Beneš-Londýn, kart. 104.

obrátila na sovětské vrchní velení, které jediné, vzhledem k situaci na frontách, může povstání zařadit do svých operačních plánů a podpořit je účinnými vojenskými akcemi.¹¹

Jednáním se sovětskou stranou byl v prosinci 1944 pověřen náčelník československé vojenské mise v SSSR generál Heliodor Pika. Podle obdržných instrukcí informoval své partnery o tom, že v přípravné fázi povstání se počítá s britskými shozy zbraní, avšak rozhodující pomoc se očekává od Sovětského svazu. Všeobecně se dále předpokládalo, že Rudá armáda v souladu se svými operačními plány stanoví datum zahájení povstání a určí hlavní prostory bojových akcí.¹²

Celý dlouho připravovaný projekt tentokrát narazil u sovětské strany na hradbu mlčení. Sovětské vedení ovšem i v jiných případech už dalo zřetelně najevo, že mu Benešova politika vyrovnaných vztahů mezi Východem a Západem již nevyhovuje, a proto jen stěží mohlo souhlasit s podporou povstání, které by ve svém důsledku přineslo uvnitř země posílení stoupenců Benešovy politické linie. Teprve v polovině dubna 1945, po několika urgencích, náčelník generálního štábu Rudé armády generál Antonov odpověděl, že požadavky na vyzbrojení několika desítek tisíc mužů byly předány štábu partyzánského hnutí, který se již postará dopravu výzbroje na československé území. Jak správně odhadl ve svém hlášení náčelník vojenské mise generál Pika, tento postoj fakticky znamenal konec všech plánů na vyvolání rozsáhlého povstání v českých zemích.¹³ I nadále sice pokračovaly shozy zbraní prostřednictvím diverzního programu SOE, avšak britská strana důsledně dbala, aby dodávky svým rozsahem a složením nijak nevybočovaly z předem dohodnutého rámce. K tomu se navíc na jaře 1945 přidružily i nečekané technické obtíže a špatné počasí, které nakonec způsobily, že ze 75 operačních letů, které měly být provedeny z italských základů SOE, bylo pouze 17 úspěšných.¹⁴ Do protektorátu se tak podařilo dopravit jen nepatrný zlomek zbraní, jichž pak použily ilegální skupiny na Moravě v místních bojích v průběhu Květnového povstání.

Československý odboj se za této situace pokusil zredukovat své plány pouze na přípravu ozbrojeného povstání v Praze a jejím bezprostředním okolí. Do hlavního města se proto v dubnu 1945 přesunul výsadek Platinum-Pewter vedený kapitánem Jaromírem Nechanským. Jeho úkolem bylo vykořisťovat letecké dodávky zbraní, uvolňované britskou stranou pro sabotážní a diverzní účely, a současně i řídit všechny přípravy na ozbrojené povstání. Situace, jak ji Nechanský v Praze shledal, byla více než tristní. Ve své zprávě do Londýna ji charakterizoval následujícími slovy: „Po mém příchodu do Prahy byl jsem pověřen Národní radou vedením vojenských záležitostí. Bohužel, vojenské věci byly zdejšími politiky opomíjeny. Co zde bylo provedeno, bylo vytvoření několika skupin různými politickými složkami s různými úkoly, hlavně pro svou stranu... Pokud se týče zbraní, není zde nic, co by stálo za řeč... Proto čekáme tak zoufale na vaše shozy.“¹⁵

Nechanského nijak optimistické hodnocení situace v Praze bohužel odpovídalo skutečnosti. Česká národní rada sice od konce dubna 1945 zasedala prakticky každý den, ale řešila především otázky spojené s převzetím výkonné moci v českých zemích po pádu

¹¹ Tejchman, M.: Otázka vstupu amerických vojsk na území Československa na jaře 1945 a britská zahraniční politika, *Slovanský přehled*, 1990, č. 2, s. 143-144.

¹² VHA, Čs. vojenská mise v SSSR, kart. 25, depeše gen. S. Ingra z 7. 12. 1944.

¹³ VHA, Čs. vojenská mise v SSSR, kart. 25, depeše gen. H. Píky z 15. 4. 1945.

¹⁴ Šolc, J.: Zbraně nebudou! K dodávkám zbraní do českých zemí na jaře roku 1945, *Historie a vojenství*, 1991, č. 3, s. 70.

¹⁵ VHA Praha, 308-112-10, nedatovaný záznam Nechanského depeše pro Londýn.

okupačního režimu. Její politický program požadoval vytvoření ústavodárného shromáždění prostřednictvím národních výborů, nejužší spolupráci se Sovětským svazem, rychlé potrestání kolaborantů a válečných kořistníků lidovými soudy, řízené hospodářství spolu se znárodněním důležitých výrobních odvětví, náležité sociální zabezpečení pracujících a všestrannou péči o výchovu mládeže a rozvoj kultury.¹⁶ Česká národní rada, v níž díky úzké spolupráci komunistů s levicovými sociálními demokraty z Ústřední rady odborů měl hlavní slovo místopředseda Josef Smrkovský, byla orgánem s vyhraněnou levicovou orientací a na tomto jejím politickém zaměření nemohli nic změnit ani její předseda prof. Albert Pražák, jehož funkce byla víceméně čestná, ani umírněný sociální demokrat Josef Kotrlý, který se stal největším oponentem komunistů na půdě České národní rady.

Nechanskému se sice podařilo připravit několik shozů zbraní, ale pro rychlý spád událostí se tyto zásobovací operace již neuskutečnily. Jeho největším úspěchem se tak navázání kontaktů s vojenským odbojem, který na jaře 1945 reprezentoval bývalý velitel oblasti Morava – západ generál František Slunečko a generál Karel Kutlvašr, jenž měl na starosti výstavbu a řízení ilegálních jednotek v prostoru Velké Prahy.

Závěrečné přípravy domácího odboje probíhaly za situace, kdy s blížícím se koncem války se s každým dnem zvyšovalo napětí. Po nepokojích na venkově, které nacistický represivní aparát ještě dokázal částečně potlačit, se těžiště událostí přesunulo do Prahy. Už 4. května odpoledne se hlavní město začalo očisťovat od německých nápisů a druhého dne tyto akce pokračovaly vyvěšováním československých vlajek a manifestacemi v centru Prahy, které vyvolaly „zaručené zprávy“ o konci protektorátu a rychlém postupu amerických jednotek. Česká národní rada byla tímto vývojem zcela zaskočena a přijala usnesení, že s připravovanou akcí je „nutno vyčkat tak dlouho, až bude značná naděje, že nedojde k ozbrojenému střetnutí s Němci“.¹⁷ Chod událostí na pražských ulicích, kde již padaly první výstřely, se však už nedal zastavit. Ještě v průběhu dopoledne začaly do dosud spontánního vývoje postupně zasahovat domácí odbojové skupiny, které vystupovaly z ilegality a přejímaly moc v obcích a ústředních úřadech. Nejvýznamnější kroky podniklo vojenské velitelství Alex v čele s generálem Slunečkem, který nařídil, pod vlivem zpráv o zhroucení Německa, provést všechna opatření připravená pro okamžik nacistické porážky. Na tomto základě bylo nejenom aktivizováno Vojenské velitelství Velké Prahy, ale došlo i ke známému pokusu o obsazení budovy pražského rozhlasu, který skončil přestřelkou s německou strážní jednotkou. Ve 12,33 hod. tak zaznělo z rozhlasových přijímačů první volání o pomoc, které se stalo impulsem k všeobecnému povstání.¹⁸

Německé vedení v protektorátu sice ve svých směrnících počítalo s možností vypuknutí nepokojů, napjatou situaci v Praze ráno 5. května včas zaregistrovalo a přijalo příslušná bezpečnostní opatření, avšak rychlost, s jakou nepokoje přerostly v otevřené povstání, je zcela zaskočila. V odpoledních hodinách vyrazila na Prahu, kterou z valné části ovládly narychlo zformované povstalecké oddíly, prakticky jediná jednotka, a to bojová skupina Wallenstein z benešovského cvičiště zbraní SS. V následujících hodinách se však daly do pohybu i další německé síly – bojová skupina Milovice, která podléhala veliteli branného obvodu Čechy a Morava generálu Toussaintovi, pluk tankových granátníků SS "Der Führer"

¹⁶ Český odboj a Květnové povstání. Sborník dokumentů 1943–1945, Praha 1975, dok. 4. 41, s. 161-164, Prvolání ČNR z 30. 4. 1945.

¹⁷ VHA Praha, ČNR? 12/II/2, Záznam o schůzích ČNR 4. a 5. 5. 1945.

¹⁸ Blíže viz Kokoška, S.: K historii jednoho povstání, *Reportér*, 1990, č. 7, s. I-XVI.

a bojová skupina gen. Reimanna, které proti hlavnímu městu vyslala Schörnerova skupina armád Střed. Když tyto posily 7. května ráno dorazily od severu, severovýchodu a východu k okrajům Prahy, začalo pro hlavní město nejtěžší období povstání. Dělostřelecké ostřelování, letecké útoky, vypalování celých domovních bloků, civilisté hnáni před tanky proti barikádám, bráni rukojmích, exemplární popravy a mučení zajatých příslušníků povstaleckých útvarů, to vše patřilo k rejstříku metod, které používaly zejména jednotky zbraní SS.

Významnou pomoc bojující Praze poskytly v těchto kritických okamžicích zejména jednotky Ruské osvobozené armády, které držely oblast Smíchova, Jinonic, Košíř, Bílé Hory a Motola, zlikvidovaly několik silných ohnisek odporu včetně ruzyňských kasáren a letiště a menšími jednotkami dočasně vypomáhaly na Pankráci, v Bráníku a ve Strašnicích. Ačkoliv již odpoledne 7. května vešlo ve známost podepsání bezpodmínečné kapitulace Německa v Reměši, boje v Praze probíhaly i nadále s neztenčenou silou. Jejich pokračování způsobovala i spojenecká úmluva o demarkační linii Karlovy Vary – Plzeň – České Budějovice, která zabránila americké 3. armádě v útoku do nitra Čech a roli osvoboditelů Prahy přisoudila Rudé armádě. Ještě před tím, než se tak mohlo stát, došlo 8. května odpoledne k uzavření dohody mezi Českou národní radou a generálem Rudolfem Toussaintem, zplnomocněncem branné moci u úřadu německého státního ministra, o podmínkách odchodu německých útvarů z Prahy a jejího okolí. Dohoda, většinou označovaná nepřesně jako německá kapitulace, si kladla jediný cíl: najít pro Prahu řešení do doby, než vyprší lhůta stanovená k ukončení bojové činnosti remešskými kapitulacími podmínkami a zastavit tak v hlavním městě boje, které již prakticky ztratily jakýkoliv vojenský smysl.¹⁹ Uzavřenou dohodu respektovala většina německých jednotek, a proto také závěrečné boje v hlavním městě, kam v časných ranních hodinách 9. května dorazily tanky Rudé armády, byly již zcela minimální.

Každá doba si vytváří svůj vlastní pohled na historické události. I v historii pražského povstání je nutné mnohé zpřesnit, doplnit a nově interpretovat, avšak základní obrys květnových událostí je jasný. Pražské povstání bylo významným odbojovým činem a bezpochyby patří ke klíčovým okamžikům našich dějin. K tomuto závěru jen malé srovnání s povstáním pařížským,²⁰ které se odehrálo v srpnu 1944: obě povstání probíhala v době, kdy fronta byla v pohybu, a protože tak byly vyřazeny důležité komunikační tepny, význam povstání daleko přesáhl hranice metropolí. V Paříži i Praze se slabě vyzbrojené jednotky postavily třicetitisícové německé posádce a dokázaly s ní úspěšně bojovat až do úplného osvobození. Proti oběma městům německé velení vyslalo jednotky v síle dvou divizí, ale ty do Paříže, narozdíl od Prahy, nikdy nedorazily díky úderům spojeneckého letectva. Zatímco pařížské povstání se již v roce 1944 stalo pevnou součástí moderních francouzských historických tradic, Pražské povstání bylo po únoru 1948 na dlouhou dobu vymazáno spolu s jeho představiteli z oficiální historické paměti.

Zusammenfassung

PRAGER AUFSTAND IM MAI 1945

¹⁹ VHA Praha, ČNR, Zápis o jednání ČNR s gen. Toussaintem 8. 5. 1945.

²⁰ K pařížskému povstání srov. např. Paris 1944. Les enjeux de la Libération, Actes du colloque 2-4 février 1944, Paris 1944.

Der Autor befaßt sich in seinem Beitrag mit den Fragen der Vorbereitungen und des Durchlaufes des Prager Aufstandes im Mai 1945. Das erste Projekt des bewaffneten Aufstandes im Protektorat Böhmen und Mähren ausarbeitete die illegale Militärorganisation Obrana národa schon im Jahre 1939. Der Vorbereitungsschwerpunkt hat sich nach ihrem Zerschlag vom Gestapo im Dezember 1941 nach London verschoben. An den Vorbereitungen in London nahm neben den tschechoslowakischen Exilbestandteile auch die britische Sabotageorganisation SOE teil. Das Projekt des Aufstandes gelang aber leider nicht in die anglo-amerikanische Militärpläne durchsetzen und am Ende des Krieges interessierte sich das Oberkommando der Roten Armee gar nicht dafür. Der Aufstand ausbrach sich am 5. Mai 1945 in Prag im Folge des erwarteten Kriegsende ganz spontan. Die Heeresgruppenkommando Mitte einsetzte gegen Prag vier Kampfgruppen. Die schwere Kämpfe endeten am 8. Mai 1945, wenn das Übereinkommen zwischen dem Tschechischen Nationalrat und dem Gen. Toussaint über den Bedingungen des Weggehen der deutschen Truppen aus Prag und aus ihrer Umgebung untergeschrieb wurde. Was betrifft den Kämpfeumfang der Prager Aufstand mit dem Pariser Aufstand im August 1944 kann man die beide ganz gut übereinstimmen. Nach dem kommunistischen Umsturz im Februar 1948 wurde aber der Aufstand zusammen mit seinen Vorstellern für lange Zeit aus der offiziellen historischen Gedächtnisses gelöscht.

SLOVENSKÉ NÁRODNÉ POVSTANIE A SLOVENSKÁ HISTORIOGRAFIA PO ROKU 1989

Karol Fremal

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica

Od roku 1945 po súčasnosť vyšli o odboji a Slovenskom národnom povstaní (ďalej SNP) stovky monografií a zborníkov, tisíce štúdií a článkov. Najlepšou pomôckou orientácie v tomto obrovskom množstve je kniha J. Jablonického – *Glosy o historiografii SNP s podtitulom Zneužívanie a falšovanie dejín SNP*.¹ Jadro jeho knihy spočíva v hodnotení a charakterizovaní slovenskej historiografie odboja a SNP najmä od roku 1948 po súčasnosť. Knihu rozdelil na tri hlavné časti – Deformáciu, Rehabilitáciu a Normalizáciu, ktoré dopĺňajú Prológ a Z normalizácie do nových čias Namiesto doslovu. V knihe hodnotí jednotlivé etapy vývoja slovenskej historiografie odboja a SNP. Na rozdiel od J. Jablonického literatúru o odboji a SNP člením do piatich hlavných období:

1. Literatúra z rokov 1945–1948
2. Literatúra z rokov 1949–1963
3. Literatúra z rokov 1964–1969
4. Literatúra z rokov 1970–1989
5. Literatúra po roku 1989.²

Prvé obdobie reprezentujú práce celoslovenského a regionálneho charakteru od rôznych autorov, ktorí sa bezprostredne po oslobodení usilovali ukázať a zhodnotiť slovenský protifašistický zápas so všetkými jeho silami a zložkami. Dominuje v nich bezprostredný zážitok a skúsenosť bez hlbšieho záberu do heuristiky. Z desiatok prác a zborníkov treba spomenúť zborníky *Nad Tatrou sa blýska* (Praha-Bratislava 1946), *Demokracia v ilegálite a Povstaní* (Bratislava 1945), *Slovenská národná rada 1943–1949* (Bratislava 1949), *Príspevky k dejinám SNP v Turci* (Martin 1947), *Zborníky Ústavu SNP v Banskej Bystrici* (Banská Bystrica 1949) (*Vojenské akcie v národnom povstaní* (Bratislava 1945), *Partizánske akcie v národnom povstaní* (Bratislava 1945), ďalej práce autorov: Nosko, J.: *Vojaci v SNP* (Bratislava 1945), Lettrich, J.: *O Slovenskej národnej rade* (Bratislava 1945), Garaj, J.: *SNP vo Zvolene*, (Zvolen 1945), Horánska, E.: *Rozpomienky na SNP v Turci* (Martin 1945), Čaplovič, V., Keliar, L.: *Rozpomienky na Slovenské národné povstanie na Orave* (Dolný Kubín 1946) atď.

Do druhej skupiny zaradíme práce a zborníky z obdobia 50. rokov a začiatkom 60. rokov. Početné práce a zborníky od rôznych autorov sa vyznačujú ľžami a polopravdami o našom protifašistickom odboji, predovšetkým o pripravách, priebehu a význame SNP. Nech

¹ JABLONICKÝ, J.: *Glosy o historiografii SNP. Zneužívanie a falšovanie dejín SNP*.

² FREMAL, K.: *Iné pohľady na protifašistický odboj a SNP*. In: *Obzor Gemera – Malohontu* roč. XXII. 1/1991, s. 15; FREMAL, K.: *Slovenská republika 1939–1945, Nové pohľady na protifašistický odboj a Slovenské národné povstanie*. In: *Aktuálne otázky histórie I*. Banská Bystrica : Metodické centrum, 1992, s. 96.

slúžia ako odstrašujúci príklad práce Gosiorovského, M.: *Ilegálny boj KSS a SNP* (Bratislava 1950) a *Slovenské národné povstanie* (Bratislava 1954), Hysku, M.: *Slovenské národné povstanie* (Bratislava 1954), Gracu, B.: *SNP – Vyvrcholenie národnooslobodzovacieho boja slovenského ľudu* (Bratislava 1954), ktoré okrem iného poslúžili ako podklad pre obžalobu proti „slovenským buržoáznym nacionalistom“, ďalej sú to zborníky k 10. a 15. výročiu SNP (Bratislava 1954 a 1959), kniha kolektívu autorov *Partyzánske hnutie v Československu za druhé svetové války* (Praha 1961), memoárová kniha Kopeckého, V.: *ČSR a KSČ* (Praha 1960) V typicky stalinskom duchu písal o SNP český historik Král, V.: *Pravda o okupaci* (Praha 1962) a *Osvobození Československa* (Praha 1975). I keď kniha *Osvobození Československa* vyšla v roku 1975, úmyselne sme ju zaradili do 2. obdobia literatúry o SNP, pretože 70. roky „normalizačného procesu“ sa len málo líšia od 50. rokov. Vo vyššie uvedených prácach čitateľ nenájde vari ani jednu pravdivú vetu o odboji a SNP!

Tretie obdobie od roku 1964 do roku 1969 je obdobím nádeje, že náš protifašistický odboj a SNP budú osvetlené a zhodnotené objektívne podľa vedeckých kritérií. V rokoch 1963–1964 časopis *Kultúrny život* priniesol celý rad článkov, v ktorých pomere objektívne hodnotil činnosť V. ilegálneho vedenia KSS, Slovenskej národnej rady (ďalej SNR), vojenské a partizánske osobnosti, prípravy, priebeh a význam SNP. V roku 1964 Vyšla *Dejinná križovatka* a memoárová kniha G. Husáka – *Svedectvo o SNP*.³ V nasledujúcom roku *Zborník príspevkov z vedeckej konferencie v Smoleniciach venovanej 20. výročiu SNP pod názvom SNP roku 1944*.⁴ Všetky tri knihy v danej dobe zohrali pozitívnu úlohu v odstraňovaní stalinských deformácií v historiografii o SNP, i keď vychádzali z podmienok jeho marxisticko-leninského hodnotenia.

Avšak najlepším výsledkom tohto obdobia bola skutočnosť, že sa podarilo vydať dva zborníky kľúčových dokumentov o odboji a SNP, ktoré zredigoval český historik V. Prečan – *SNP Dokumenty a Nemci a Slovensko*.⁵ Zborník dokumentov *Nemci a Slovensko* bol pripravený do tlače už koncom 60. rokov. Podarilo sa ho vydať napriek autorovej diskriminácii až v roku 1971.

Svojou problematikou, spôsobom hodnotenia, šírkou a hĺbkou záberu bola a je doteraz jedinečná monografia J. Jablonického – *Z ilegality do Povstania s podtitulom Kapitoly z občianskeho odboja*, ktorá vyšla v roku 1969.⁶ Od roku 1949 do roku 1989, t. j. za 40 rokov je to jedna z mála objektívnych a pravdivých prác o slovenskom protifašistickom odboji (najmä nekomunistickom), o politických, vojenských pripravách SNP, o jeho vypuknutí a prvých dňoch v rôznych regiónoch Slovenska. Je charakteristické pre pomery v 70. a 80. rokoch, že kniha bola na indexe a jej autora postihli rôzne formy diskriminácie a prenasledovania.

Od roku 1970 začalo v slovenskej historiografii tzv. normalizačné obdobie. Do roku 1989 vyšli viaceré monografie o protifašistickom odboji a SNP, ktoré okrem dôsledného uplatňovania marxisticko-leninských kritérií hodnotenia historických faktov, udalostí a

³ BEER, F. – BENČÍK, A. – GRACA, B. – KURAL, V. – KRÉN, J. – ŠOLC, J.: *Dejinná križovatka*. Bratislava, 1964; HUSÁK, G.: *Svedectvo o SNP*. Bratislava : VPL, 1964.

⁴ *SNP roku 1944*. Bratislava : SAV, 1965.

⁵ PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*. Bratislava : VPL, 1965 a *Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko*. Bratislava : VPL, 1971.

⁶ JABLONICKÝ, J.: *Z ilegality do Povstania. Kapitoly z občianskeho odboja na Slovensku*. Bratislava : EPOCHA, 1969.

osobností, preferovali predovšetkým činnosť členov V. ilegálneho ústredného vedenia KSS, najmä G. Husáka. V tomto vynikal slovenský historik V. Plevza. Odboj a SNP sa hodnotili v záujme glorifikácie a apologetiky komunistickej strany, jej osobností a členov, partizánov, internacionalizmu, pomoci ZSSR ap. Všetko ostatné sa bagatelizovalo zamlčovalo alebo hodnotilo nepravdivo. V roku 1984 vyšli pri príležitosti 40. výročia SNP päťzväzkové Dejiny Slovenského národného povstania 1944, na ktorých sa podieľali desiatky slovenských historikov pod vedením V. Plevzu. Podľa J. Jablonického je to vyvrcholenie deformovaného výkladu protifašistického odboja a SNP.⁷ Ja osobne ich považujem za vrchol apologetiky „vedúcej“ úlohy KSS, G. Husáka, partizánskeho hnutia hnutia, účasti a pomoci ZSSR v SNP. Mnohé práce, napr. knihy Štefanského, V.: Armáda v Slovenskom národnom povstaní (Bratislava 1983), Gebharta, J., Šimovčeka, J.: Partizáni v Československu 1941–1945 (Praha, Bratislava 1984), ale najmä monografia Bosáka, P.: Z bojových operácií na fronte SNP (Bratislava 1979) a niektoré iné práce najmä regionálneho charakteru, ktoré vyšli v tomto období, priniesli veľa cenných poznatkov a materiálu do problematiky.

Nové obdobie nových pohľadov na odboj a SNP sa začalo po novembrovej revolúcii 1989 a po páde totalitného komunistického režimu v Československu. Výsledky protifašistického odboja a SNP si od roku 1948 privlastnila jedna politická strana, prerobila si ho na svoj obraz, ťažila z neho politický a morálny kapitál skoro 45 rokov. Všetko okrem seba hodnotila v hnutí odporu negatívne alebo skresľovala a zamlčovala. Bolo potrebné nové hodnotenie doterajšej odbornej literatúry, objektívne zhodnotiť ilegálnu činnosť všetkých smerov a zložiek odboja, politické, vojenské a hospodárske prípravy SNP, partizánsku vojnu v lete 1944, vypuknutie SNP, jeho prvé dni, orgány, bojovú činnosť, ozbrojené zložky, osobnosti, pomoc Sovietskeho zväzu a jeho vzťah k SNP, partizánsku vojnu v zime 1944/1945 a oslobodenie Slovenska.

Prvou lastovičkou bola kniha J. Jablonického – Povstanie bez legiend s podtitulom Dvadsať kapitol o príprave a začiatku SNP, pôvodne vydávané ako samizdaty.⁸ Je to polemika s oficiálnou povstaleckou historiografiou (najmä s V. Plevzom, M. Kropilákom a V. Kráľom) posledného dvadsaťročia. Je to pokus vyrovnat' sa so všetkým, čo autor knihy pokladá za skresľovanie, polopravdy, zamlčovanie a falzifikáciu dejín protifašistického odboja na Slovensku.

V prvej polovici 90. rokov vyšli na Slovensku desiatky monografií, zborníkov, štúdií a článkov venovaných odboju a SNP. Najviac k 50. výročiu SNP v roku 1994. Hodnotenie odboja a SNP po roku 1989 sa v slovenskej historickej vede, ale aj publicistike vyznačuje dvoma hlavnými tendenciami. Prvá považuje SNP za demokratickú antifašistickú revolúciu, ktorá Slovensko a slovenský národ postavila na správnu stranu barikády v rokoch druhej svetovej vojny, t. j. na stranu antifašistickej koalície, resp. na stranu víťazných národov. Zaraďuje naše Povstanie k najvýznamnejším antifašistickým vystúpeniam vo svete. Túto líniu zastáva prevažná väčšina súčasných slovenských historikov, napr. J. Jablonický, Ľ. Lipták, I. Kameneč, V. Bystrický, D. Kováč a desiatky iných. Z historických inštitúcií najmä Historický ústav SAV Bratislava, Vojenský historický ústav armády SR Bratislava, prirodzene Múzeum SNP v Banskej Bystrici a väčšina pracovníkov katedier

⁷ JABLONICKÝ, J.: *Glosy o historiografii SNP...* s. 137.

⁸ JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legiend. Dvadsať kapitol o príprave a začiatku SNP.* Bratislava: Obzor, 1990.

historie na slovenských vysokých školách. Ich hodnotenia a závery o odboji a SNP najlepšie vystihuje a symbolizuje Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie k 50. výročiu SNP na Donovaloch v dňoch 26.–28. apríla 1994 pod názvom SNP v pamäti národa.⁹

Druhá línia na čele s exilovými historikmi F. Vnukom a M. S. Ďuricom jednoznačne hodnotí SNP ako národnú tragédiu. Konkrétnym vyjadrením ich vzťahu a hodnotenia tejto udalosti sú knihy F. Vnuka *Neuveriteľné sprisahanie, Rebelanti a suplikanti* a Zborník *Dies Ater – Nešťastný deň 29. august 1944.*¹⁰

Po roku 1989, lepšie povedané od roku 1990 k problematike odboja a SNP vyšlo na Slovensku do konca roka 1997, t. j. za 7 rokov 41 monografií, 22 zborníkov so stovkami štúdií a 12 memoárov, okolo 500 štúdií a tisíce článkov.¹¹ Je to veľa alebo málo? Ja si myslím, že takáto bohatá žatva je svedectvom o neustálej snahe slovenských, ale aj zahraničných historikov podať pravdivý obraz odboja a SNP a priblížiť verejnosti ich objektívny obraz a význam v dejinách národa. Z tohto množstva monografií a zborníkov sú len 1 monografia a 1 zborník, ktoré negatívne hodnotia odboj a SNP a to spomínané *Neuveriteľné sprisahanie* F. Vnuka a Zborník *Dies Ater*.

Línia slovenských historikov na čele s F. Vnukom a M. S. Ďuricom jednoznačne hodnotí SNP ako národnú tragédiu a boj, ktorým bola na celých 50 rokov zničená slovenská štátnosť. Okrem toho SNP považujú za začiatok totalitného komunistického systému na Slovensku a jeho bezvýhradné podriadenie sa stalinskému Sovietskemu zväzu. Ich najväčším a najčastejšie používaným argumentom je to, že SNP zničilo slovenskú štátnosť a že povstalci bojovali proti vlastnému štátu. Nie je to pravda. Povstalci predovšetkým bojovali proti cudzím okupačným jednotkám, proti vtedajšiemu totalitnému režimu, proti spojenectvu Slovenska s nacistickým Nemeckom a mnohí aj za novú demokratickú, sociálne a národnostne spravodlivejšiu Československú republiku. Ostáva skutočnosťou, že politickí predstavitelia SNP v Banskej Bystrici vyhlásili československú štátnosť, ale myslím si, že vychádzali z vtedajšej reálnej situácie. Tvrdenie, že nebyť SNP slovenská štátnosť, ako ju poznáme z rokov 1939–1945 by sa udržala aj po skončení druhej svetovej vojny, je nereálne a naivné. Treba si uvedomiť, že už v roku 1943, ale aj predtým, ani jedna z rozhodujúcich antifašistických mocností, ktoré bojovali proti nacistickému Nemecku, nemala vo svojich plánoch o povojnovom usporiadaní Európy zachovanie slovenskej štátnosti. Naopak, mali v pláne obnovenie Československej republiky v hraniciach spred roku 1937. Postupne uznali československú exilovú vládu na čele s prezidentom E. Benešom, zrušili platnosť Mnichovskej dohody a pre Slovensko mimoriadne dôležitú legitimitu Viedenskej arbitráže.

Slovenskú štátnosť garantovalo jedine nacistické Nemecko, ktoré kráčalo k svojej neodvratnej porážke. Iná reálna politická a vojenská sila, ktorá by súhlasila so zachovaním slovenskej štátnosti v tom čase neexistovala. Po skončení vojny nemalo Slovensku žiadnu možnosť udržať sa ako samostatný štát. Zostával mu iba návrat do ČSR. Išlo len o to, ako sa tam vráti. Či ako nepriateľské dobyté územie, nad ktorým bude vyhlásená vojenská diktatúra (plány E. Beneša), alebo slobodne a dobrovoľne, čím získa lepšie podmienky pre svoju

⁹ *SNP v pamäti národa. Materiály z vedeckej konferencie k 50. výročiu SNP.* Donovaly 26.–28. apríla 1994. Bratislava: NVK International; Banská Bystrica: Múzeum SNP, 1994.

¹⁰ VNUK, F.: *Neuveriteľné sprisahanie.* Trenčín 1993. Zborník *Dies Ater – Nešťastný deň 29. august 1944.* Bratislava: Lúč, 1994.

Poznámka: Kniha *Rebelanti a suplikanti* na Slovensku ešte nevyšla.

¹¹ Autor štúdie zostavil výberovú bibliografiu z týchto titulov, ktorá tvorí prílohu tejto práce.

existenciu ako pred rokom 1937.¹² Z tohto hľadiska treba oceniť význam SNP, ktoré tomu zabránilo a postavilo Slovensko a slovenský národ na stranu víťazných krajín a národov v druhej svetovej vojne. Táto skutočnosť sa dnes už nie celkom docenuje. Režim prvej Slovenskej republiky na povstaleckom území fakticky zanikol a podľa môjho názoru by sa tak stalo na celom území, nebyť prichodu nemeckých okupačných divízií.

Neobstojí ani tvrdenie, že SNP je začiatok totalitného komunistického systému na Slovensku. V politickom živote na povstaleckom území vládol striktno dodržiavaný princíp paritného zastúpenia v najvyšších povstaleckých orgánoch (povstalecká SNR, jej predsedníctvo, povereníctva a plénum) komunistov, sociálnych demokratov a predstaviteľov občianskodemokratického odboja a tento princíp sa uplatnil aj v nižších administratívno-správnych orgánoch na povstaleckom území, t. j. v okresných a miestnych revolučných národných výboroch. Komunisti boli významnou zložkou slovenského hnutia odporu, zúčastnili sa na prípravách ozbrojeného povstania proti fašizmu a počas SNP sa stali po prvýkrát vládnu a vládnucou stranou. To sú skutočnosti. I keď značnú časť slovenského obyvateľstva ovplyvnili myšlienky a program komunistov a tiež vplyv Sovietskeho zväzu, ktorý v rokoch druhej svetovej vojny bol populárny ako nikdy predtým a potom, nielen na Slovensku, ale všade na svete, väčšiu slovenskej spoločnosti komunistické myšlienky, názory a program neovládli. Dokazujú to okrem iného viac ako presvedčivo výsledky posledných demokratických volieb na Slovensku v máji 1946, keď komunistická strana utrpela totálnu porážku. 62 % slovenských voličov dalo hlas Demokratickej strane, ktorá vznikla a formovala sa práve počas Slovenského národného povstania.

Odporcovia SNP popierajú aj jeho celonárodný charakter a sú proti prívlastku „národné“. Ani si neuvedomujú, že v tomto sa úplne zhodli, podľa nich, s najväčším nepriateľom slovenskej štátnosti s E. Benešom, ktorý nazýval SNP „banskobystrickým povstaním“. Dodnes v Českej republike existujú ľudia, ktorí nazývajú SNP „slovenským povstaním“.¹³ Chybou odporcov SNP je, že argumentujú kvantitatívnymi ukazovateľmi. SNP nemalo celonárodný charakter, pretože sa nepripojilo západné a východné Slovensko. Kysuce, Orava a juh stredného Slovenska sa ocitli na povstaleckom území nie v dôsledku nejakých revolučných udalostí. Myslím si, že v tomto spore nerozhodujú skutočnosti vyššie uvedené alebo fakt, že v prvých dňoch SNP zahrňovalo dve tretiny Slovenska, väčšiu obyvateľstva a okresov. Rozhoduje význam a dosah historickej udalosti na ďalší vývoj, postavenie a život národa a jej miesto v dejinách krajiny a Európy. Z tohto pohľadu je SNP jednou z najvýznamnejších historických udalostí v dejinách nášho národa a zároveň jedno z najväčších antifašistických vystúpení v rokoch druhej svetovej vojny vo svete.

Veľmi často používaným argumentom proti SNP je povstalecký alebo partizánsky teror. Musíme povedať, že pred Povstaním a aj v jeho priebehu sa niektorí sovietski a slovenskí partizáni skutočne dopustili teroru, ba dokonca masových vražd na civilnom, predovšetkým nemeckom obyvateľstve na Slovensku, proti exponentom a prívržencom ľudáckeho režimu. Uvádzajú sa príklady Sklabiňa, Sklené, Horná Mičiná, Ružomberok (Podsuhá) Banská Štiavnica, Slovenská Lúпча, Brezno, Ľubietová, Kunerad atď. F. Vnuk už začiatkom 90. rokov uverejnil v tlači seriál článkov pod názvom Katynské lesy a lesíky na

¹² RYCHLÍK, J.: *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vzťahy 1918–1945 I.* Bratislava, 1997, s. 259.

¹³ ŽIKEŠ, V.: *Slovenské povstání bez mýtů a legend.* Praha 1990; OLIVOVÁ, V.: *Dějiny nové doby 1850–1993.* Praha: Scientia, 1995, s. 150.

Slovensku, ktoré vydal v knihe R. Cílika Horúce témy. V roku 1998 P. Bielik uverejnil v časopise Kultúra rozsiahlu štúdiu, v ktorej chronologicky spracoval všetky skutočné i údajné zločiny povstalcov a partizánov proti civilnému obyvateľstvu a v zborníku Dies Ater R. Letz vo svojej štúdiu sa zaoberá terorom a prechmatmi prislušnikov partizánskej skupiny Za rodinu I. Savel'jeva proti občanom obce Rudiná.¹⁴ Ako napísal J. Jablonický vo svojej knihe SNP bez legiend „nezmyselné vraždenie civilného obyvateľstva na Slovensku začali niektorí sovietski a slovenskí partizáni. Raz sa to musí napísať.“¹⁵ Iný slovenský historik I. Lipták na konferencii v Častej – Slovensko na konci druhej svetovej vojny¹⁶ tento teror označil za „účelový“. Podľa môjho názoru mal vyprovokovať predčasný nemecký vojenský zásah na Slovensku. Povstalecký teror na civilnom obyvateľstve treba jednoznačne odsúdiť. Padlo mu totiž za obeť podľa objektívnych odhadov okolo 1000 ľudí, podľa ľudáckych historikov asi 4000 a podľa nemeckej dobovej propagandy až 20 000 osôb. Nacistická odvetá bola nepomerne väčšia a krutejšia, postihla nevinné civilné obyvateľstvo na Slovensku. Protipovstaleckí historici tvrdia, že ide o typický jav pre povstalecké a partizánske hnutie.

Myslím si, že to treba ešte podrobne a objektívne spracovať. Nebolo a nie je správne tieto skutočnosti zatajovať, bagatelizovať alebo uvádzať argumenty síce pravdivé, ale nie veľmi presvedčivé. K takýmto patria tvrdenia, že vo všetkých krajinách, teda aj na Slovensku, počas ozbrojených vystúpení, v revolúciách či povstaniach nevyhnutne dochádzalo k podobným prejavom vyrovnávania si účtov, k zneužívaniu svojho postavenia a moci nad ľuďmi, na svoje obohatenie niektorými asociálnymi a zločinnými živlami, ktoré revolučná vlna vždy vyplaví na povrch. Ešte horším argumentom je poukazovanie na nacistický teror v tejto súvislosti. Podobná argumentácia však dáva na rovnakú úroveň povstalcov s esesákmi alebo s prislušníkmi Pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy. Treba nevyhnutne a čím skôr určiť konkrétnu zodpovednosť v každom jednom prípade povstaleckého a partizánskeho teroru. Nesmie sa to v nijakom prípade považovať za hrdinstvo, ospravedlňovať akýmkoľvek okolnosťami. Hrozí totiž nebezpečenstvo, že sa tieto atypické javy nášho odboja a Povstania začnú (a už sa aj začali)¹⁷ zovšeobecňovať a všetci povstaleckí bojovníci budú označovaní za zločincov a vrahov.

Slovenské národné povstanie vyrástlo z domácich koreňov ako plod niekoľkoročného ilegálneho boja komunistických i nekomunistických síl proti fašizmu a totalitnému systému v rokoch 1939–1945. 29. august 1944 bol aktom systematickej politickej a vojenskej prípravy. Oficiálnu politickú reprezentáciu Slovenskej republiky široký záber Povstania, jeho politické postuláty a rozklad vlastného režimu šokovali. Vysvetlenie musela dať sebe, ale predovšetkým slovenskej verejnosti. Ozbrojené vystúpenie slovenského ľudu proti fašizmu označila oficiálna propaganda za akciu cudzích, slovenskej štátnosti nepriateľských živlov – ruských parašutistov, Čechov, Židov, Čechoslovákov, ale aj hŕstky domácich zradcov,

¹⁴ VNUK, F.: *Katynské lesy a lesíky na Slovensku.* In: CÍLEK, R.: *Horúce témy.* Bratislava: 1991.

LETZ, R.: *Partizáni ako politický a mocenský činiteľ na Slovensku v rokoch 1945–1948.* In: *Dies Arter. Nešťastný deň 29. august 1944.* Bratislava, 1994, s. 31-35.

¹⁵ JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legiend...* s. 173-174.

¹⁶ *Zborník Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy).* Bratislava: HÚ SAV, 1994.

¹⁷ V auguste a septembri 1999 v súvislosti s oslavami 55. výročia SNP viaceré slovenské denníky uverejnili citát z knihy vysokého vládneho činiteľa na Slovensku, že „povstalci vraždili svojich spoluobčanov rovnako ako nemeckí nacisti“.

kariéristov, alibistov a asociálnych elementov.¹⁸ Aj v súčasnosti sa objavujú názory a tvrdenia o čechobolševickom a židobolševickom charaktere SNP. Túto argumentáciu protivníkov SNP som podrobnejšie rozobral už v roku 1994 na medzinárodnej vedeckej konferencii na Donovaloch k 50. výročiu SNP. Preto len veľmi stručne. Ak si uvedomíme, že do SNP sa aktívne zapojilo vyše stotisíc ľudí – vojaci, dôstojníci, partizáni, dobrovoľníci, členovia Národných milícií, členovia revolučných národných výborov, lekári, zdravotné sestry, železničiarci atď., tak dvetisíc Čechov, 1566 židovských spoluobčanov, 411 parašutistov zo ZSSR (mnohi z nich boli Slováci a Česi) a tri tisícky občanov Sovietskeho zväzu predstavuje približne 6–7 percentnú účasť.

V niektorých dielach historikov vystupujúcich s negatívnym hodnotením SNP nájdeme tvrdenie, že SNP bol puč alibisticky zameraných slovenských dôstojníkov v súvislosti s výsledkami na frontoch druhej svetovej vojny. K takýmto záverom sa prikláňala aj dobová verzia nemeckej strany. „Slovenskí dôstojníci chceli v poslednej chvíli odskočiť od svojho prehrávajúceho a v budúcnosti porazeného spojenca.“¹⁹ Túto otázku treba ešte preskúmať. Iste, aj alibizmus tu bol, a nielen u dôstojníkov slovenskej armády. Na margo takýchto úvah hodnotenia odboja a jeho charakteru treba zdôrazniť, že do protifašistickej činnosti a potom do SNP sa zapojili tisíce a tisíce slovenských občanov bez rozdielu politickej a spoločenskej príslušnosti, náboženského vyznania, s rozdielnymi názormi a programami, z rôznych odbojových síl, zložiek a smerov. A to je historický fakt, ktorý sa nedá nijakým spôsobom negovať alebo prekrútiť.

Po príchode sovietskych partizánskych organizátorských skupín a po ich premene na početné partizánske jednotky vyzbrojené zbraňami z vojenských skladov slovenskej armády, sa začala najmä na strednom Slovensku aktívna partizánska vojna. Predstavitelia ilegálnej SNR a Vojenského ústredia sa ju snažili zastaviť alebo aspoň obmedziť, pretože provokovala predčasný nemecký vojenský zásah. Prípravy ozbrojeného povstania neboli ešte ukončené. Vedúci odboja tiež čakali na výsledok Šmidkeho misie v Moskve. Sovietski partizánski velitelia nerešpektovali nijaký domáci orgán, ani autoritu členov ústredného vedenia KSS, SNR alebo Vojenského ústredia. Od 21. augusta 1944 (obsadenie Sklabine) do 28. augusta 1944 (postrieľanie nemeckej vojenskej misie v Martine), uskutočnili desiatky akcií proti skladom, železničným komunikáciám, tunelom, nemeckým strážnym oddielom, proti nemeckému obyvateľstvu na Slovensku a ľudáckym predstaviteľom. Obsadili celý rad miest a obcí v Turci, Liptove a na Horehroní, vrátane Ružomberka, Martina, Brezna, Liptovského Mikuláša, čo v konečnom dôsledku priviedlo rozhodnutie nacistických orgánov vojensky zasiahnuť na Slovensku. Partizánska vojna na strednom Slovensku sa zintenzívnila po 24. auguste 1944, keď Ukrajinský štáb partizánskeho hnutia dal súhlas k partizánskym akciám pre všetky jemu podriadené jednotky na Slovensku. Historickou skutočnosťou však zostáva, že na základe partizánskej aktivity v auguste 1944 sa nacistické Nemecko rozhodlo vojensky okupovať Slovensko. Tým prakticky určilo začiatok SNP.

V tejto súvislosti je spomá medzi odborníkmi, ale aj laickou verejnosťou otázka predčasnosti SNP. Z hľadiska dokončenia všetkých príprav, najmä na západnom a východnom Slovensku a vzhľadom na absenciu koordinácie s Červenou armádou, SNP vypuklo predčasne. Z hľadiska začiatku nemeckej okupácie Slovenska, vypuklo v pravý čas,

pretože za niekoľko dní by nemecké jednotky odzbrojili slovenskú armádu a potlačili partizánske hnutie. Nebolo by žiadne povstanie.

Skoordinovať povstaleckú akciu na Slovensku s rýchlym prienikom jednotiek Červenej armády sa nepodarilo ani dvom slovenským delegáciám. Hlavnou príčinou tohto neúspechu podľa môjho názoru, bola nedôvera stalinského vedenia k širokým antifašistickým demokratickým vystúpeniam (porovnaj vzťah ZSSR k Varšavskému povstaniu), snaha oslobodiť európske národy i za cenu najťažších obetí v záujme pojnového vplyvu na tieto krajiny a uprednostňovanie partizánskej vojny v okupovaných krajinách na čele s komunistickými stranami. Ako napísali J. Jablonický a A. Rašla už v roku 1969,²⁰ sovietske vedenie si neželalo povstanie na Slovensku. K tomuto názoru dospel aj A. Dubček, ktorý vo svojich pamätiach napísal: „Z retrospektívy neprekvapuje, že misia Šmidke-Ferienčík nedosiahla vytyčený cieľ. Vôbec nebagatelizujem paranoický vzťah a sklon vtedajšieho sovietskeho vedenia upodozrievať akékoľvek akcie, ktoré nemali úplne pod kontrolou. Pri čítaní pamäti sovietskeho maršala S. M. Štemenka ma šokovalo, že charakterizoval organizátorov SNP ako buržoáznych pučistov, čo bol dozaista názor, ktorý sa zhodoval so Stalinovým názorom. Faktom zostáva, že sa nevytvoril potrebný rámec na koordináciu Povstania s velením Červenej armády. Teraz verím, že sovietske vedenie jednoducho o takúto koordináciu nemalo záujem.“²¹

Ešte ďalej išiel vo svojich úvahách a názoroch exilový historik M. Ličko, známy svojim pozitívnym hodnotením SNP: „Pretože Moskva od samého začiatku neústupne forsirovala pre Slovensko partizánske formy boja, Kyjev orientoval partizánske výsadky odlietajúce na Slovensko na všeobecnú partizánsku vojnu proti nemeckým okupantom. Tí však až na malé strážne oddiely na Slovensku neboli! Takže Nemcov k zásahu na Slovensko bolo potrebné vyprovokovať. Sovietsky postoj k slovenskej ponuke na koordináciu akcií, ako aj ich oneskorená aktivita v Karpatoch, evokujú myšlienku, že Moskva si od začiatku povstaleckú akciu na Slovensku nepriala! Sovieti prostredníctvom Ukrajinského štábu partizánskeho hnutia v Kyjeve urobili všetko, čo bolo v ich možnostiach, aby akcie na Slovensku prepukli predčasne a živelne. To sa im dokonale podarilo a tým odsúdili naše Povstanie na neúspech.“²²

Slovenská historická veda bude musieť v tejto súvislosti zodpovedať aj celý rad iných otázok: Bolo v možnostiach ZSSR vysadiť na povstalecké letiská (ved' Tri Duby a Zolná boli v činnosti skoro celé dva mesiace) svoje jednotky? Prečo 1. čs. paradesantrná brigádu ihneď neprepravili na povstalecké územie, a keď sa rozhodlo o jej preprave, nasadili ju do bojov v Karpatoch, kde stratila tretinu mužstva, výbroje a značnú dávku z výbornej bojovej morálky? Prečo sovietska vláda nesúhlasila, aby vojenskú a materiálnu pomoc poskytlí bojujúcemu Slovensku aj Veľká Británia a USA? Bola už predsa dohodnutá a pripravená! Prečo bolo potrebné vyše troch týždňov internovať delegáciu SNR orgánmi NKVD a zatajovať jej prítomnosť v Moskve pred čs. orgánmi? Prečo sa odlet gen. R. Viesta z Moskvy zdržal skoro o 5 týždňov? Prečo Červená armáda a 1. čs. armádny zbor útočili na Karpaty priamo a nesnažili sa spojiť s povstaleckým Slovenskom z juhu, z Maďarska? Ved'

²⁰ JABLONICKÝ, J.: *Referát na stretnutí slovenských a českých historikov odboja v Trenčianskych Tepliciach 15.–17. júla 1969. Odboj a revoluce. Zprávy. Roč. VII., 1969, č. 5; RAŠLA, A.: *Neporazená armáda*. Bratislava, 1969.*

²¹ DUBČEK, A.: *Nádej zomiera posledná*. Bratislava 1993, s. 56-56.

²² LIČKO, M.: *USA v Banskej Bystrici rok 1944*. Bratislava : NVK International, 1994 s. 55 a 73.

¹⁸ KAMENEC, I.: *Slovenský štát*. Praha 1992, s. 129-130.

¹⁹ Archív Múzea SNP Banská Bystrica. Materiály W. Venohra s anketou pre príslušníkov bojovej skupiny SS Schill.

sovietske a rumunské jednotky útočiace z Maďarska dosiahli stredné Slovensko skoro o tri mesiace skôr ako z východného Slovenska? Bude potrebné preveriť údaje M. Ličku, o tom že Sovieti zastavili všetky prípravy na ofenzívu v Karpatoch, ktorá sa mala začať už 28. augusta 1944.²³ Zodpovedá pravde výrok gen. R. Viesta pred ústupom do hôr, že pomoc Spojencov Povstaniu na Slovensku bola nedostačujúca, vrátane ZSSR, a že ho ponechali svojmu osudu? Problém zámerov ZSSR v SNP je zatiaľ v rovine hypotéz, pretože chýbajú sovietske dokumenty a je veľmi pravdepodobné, že ich slovenski historici nikdy nebudú mať k dispozícii.

Historici, ktorí negatívne hodnotia odboj a Slovenské národné povstanie, chcú, aby sme sa vzdali povstaleckých tradícií. Musíme si však uvedomiť z čoho vychádzal a vychádza povojnový a súčasný demokratický svet. Antifašistické tradície neustále zdôrazňuje a vracia sa k nim. A Slovensko ich má vďaka odboju a SNP jedny z najkrajších a najväčších zo všetkých krajín nacistami okupovanej Európy.

Výberová bibliografia k dejinám odboja a SNP po roku 1989

A. Monografie

- BARANOVÁ, D.: *Pred bránami pekla*. Banská Bystrica : Vidas, 1996, s. 96.
- BZDÚŠEK, J. – BARAN, J.: *Spomienky na Slovenské národné povstanie v Podbradlanskom kraji*. Brezová pod Bradlom : SZPB, 1995. 105 s.
- ČAJAK, J. ml.: *Osud anglosaskej misie*. Bratislava : Chronos, 1994. 103 s.
- DOBRÍKOVÁ, M. – GAJDOŠ, M.: *Banská Bystrica medená a povstalecká*. Banská Bystrica : M. O. Enterprise, 1994. 69 s.
- Důstojníci a štáby povstaleckej armády. Organizačná štruktúra I. čs. armády na Slovensku*. Banská Bystrica : M. O. Enterprise, 1994. 230 s.
- DVOŘÁK, P.: *Kto zabil Viliama Žingora?* Budmerice : RAK, 1994. 167 s.
- FREMAL, K. – MASÁR, R. – TAKÁČ, L.: *Slovenské národné povstanie 1944–1994*. Prievidza-Topoľčany, SZPB 1994. 202 s.
- GAJDOŠ, P. – REHÁK, A. – SCHWARZ, K.: *História 2. čs. samostatnej paradesantnej brigády v ZSSR*. Bratislava : SZPB, 1993. 26 s.
- GÁLIK, J.: *Odboj a oslobodenie Myjavy 1939–1945*. Bratislava : Litera 1994. 183 s.
- HALAJ, D.: *Generálmajor Viliam Žingor*. (30. 7. 1912–18. 12. 1950). Banská Bystrica : Datapress pre Múzeum SNP 1990. 40 s.
- HALAJ, D.: *Milan Polák (1897–1951)*. Banská Bystrica, 1993. 76 s.
- HALAJ, J.: *Povstalecká obec Zolná-časť Zvolena*. Bratislava : Odkaz, 1994. 168 s.
- CHŇOUPEK, B.: *Američan v Povstaní*. Bratislava : Perex, 1994. 186 s.
- CHOVAN, J. a kol.: *Študenti verní demokracii a slobode*. Bratislava : SZPB, 1994. 30 s.

²³ LIČKO, M.: *USA v Banskej Bystrici...* s. 73. Autor doslova napísal: „Zatiaľ v karpatskom predhorí intenzívne pokračovali prípravy I. Ukrajinského frontu na prekročenie karpatských priesmykov. Podľa pôvodného plánu sa ofenzíva mala začať 28. augusta 1944, čiže zhodou okolností práve v kritických dňoch vypuknutia SNP na Slovensku. 26. augusta 1944, keď prípravy na karpatskú ofenzívu dospeli do vrcholného štádia, na rozkaz Hlavného velenia Červenej armády ich náhle prerušili. Akákoľvek ďalšia bojová aktivita smerom na Karpaty bola podmienená súhlasom Hlavného velenia, t. j. Stalina a tým vlastne odložená na neurčito.“

- CHOVAN, J.: *Ozbrojení vysokoškooláci v povstaní*. Bratislava : NVK International, 1995. 153 s.
- JABLONICKÝ, J.: *Glosy o historiografii SNP. Zneužívanie a falšovanie dejín SNP*. NVK International, 1994. 152 s.
- JABLONICKÝ, J.: *Povstanie bez legend. Dvadsať kapitol o príprave a začiatku Slovenského národného povstania*. Bratislava : Obzor, 1990. 355 s.
- KÁLLAY, K. – MINÁČ, V.: *Spomienky na Slovenské národné povstanie*. Martin : Neografia, 1994. 128 s.
- KLIMENT, CH. K.: *Slovenská armáda 1939–1945*. Plzeň : Mustang, 1996. 330 s.
- LIČKO, M.: *USA v Banskej Bystrici – rok 1944*. Bratislava : International a Múzeum SNP 1994. 158 s.
- MASÁR, R. – TAKÁČ, L.: *Čas vzdoru. Spomienky na Slovenské národné povstanie pod Jankovým vrškom*. Dolné Vestenice; Prievidza; Topoľčany : SZPB, 1996. 306 s.
- MIKULA, J.: „*Povstanie*“ *legendou*. Trenčín, 1996. 24 s.
- MURCKO, M.: *Okres Stará Ľubovňa v rokoch 1938–1945*. Prešov : Metodické centrum 1993. 104 s.
- Neboli sme sami*. Banská Bystrica : M.O. Interprise, 1994, 69 s.
- POVAŽSKÝ, J.: *Koniec legendy o misii generála Paula von Otta*. Martin, 1996. 102 s.
- STANISLAV, J.: *Letectvo v prípravách na ozbrojené vystúpenie a jeho účasť v SNP*. Bratislava : Veda, 1996. 297 s.
- ŠOLC, J.: *Padáky nad Slovenskom: 2. Československá samostatná paradesantná brigáda v ZSSR*. Praha : Ares, 1997. 64 s.
- TAKÁČ, L.: *Nezabudnite na Telgárt*. Banská Bystrica : Admini pre Múzeum SNP, 1992. 169 s.
- TAKÁČ, L.: *Poslanie*. 16 publicistických reportáží o postavách SNP. Banská Bystrica : M. O. Interprise, 1994, 132 s.
- VANĚK, O.: *Nesklonené hlavne: protiletadloví delostrelci v SNP*. Liptovský Mikuláš : VA SNP, 1996. 123 s.
- VNUK, F.: *Neuveriteľné sprisahanie*. Trenčín, 1993. 194 s.

B. Zborník

- Zborník Múzea SNP č. 15*. Martin : Osveta, 1990.
- Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny. Materiály z vedeckého sympózia Časť 6.–7. novembra 1990*. Zostavil V. Bystrický. Bratislava : SNR-HÚ SAV, 1991. 169 s.
- Vojenskopolitické a geopolitické súvislosti vývoja Slovenska v rokoch 1918 – 1945. Zborník príspevkov na konferencii v Trenčine 15.–16. I. 1992*. Trenčín, 1992. 138 s.
- Tragédia slovenských Židov. Materiály z medzinárodného sympózia v Banskej Bystrici 25.–27. marca 1992*. Zostavil D. Tóth. Banská Bystrica : DATEI, 1992. 328 s.
- Poznámka: Zborník vyšiel aj v anglickom jazyku.
- Východoslovenská armáda a odboj. Materiály z vedeckého seminára. Prešov 12.–13. 11. 1992*. Zostavil Š. Pažur. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 1993. 154 s.
- Armáda v dejinách Slovenska. Časť I. a II.* Bratislava : Historický ústav armády SR, 1993.
- Z vojenskej histórie Slovenska 1918–1948. Zborník vedeckých štúdií*. Zostavil J. Korček. Trenčín, 1994. 207 s.

- Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská, perspektívy). Zborník materiálov zo sympózia v Častej-Papierničke 23. 11.–25. 11. 1993. Zostavili V. Bystrický a Š. Fano. Bratislava : HÚ SAV – Národná rada SR, 1994. 272 s.*
- DIES ATER – Nešťastný deň 29. august 1944. Výber príspevkov zo seminára 26. 8. 1993 v Bratislave. Zostavili P. Bielik a P. Mulík. 2. upravené vydanie. Bratislava : Lúč, 1994. 186 s.*
- SNP v pamäti národa. Materiály z vedeckej konferencie k 50. výročiu SNP. Bratislava : International, 1994. 388 s.*
- Košice a deportácie Židov v roku 1944. Zborník príspevkov z odborného seminára k 50. výročiu deportácií z Košíc 19. Mája 1994. Zostavili A. Jurová a P. Šalamon. Košice : SAV – SNM Oddelenie židovskej kultúry v Bratislave, 1994. 177 s.*
- Vojenské aspekty Slovenského národného povstania. Zborník príspevkov a materiálov z medzinárodnej vedeckej konferencie v Bratislave 23.–24. 8. 1994. Zostavil J. Korček. Bratislava : Vojenský historický ústav, 1994. 222 s.*
- Zborník k 50. výročiu Slovenského národného povstania. Vedecký redaktor K. Fremal. Banská Bystrica : Katedra histórie FHV UMB, 1994. 111 s.*
- 50. výročie Slovenského národného povstania. Zborník príspevkov zo seminára. Liptovský Mikuláš : VA SNP, 1994. 192 s.*
- Záverečná fáza 2. svetovej vojny a oslobodenie Slovenska. Zborník príspevkov a materiálov z medzinárodnej konferencie v Bratislave 25.–26. Apríla 1995. Zostavil. V. Štefanský. Bratislava : VHÚ, 1996.*
- Zborník materiálov z medzinárodného seminára v Bratislave 22.–23. 11. 1995 „Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939–1945“. Zostavil D. Tóth. Bratislava : Zing Print, 1996.*
- Nezodpovedané otázky: K spochybňovaniu odboja a SNP v našich národných dejinách. Materiály zo seminára s medzinárodnou účasťou Banská Bystrica Múzeum SNP 24.–25. septembra 1996. Zostavili D. Halaj a D. Tóth. M SNP a SZPB, 1997. 211 s.*

C. Spomienky

- KARVAŠ, I.: Moje spomienky. (V pazúroch Gestapa). Bratislava : NVK International a Múzeum SNP, 1994. 201 s.*
- KUBICA, B.: Letectvo v SNP. Pamäti. Bratislava : NVK International a Múzeum SNP, 1994. 132 s.*
- Protifašistický odboj mládeže Liptova 1939–1945. (Zo spomienok priamych účastníkov). Liptovský Mikuláš : VA SNP, 1994.*
- TEREN, Š.: Národohospodár Peter Zatko spomína. Liptovský Mikuláš : Tranoscius, 1994. 279 s.*
- ÚKROP, P.: Slováci v Stutthofe. Prešiel som bránou smrti... Banská Bystrica : DUMA, 1999. 200 s.*
- URSÍNÝ, J.: Spomienky na Slovenské národné povstanie. Liptovský Mikuláš : Tranoscius, 1994. 123 s.*

Zusammenfassung

SLOWAKISCHER NATIONALAUFSTAND UND SLOWAKISCHE HISTORIOGRAFIE NACH DEM JAHRE 1989

Die Zeit der neuen Ansichten auf den Widerstandskampf und Slowakischen Nationalaufstand hat nach dem Jahre 1989 begonnen, nach dem Sturz des kommunistischen totalitären Regimes. In der slowakischen Historiografie gibt es in der Frage der Schätzung des Widerstandskampfes und Slowakischen Nationalaufstandes zwei sichtbare Richtungen. Die erste hält den Slowakischen Nationalaufstand für eine demokratische antifaschistische Revolution, die die Slowakei und slowakische Nation auf die Seite der antifaschistischen Koalition und siegreichen Nationen im zweiten Weltkrieg gestellt hat. Die Linie repräsentieren die meisten slowakischen Historiker und historischen Arbeitsplätze. Die zweite Linie an der Spitze mit slowakischen Exilhistorikern schätzt den Slowakischen Nationalaufstand als eine nationale Tragödie, die die erste slowakische Staatlichkeit vernichtet hat. Ausserdem halten sie den Slowakischen Nationalaufstand für Anfang des totalitären kommunistischen Regimes, völlig der stalinistischen Sowjetunion unterstellt. Das Hauptziel der vorgelegten Studie ist, diejenige Meinungen und Argumente zu widerlegen, die die Gegner des Aufstandes am meisten in ihren Arbeiten und Auftreten benutzen.

NACIONÁLNÍ ASPEKT V POLITICE FAŠISTICKÝCH VLÁD A ANTIFAŠISTICKÝCH HNUTÍ STŘEDNÍ EVROPY

Jan Rychlík

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha, Česká republika

V letech 1939–1941 se postupně celá střední a východní Evropa dostala do mocenské sféry vlivu nacistického Německa. Na tomto území panovaly nedemokratické režimy totalitního typu. Obecně platí, že antifašistická hnutí všech středoevropských a východoevropských národů směřovala k setřesení nadvlády Německa (která se uplatňovala nepřímo i v případě, že konkrétní etnické území bylo okupováno nikoliv přímo Německem, ale jeho satelitem) a svržení stávajících režimů.¹ Zde však společná cesta všech antifašistických hnutí končí. Tak jako mezi jednotlivými státy a závislými územními mocnostmi Osy existovaly rozdílné a často zcela protichůdné zájmy, tak tyto protichůdné zájmy existovaly i u jednotlivých protifašistických hnutí. Jejich skloubení v rámci potřeby dosažení jednotné fronty, která by mohla přispět k porážce Německa, se ukázalo jako velmi těžké a často se podařilo jen dočasně, nebo se nepodařilo vůbec.

Mocenskou sféru Německa ve střední a východní Evropě pro potřeby této studie rozumíme území Polska, Litvy, Lotyšska, Estonska, Československa, Maďarska, Rumunska, Jugoslávie, Bulharska, Albánie a Řecka² a to vždy v jejich hranicích k 1. lednu 1938. Počet národů žijících na území těchto států je ovšem vyšší, protože – ponecháme-li stranou národnostní menšiny – Československo a Jugoslávie byly mnohonárodními státy. Nejen mezi těmito existujícími státy, ale i mezi těmito národy byly prakticky nepřeklenutelné rozpory. V některých případech znamenala dokonce německá hegemonie střední a východní Evropy splnění historických národních ambicí národů a to buď v podobě získání území sousedních států, nebo formálně nezávislého státu. Antifašistický odpor se proto zároveň musel vyrovnat s objektivně existujícími protiklady národních zájmů.

Z hlediska svého postavení v německé sféře vlivu je možné rozdělit země a národy střední a východní Evropy do několika skupin. Na prvním místě byly národy nacházející se pod přímou nacistickou okupací, která znamenala strátu národní státnosti. Nejmarkantnějším příkladem je Polsko, jehož západní část byla připojena přímo k Německu a z jehož střední části vznikl tzv. Generální guvernerní území, ke kterému byla po vypuknutí německo-sovětské války v roce 1941 připojena i značná část území anektovaná v roce 1939 původně Sovětským svazem. V Generálním guvernerním území Němci vládli přímo a neponechali zde dokonce ani loutkovou kolaborantskou reprezentaci. Cílem polského odboje proto bylo obnovení národní nezávislosti Polska, byť nebylo jasné, jaké bude mít hranice. Existence

¹ Narodnyje i nacional'nyje fronty v antifašistskoj osvoboditel'noj bor'be i revolucijach 40-ch godov. Moskva 1985.

² Část Slovinska a Chorvatska, stejně jako Albánie, se dostává do sféry vlivu fašistické Itálie. Ta se však sama postupně dostává do závislosti na nacistickém Německu a proto je možné italský faktor v této souvislosti opominout.

generálního gouvernementu byla nepřijatelná pro všechny Poláky a proto v Polsku nemohla existovat žádná kolaborující politická reprezentace.³

V podobné situaci jako Poláci byli v zásadě všechny ty národy, které se dostaly pod přímou nadvládu Německa, či jeho spojenců, i když samostatný stát dříve neměly. To určovalo i charakter antifašistického boje. Proto např. u Slovinců, kteří byli rozděleni mezi Německo a Itálii, má antifašistický odboj charakter boje proti jednotkám těchto dvou států a za vznik nějaké formy národní státnosti, která se po válce realizovala ve formě Slovinské svazové republiky v rámci Jugoslávie. Naproti tomu obyvatelstvo, které se dostalo odtrhnutím části území do pozice menšiny (jako např. Srbové či Slováci v Maďarsku v důsledku jeho expanze lety 1938, resp. 1941–1945, nebo Řekové ve „Velkém Bulharsku“ v letech 1941–1944) se soustřeďuje především na možnost návratu k mateřskému státu a antifašistický odboj je zaměřen tímto směrem. V tom případě se může omezeně opírat někdy i o oficiální struktury svého mateřského národního státu, byť jinak je s jeho režimem v rozporu. Tak např. antifašistický odboj Slováků na jižních územích, anektovaných na podzim roku 1938 Maďarskem, se mohl do jisté míry nepřímo opřít při odporu proti horthyovskému režimu i o režim slovenského státu v Bratislavě, Řekům v Bulharsku se snažila svým způsobem pomáhat kolaborantská vláda v Aténách.

Variantou polského příkladu je případ okupace českých zemí a Srbska. Češi i Srbové žili před válkou v mnohonárodnostních státech Československu a Jugoslávii, ve kterých byli hegemonními národy. Proto pokládali uvedené státy za své. Německá správa zřídila ve zbytku českých zemí (bez odtrženého pohraničí, anektovaného v roce 1938 Německem) tzv. protektorát s loutkovou vládou v čele s prezidentem Emilem Háchou, v Srbsku pak kolaborantskou vládu Milana Nediće. V obou případech tedy Berlín předstíral, že byla v nějaké formě zachována česká, resp. srbská státnost, protože se domníval, že se s takovýmto stavem obyvatelstvo smíří snadněji, než s přímou okupací. Kolaborující reprezentace se přitom skutečně zpravidla snažila alespoň otupit ostří okupace, i když v konečném důsledku se tyto pokusy ukázaly jako naprosto bezperspektivní.⁴ Šlo o model aplikovaný v různých obměnách v poražených státech západní a severní Evropy (Dánsko, Norsko, Belgie, Nizozemí, Francie) a rovněž v poraženém Řecku, kde fungovala loutková vláda generála Georga Tsolakoglu. Model ovšem mohl fungovat jen tak, že se představoval jako „menší zlo“ ve srovnání s přímou německou správou a za předpokladu, že je obyvatelstvo chápalo jako dočasné řešení. Pro průměrného Čecha nebyl Hácha prezidentem a protektorátní vláda skutečnou vládou: tím byl Edvard Beneš a jeho exilová reprezentace sídlící v Londýně. Rovněž pro naprostou většinu Srbů nebyl Nedić premiérem a jeho vláda vládou: tou byla podle politické orientace buď královská vláda v exilu, nebo Titův Antifašistický výbor osvobození Jugoslávie (AVNOJ). Cílem Čechů i Srbů proto byla obnova Československa a Jugoslávie a to pokud možno v jejich předválečné podobě. Nacistickému vedení v zásadě nijak nevadilo, že obyvatelstvo chápe existenci loutkových vlád jen jako dočasnou a předpokládá obnovení plné nezávislosti, protože cílem tak jako tak nebylo obyvatelstvo trvale získat ke spolupráci s Německem. Názory a národní tužby obyvatelstva byly pro Berlín irelevantní, pokud obyvatelstvo pracovalo pro Německo a nebouřilo se. Po konečném jeho konečném vítězství mělo dojít k další reorganizaci

³ Podrovněji viz Czesław Madajczyk: *Politika III. rzeszy w okupowanej Polsce. I-II.*, Warszawa 1970.

⁴ K problematice české kolaborace viz Tomáš Pasák: *Pod ochranou říše.* Praha 1998.

porobených zemí, přičemž na řadu měla přijít různá „konečná řešení“, zejména pokud šlo o Slované.⁵

Do druhé kategorie patří státy, které existovaly již v meziválečném období a staly se z nejrůznějších důvodů spojenci Německa. Ve sledovaném prostoru šlo o Maďarsko, Rumunsko a Bulharsko. Ve všech případech šlo o státy s autoritativním až fašizujícím či fašistickým zřízením. Spojenectví s Německem nicméně nebylo dáno vůbec ideologickými důvody, ale vycházelo z představy státních reprezentací uvedených zemí, že s pomocí nacistického Německa bude možné dosáhnout splnění svých územních požadavků vůči sousedům. V případě Maďarska a Bulharska šlo o teritoriální revizi mírových smluv z doby po první světové válce, kterou tyto státy prohrály. Snaha obou těchto států byla dočasně úspěšná. Maďarsko ještě před vypuknutím války získalo jižní Slovensko a celou Podkarpatskou Rus (Zakarpatskou Ukrajinu), v roce 1940 od Rumunska část Sedmihradská a o rok později od poražené Jugoslávie Vojvodinu a Mezimuří. Bulharsko získalo v roce 1940 od Rumunska jižní Dobružu a o rok později od poražené Jugoslávie a Řecka značnou část Makedonie a Egejské Trákie.⁶ Tyto zisky vyvolávaly dojem, že orientace na Německo byla správná. Režimy v Maďarsku a Bulharsku se proto mohly opřít o alespoň částečnou podporu svého obyvatelstva, před kterým se prezentovaly jako úspěšní obránci národních zájmů. Ve skutečnosti i územní zisky vždy znamenaly jen ještě hlubší závislost vlád na Berlíně, kterému musely znovu a znovu dokazovat, že si „dar“ na účet sousedů zaslouží. Berlín se např. v případě Bulharska netajil tím, že o konečné podobě hranic a tedy o osudu Makedonie a Trákie se rozhodne až na mírové konferenci a že tedy Sofie může o tato území zovu přijít.⁷ Územní zisky nicméně přitahovaly pod německý vliv i státy poškozené. Tak Rumunsko, které patřilo do této kategorie, se snažilo dokázat, že je lepším spojencem Německa, než jeho sousedi. Po vypuknutí německo-sovětské války, do které se Rumunsko rovněž zapojilo, bylo sice odměněno dočasným vrácením Besarábie, kterou v roce 1940 SSSR anektoval, ale hlavním cílem bylo změnit promaďarský postoj Berlína a dosáhnout vrácení části Sedmihradská.

I když uvedené země byly spojenci nacistického Německa, bylo nesporné, že budou existovat i v případě jeho porážky, byť možná ve změněné (zmenšené) podobě. Jejich národní státnost tedy nebyla ohrožena. Antifašistické síly vystupovaly proti domácím autoritativním režimům a proti jejich orientaci na Německo, přičemž jejich cílem bylo tyto režimy svrhnout a vystoupit z války. Pokud však jde o názory na územní uspořádání, zpravidla nebyl rozdíl mezi přístupem antifašistické opozice či rezistence a vládnoucí

⁵ Charakteristické je v tomto směru tajné vystoupení Reinharda Heydricha před nacistickými funkcionáři v Praze 2. října 1941, kde řekl na adresu vztahu k Čechům toto: „Ty lidi nezískáme, to nechceme, a ani by se nám to nepodařilo. Budeme jen prakticky všem vysvětlovat – propagandou a opatřeními atd. – docela jasně, že pro Čecha je reálně nejpříznivější, když v tomto okamžiku hodně pracuje, i když si tajně myslí, půjde-li to s říší přece jen dolů, pak budu mít opět svou svobodu. To nám může být úplně jedno, hlavně když zůstane klidný, neboť my potřebujeme klid a ticho pro konečné získání tohoto prostoru.“ Cit. Podle Dušan Hamšík – Jiří Pražák: *Bomba pro Heydricha*. Praha 1963, s. 71.

⁶ O vtažení Bulharska do německé sféry vlivu viz Dimitar Sirkov: *Vanšnata politika na Balgarija 1938-1941*. Sofia 1979, s. 142 násl. O připojení Trákie viz Ewa Rakk-Znamierowska: *Sprawa Tracji zachodniej w polityce bułgarskiej (1919-1947)*, Warszawa 1991, s. 163, 176, s. 207 násl.

⁷ Petar Delev-Petar Angelov-Georgi Bakalov-Cvetana Georgieva-Plamen Mitev – Stojko Trifonov – Iskra Baeva – Bojka Vasilieva – Evgenija Kalnova-Jajdzieva: *Istorija na Balgarija*. Sofia 1996, s. 388.

gamitury. Tak např. příslušníci antifašistické opozice v Rumunsku, stejně jako fašistický *conducator* maršál Antonescu a jeho věrní se shodovali v tom, že Rumunsko má být obnoveno pokud možno v předválečných hranicích, a kdyby již zcela nebylo možné (dalo se těžko předpokládat, že se SSSR jako vítěz vzdá Besarábie), pak musí alespoň Maďarsko vrátit anektovanou část Sedmihradská.⁸ Bulharská opozice – legální i nelegální, včetně komunistů – sice měla výhrady vůči tomu, že se Bulharsko připojilo k německé agresi proti Jugoslávii a Řecku, avšak s tím, že Makedonie a Trákie by měly patřit k Bulharsku, v zásadě rovněž souhlasila.⁹ Ani v Maďarsku nenacházíme v řadách opozice žádný odpor či kritiku anexe rozsáhlých sousedních států. V případě Rumunska antifašistická opozice spolehala na to, že to budou právě Spojenci z antifašistické koalice, kteří mu dopomohou k území straceným ve prospěch sousedních států. Avšak i v Maďarsku a Bulharsku nacházíme pokusy přesvědčit nějakým způsobem Spojence, že alespoň část územních zisků na úkor sousedů by měla být Budapešti a Sofii ponechána. To vyvolávalo v případě Bulharska napětí s jugoslávskými komunisty.¹⁰ I v případě Maďarska se vůdce komunistů Matyás Rákosi snažil v Moskvě sondovat možnost ponechání části území získaných od roku 1938.

Zvláštní variantou satelitního státu a jeho expanze je případ Albánie. Tak byla na jaře 1939 obsazena italskou armádou a připojena k fašistické Itálii ve formě „personální unie“. Italský král byl současně albánským králem a Albánie tedy jako stát vlastně existovala dále, i když již ne jako samostatný subjekt mezinárodního práva. Po porážce Jugoslávie bylo k této „italské Albánii“ připojeno Kosovo a západní Makedonie. Ačkoli Albánci sami nebyli svobodní a antifašistický odboj byl již od roku 1939 namířen právě proti italské okupaci, stává se nesvobodná Albánie sama fašistickým agresorem a snaží se o spojení všech Albánců do „Velké Albánie“. Není pochyb, že tento program měl podporu u převážné části Albánců, včetně těch, kteří s italskou okupací nesouhlasili. Antifašistický boj Srbů a Makedonců, kteří se dostali do „Velké Albánie“ tak byl namířen po vojenské stránce proti Italům, avšak politicky proti albánské nadvládě a v praxi tedy i proti albánským úřadům.

Nejkomplikovanější kategorií jsou státy, které vznikly jako vedlejší produkt nacistické agrese. V případě německého útoku na mnohonárodnostní státy se samozřejmě přímo nabízel myšlenka využít vnitřních rozporů a postavit jednotlivé národy proti sobě. Ve většině případů Německo vazalské státy na etnických územích národů mnohonárodnostních států nezřizovalo: tak přes veškeré snahy ukrajinských proněmeckých nacionalistů nedošlo ke zřízení na Německu závislého ukrajinského státu a nebyly obnoveny ani pobaltské státy. Výjimku představuje slovenský stát, zřízený ještě před vypuknutím války 14. března 1939 jako důsledek německé likvidace Československa a Nezávislý chorvatský stát (*Nezavisna država Hrvatska – NDH*), který vznikl 10. dubna 1941 po vstupu německé armády do Záhřebu během kampaně proti Jugoslávii.¹¹ Oba státy způsobem svého vzniku byly odsouzeny k naprosté závislosti na Německu, ale na rozdíl od ostatních satelitů nebyla nijak zaručena jejich poválečná existence. Naopak: tyto státy vznikly z vůle Německa rozbitím

⁸ Viz o tom např. paměti československého delegáta v Ženevě Jaromíra Kopeckého o jednáních Spojenců o příměří s Rumunskem, které zprostředkovala Benešova exilová reprezentace: Jaromír Kopecký: *Ženeva. Politické paměti*. Praha 1999, s. 124-131.

⁹ O tajných jednáních bulharské delegace se Spojenci v Káhiře v srpnu-září 1944 viz paměti vedoucího této delegace – Stojčo Mošanov: *Mojata misija v Kajro*. Sofia 1995.

¹⁰ Viz podrobněji Novica Veljanovski: *Makedonija vo jugoslovensko-buharskate odnosti 1944-1953*. Skopje 1998.

¹¹ Hrvoje Matković: *Povijest Nezvisne države Hrvatske*. Zagreb 1994, s. 49-50.

států považovaných antifašistickou koalicí za spojence a mocnosti protihitlerovské koalice proti již z principiálních důvodů nehodlaly jejich poválečnou existenci připustit. Reprezentace uvedených států – Ľudácká na Slovensku a ustašovská v Chorvatsku – neměly žádnou možnost přesvědčit vítězné mocnosti o výhodnosti udržení svých států, a to ani za předpokladu předání politické moci jiné, demokratické reprezentaci. Kromě toho se oba státy – Slovensko i Chorvatsko – dostaly do stejné situace, jako Rumunsko: část svého území ztratily ve prospěch Maďarska. Pokus o revizi a současně snaha zabránit Maďarsku v dalších teritoriálních aspiracích na svá území je stlačil ještě hlouběji do německé závislosti. Obyvatelstvo uvedených zemí, i když zpravidla mělo výhrady proti režimu, se ve většině případů nestavělo proti existenci národního státu jako takového. Minimálně v případě Slovenska i antifašistická opozice, včetně komunistů, uznávala Ľudáckou vládu za svou vládu, prezidenta Jozefa Tisa za svého prezidenta, byť s jejich politikou nesouhlasila. Postavení antifašistického odboje tím bylo značně komplikováno: odbojáři mohli být (a také byli) označováni domácími fašistickými vládami za odrodilce a nepřátele vlastního státu. Dnes již není možné kvantifikovat, jak velká část obyvatelstva obou uvedených zemí by v případě možnosti svobodného rozhodnutí dala přednost návratu do mnohonárodnostního Československa, resp. Jugoslávie a jaká část by volila samostatný stát, samozřejmě s jinou, demokratickou garniturou. Uvedená kvantifikace není ostatně ani potřebná, protože v obou případech se prostě oba národy do předválečných států vrátit musely. Šlo jen o to, jakým způsobem se tak stane a za jakých podmínek. Dobrovolné přihlášení se k myšlence společného státu – v případě Slováků s Čechy, v případě Chorvatů s ostatními národy Jugoslávie – dávalo možnost zajistit si v poválečných státech lepší postavení. Jako ideální řešení slučující na jedné straně požadavek vlastního národního státu a na straně druhé nutnost návratu do předválečného státního útvaru se jevila federace. Není jistě náhoda, že požadavek federativního uspořádání nacházíme jak v programu povstalecké Slovenské národní rady, tak u Titova AVNOJe. V této souvislosti je třeba říci, že v Jugoslávii jedině Titovi komunisté byli schopni navrhnout všem národům země přijatelnou alternativu, neboť druhá složka ozbrojeného jugoslávského odboje – četníci generála Draže Mihajloviće – se opíraly o velkosrbský nacionalismus a byli proto pro Nesrby nepřijatelní. Jiná věc ovšem je, že s odstupem půl století vidíme objektivní meze možností federace na národnostním principu, která národnostní problémy trvale vyřešit nemůže.

Dělení dobytých území mezi jednotlivé satelity Německa mělo zvláštní dopad na charakter antifašistického boje těch národů, které před druhou světovou válkou neměly vlastní stát, ale nebyly uznávány jako národ vůbec. Uvedeným vývojem prošla Makedonie, sporné území, o které se svářily od balkánských válek v letech 1912–1913 Srbsko (Jugoslávie), Bulharsko a Řecko. Žádný z uvedených států nepovažoval Makedonce za národ. Srbové označovali obyvatelstvo za srbské, Bulhaři za bulharské, což s ohledem na blízkost obou národů a na nezpochybnitelný slovanský charakter obyvatelstva Makedonie, bylo pro obě strany celkem snadné. Většina venkovského obyvatelstva v této době neměla ještě národní vědomí.¹² Po porážce Jugoslávie a Řecka na jaře 1941 byla větší část Makedonie připojena k Bulharsku, menší část k Itálii ovládané „Velké Albánií“ a Soluň s okolím zůstala pod německou správou. V počátečním období většina obyvatelstva někdejší

jugoslávské (Vardarské) Makedonie vítala bulharská vojska jako osvoboditele.¹³ Velmi brzy si však obyvatelstvo uvědomilo, že jeho zájmy a způsob života jsou odlišné. Antifašistický ozbrojený odboj, vedený i zde Titovými komunisty, byl po vojenské stránce namířen především proti bulharským jednotkám a přispěl značnou mírou k národnímu uvědomění slovanského obyvatelstva, které se začalo ve zvýšené míře považovat za makedonské v národním smyslu. Antifašistický boj se tak stal i bojem za národní emancipaci a vlastní stát, byť zatím pouze v rámci jugoslávské federace.¹⁴

Z uvedeného přehledu vidíme, že antifašistický odboj v jednotlivých zemích střední a východní Evropy měl rozdílný charakter. Společný byl jen boj proti nacistickému Německu a všem režimům s ním spojeným, snaha po hlubokých změnách v uspořádání společnosti, které si ovšem demokratická a komunistická složka odboje vysvětlovala různě, podle vlastních politických cílů. Antifašistický odboj měl vždy i národní charakter. Lišil se podle toho, zda se odehrával ve státě který již před tím dlouhodobě existoval a bylo tedy zřejmé, že bude existovat i po německé porážce, nebo ve státě, který dočasně v důsledku německé expanze ztratil svou samostatnost, anebo v zemi, která se naopak dočasně stala díky zájmu Německa samostatným státem. Ve formálně samostatných státech přitom často národnostní aspekt příslušného antifašistického hnutí korespondoval alespoň částečně s národnostními silami příslušné fašistické, resp. kolaborantské vlády.

¹³ Dimitar Minčev: *Balgarskite akcionni komiteti v Makedonija 1941 godina*. Sofia 1995, s. 81-83. (fotodokumentace)

¹⁴ *Dokumenti za borbata na makedonskiot narod za samostojnosti i za nacionalna država*. II., Skopje 1981, dok. 176, s. 329, dok. 187, s. 354-355, dok. 196, s. 375-378, dok. 203, s. 398-400.

¹² Duncan M. Perry: *The Politics of Terror. The Macedonian Revolutionary Movements 1893-1903*. Durham and London 1988, pp. 19-22.

Summary

NATIONAL ASPECTS IN THE POLICY OF FACIST GOVERNMENTS AND ANTI-FASCIST MOVEMENTS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE

Central Europe countries did not have the same status in the German sphere of influence. Some of them were simply occupied and in this or another way annexed either to Germany or to another German satellite. Those countries which existed as formally independent states could be also grouped into two categories. Some did exist before the war (Hungary, Romania, Bulgaria) and were to exist even after the war, even if probably not in the same size and borders. Another were simply the result of Nazi German attack against the multinational countries. As the result of such action taken against Czechoslovakia and Yugoslavia independent Slovakia and Croatia came to being. These countries were to be liquidated after the war and re-incorporated into Czechoslovakia and Yugoslavia respectively. Some countries acquired part of the territories of the neighbours while another countries lost it. While all antifascist movements were directed against Germany and its quisling governments in central and Eastern Europe, there were also national aspects. The antifascist movements sometimes accepted at least part of the government policy regarding the territorial revision and tried to follow the similar policy in this aspect.

DZIAŁALNOŚĆ SERBOŁUŻYCKIEGO KOMITETU NARODOWEGO W OKUPOWANEJ WARSZAWIE W LATACH 1942-1944

Leszek Kuberski

Univerzita Opole, Pol'sko

Łużycanie należą – podobnie jak Polacy, Czesi i Słowacy – do grupy zachodnich Słowian. Znacznie ustępują wszystkim narodom słowiańskim zarówno pod względem zasięgu etnograficznego, jak i liczby ludności. Posiadają jednak nie mniej od nich skomplikowaną przeszłość, a najtrudniejszy okres serbołużyckiej historii przypada na lata II wojny światowej.

W tym czasie istniał w okupowanej przez Niemców polskiej stolicy Serbołużycki Komitet Narodowy. Do niedawna był przedstawiany w historiografii jako przejaw samodzielnej aktywności konspiracyjnej Serbów Łużyckich. Jednak najnowsze wyniki badań wyraźnie weryfikują jego miejsce i rolę w łużyckim ruchu oporu. Z tego więc względu sprawę funkcjonowania Komitetu należy przedstawić szerzej na tle hitlerowskiej polityki terroru, stosowanej wobec tej grupy etnicznej już od 1933 r.

Urzędowy spis ludności w Niemczech z 1925 r. wykazał 72 626 osób posługujących się językiem łużyckim, natomiast spis z 1933 r. potwierdził tylko 57 tys. Łużyczan, chociaż ich liczbę szacowano na około 160 tysięcy¹. Zamieszkiwali oni w zwartych grupach dorzecze górnej i środkowej Szprewy. Hitlerowska polityka narodowościowa skierowana przeciw ludności łużyckiej realizowana była w trzech etapach. Pierwszy z nich przypadał na wiosnę i lato 1933 r. i wyrażał się ostrymi prześladowaniami organizacji, a także działaczy łużyckich. Drugi rozpoczynający się przełomem lat 1933/34 i trwający do wiosny 1937 r., charakteryzował się kontrolą, ale też tolerowaniem różnorodnych form życia kulturalnego oraz społecznego "małego narodu". Z kolei trzeci etap, realizowany od wiosny 1937 r. aż do upadku Trzeciej Rzeszy, zmierzał do zlikwidowania wszelkich przejawów aktywności społeczno-politycznej tej społeczności słowiańskiej².

Od początku 1933 r. ze względu na stan wyjątkowy w Rzeszy, Serbska Partia Ludowa (Serbska ludowa strona) zrezygnowała z kandydowania w wyborach do Reichstagu. Naciski administracji hitlerowskiej doprowadziły do samorozwiązania się w dniu 10 kwietnia Związku Serbołużyckiego „Sokół”, a następnie zakazania działalności Łużyckiego Związku Chłopskiego (Lużicki burzliwy zwjask). Dwa dni później zawieszono na okres 8 dni „Serbskie Nowiny” – największy dziennik łużycki za serię artykułów o narodach słowiańskich. Przestały ukazywać się również inne czasopisma, w tym „Sokołskie Listy”, „Serbski Hospodar”, „Lużica” i „Serbski Casnik”. 21 kwietnia tymczasowo aresztowano znanych działaczy łużyckiego ruchu narodowo-kulturalnego. Wśród nich znaleźli się: założyciel Domowiny Arnošt Bart, dyrektor banku łużyckiego dr Jan Cyž, długoletni przewodniczący „Sokoła” Jakub Šajba, znany nauczyciel Jurij Štođeńk, działacz kulturalny Měrcin Nowak-Njechorńsk³. Natychmiastowe wypowiedzenia z pracy otrzymali łużycy inspektorzy szkół w Budziszynie i Kamjeńcu: Jan Kral i Jan Krawc. W ślad za tym rozpoczęła się akcja przymusowego wysiedlania nauczycieli społeczności słowiańskiej poza obszar Górnych i Dolnych Łużyc.

W drugiej połowie 1933 r. dało się zauważyć nieznaczne złagodzenie kursu polityki narodowo-socjalistycznej. Było to efektem fali protestów solidarnościowych jakie przeszły przez Czechosłowację, Polskę i Jugosławię w obronie praw najmniejszego narodu słowiańskiego. W dniu 26 września saski rząd wydał oświadczenie, w którym zapewniał o swobodnym rozwoju życia

¹ H. Batowski, *Łużyce. Zwięzła informacja*, Kraków 1946, s. 6; J. Bogensec, J. Skala, *Problem mniejszościowy w Niemczech*, „Strażnica Zachodnia” 1929, nr 3, s. 156; L. Ela, *Łużycanie w świetle statystyki*, (w:) *Łużycanie. Słowiański naród w Niemczech*, Warszawa 1994, s. 29-33.

² Por. K. Fiedor, *Polityka Trzeciej Rzeszy wobec Serbołużyczan (1933-1945)*, „Sobótka” 1972, nr 2, s. 361-367; P. Kunze, *Kurze Geschichte der Sorben*, Bautzen 1997, s. 62.

³ M. Kasper, *Stawizny Serbow*, t. III (1917-1945), Budyšin 1976, s. 116.

kulturalnego i używaniu języka łużyckiego w szkołach i kościele. Niebawem okazało się jednak, że ustępstwa na rzecz Łużyczan były tylko zabiegiem taktycznym. Mimo zapewnień A. Hitlera iż nie zamierza on germanizować obcych narodowo grup etnicznych, NSDAP przeszła do dalszych działań.

Istotną rolę w realizacji polityki asymilacyjnej Serbów Łużyckich powierzono, założonemu 26 maja 1933 r. Związkowi Niemieckiego Wschodu (Bund Deutscher Osten – dalej: BDO). Kierowany przez Theodora Oberländera Związek próbował ograniczyć używanie języka ojczystego, nasilił germanizację wśród dzieci i młodzieży, prowadził inwigilację życia kulturalnego, społecznego i narodowego. Bacznie obserwował też działalność największej organizacji narodowej jaką była Domowina, która stanowiła nadrzędną instytucję związków i stowarzyszeń serbołużyckich oraz pełniła rolę rzecznika interesów tej grupy słowiańskiej w Niemczech. Działania BDO charakteryzowały się również zaplanowaną akcją osiedleńczą na zwartych obszarach łużyckich, wypieraniem ludności słowiańskiej z życia publicznego, prowokacyjnym zachowaniem podczas uroczystości łużyckich, kolportowaniem literatury propagandowej, w tym antysłowiańskich broszur⁴. Uzasadniono w nich, iż Łużycanie są tylko nie posługującymi się językiem niemieckim Niemcami. Poglądy takie głosili również naukowcy uważający Serbów Łużyckich za paragermanów, którzy od przybytych w wyniku wędrówek ludów-Słowian, przejęli ich język i kulturę. Próbowano więc uczynić z nich "mówiących po wendyjsku Niemców" (wendisch sprachende Deutsche). Założenia te przejęła w początkowym okresie wojny Służba Bezpieczeństwa (Sicherheitsdienst – dalej: SD), kierowana przez Reinharda Heydricha. Część uczonych uważała natomiast Łużyczan za Słowian takich samych jak Polacy w Niemczech, a więc za nację etnicznie i rasowo obcą.

Całokształtem polityki hitlerowskiego państwa wobec Łużyczan kierował starosta budziszyński dr Robert Sievert, który stanął na czele Wydziału ds. Łużyczan (Wendenabteilung der Amtshauptmannschaft Bautzen). Z jego inicjatywy miało dojść do podporządkowania Domowiny BDO i uczynienia z niej organizacji kultywującej tylko tradycje ludowe. Gdy zamiar ten się nie powiódł Wydział ds. Łużyczan zażądał przyjęcia, opracowanego przez Sieverta, nowego statutu, który określał Domowinę jako "związek mówiących po łużycku Niemców". Zdecydowana odmowa władz Związku, któremu przewodniczył nauczyciel Paweł Nedo, doprowadziła 18 marca 1937 r. do zakazu jej działalności⁵. W ten sposób rozpoczęła się kolejna miejscowości w języku górno i łużyckim. Przejawiała się ona w usuwaniu tablic z nazwami miejscowości w języku górno i łużyckim, szyldów handlowych, a nawet nagrobków w tym języku. Wiele uwagi poświęcano konfiskacie majątku wszystkich organizacji. Po rozwiązaniu towarzystwa naukowego Macierz Serbska, zabrano jej zbiory biblioteczne. Podobnie postąpiono z eksponatami zlikwidowanego serbołużyckiego Muzeum Narodowego. Represje dotknęły dziennikarzy łużyckich, a gestapo zajęło Serbski Dom w Budziszynie i kontynuowało nadzór nad działaczami narodowymi. Nasilił się proces aresztowań i wysiedleń inteligencji łużyckiej. W połowie 1937 r. narodowy ruch serbołużycki przestał praktycznie istnieć. Działalności nie przerwało tylko katolickie Towarzystwo św. Cyryla i Metodego (Towarzystwo św. Cyryla i Metodego), które rozwiązano na polecenie gestapo dopiero w kwietniu 1941 r.⁶

Plan rozwiązania problemu łużyckiego został opracowany na początku II wojny światowej przez komisarza Rzeszy ds. umacniania narodowości niemieckiej Heinricha Himmlera. Swe założenia przedstawił on 15 maja 1940 r. w memorandum pt. *Denkschrift zur Behandlung der Fremdvölkischen im Osten*. Akcentował w nim: wzmoczenie walki z inteligencją, po wcześniejszym jej izolowaniu od reszty społeczeństwa łużyckiego oraz rozbijanie zwartych skupisk słowiańskich przez masowe wysiedlanie Łużyczan do Generalnego Gubernatorstwa⁷.

Dwa tygodnie później inne metody wyniszczenia narodu serbołużyckiego przedstawiła SD w tajnym biuletynie *Meldungen aus dem Reiche*. Unikając stosowania wobec mniejszości łużyckiej środków przymusu i poniżania jej godności narodowej, Niemcy powinni wchłonać Łużyczan pokojową drogą poprzez oddziaływanie swej kultury i eliminowanie inteligencji łużyckiej. Polityka ta szybko przynosiła efekty. W końcu 1940 r. ofiarą przesiedleń padło 25 nauczycieli, 12 księży katolickich i 11 pastorów⁸. W obozach koncentracyjnych i więzieniach znaleźli się działacze Domowiny, pedagodzy, duchowni, dziennikarze i pisarze. Nasilił się też pobór mężczyzn narodowości łużyckiej do Wehrmachtu.

Ten bezwzględny zakaz kultywowania jakichkolwiek form swej tożsamości narodowej, pobudził nielicznych polityków łużyckich, pozostających na wolności, do podjęcia akcji nielegalnej. "Wczesną wiosną 1937 r. – piszą Mirosław Cygański i Rafał Leszczyński – na probostwie w Chrósćicach spotkała się grupka nieulekłych. Oprócz proboszcza ks. Jana Wjenki byli tam: P. Nedo, ks. dr J. Cyż, działacz Sokoła – Franc Natus i przyszły pisarz J. Brėzan. Postanowiono utworzyć sieć zaufanych, złożoną z przywódców lokalnych organizacji w celu wymiany informacji o położeniu Łużyczan w poszczególnych miejscowościach i podtrzymywaniu wzajemnych kontaktów. Skrzynką kontaktową miała się stać trafika z wyrobami tytoniowymi, jaką prowadził w Budziszynie A. Simon, były introligator w drukarni Smolerów"⁹.

Również polski wywiad wojskowy starał się organizować aktywistów łużyckich systemem trójkowym. Z oficerem o pseudonimie "Michał" w latach 1937–1938 kontaktowali się m.in. Paweł Nedo, Paweł Nowotny, dr Jan Cyż, Jurij Cyż, Wojciech Kočka, Mercin Nowak-Njechorński i Jurij Brėzan. Spotkania odbywały się w Gdyni, Warszawie i Berlinie. Dzięki tym kontaktom debatowano nad formami konspiracyjnej aktywności wśród Łużyczan oraz wspomagano finansowo rodziny osób represjonowanych przez Niemców. Latem 1938 r. J. Brėzan przeszedł w Polsce systematyczne szkolenie wywiadowcze, na które składało się strzelanie z pistoletu, nauka karate, szyfrowanie i reguły pracy konspiracyjnej. W tym miejscu warto podkreślić, że literatura historyczna długo uznawała "Michała", który zmienił pseudonim na "Karol", za podziemną organizację antyfaszystowską. Jednak niedawne wspomnienia ówczesnych uczestników kontaktujących się z polskim funkcjonariuszem służb specjalnych, pozwoliły przedstawić właściwy wymiar tej pracy operacyjnej¹⁰.

W czasie toczącej się wojny nieliczni działacze łużyccy znaleźli schronienie na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy oraz w Generalnym Gubernatorstwie. Ruch prołużycki rozwijał się w Wielkopolsce. W Krotoszynie powstała młodzieżowa organizacja pod nazwą "Polski Ruch Obrony Łużyc". Konspiracyjną działalność w obronie przedstawicieli tego małego narodu podjęła organizacja zwana "Ojczyzną". Uciekającym z Wehrmachtu Łużyczanom pomocy w ich powrotach w rodzinne strony udzielały okręgi: poznański, krakowski, warszawski i śląski Armii Krajowej. Podobną rolę spełniała też polska organizacja konspiracyjna "Odra", aktywna na ziemi lubuskiej oraz w północnych powiatach Dolnego Śląska, zwłaszcza w środowiskach jeńców wojennych i przymusowych robotników¹¹.

Na terenie Generalnego Gubernatorstwa, oprócz Krakowa, silny ośrodek ruchu łużyckiego mieścił się w Warszawie. Wyrazem tego było utworzenie we wrześniu 1942 r. Serbołużyckiego Komitetu Narodowego w Polsce (Serbski narodny wubėrk w Polsce – dalej: SKN). Według niektórych historyków, miał pełnić funkcję tymczasowego rządu łużyckiego (Serbske knjezerstwo) i składać się z oficerów i urzędników niemieckich narodowości łużyckiej oraz pisarzy i studentów tej społeczności słowiańskiej¹². Oficjalnie Komitet rozwijał działalność na łamach swego organu

⁸ P. Kunze, op. cit., s. 64.

⁹ M. Cygański, R. Leszczyński, op. cit., s. 46.

¹⁰ S. Marciniak, *Serbska konspiracja w drugiej światowej wojnie - wumyslenie a wėrnosc*, "Rozhled" 1995, nr 7/8, s. 247-248; P. Nowotny, *K stawiznam ilegalnego antifašistskeho spejeowanja Serbow*, "Rozhled" 1996, nr 1, s. 12.

¹¹ M. Cygański, R. Leszczyński, op. cit., s. 51.

¹² M. Kasper, *Der Kampf der Lausitzer Sorben gegen faschistische Unterdrückungspolitik und die slawische Solidarität*, "Lėtopis" (B) 1978, nr 1, s. 8; W. Kocharński, *Bratni szczep Łużyczan*, Warszawa 1946, s. 106; M. Mieczkowska, *Walka Serbów Łużyckich o prawa narodowe w XX wieku*, "Przeglad Zachodniopomorski" 1991, z. 2, s. 35.

⁴ A. Matyniak, *Oberländer i Łużyce*, "Odra" 1964, nr 10, s. 57-59.

⁵ P. Kunze, op. cit., s. 64; J. Šolta, *Zarys dziejów Serbołużyczan*, Wrocław 1986, s. 130.

⁶ M. Cygański, R. Leszczyński, *Zarys dziejów narodowościowych Łużyczan*, t. II (1919–1997), Opole 1997, s. 43; F. Rajš, *Serbske towarstwa hač do lėta 1937*, Budyšin 1994, s. 23 podaje – natomiast, że Towarzystwo św. Cyryla i Metodego zostało zawieszona w 1937 r.

⁷ M. Cygański, R. Leszczyński, op. cit., s. 43.

prasowego, którym były wydawane w języku polskim "Sprawy Łużyckie". Wychodziły one nieregularnie w latach 1942–1943 w formacie A-6. Powstawały zaś na konspiracyjnych powielaczach w Warszawie i liczyły do ośmiu stron druku¹³.

Już w pierwszym numerze pisma z 20 października 1942 r. Komitet zamieścił memoriał, w którym zwracał się do rządu gen. W. Sikorskiego o uznanie narodu łużyckiego za sprzymierzony z Polską i jej sojusznikami. Domagał się, aby uznawano go za uprawomocnione przedstawicielstwo Łużyczan w Polsce. Postulował również zwolnienie jeńców niemieckich narodowości łużyckiej, którzy znajdowali się w niewoli alianckiej. Zwracał się do m.in. Mariana Seydy, by na forum międzynarodowym reprezentował interesy Łużyczan. Zabiegał także o pomoc Polaków w mającym nastąpić wkrótce procesie wyzwolenia ziem nad Szprewą i Nysą Łużycką, która powinna stanowić zachodnią granicę naszego państwa¹⁴. Zgodnie z założeniami programowymi Komitetu ziemie łużyckie miały zostać włączone do Polski i powinny funkcjonować na zasadzie wolnego państwa autonomicznego. Memoriał świadczył więc o dużej dozie sympatii do Polaków i rządu RP w Londynie, wiary w przyszłość państwa polskiego, a także nadziei na wyzwolenie Łużyc.

W kolejnym dokumencie z 1943 r. Komitet stwierdzał, że przyszłe państwo serbołużyckie "będzie państwem związkowym dwu narodów łużyckich w ramach Mocarstwa Polskiego"¹⁵. Taki scenariusz wydarzeń zakładało konspiracyjne Stronnictwo Narodowe, postulując wyłączenie Łużyc spod kontroli Niemiec i przyłączenie ich do Polski. W tej samej partii nie brakowało jednak innych rozwiązań. W publicystyce endeckiej pojawiły się też propozycje powiązania obszaru serbołużyckiego z Czechosłowacją lub utworzenia wolnych Łużyc jako części federacji zachodniosłowiańskiej¹⁶.

Od połowy 1943 r. sytuacja militarna na froncie wschodnim stawała się coraz mniej korzystna dla Niemców. Tę sprawę zauważyły również "Sprawy Łużyckie". W artykule redakcyjnym pt. *Czego żądamy?* pisano: "Wielu z nas wątpiło w lepsze jutro. Wielu ugięło się pod twardymi ciosami germanizacji, nie widząc z nikąd ratunku. Ale naród przetrwał. (...) Łużyce skupiły się w sobie i zwarty. Raz jeszcze mocno zacisnęliśmy zęby, wierząc mimo wszystko, że przyjdzie, że przyjsz musi czas wyzwolenia. Czas ten się zbliża. Już niedługo rozpadnie się budowana na krwi, łzach i krzywdzie potęga niemiecka! Przywrócona zostanie wolność narodom europejskim"¹⁷.

Warto dodać, że redakcja w każdym numerze periodyku zamieszczała liczne materiały o historii Łużyczan i ich języku. Dokonywała przedruków artykułów o problematyce serbołużyckiej z innych pism. Cytowała wiersze poetów małego narodu i fragmenty prac znanych polskich autorów, w tym Wilhelma Bogusławskiego. W ten sposób próbowano przygotować polskie społeczeństwo do ewentualnego związku Polaków i Łużyczan w ramach wspólnego organizmu państwowego.

Na początku 1944 r. gestapo wpadło na trop warszawskiej drukarni "Spraw Łużyckich". Nagle pismo przestało wychodzić. Nie odkryto natomiast zakonspirowanego SKN w Polsce. Niebawem i jego ślad się urywa. Poza główną formą aktywności Komitetu jaką było redagowanie i wydawanie własnego organu prasowego, nawiązał on jeszcze kontakty z Biurem Zachodnim przy Delegaturze Rządu na Kraj, przemianowanym niebawem w Biuro Ziem Zachodnich.

Na podstawie przytoczonych wyżej faktów spróbujmy dokonać krytycznej analizy funkcjonowania SKN w okupowanej Polsce. Jak zaznaczono Łużycanie byli niewielkim narodem, nie posiadającym tradycji walki konspiracyjnej. Politycy tej społeczności przestrzegali zasady obywatelskiej lojalności wobec państwa, w którym mieszkali. Musimy pamiętać, że budowę nielegalnych struktur łużyckich utrudniała przynależność do dwóch państw związkowych: Saksonii i

¹³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Ministerstwo Ziem Odzyskanych (dalej: MZO), sygn. 501, s. 33; A. Marciniak, op. cit., s. 247.

¹⁴ "Sprawy Łużyckie" 1942, nr 1, s. 1.

¹⁵ Ibidem, 1943, nr 1, s. 1.

¹⁶ Zob. M. Orzechowski, Kwestia serbołużycka w polskiej myśli politycznej w latach 1939–1947, "Sobótka" 1976, nr 2, s. 381.

¹⁷ *Czego żądamy?*, "Sprawy Łużyckie" 1943, nr 5, s. 1; Zob. też: Z. Wadecki, "Sprawy Łużyckie" w okupowanej Warszawie, "Odrodzenie" 1985, nr 31, s. 8-9.

Prus oraz różne ustawodawstwo jakie obowiązywało w tych krajach. Ponadto podziały językowe (język dolno i górnołużycki) i wyznaniowe (ewangelicy i katolicy) nie sprzyjały podejmowaniu akcji konspiracyjnej wśród Łużyczan. Sytuacja polityczna tej niewielkiej społeczności uległa znacznemu pogorszeniu po wybuchu II wojny światowej. Wówczas unicestwiono wszystkie zorganizowane formy życia narodowego, a potencjalnych działaczy organizacji konspiracyjnych wcielono do Wehrmachtu lub zamknięto w więzieniach i obozach koncentracyjnych.

W tej sytuacji krąg ewentualnych konspiratorów łużyckich przebywających w okupowanej Warszawie mógł liczyć nie więcej niż kilka osób. Wiadomo, że w 1943 r. służył jako żołnierz niemiecki M. Nowak-Njechorński, który ochraniał magazyny paliwa na Pradze. Przed wojną natomiast był uczniem znanego malarza Władysława Skoczylasa, a także brał udział w pracach harcerstwa polskiego. Innym Łużyczaninem przebywającym nad Wisłą w tym czasie był inżynier Jurij Leśki – przed 1939 r. kierownik lektoratu języka łużyckiego na Uniwersytecie Warszawskim. Do wybuchu Powstania Warszawskiego mógł przebywać też w polskiej stolicy prawnik dr J. Cyż¹⁸.

Istnieją zatem wątpliwości, aby w SKN zasiadali przedstawiciele narodu łużyckiego, którzy mieli się rekrutować spośród oficerów służących w armii niemieckiej i urzędników okupacyjnej administracji. Uwzględniając zasady konspiracji trzeba zauważyć, że żadne dostępne nam źródła nie odnotowały pseudonimów ani kryptonimów osób tworzących Komitet. Nie wspominają o jego istnieniu także znani działacze łużyccy tego okresu, a przecież działalność antyfaszystowska była doceniana przez NRD-owskie państwo.

Z dużą dozą prawdopodobieństwa możemy stwierdzić, że w ówczesnej rzeczywistości politycznej SKN w Polsce praktycznie nie funkcjonował. Stanowił jedynie agendę utworzoną przez polityków polskiego państwa podziemnego niezbędną do rozpropagowania kwestii serbołużyckiej w okupowanym kraju oraz do dyskusji nad kształtem i zasięgiem naszej granicy zachodniej. Ponadto Komitet był przedstawicielstwem potrzebnym do uwiarygodnienia wydawanych w konspiracji "Spraw Łużyckich". Do redagowania pisma przyznał się po wojnie Bohdan Gębarski, publicysta związany z ruchem narodowym. Zespół redakcyjny tworzyli również Stanisław Szwedowski i Malatyński¹⁹.

"Sprawy Łużyckie" były więc redagowane przez Polaków i przeznaczone dla polskiego czytelnika. Niezły poziom merytoryczny pisma świadczył o znajomości historii najmniejszego narodu słowiańskiego i jego współczesnych losach przez redaktorów. Zdarzały się jednak pewne błędy rzeczowe – jak cytowany wcześniej lapsus o "dwu narodach łużyckich" – świadczące o tym, iż w procesie powstawania pisma nie brali jednak udziału Łużycanie²⁰.

Jak wynika z poszczególnych tekstów, periodyk stanowił wyraz solidarności narodów słowiańskich w obliczu niemieckiego niebezpieczeństwa. Spełniał ważną rolę w kształtowaniu polskiej opinii publicznej, którą przekonywano, iż Serbowie Łużyccy po uzyskaniu wolności powinni otrzymać warunki do nieskrepowanego rozwoju narodowego. Właśnie postulat "wyrwania Łużyc spod niemieckiego władztwa" i włączenia ich do Polski mocno artykułowano w swych programach grup konspiracyjnego SN, z którymi niewątpliwie należy wiązać działalność SKN i jego organu prasowego w okupowanej Polsce. W szerszym kontekście "Sprawy Łużyckie" wyrażały opinię większości ośrodków polskiej myśli politycznej w kraju i na emigracji, co znalazło również oddźwięk w konspiracyjnej prasie. Oprócz sympatii politycznych do Serbów Łużyckich w interesie przyszłego państwa polskiego leżały argumenty natury strategicznej, w tym powstanie "Wolnych Łużyc" oddzielających Polskę od Niemiec²¹.

Na marginesie tej sprawy trzeba zaznaczyć, że w Warszawie drukowano jeszcze "Wendischer Bote" (Goniec Zachodniosłowiański), kolejne pismo konspiracyjne o tematyce łużyckiej, ukazujące

¹⁸ S. Marciniak, op. cit., s. 246-247.

¹⁹ AAN, MZO, sygn. 501, s. 33; M. Cygański, R. Leszczyński, op. cit., s. 52; S. Marciniak, *Polsko-łużyckie sąsiedztwo przez wieki*, (w:) *Łużycanie. Słowiański naród*, s. 110.

²⁰ Tenże, *Serbska konspiracja*, s. 246.

²¹ M. Orzechowski, op. cit., s. 381.

się jednak w języku niemieckim. Przeznaczone było dla obywateli niemieckich pochodzenia słowiańskiego. "Wendischer Bote" założył na początku 1943 r., a także redagował, wspomniany wcześniej Bohdan Gębarski. Wraz z zastępcą kierownika akcji dywersyjno-propagandowej pod kryptonimem "N" Kazimierzem Gorzkowskim, przerywał je do Niemiec z innymi broszurami i ulotkami, skąd trafiało do mieszkańców północnej Rzeszy²².

Zmierzając do końcowej konkluzji, należy wyrazić nadzieję, że zarysowane powyżej losy SKN w Polsce uzupełnią dotychczasowy stan badań na temat antyfaszystowskiej konspiracji serbołużyckiej na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej. Przedstawione natomiast tezy, niektóre zapewne dyskusyjne, nie mogą podważyć wkładu łuzycyckich patriotów w walce ze strukturami totalitarnego państwa niemieckiego w latach 1933-1945.

Summary

The activity of the Serbo-Lusatian National Committee in occupied Warsaw in 1942-1944

Serbo-Lusatian Committee existed in occupied by Germans Warsaw. Not long ago it was presented as a manifestation of an independent, conspiratorial activity of Lusatians. However, the results of the latest research proved that the Serbo-Lusatian National Committee constituted a department of Polish underground organizations. Both, the Committee and a magazine entitled "Lusatian Matters", which was edited in Polish, played a crucial role in public opinion modeling. Serbo-Lusatian National Committee indicated the necessity of an independent Lusatian country coming into existence, separating Poland from Germany. It constituted an important argument in a discussion on the range of a future west border.

²² AAN, MZO, sygn. 501, s. 34.

ŚLĄSK I ŚLĄZACY W AKCJACH SPECJALNYCH POLSKIEGO WYWIADU NA POLSKO – NIEMIECKIM POGRANICZU PRZED WYBUCHEM II WOJNY ŚWIATOWEJ

Marek Masnyk

Uniwersytet Opolski, Pol'sko

Prolegomena

Po zakończeniu I wojny światowej i ostatecznym ukształtowaniu się granic Polska była krajem średniej wielkości, o obszarze blisko 390 tys. km, z 27 milionami ludności, której ogromną część stanowiły mniejszości narodowe. Układ granic z punktu widzenia obronności był bardzo niekorzystny. Skomplikowały go napięte stosunki z sąsiadami. Polska uwikłana była w ostre konflikty terytorialne nie tylko z Niemcami i Rosją Radziecką, ale również z Czechosłowacją i Litwą. System obronny państwa zaczął się kształtować w Polsce w zasadzie od momentu, w którym zaczęto podejmować pierwsze decyzje dotyczące obsady najważniejszych stanowisk w państwie. Właściwą reformę przeprowadzono dopiero w sierpniu 1921 r. po uchwaleniu przez Radę Ministrów statut organizacyjnego Ministerstwa Spraw Wojskowych.

Zadaniem utworzonego wówczas Sztabu Generalnego było opracowanie koncepcji obrony państwa¹.

Za podstawową sprawę uznano w tym czasie potrzebę doprowadzenia do porozumienia wojskowego z Francją. Z inicjatywą zawarcia sojuszu wystąpili politycy Polscy. Układ polityczny i jego tajna konwencja wojskowa podpisane zostały w lutym 1921 roku². Było to przymierze naturalne ze względu na zagrożenie obu partnerów przez Niemcy. Sojuszem polsko-rumuńskim interesowano się znacznie mniej niż umową z Francją, co nie oznacza, że nie liczył się on w polskiej polityce zagranicznej i wojskowej. Polska nie wyrażała chęci przystąpienia do Małej Ententy – przymierza Rumunii, Jugosławii i Czechosłowacji - nie tylko ze względu na utrzymujący się konflikt z Czechosłowacją, ale m.in. także ze względu na niechęć południowego sąsiada do angażowania się w sojusz z państwem, które posiada nieuregulowane stosunki z Niemcami.

Powszechnie przyjmuje się, że spór o Śląsk Cieszyński, Spisz i Orawę był tylko pozorną przyczyną bardzo chłodnych stosunków polsko czechosłowackich. Niepokój Czechosłowacji budziła ewentualność restauracji Habsburgów w Austrii i na Węgrzech, co wobec przyjaznych w Polsce nastrojów wobec Austrii, Węgier i Habsburgów nie zapowiadało możliwości znalezienia wspólnego języka z południowym sąsiadem. Zresztą w

¹ E. Krawczyk, Demobilizacja i pokojowa organizacja Wojska Polskiego w latach 1920-1921, Warszawa 1971, s. 30-31; K. Pindel, Śląsk w systemie obronnym II Rzeczypospolitej, Warszawa 1998, s. 58.

² K. Mazurkiewicz, Przymierze polsko-francuskie w 1921 r., „Najnowsze dzieje Polski. Materiały i studia z okresu 1914-1939”, t. IV, 1976, s. 212-217.

samej Czechosłowacji trudno było wówczas znaleźć poważną siłę polityczną, która opowiadałaby się za sojuszem z Polską³

Polska doktryna wojenna kształtowała się zatem pod wpływem wielu sprzecznych tendencji. Od zarania drugiej niepodległości Polska narazona była na agresję ze strony dwóch potężnych sąsiadów – Rosji i Niemiec. Głównym źródłem doświadczeń i wzorem przygotowań do przyszłych działań militarnych, zwłaszcza na wschodzie, stała się wojna polsko-bolszewicka 1919–1920. Z lekceważeniem i niechęcią odnoszono się do doświadczeń innych wojen oraz do współczesnych teorii wojennych. Jednym z czynników określających polską doktrynę wojenną była aktualna sytuacja międzynarodowa w Europie i na świecie i zmieniająca się wraz z nią pozycja Polski. Niemiecko-radziecki traktat w Rapallo, z 16 kwietnia 1922 r., doprowadził do chwilowego odprężenia w stosunkach polsko-niemieckich. Poważny wstrząs w Polsce wywołało parafowanie 16 X 1925 r. w Locarno kilku układów mających zapewnić utrzymanie „trwałego pokoju w Europie Zachodniej”. Układy locarnejskie oznaczały skierowanie ekspansji niemieckiej na Wschód, ratowanie pokoju w Europie kosztem Polski. Sprawa stosunków z Niemcami stała się od czasów Locarna podstawowym zagadnieniem polskiej polityki zagranicznej, która do tej pory była całkowicie zaabsorbowana stosunkami z Rosją, Litwą i Czechosłowacją.

Zasadniczą zmianę w stosunkach polsko-niemieckich przyniosło objęcie władzy w Niemczech przez Hitlera w 1933 roku. Podpisana 26 stycznia 1934 roku w Berlinie przez niemieckiego ministra spraw zagranicznych, Konstantina von Neuratha, i posła polskiego, Józefa Lipskiego, deklaracja o niestosowaniu przemocy w nieznacznym tylko stopniu zmieniła układ sił politycznych w Europie. Jedno było pewne: wymagał on rewizji i zdecydowanej przebudowy polskiej doktryny wojennej. Z dużymi oporami przyjęto koncepcję przewidującą ewentualność prowadzenia wojny zarówno na Wschodzie, jak i na Zachodzie. Agresywne poczynania Niemiec coraz wyraźniej wskazywały, że największe niebezpieczeństwo grozi Polsce ze strony zachodniego sąsiada. Od tej pory granica polsko-niemiecka stała się obiektem wzmożonej aktywności i penetracji służb wywiadowczych i dywersyjnych obu państw.

Pierwsze kroki

Śląsk ze względu na swoje geopolityczne znaczenie, potencjał gospodarczy i ludzki stał się obiektem przygotowań wywiadowczych, samoobronnych i dywersyjnych na długo przed wybuchem drugiej wojny światowej. Genezy działalności specjalnej na Górnym Śląsku, rozumianej tutaj jako przedsięwzięcia o charakterze wojskowym prowadzone poza strefą walki regularnych sił zbrojnych, mające na celu osłabienie potencjału politycznego i militarnego przeciwnika, szukać należy w okresie powstań śląskich lat 1919–1921. Inicjatywa takich działań wyszła wówczas z dwóch ośrodków: wojskowego, jakim było Biuro Informacyjno-Wywiadowcze Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego, i politycznego, jakim był Centralny Komitet Wykonawczy Polskiej Partii Socjalistycznej⁴. Najbardziej spektakularny charakter miała akcja „Mosty”. Przeprowadzona w nocy z 2 na 3 maja 1921 roku, w wyniku której przeszkolone ekipy polskich bojowców wysadziły w powietrze szlaki komunikacyjne na Odrze. Problem zaangażowania się po stronie „kresów nie wyzwolonych” – jak określano wówczas obszary etnicznie polskie pozostałe w

granicach państwa niemieckiego, zwłaszcza zaś Śląsk Opolski – pojawił się wkrótce po ustaleniu granicy polsko-niemieckiej w 1921 roku. Polskie koła wojskowe licząc się z perspektywą polsko-niemieckiego konfliktu zbrojnego opowiadały się za kontynuacją działań wywiadowczych i dywersyjnych. Naturalną bazą rekrutacji kadr dla tych działań był Związek Byłych Powstańców. Wiosną 1922 r. śląscy pilsudczycy z Alfonsiem Zgrzebniokiem na czele powołali do życia „Straż Śląską”, organizację paramilitarną, której koncepcja działania była nakierowana także na Śląsk Opolski⁵.

W kołach wojskowych zastanawiano się nad formami działań w okresie popowstaniowym. Powołany przez Ministerstwo Spraw Wojskowych (MSWojsk.) specjalny Wydział Plebiscytowy, będący częścią II Oddziału Sztabu Generalnego, zaproponował utworzenie specjalnej komórki, która miała zająć się m.in. powołaniem organizacji kombatanckiej. W aspekcie wojskowym planowano stworzenie organizacji bezpośrednio podporządkowanej MSWojsk.

Podkreślano wyraźnie konieczność utrzymania tam placówek konspiracyjnych, które „nie tylko broniłyby ludności polskiej, lecz również przy współudziale polskiego wywiadu prowadziłyby działalność dywersyjną, obliczoną na wywołanie w sprzyjających warunkach ruchu zbrojnego”⁶.

Zamysł ten odpowiadał projektowi przedstawionemu ministerstwu przez Michała Grażyńskiego, w którym domagał się on powołania do życia „w powiatach straconych” tajnej organizacji wojskowej. Projektowana organizacja miała mieć charakter konspiracyjny, samemu zaś MSWojsk. Zależać powinno na jej istnieniu ze względu „na niepewną ciągle sytuację polityczną i możliwość w przyszłości zbrojnego zatargu z Niemcami”⁷.

Przywołany tu Michał Grażyński, późniejszy wojewoda śląski, uczestniczył w konspiracji wojskowej na Górnym Śląsku już od roku 1920. Polskie służby specjalne przez wiele lat korzystały z jego usług. Jego poglądy w tej sprawie opierały się na przekonaniu o nieuchronności kolejnej wojny z Niemcami, tym razem o Górny Śląsk, Pomorze i Gdańsk. Z tych względów uważał za niezbędne sięgnięcie do potencjału tkwiącego w kilkuset tysięcznej mniejszości polskiej na Śląsku Opolskim, tworzenie tam podziemnego państwa obejmującego wszystkie obszary polskiego życia narodowego⁸.

W pierwszych latach powojennych istniało na Śląsku co najmniej kilka organizacji specjalnego typu. Jedną z nich był PRUN (Pogotowie Rezerw u Niemca), który penetrował przede wszystkim towarzystwa gimnastyczno-sportowe. Podobne cele stawiał sobie również Obywatelski Komitet Obrony (OKO), utworzony przez byłych działaczy plebiscytowych i powstańców. Obie organizacje nie były typowymi ogniwami wywiadu wojskowego ani dywersji, chociaż miały charakter konspiracyjny⁹. Do tworzenia typowo dywersyjnych struktur przystąpiono w 1923 roku. Koncepcja ta zakładała pozyskiwanie Polaków posiadających obywatelstwo niemieckie. W ramach tych przedsięwzięć utworzono grupę „N”. Obejmowała ona swym działaniem przede wszystkim Śląsk Opolski. W celu

⁵ E. Długajczyk, Grupy Z i N. Polskie przygotowania dywersji wojskowej w Niemczech w latach 1921–1925, Opole 1997, s. 10.

⁶ E. Długajczyk, Górny Śląsk po powstaniach i plebiscycie, Katowice 1977, s. 49.

⁷ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (CAW), Teki S. Baczyńskiego (T. Bacz.), sygn. 476.1.70, k.17, Wydział Plebiscytowy II Oddziału Sztabu Generalnego do MSWojsk. Z 5 VII 1921; M. Masnyk, Dzielnica I Związku Polaków w Niemczech (1923–1939), Opole 1994, s. 18 i n.

⁸ Memoriał M. Grażyńskiego z 19 II 1923 r. (Długajczyk, Grupy Z i N..., s. 80–88.

⁹ Chałupczak, II Rzeczpospolita a mniejszość polska w Niemczech, Poznań 1992, s. 312–315.

³ J. Krasuski, Między wojnami. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej, Warszawa 1985, s. 62 i n.

⁴ Z. Zarzycka, Polskie działania specjalne na Górnym Śląsku 1919–1921, Warszawa 1989, s. 48 i n.

prowadzenia wstępnego rozpoznania oraz przygotowania terenu do działań dywersyjnych pozyskiwano członków mniejszości niemieckiej – działaczy Związku Polaków w Niemczech. W tym samym skupisku działała także grupa „Z” (Zygmunt), specjalizująca się w dywersji sabotażowej¹⁰.

Zaprzestanie, lub co najmniej wyraźne ograniczenie tego rodzaju działań, nastąpiło w połowie 1925 roku. Decyzje w tej sprawie podjęli minister spraw zagranicznych oraz szef Oddziału II po serii aresztowań wśród członków mniejszości polskiej na Śląsku Opolskim. Epilogiem tych wydarzeń była seria procesów, jakie w latach 1924–1925 toczyły się przed sądem Rzeszy w Lipsku¹¹. W obawie przed dalszą dekonspiracją postanowiono wstrzymać wszelkie działania wywiadowcze na Śląsku Opolskim.

Przed wybuchem wojny

W połowie lat trzydziestych polskie służby wywiadowcze zintensyfikowały swoje zainteresowanie pograniczem polsko-niemieckim. Objęło ono także Polaków, obywateli niemieckich, zamieszkałych na Śląsku Opolskim.

Problematyka związana z wywiadem i dywersją należy do szczególnie trudnych i skomplikowanych obszarów badawczych. Wiele w niej nieodmówień, trudnych do wyjaśnienia sprzeczności. Wynika to z faktu, iż dziedzina ta zawsze dość skutecznie broniła się przed ujawnieniem swych mechanizmów działania. Stąd też każda próba podjęcia tej problematyki z góry skazana jest na konieczność pozostawienia bez odpowiedzi wielu pytań i problemów. Tak też jest i w tym przypadku. Spróbujmy jednak ustalić podstawowe zasady organizacyjne polskiego wywiadu przed wybuchem wojny.

Zasadniczym ogniwem zdobywania informacji zewnętrznych i wewnętrznych był Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego, potocznie nazywany „dwójką”. On to właśnie kumulował w swym ręku wszystkie działania związane z infiltracją obcych terytoriów oraz wewnętrzną ochroną interesów państwa. Zasadniczy układ organizacyjny „dwójki” ukształtował się dopiero w latach trzydziestych. W jego strukturze działał najbardziej nas interesujący Wydział II, w którego składzie wyodrębniono Wydział IIa-wywiadowczy i Wydział IIb kontrwywiadowczy. W skład Wydziału IIa wchodził Referat Zachód („Z”) jako ogniwo wywiadu głębokiego¹². Operował on w zasadzie na nieograniczonym obszarze z zadaniem obserwowania przeciwnika w jego centrach dyspozycyjnych oraz zdobywaniu tajnych informacji związanych z wojskiem. Poza Rzeszą obejmował przede wszystkim państwa z nią sąsiadujące. Na początku lat trzydziestych Referat „Z” posiadał 7 placówek wywiadowczych w Niemczech, w tym najważniejszą, ukrywającą się pod kryptonimem „In 3”, zainstalowaną w Berlinie. Jej zadaniem było zbieranie wiadomości o Reichswerze. W Niemczech pracowały także inne placówki wywiadowcze, m. in.: „DWZ” – zainstalowana w Berlinie z zadaniem inwigilacji przemysłu zbrojeniowego, oraz „Prokop” – także w Berlinie z zadaniem werbowania ludzi oraz prowadzenia działalności kontrwywiadowczej¹³.

¹⁰ Chałupczak, *II Rzeczpospolita...*, s. 314-316; Długajczyk, *Grupy ZiN...*, s. 14 i n.

¹¹ Masnyk, j. w., s. 77 i n.; K. Jonca, *Powstańcy śląscy przed sądem Rzeszy (1924–1925)*, „*Studia Śląskie*” 1981, t. 38, s. 237-295; T. Fałęcki, *Powstańcy śląscy 1921–1939*, Wrocław 1990, s. 93-120.

¹² Chałupczak, j. w., s. 190 i n.; W. Kozaczuk, *Bitwa o tajemnice. Służby wywiadowcze Polski i Rzeszy Niemieckiej 1922–1939*, Warszawa 1975, s. 129 i n.

¹³ CA MSW, Referat Zachodni Oddziału II, (289), sygn. 62, s. 49-55.

Wywiad płytki, operujący na obszarze 100-150 km od granicy, znajdował się w rękach poszczególnych ekspozytur terenowych. W ramach reorganizacji dokonanej w połowie lat dwudziestych utworzona została Ekspozytura nr 2 – wywiad i sabotaż¹⁴. Przez pewien czas, z powodu złej organizacji wewnętrznej, zawieszono jej działalność, by ponownie ją reaktywować w 1930 r. z zadaniem przygotowania dywersji i sabotażu. Szefem nowo utworzonej placówki mianowano wówczas majora Edmunda Charaszkiwicza¹⁵. Ekspozytura nr 2 składała się z 7 referatów, pracami wobec mniejszości zajmował się przede wszystkim referat „Zachód” („A”), którego podreferat „A-z” obejmował Pomorze polskie i niemieckie, polski i niemiecki Górny Śląsk. Szef tego podreferatu ściśle współpracował z takimiż organizacjami, jak Związek Harcerstwa Polskiego, Polski Związek Zachodni czy Związek Strzelecki.

Nie jest tajemnicą, że służby wywiadowcze każdego państwa miały i mają mocne umocowanie w odpowiednich agendach Ministerstwa Spraw Zagranicznych oraz placówkach dyplomatycznych poza granicami kraju. W pierwszych latach Drugiej Rzeczypospolitej pracowników służby zagranicznej rekrutowano spośród oficerów, eks-legionistów oraz kadrowców Ministerstwa Spraw Wojskowych. W istocie „dwójka” uchodziła za pepinię, wylęgarnię wyższych funkcjonariuszy państwowych, zwłaszcza Departamentu Konsularnego MSZ. Kierował nim Wiktor Tomir Drymmer, urzędnik o szczególnie mocnych powiązaniach z II Oddziałem Sztabu Głównego. Przy jego pomocy umieszczano i przenoszono na etaty MSZ niektórych pracowników Ekspozytury nr 2. Zapewniało im to względne bezpieczeństwo poruszania się po terenie, nietykalność mieszkania itp. To za jego sprawą, i nie przypadkowo zresztą, wicekonsulem w Opolu został (od 1 IX 1935) oficer wywiadu i zarazem serdeczny przyjaciel Drymmera, Jan Bociański. Także nominacje Leonna Malhomma i Jana Małęczyńskiego na stanowisko konsula w Opolu odbyły się za przyzwoleniem Drymmera¹⁶.

Przypomnijmy także, że głównym zadaniem Departamentu Konsularnego było koordynowanie polityki emigracyjnej państwa, opieka prawna nad obywatelami polskimi za granicą, współpraca z krajowymi instytucjami społecznymi mającymi za zadanie pracę wśród wychodźstwa etc. Pod opiekuńczymi skrzydłami Departamentu Konsularnego znajdował się m. in. Światpol – Światowy Związek Polaków z Zagranicy, którego prezesem był marszałek Senatu RP Władysław Raczkiewicz. W sprawach Polonii nic nie działo się bez wiedzy konsulów polskich. Sprawie Polaków w Niemczech nad wyraz oddany był Kazimierz Wyszynski, a opolski konsul Leon Malhomme do maestrii doprowadził system kontaktów polskiej placówki dyplomatycznej z miejscowymi działaczami. Jest faktem bezspornym, że mniejszość polska w Niemczech spełniała ważną rolę w wojskowej polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej. Determinowana potrzebami przypuszczalnych frontów wojennych uwzględniała ona rolę tej części narodu polskiego w wypracowaniu najdogodniejszych warunków w przypadku ewentualnego starcia z Niemcami. Szczęólnego znaczenia w pracach dywersyjnych nabierała przede wszystkim grupa Polaków bazujących na przesłankach ideowych¹⁷. Polski wywiad wypracował co prawda

¹⁴ L. Gondek, *Wywiad polski w III Rzeszy 1933-1939. Zarys struktury, taktyki i efektów obronnego działania*, Warszawa 1982, s. 107 i n.

¹⁵ R. Hajduk, *Nieznaną kartą tajnego frontu*, Warszawa 1985, s. 22

¹⁶ Masnyk, j. w., s. 217.

¹⁷ Chałupczak, j. w., s. 302; P. Stawecki, *Polityka wojskowa Polski 1921–1926*, Warszawa 1981, *passim*.

instrukcję zakazującą werbowania członków mniejszości polskiej w Niemczech, ale na pewno nie dotyczyła ona najbardziej zakonspirowanego ogniwa Oddziału II – Ekspozytury nr 2, zajmującej się jak wiadomo dywersją i sabotażem. Korzystała ona z różnych form maskowania i oddziaływania na mniejszość polską. Wśród nich za najważniejszą wymienić należy: opanowywanie istniejących organizacji mniejszościowych (finansowo i merytorycznie), korzystanie z pośrednictwa polskich placówek konsularnych oraz instytucji państwowych i organizacji społecznych w Polsce. Organizowane przez te ostatnie różnego rodzaju kursy dokształcające wykorzystywano do pozyskiwania działaczy mniejszościowych. Ekspozytura nr 2 penetrowała m. in. „Kursy wiedzy o Polsce”, kursy instruktorów wychowania fizycznego. Opiekunem wybranych grup z ramienia Światopól był m.in. Stanisław Kuraś, etatowy pracownik ekspozytury. W kręgu jego zainteresowania byli także Polacy na Śląsku Cieszyńskim.

W połowie 1934 roku Oddział II przystąpił w jak największej tajemnicy do prac przygotowawczych związanych z penetracją gruntu w celu przeprowadzenia akcji dywersyjnej na terenie nieprzyjaciela lub na terenach własnych zajętych przez wroga w czasie ewentualnej wojny. W tym celu pozyskano m.in. część działaczy Dzielnicy I Związku Polaków w Niemczech, opozycyjnie nastawionych wobec aktualnego kierownictwa tego związku. Zainstalowana w Katowicach ekspozytura polskiego wywiadu posiadała wielu współpracowników na Opolszczyźnie ze stałymi punktami oparcia w Opolu, Bytomiu, Gliwicach, Zabrze i Raciborzu. Centralny ośrodek kierowniczy zakonspirowanej organizacji, znanej pod kryptonimem K-7, znajdował się w Warszawie. Tworzyli go kadrowi oficerowie „dwójki” oraz urzędnicy polskiego MSZ. Opolska konspiracja liczyła około 800-1000 ludzi, do K-7 zwerbowano jednak najwyżej 200 osób, i to głównie w ostatnich miesiącach przed wybuchem wojny. Ochotników szkolono w małych zespołach na terenie całej Polski. Pierwsze turnusy szkoleniowe dla ochotników K-7 z terenu Opolszczyzny rozpoczęto wiosną 1939 roku. Program takich kursów obejmował zajęcia praktyczne z zakresu posługiwania się materiałami wybuchowymi, wykonywanie granatów. Posługiwanie się bronią strzelecką.

Przez „zieloną” granicę przewożono broń na teren Śląska Opolskiego, zaś do Polski dostarczano systematyczne raporty o ruchach wojsk niemieckich, przybywaniu na Śląsk nowych jednostek, budowie obiektów wojskowych. Wiele wiadomości przekazanych przez Opolan znalazło odbicie w tygodniowych i dziennych sprawozdaniach informacyjnych Oddziału II¹⁸.

Jak mocno była to zakonspirowana siatka niech świadczy fakt, że zarówno Abwehra jak i hitlerowskie władze bezpieczeństwa nigdy nie wpadły na jej ślad. Działalność wywiadowcza prowadzona w ramach K-7 i zlecona przez MSZ finansowana była ze środków Departamentu Konsularnego. Były to jednak kwoty stosunkowo niewielkie. Nie była to stała subwencja, lecz jedynie doraźne wpłaty, choć przyznać trzeba, że znacznie one wzrosły tuż przed wybuchem wojny.

Jest faktem bezspornym, że działania polskiego wywiadu na Śląsku przypadły na okres programowego i organizacyjnego fermentu w śląskiej Dzielnicy Związku Polaków w Niemczech. Tak zwana opozycja „młodych” wyraźnie zaktywizowała się wraz z

przybyciem do Opoli na stanowisko wicekonsula Jana Bociańskiego¹⁹. Chwilowa dekonspiracja opóźniła wówczas tworzenie siatki wywiadowczej. Równą penetrację terenu Śląska Opolskiego pod tym kątem rozpoczęto w maju 1935 r. Wykorzystano w tym celu wcześniejsze kontakty Wincentego Karugi – jednej z najwybitniejszych postaci ówczesnej opozycji i jednocześnie polskiego wywiadu wojskowego w Niemczech, Postać to niesłychanie zagadkowa, ale przez to i niezwykle frapująca²⁰. Działalność niepodległościową rozpoczął już w 1919 r. gdy jako 13-letni młodzieniec brał udział wraz z ojcem i starszym bratem w drugim powstaniu śląskim, a rok później i w trzecim powstaniu. Już w niepodległej Polsce, w trakcie studiów w Centralnym Instytucie Wychowania Fizycznego, Karuga stał się obiektem zainteresowania ze strony polskich służb specjalnych. Oddelegowany na Śląsk Opolski pełnił rolę skrzynki kontaktowej z Polakami w Niemczech. Był poufny doradcą konsulatów we Wrocławiu i Opolu. Karuga nie działał sam. Do grona jego zakonspirowanych współpracowników należeli m.in. Jan Wawrzynek, Adam Kawik, Wiktor Gorzółka. Struktury nowej siatki tworzył na bazie organizacji pod kryptonimem „OM”. Wszystkie ważniejsze decyzje zapadały jednak za wiedzą Feliksa Ankersteina i Wojciecha Lipińskiego – kadrowych pracowników „dwójki”. Jego obiecująca kariera została przerwana w 1939 r., gdy Niemcy poszukiwali go – jak wielu wybitnych Górnoszlązaków – listami gończymi. Na krótko przed wybuchem wojny opuścił Śląsk, gdyż umieszczony został przez hitlerowców na specjalnej liście gończej „Sonderfahndungsbuch Polen” pod nr 686 z adnotacją „odstawić do Geheimes Staatspolizeiamt III c. g., Gestapo Berlin”. W czasie wojny brał Karuga aktywny udział w konspiracji. Początkowo w Kieleckim potem w okolicach Łodzi, Piotrkowa Trybunalskiego i na Górnym Śląsku. Był członkiem ZWZ-AK, żołnierzem Powstania Warszawskiego. Wielu jeszcze Górnoszlązaków, byłych powstańców, działaczy narodowych, pracowników i współpracowników polskiego wywiadu walczyło na barykadach powstańczej Warszawy. Nie sposób ich wszystkich wymienić. Był wśród nich m. in. Stanisław Pelc, przedwojenny działacz Polskiej Partii Socjalistycznej, żołnierz I pułku piechoty I Brygady Legionów Józefa Piłsudskiego, w III powstaniu śląskim dowódca w podgrupie destrukcyjnej „Północ”. W czasie drugiej wojny światowej był Pelc w ruchu oporu, m.in. w Komendzie Głównej ZWZ-AK, walczył w powstaniu Warszawskim.

Tragiczne i pogmatwane były ścieżki śląskich działaczy i żołnierzy ruchu oporu. Już latem 1937 r. gestapo aresztowało 33 młodych Opolan wtajemniczonych w działania specjalne polskiego wywiadu, pod zarzutem zdrady stanu. Mieli sporo szczęścia – zwolniono ich po podpisaniu deklaracji 5 listopada 1937 r. jak wyraz „dobrej woli”, władz niemieckich na rzecz unormowania stosunków polsko – niemieckich. Inni mieli go znacznie mniej.

Decydujące uderzenie w polski ruch narodowy na Śląsku Opolskim nastąpiło w przeddzień wybuchu wojny i kontynuowano je w pierwszych dniach września. Masowe aresztowania przywódców, aktywistów organizacji polskich, członków konspiracji przeprowadzone zostały w dwóch fazach operacji Septemberaktion. 31 sierpnia aresztowano 17 działaczy, m.in. Edwarda Machowskiego, Piotra Pandzę, Karola Bieniuse, Józefa Wilkowskiego. Opolskie gestapo przeprowadziło masowe aresztowania działaczy harcerskich. Objęły one m. in.: Franciszka Kachla, Józefa Kwietniewskiego, Józefa

¹⁸ Szerzej: M. Cieplewicz, M. Zgórnjak, Przygotowania niemieckie do agresji na Polskę w 1939 r. w świetle sprawozdań Oddziału II Sztabu Głównego WP, Kraków 1969.

¹⁹ Szerzej: Masnyk, Dzielnica I ..., s. 216 i n.

²⁰ Zob.: M. Masnyk, Wincenty Karuga (1906–1961). Szkic do portretu, (w:) Śląsk. Ludzie i problemy (XIII – XX w.), Opole 1996, s. 79-86.

Michałka, Miłosza Soltysa, Stanisława Wilczka, Leona Nawrockiego. Wielu z nich deportowano do obozu Buchenwald. W dniach 11-12 września przeprowadzono drugą fazę aresztowań. Wśród ponad 150 aresztowanych znaleźli się m. in.: Franciszek Myśliwiec, Paweł Kwoczek, Józef Kachel, Jan Łangowski, Wiktor Gorzołka, Franciszek Buhl, Jan Wawrzynek, Stanisław Weber. Do hitlerowskich obozów koncentracyjnych zesłano łącznie ponad trzystu przywódców i działaczy narodowych, w tym wielu żołnierzy tajnego frontu. Za drutami obozów śmierci zginęły 92 osoby²¹.

Na koniec jeszcze o jednej sprawie pragnę zasygnalizować. Pod koniec lat trzydziestych w działalność wywiadowczą wpleciony został Konsulat RP we Wrocławiu. Stało się to za sprawą umiejscowionej w urzędzie ekspozytury o kryptonimie „Adrian”, kierowanej przez będącego formalnie pracownikiem MSZ, urzędnika konsularnego w referacie prasowym, a praktycznie oficera „dwójki” – mjra Bruno Grajka. Miała ona charakter, podobnie jak większość ówczesnych polskich placówek w Niemczech, obserwacyjno-informacyjny. Jednym z najważniejszych sukcesów Grajka, będącym zarazem najbardziej liczącym się sukcesem osiągniętym na polu polskiego wywiadu w Niemczech pomiędzy marcem a sierpniem 1939 roku, było zwerbowanie do współpracy dyspozytora kolejowego z Żagania, Polaka z pochodzenia. Ów żagański kolejarz dostarczał sukcesywnie, aż do ostatnich dni sierpnia, informacji o ruchach wojsk Wehrmachtu na terenie Śląska. Właściwa analiza uzyskanego tą drogą materiału pozwalała na identyfikację prawie wszystkich jednostek niemieckich, które przez węzeł żagański zmierzały do rejonów koncentracji²².

W sumie ocena polskiej służby wywiadowczej i udział w niej Ślązaków w ostatnich latach przed wybuchem wojny, mimo późnego przystąpienia do energiczniejszego działania na tym odcinku, oraz różnicy poglądów w zakresie jej funkcjonowania, jest pozytywna. Odwaga i poświęcenie spowodowały, iż potrafili wykonać bardzo trudne i niebezpieczne zadania, w tym m.in. rozpoznać ruchy wojsk niemieckich. Pamiętać przy tym trzeba, że większość z nich nie posiadała profesjonalnego przygotowania do pracy wywiadowczej, że brak takiego przygotowania rekompensowali głębokim patriotyzmem, odwagą i młodzieńczą brawurą.

²¹ F. Połomski, Zamierzenia likwidacji działaczy polskich na Opolszczyźnie w latach 1939–1944, „Studia Śląskie” 1958, t. 1, s. 189-231; H. Szurgacz, Likwidacja organizacji polskich i ich placówek na Opolszczyźnie w latach 1939-1941, tamże, 1965, t. 9, s. 285-305; M. Cygański, Hitlerowskie prześladowania przywódców i aktywu Związku Polaków w Niemczech na Śląsku w 1939 r., „Kwartalnik Opolski” 1984, nr 2, s. 18-34; tenże, Hitlerowskie prześladowania przywódców i aktywu Związku Polaków w Niemczech w latach 1939–1945, „Przegląd Zachodni” 1984, nr 4, s. 23-64.

²² Zob.: R. Gelles, Dom z białym orłem. Konsulat RP we Wrocławiu /1920-1939/, Wrocław 1992, s. 130-163.

Summary

SILESIA AND THE SILESIA IN SPECIAL OPERATIONS OF THE POLISH INTELLIGENCE ON THE POLISH-GERMAN BORDERLAND BEFORE THE OUTBREAK OF WORLD WAR I

In the middle of the 1930s, the Polish intelligence started certain actions aimed at penetration of the Polish-German borderland. All these actions were concentrated in Department II of the General Staff of the Polish Army. The branch of the Polish intelligence installed in Katowice, controlled a secret organization that functioned in the Opole Silesia and was called K-7. There were about 800-1000 conspirators in the Opole organization, though K-7 recruited only 200 people. Many soldiers of the secret front were arrested by gestapo just before the outbreak of World War II and in the first days of September 1939. A few of them avoided detention and in the years of occupation actively participated in secret actions and fought on the barricades during the Warsaw Uprising in 1944.

PLAN „BURZA“ NA GÓRNYM ŚLĄSKU I POGRANICZU POLSKO-CZECOSŁOWACKIM

Ryszard Kaczmarek – Krzysztof Nowak

Instytut Historii UŚ, Katowice, Pol'sko

Plan „Burza“ wynikał z koncepcji politycznej wypracowanej przez rząd polski na emigracji i polskie podziemie w wyniku rozwoju wydarzeń militarnych i politycznych podczas II wojny światowej. Dominująca początkowo koncepcja odzyskania niepodległości drogą ogólnonarodowego powstania, przy podkreślaniu, iż Polska z wojny nie może wyjść pomniejszona, w momencie załamania się wojsk niemieckich na froncie zachodnim okazała się nieaktualna z powodu rozpoczętego na przełomie 1942 i 1943 roku odwrotu wojsk niemieckich na froncie wschodnim. Zaczęło wówczas narastać przeświadczenie o nieuniknionym wkroczeniu w granice Polski Armii Czerwonej. Tę zmianę doktryny wojskowej podziemnej Armii Krajowej potwierdziła ostatecznie instrukcja rządu polskiego na emigracji skierowana do Komendy Głównej AK z 27 X 1943 roku. Przyjęto w niej wówczas zasadę współdziałania wojskowego z oddziałami sowieckimi w momencie ich wkroczenia na ziemie polskie. Ze względu na zerwanie stosunków dyplomatycznych z Moskwą, po sprawie katyńskiej, uwarunkowywano jednak bliższe współdziałanie od uznania polskiej granicy wschodniej z 1 IX 1939 roku. Do tego czasu uznawano za możliwe traktowanie ZSRR tylko, jak to lapidarnie określał premier rządu polskiego na emigracji, Stanisław Mikołajczyk, nie jako sojusznika, ale jako „sojusznika naszych aliantów“.

Na podstawie instrukcji październikowej, w sztabie KG AK opracowano plan operacji, która miała objąć całość ziem polskich, nadając jej jednocześnie kryptonim „Burza“. Celem tej, jak to określano „wzmoczonej akcji dywersyjnej“, która zastąpiła dotychczasową koncepcję powstania ogólnonarodowego, było przejęcie kontroli nad wyzwalanym samodzielnie spod okupacji niemieckiej terenem przez polską administrację, jednak przed wkroczeniem Armii Czerwonej i bez sprowokowania Rosjan do posunięć represyjnych. Wytyczne do planu „Burza“ przewidywały między innymi „nękanie cofających się straży tylnych niemieckich“, ale nieutrudnianie walki z Niemcami oddziałom sowieckim, wobec których miano się ujawniać w roli „gospodarza“¹. W trakcie „Burzy“ planowano odtwarzanie polskich sił zbrojnych w kraju. Poszczególne jednostki taktyczne AK stawały się oddziałami Wojska Polskiego, z reguły z numeracją przedwojennych jednostek wojskowych stacjonujących na danym obszarze.

W trakcie przesuwania się ofensywy sowieckiej przez ziemie polskie zmobilizowane oddziały AK miały wyjść z konspiracji i zaatakować wycofujących się Niemców. Na wyzwolonych obszarach ujawniać się miały polskie władze administracyjne. „Burza“, co najmniej w założeniu, nie miała powodować ostatecznej rezygnacji z pierwotnego zamierzenia – wywołania powstania powszechnego, bowiem w wypadku gwałtownego załamania obrony wojsk niemieckich na terenie całego kraju, czy na części jego terytorium, dopuszczano możliwość wywołania ogólnonarodowej insurekcji, albo co najmniej szeregu powstań o charakterze lokalnym. Ponieważ „Burza“ miała być realizowana etapami, więc

¹ B. Urbankowski: *Czerwona msza czyli uśmiech Stalina*. T. 1. Warszawa 1998, s. 418-419.

uzależniało to cały plan od tempa przesuwania się frontu wschodniego na zachód i skazywało oddziały AK do działań w sowieckiej strefie przyfrontowej z jednocześnie skoncentrowanymi po drugiej stronie oddziałami niemieckimi. Odpowiedzialność za wykonanie „Burzy“ spoczywała głównie na dowódcach okręgów i obszarów, bo tylko oni, a nie KG AK, mogli ocenić najlepiej moment rozpoczęcia operacji. W taki sposób przekazano im też 20 XI 1943 roku dyrektywy do wykonania tej operacji.

Plan „Burza“ w praktyce zasadniczo odmiennie zrealizowano na terenach wschodniej i zachodniej części Polski, w tym na ziemiach włączonych w 1939 r. do III Rzeszy jak np. Górną Śląsk, który jako osobna Prowincja obejmował również Śląsk Cieszyński wraz z przyłączonym do Polski w październiku 1938 r. Zaolziem (czes. Těšinsko, niem. Teschen, Olsa-Gebiet). Umowną linią podziału stała się rzeka Wisła. W swej pierwszej części „Burza“ realizowana była od wkroczenia Armii Czerwonej w nocy z 4 na 5 stycznia 1944 roku na wschodni obszar państwa polskiego (zgodnie z linią graniczną ustaloną traktatem ryskim z 1921 roku, a nie uznawaną przez Związek Sowiecki od 1939 roku), a swoje apogeum osiągnęła latem tego roku, podczas Powstania Warszawskiego. W KG AK uważano wówczas, że akcja wojskowa i idąca w ślad za tym demonstracja sprawności polskiej administracji po jej wyjściu z podziemia na wschód od rzeki Bug pozwoli na realizację przyjętej zasady wystąpienia w roli „gospodarza terenu“ i uniemożliwi władzom sowieckim kwestionowanie polskiej granicy wschodniej z 1939 roku, a zarazem pozwoli odwrócić coraz bardziej rysujący się w polityce aliantów zachodnich niekorzystny dla Polski trend-akceptacji sowieckich żądań terytorialnych.

Wystąpienia na obszarze leżącym na wschód od Bugu w praktyce przez ZSRR traktowane były w istocie jako demonstracja polityczna, a nie akcja antyniemiecka o charakterze czysto wojskowym. Na całym obszarze leżącym na wschód od tzw. linii Curzona, a więc linii granicznej, którą ZSRR proponował Polsce jako jej nową granicę wschodnią, „Burza“ przebiegała według jednolitego scenariusza narzuconego przez władze sowieckie. Początkowo frontowe oddziały sowieckie z chęcią przyjmowały pomoc oddziałów AK, ale później NKWD internowało dowódców i żołnierzy polskich zmuszając ich bądź do przejścia w szeregi prokomunistycznej Armii Polskiej walczącej u boku Armii Czerwonej od 1943 roku, bądź zsyłając ich w głąb Rosji. Na Wołyniu dywizja partyzancka AK przez blisko dwa miesiące walczyła wspólnie z jednostkami sowieckimi. Ostatecznie jednak 27 maja 1944 i ona została w części rozbrojona, a tylko jej części udało się wycofać na zachód nie przerywając walki z Niemcami. Sytuacja ta powtórzyła się także na Wileńszczyźnie, gdzie 9 lipca oddziały AK zaatakowały Wilno, a później, zgodnie z dyrektywą sowieckiej Kwatery Głównej, NKWD internowało polskich żołnierzy i dowódców. Ten sam przebieg wydarzeń miał miejsce także we Lwowie².

Na początku lata 1944 roku ludzono się jednak jeszcze nadzieją na możliwość realizacji „Burzy“ na zachód od linii Curzona, którą władze sowieckie oficjalnie uznawały za przyszłą granicę z Polską. Oczekiwania te zniweczył dopiero przebieg wydarzeń w Lublinie i Zamościu, gdzie przejściowo przejęto nawet gmachy administracji państwowej i przez kilka dni funkcjonowały polskie służby publiczne. Finał jednak był podobny jak na wschodzie. NKWD wkroczyło brutalnie wywołując ujawniających się członków polskiego podziemia w

² S. Courtois, N. Werth, J. L. Panne, A. Paczkowski, K. Bartosek, J. L. Margolin: *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie terror, prześladowania*. Warszawa 1999, s. 349-350.

głąb Rosji³. Powstanie Warszawskie stało się tragicznym finałem praktycznej realizacji pierwszego etapu „Burzy“, a jego klęska wojskowa i polityczna postawiły przed polskim państwem podziemnym oraz władzami wojskowymi tragiczne pytanie o sposób dalszego działania. Odpowiedź na nie decydowała w konsekwencji o losie okręgów AK na drugiej stronie Wisły, które nadal przecież znajdowały się pod okupacją niemiecką.

Warto zaznaczyć, że nie całe polskie podziemie przekonane było wówczas do linii politycznej i wojskowej przyjętej przez KG AK w 1943 roku, kiedy przyjmowano do realizacji plan „Burza“. Głównym oponentem takiej akcji wojskowej, z góry, jak się wydawało skazanej na niepowodzenie, stało się, nie licząc oczywiście komunistycznej Polskiej Partii Robotniczej i jej Armii Ludowej, dowództwo Narodowych Sił Zbrojnych. NSZ chciało bowiem kontynuować linię postępowania proponowaną jeszcze przez pierwszego komendanta Związku Walki Zbrojnej – AK Stefana „Grotę“ Roweckiego w 1943 roku, pozostania w razie wkroczenia Sowietów do Polski w konspiracji. Dowództwo NSZ uważało, że ujawnienie się przed Czerwoną Armią doprowadzi do katastrofy oddając całe polskie podziemie w ręce NKWD. NSZ, reprezentujące na polskiej arenie politycznej nacjonalistyczną prawicę, historycznie orientującą się niegdyś na zbliżenie z Rosją, okazały się najbardziej nieprzejednanym wrogiem tego państwa w jego nowym, komunistycznym wymiarze. Nie należy zapominać przy tym, że reprezentowały olbrzymi potencjał wojskowy. AK liczyła bowiem wówczas około 300 tys. zaprzysiężonych żołnierzy, NSZ zaś około 100 tys. Siły wojskowe podlegające polskim komunistom u progu 1944 roku nie przekraczały zaś kilku tysięcy partyzantów⁴.

NSZ były więc od początku przeciwna „Burzy“. W praktyce niektóre oddziały wzięły jednak udział w samej akcji zmuszone do tego okolicznościami (np. w okręgu lwowskim). W większości jednak, skoncentrowane przed wkroczeniem Armii Czerwonej w lasach lubelskich, kieleckich i białostockich, pozostając w konspiracji, nie uległy likwidacji do końca okupacji niemieckiej. Przebieg wydarzeń w pierwszej połowie 1944 roku utwierdził jednak dowództwo NSZ w przekonaniu, że decyzja o nie ujawnianiu i kontynuowaniu działalności w podziemiu była słuszna. Dowódcom oddziałów lewym brzegu Wisły zalecono zatem wycofywanie się na zachód i oczekiwanie na nadejście aliantów z zachodu⁵.

Celem niniejszego referatu jest przedstawienie planowania oraz realizacji bądź prób realizacji planu „Burza“ na obszarze Górnego Śląska – w jego części należącej przed 1939 r. do Polski a włączonej po katastrofie wrześniowej do III Rzeszy, w jego części należącej przed 1939 r. do Niemiec czyli na Śląsku Opolskim, a więc tzw. ziemi postulowanej oraz w jego części stanowiącej pogranicze polsko-czechosłowackie na Śląsku Cieszyńskim z Zaolziem, powiązanych również w swojej problematyce, jak wynika z dalszych rozważań, ze Spiszem i Orawą.

W pierwotnych planach wywołania ogólnonarodowego powstania Górnego Śląska, jak i pozostałe ziemie zachodnie, nie odgrywał wiodącej roli. W pierwszym etapie miało ono skoncentrować się na obszarze Generalnego Gubernatorstwa, a dopiero w drugim rozszerzyć się na Śląsk, Poznańskie i Pomorskie (również odwrotnie niż w planie „Burza“, na końcu zamierzano przejąć kontrolę na ziemiach wschodnimi). Przyjęte jednak wówczas założenie o konieczności odtworzenia regularnych oddziałów wojskowych na szczeblu

³ S. Korboński: W imieniu Rzeczypospolitej. Warszawa 1991, s. 355-356.

⁴ Z.S. Siemaszko, Narodowe Siły Zbrojne, London, brw., s. 104.

⁵ Ibidem, s. 143.

dywizji i kolejność ich powstania ostatecznie została przyjęta, jak wspomniano wyżej, również w planie „Burza“⁶.

Realizacja „Burzy“ w Okręgu Śląskim AK przypadła na okres skomplikowany pod względem organizacyjnym. W ogóle obszar ten był bardzo trudny dla działalności konspiracyjnej z racji dużej ilości konfidentów wywodzących się z grona przedwojennej mniejszości niemieckiej zamieszkującej województwo śląskie, ale także z grona Ślązaków kolaborujących z Niemcami. Powodowało to liczne „wsypy“ w tym okręgu, znacznie częstsze niż gdzie indziej, a jedna z nich, w kluczowym inspektoracie katowickim, miała miejsce właśnie w 1943 roku, paraliżując na pewien czas działalność AK na tym obszarze. Jednocześnie nastąpiła również zmiana na stanowisku dowódcy okręgu, co także utrudniło początkowo przygotowania „Burzy“ na Śląsku.

Nowym komendantem Okręgu Śląskiego został mjr dypl. Zygmunt Janke („Walter“, „Zygmunt“) i on odpowiadał już do końca wojny zarówno za przygotowanie operacji „Burza“ na podległym sobie obszarze jak i za jego późniejsze wykonanie. W konspiracji działał od jej początków, kolejno w Służbie Zwycięstwu Polsce, Związku Walki Zbrojnej i ostatecznie w Armii Krajowej. Śląska nie znał jednak początkowo dobrze, ponieważ do 1943 roku działał najpierw w Pabianicach, a potem w Łodzi, gdzie awansowany na majora, został szefem sztabu Okręgu Łódzkiego. Do Katowic skierowany został w maju 1943 roku wskutek dekonspiracji w Łodzi. Ponieważ prawie jednocześnie zachorował dotychczasowy komendant płk. Paweł Zagórowski („Maciej“, „Strzemię“, „Zator“) przejął najpierw jego obowiązki, a w listopadzie 1943 roku oficjalnie mianowany został na to stanowisko przez gen. Tadeusza Komorowskiego, dowódcę AK. 3 maja 1944 roku awansowano go na stopień podpułkownika⁷.

Właśnie nowemu komendantowi przypadło główne zadanie przygotowania okręgu do przekształcenia konspiracji z dość luźnej do tej pory struktury pojedynczych organizacji w szkieletową strukturę zdolną do odtworzenia regularnych oddziałów wojskowych. Pierwszym etapem tych działań było sformowanie na nowo sztabu okręgu i reorganizacja sieci terenowej. Okręg Śląski składał się od tej pory, z nielicznymi zmianami, z 4 inspektoratów i 2 podinspektoratów oraz 25 obwodów⁸. Sformowany od nowa sztab miał przygotowywać zarówno bieżącą dywersję oraz wywiad, jak i na poziomie operacyjnym przygotowywać realizację „Burzy“⁹. Temu służyło przede wszystkim unichomienie przez Jankego Kedywu czyli Kierownictwa Dywersji i przywrócenie okręgowi pełnej zdolności bojowej. W ślad za tym poszło podjęcie planów koncepcyjnych nad realizacją „Burzy“ w specyficznych warunkach Okręgu Śląskiego. Opracowanie operacyjne zlecono członkowi sztabu – Pawłowi Migule („Oracz“)¹⁰.

Już od samego początku było jasne, że warunki terenowe zindustrializowanej części okręgu, obejmującego górnośląski okręg przemysłowy oraz leżące poza Śląskiem Zagłębie Dąbrowskie i Jaworznicko-Chrzanowskie, uniemożliwia na tym obszarze praktycznie działalność zwartych oddziałów partyzanckich. Tam więc zaplanowano wyłącznie działania

⁶ M. Ney-Krwawicz: Armia Krajowa. Siła zbrojna polskiego państwa podziemnego. Warszawa 1993, s. 42-44.

⁷ J. Nickrasz, Z dziejów AK na Śląsku. Warszawa 1985, s. 129-130.

⁸ M. Starczewski: Ruch oporu na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1939-1945. Katowice 1988, s. 101-103.

⁹ J. Nickrasz: Z dziejów AK..., s. 131.

¹⁰ Ibidem.

samoobronne, polegające na zabezpieczeniu potencjału przemysłowego. Jedynym terenem, na którym uznano za możliwe skoncentrowanie większych oddziałów był Śląsk Cieszyński oraz wschodnia część niemieckiej Prowincji Górnos Śląskiej, obejmującej teren części dawnego województwa kieleckiego i krakowskiego. Najtrudniejsza sytuacja rysowała się na obszarze Śląska Opolskiego, który planowano przyłączyć do Polski, gdzie organizacja konspiracyjna praktycznie miała charakter szczątkowy i koncentrowała się głównie na działalności wywiadowczej, a nie sabotażowo-dywersyjnej. Na Śląsku Opolskim doszło przy tym w połowie 1943 roku do rozbicia Inspektoratu AK Opole („Skorpion”). Również zresztą obwody zewnętrzne: Racibórz-Kozłe, Kluczbork i Namysłów nie dotrwały do przelomu 1944 i 1945 roku. Pojawiające się nieraz opinie, szczególnie w starszych opracowaniach historiograficznych, o istnieniu na tym obszarze zwartych oddziałów partyzanckich, mijają się z prawdą. Nie było tam ani zorganizowanej partyzantki polskiej, ani tym bardziej niemieckiej, która jakoby miała tam powstać na skutek działalności Komitetu Wolne Niemcy (Freies Deutschland). Udział w „Burzy” na tym obszarze widziano tylko jako ewentualne uczestnictwo członków przedwojennej polskiej mniejszości w powstaniu wywołanym na modłę III powstania śląskiego z 1921 roku, a więc dopiero po wkroczeniu na ten obszar oddziałów ze wschodniej części Górnego Śląska. Takie plany operacyjne jednak w 1944 roku nie powstały w Komendzie Okręgu, choć ślady pewnych koncepcji w tym zakresie istnieją¹¹. Plany dotyczące Śląska Opolskiego bardziej przypominały pierwotną koncepcję powstania ogólnonarodowego, niż „Burzę”, która zakładała przecież wystąpienie w stosunku do Sowietów zwartych polskich oddziałów i polskiej administracji, a nie działania insurekcyjne, a do tego Śląsk Opolski nie miał odpowiednich sił i środków¹². Znacznie większą uwagę poświęcano Zaolziu, starannie przygotowując właśnie tutaj przesunięcie skoncentrowanych oddziałów AK na południe, by wyprzedzić ewentualną akcję czeską.

Siły AK na Górnym Śląsku, którymi do realizacji „Burzy” ostatecznie dysponował Okręg Śląski AK w 1944 roku, szacowane są na około 25 tys. ludzi, Polska Partia Socjalistyczna-WRN wraz z Milicją PPS liczyła około 10-20 tys., Stronictwo Ludowe i jego Bataliony Chłopskie 1500-3000, a Stronictwo Narodowe i Narodowa Organizacja Wojskowa 7-10 tys. Te około 1000 plutonów, w dużej części szkieletowych, stanowiły podstawę do organizowania większych formacji wojskowych. Liczby te jednak mogą być mylące. W zwartych oddziałach partyzanckich jesienią 1944 roku znajdowało się bowiem na obszarze okręgu tylko około 800 żołnierzy różnych formacji AK (włącznie z SN i PPS) i około 100 żołnierzy BCH¹³. Te blisko 900 żołnierzy, mających broń, stanowiło prawdziwą siłę wojskową okręgu, na której wspierać się miała cała akcja, w dodatku okręg nie dysponował odpowiednią ilością uzbrojenia dającego podstawę do przeprowadzenia pełnej

¹¹ Znany etnograf dr Janusz Kamocki, rodem z Sandomierszczyzny, wspomina np., iż jako żołnierz 2 pp leg. z 2 dp AK odbywał szkolenie na temat Śląska Opolskiego a jeden z patroli udał się nawet w tamten teren na rekonesans pod pretekstem ... odbioru wozu strażackiego z Wrocławia, stąd przekonany był, iż jego pułk będzie przerzucony na Opolszczyznę. J.Kamocki: Opolski ślad. Przygody obieżyświata. W: Wspólne jutro. Kontynuacje i zmiany w kulturze współczesnej wsi polskiej. Red. R. Kantor. Opole 1998, s. 163-164.

¹² D. Tomczyk, Śląsk Opolski – 1945. Militarne i polityczne problemy okresu wyzwolenia. Opole 1989, s. 57-58.

¹³ M. Starczewski: Ruch oporu na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1939-1945. Katowice 1988, s. 255.

mobilizacji zaprzysiężonych członków, a tylko to umożliwiło szeroko zakrojoną akcję wojskową (na początku 1944 roku w okręgu nie posiadano właściwie żadnej ciężkiej broni, w tym przede wszystkim broni przeciwpancernej dysponując zaledwie: 5 ckm, 2 pm, 3 rkm, 236 karabinami, 470 pistoletami, 184 granatami i 9170 sztukami amunicji). Próby wzmocnienia tego arsenału do jesieni 1944 roku, dzięki pomocy z Okręgu AK Kraków, który dysponował uzbrojeniem z własnej produkcji, nie poprawiło w znaczący sposób tej fatalnej sytuacji¹⁴.

Sama koncepcja operacyjna „Burzy” na Górnym Śląsku zakładała odtworzenie dwóch przedwojennych dywizji piechoty: 21 Dywizji Piechoty Górskiej, dla części cieszyńskiej regionu, i 23 Górnos Śląskiej Dywizji Piechoty dla reszty obszaru. Tę pierwszą miał tworzyć inspektorat bielski, podinspektorat Cieszyn i południowe inspektoraty okręgu AK Kraków¹⁵. W jej skład, oprócz plutonów szkieletowych, planowano włączyć oddziały partyzanckie tych inspektoratów jako oddziały zwiadowcze (rozpoznawcze) poszczególnych pułków. Na dowódcę 21 Dywizji Piechoty AK wyznaczono gen. brygady Brunona Olbrychta („Olza”)¹⁶. Na obszarze północno-wschodnim, głównie siłami inspektoratów sosnowieckiego i tarnogórskiego, zamierzano odtworzyć, przy wzmocnieniu jednostkami z kieleckiego i krakowskiego, 23 Dywizję Piechoty. Przewidywano również odrębne wykorzystanie, zorganizowanych już do szczebla batalionów inspektoratu rybnickiego AK, który miał zająć przed Czechami powiat raciborski. Podobne zadanie przewidziano dla 21 Dywizji Piechoty wspieranej przez Okręg Kraków, które również miało wyprzedzić, jak już wspomniano, ewentualne działania czeskie na Zaolziu¹⁷.

Zakończone na początku 1944 roku prace koncepcyjne i logistyczne uległy raptownej zmianie na skutek załamania „Burzy” na wschód od Wisły. W trakcie i po upadku Powstania Warszawskiego Komenda Główna AK rozpoczęła stopniowo okręgom zachodnim, w tym także Okręgowi Śląsk, narzucać zmianę pierwotnie przyjętej koncepcji wskutek zmiany sytuacji polityczno-militarnej. Wtedy właśnie Okręg Śląski AK („Chodnik”) podporządkowano Okręgowi Kraków („Muzeum”). Wynikało to z sytuacji uniemożliwiającej KG AK kontrolę nad okręgami poza Warszawą i brak rezerwowej kwatery dla Komendy Głównej. Uznano, że dowódcy poszczególnych okręgów będą mogli samodzielnie podejmować decyzje do czasu odzyskania kontaktu z Warszawą. Ostatecznie dopiero po upadku powstania przygotowano nową kwaterę zastępczą¹⁸. Na obszarze leżącym na zachód od Wisły, znajdowała się ona w rejonie Częstochowy, gdzie zorganizowano ją na początku października dla nowego Komendanta, gen. Leopolda Okulickiego („Niedźwiadka”), chociaż nigdy nie udało się jej, ze względu na braki organizacyjne, odtworzyć już pełnej struktury dowodzenia (Biuro Informacji i Propagandy KG AK znalazło się na przykład w Krakowie)¹⁹.

Sytuacja, która ukształtowała się w czasie Powstania Warszawskiego ostatecznie przekonała dowódców AK o konieczności zmiany założeń „Burzy” w okręgach zachodnich.

¹⁴ Ibidem, s. 122.

¹⁵ W. Walter-Janke: Armia Krajowa na Śląsku w świetle dokumentów niemieckich, stan w 1944 roku, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i Studia z Okresu II Wojny Światowej” 1968, t. 12, s. 108.

¹⁶ M. Heller, Ruch oporu na Śląsku Cieszyńskim w latach 1939-1945. Opole 1982, s. 231-232.

¹⁷ M. Starczewski: Ruch oporu..., s. 122.

¹⁸ Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T. IV, lipiec – październik 1944, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 147, 150.

¹⁹ Ibidem, s.440-441.

Nowa instrukcja, wydana 1 września 1944 roku przez gen. Tadeusza Komorowskiego („Bora”) i skierowana do dowódców okręgów Radom, Łódź, Kraków i Śląsk, nakazywała utrzymanie zgrupowań dywizyjnych, które w sprzyjających okolicznościach (terenowych i wojskowych) byłyby zdolne do podjęcia walki z Niemcami przez krótki okres czasu (zalecano 1-2-dniowe walki), jednak jednocześnie odwoływano we wrześniu stan pogotowia. Wykluczano prowadzenie „Burzy” na terenie miast, powracając do pierwotnej koncepcji, która w takim kształcie znalazła się w opracowaniach operacyjnych²⁰. Zmiany pierwotnej koncepcji wynikały z doświadczeń kontaktów z wojskami radzieckimi na terenach wschodnich. Godzono się na współpracę wojskową tylko o ograniczonym, taktycznym charakterze. Oddziały AK, bezpośrednio po zakończeniu walki z Niemcami, miały unikać rozbrojenia i przygotować się do działań obronnych przed próbami ich unicestwienia przez NKWD. Te oddziały, które w czasie „Burzy” wydzielono do samoobrony po odejściu Niemców, miały dołączyć do ugrupowań w polu, bądź rozpraszać się w terenie²¹.

Zasady te jeszcze silniej podkreślono w chwili upadku Powstania Warszawskiego. W rozkazie pożegnalnym gen. Komorowskiego udającego się ze swoimi żołnierzami do niewoli zalecano ograniczyć „Burzę” na zachód od Wisły do niezbędnego minimum. Po raz pierwszy zasugerowano również wówczas podjęcie głównie działań samoobronnych, a nie manifestacji wojskowej i politycznej w stosunku do wkraczających Rosjan. W obawie przed nieuniknionymi w takim wypadku represjami i niepotrzebnymi ofiarami, Komorowski, przekazując dowództwo gen. Okulickiemu, zalecał wstrzymanie działań zaczepnych przeciwko Niemcom²².

W Okręgu Śląskim, w którym trwał stan pogotowia od lata 1944 roku, rozpoczęto koncentrację oddziałów. Zgodnie z treścią rozkazu Komendanta Głównego AK powstały dwa miejsca tej koncentracji. Pierwsza, która miała doprowadzić do odtworzenia 23 Dywizji Piechoty była w rejonie Udorza. Oddziały te zwano Legionem Śląskim. Siły te liczyły około 600 ludzi, a ich trzonem były oddziały ppor. Gerarda Woźnicy – „Hardego” (występował jako samodzielny batalion partyzancki Oddziału Rozpoznawczego 23 DP AK i liczył pierwotnie 379 osób, z czego ostatecznie po fiasku operacji 167 przeszło później na Podhale, tam kontynuując walkę²³) i por. Stanisława Wencla – „Twardego” liczący jesienią 1944 roku około 180 osób. Oddział „Twardego” działał później na obszarze Kieleckiego, biorąc między innymi udział w przejmowaniu angielskiej misji wojskowej „Freston”. O losie dwóch głównych oddziałów skoncentrowanych pod Udorzem przesądził upadek Powstania Warszawskiego i zmiana koncepcji „Burzy”. To właśnie spowodowało rozwiązanie koncentracji i skierowanie resztek tych oddziałów na tereny sprzyjające utrzymaniu się w lesie na bardziej sprzyjającym terenie²⁴.

Odnosnie południowo-zachodnich krańców Górnego Śląska-pogranicza polsko-czechosłowackiego, na odcinku Śląska Cieszyńskiego, działania związane z planowaniem „Burzy” miały podobny przebieg tzn. zakładano współdziałanie z oddziałami AK z innych okręgów, choć głównie z krakowskiego. Plany te od strony politycznej nawet ściślej wiązały

się z koniecznością obrony polskiego terytorialnego stanu posiadania z dnia 1 września 1939 r. Chodziło bowiem o Zaolzie, z którego stratą w 1920 r. Polska nigdy się nie pogodziła, obejmujące dwa powiaty Czeski Cieszyn i Frysztat, które zostały przyłączone do Polski w październiku 1938 r. Od 15 marca 1939 r. teren ten graniczył z Protektoratem Czech i Moraw. Należy tutaj dodać, iż teren określany przez Polaków jako „Zaolzie”, a więc leżący na zachodnim brzegu rzeki Olzy, nie obejmował obszaru powiatu Frydek, do którego pretensji Polska oficjalnie nie wysuwała, a który znalazł się w granicach Protektoratu. Po klęsce 1939 r. Zaolzie jak i cały należący przed wojną do Polski Śląsk Cieszyński wcielono do III Rzeszy w ramach Prowincji Śląskiej. Niemcy nie ulegli tutaj namowom „rządu” Protektoratu, aby Zaolzie przyłączyć do jego terytorium.

W okresie II wojny światowej rząd RP oraz środowiska podziemne w kraju nie zakładały rezygnacji z Zaolzia. Drobne różnice istniały jedynie odnośnie szczegółowego przebiegu linii granicznej – czy ma ona przebiegać według lokalnego porozumienia polsko-czeskiego z 5 XI 1918 r., czy też dokładnie tak, jak w chwili wybuchu wojny. W tym drugim wypadku chodziło o podkreślenie stanu prawnego z 1939 r., gdyż różnica sprowadzała się do kilku dosłownie wsi²⁵.

Według planu sporządzonego wiosną 1944 r. akcją „Burza” na Śląsku Cieszyńskim miała kierować specjalna Grupa Operacyjna AK „Śląsk Cieszyński”, dowodzona przez wspomnianego gen. bryg. Brunona Olbrychta („Olza”). W jej skład miały wejść odtworzona 21 dywizja piechoty górskiej AK, przed wojną mająca siedzibę sztabu w Bielsku, w skład której wchodzić miały: 1 pułk strzelców podhalańskich z nowosądeckiego, 3 psp AK (Bielsko, Bogumin), 4 psp (Cieszyn), pułk kawalerii, 12 pp AK (Wadowice). 20 VIII 1944 r. gen. Olbrycht wydał rozkaz operacyjny do „Burzy”, w którym przedstawił zadania dowodzonej przez siebie Grupy. Jej głównym zadaniem było wkroczenie na Zaolzie w celu obsadzenia linii granicznej polsko-czeskiej z 1938 r. i nie dopuszczenie do zajęcia tego obszaru od tej linii po rzekę Olzę (granica z 28 VII 1920) przez Czechów. Akcję na Zaolziu miały przeprowadzić dwie kompanie I batalionu 1 psp pod dowództwem Józefa Danielczyka ps. Azor, dowódcy oddziału „Babia Góra” z Zawoji, które w chwili podejścia Rosjan do Nowego Sącza, miały przejść górami i uderzyć na Cieszyn oraz zająć Zaolzie. Na miejscu miały skorzystać z pomocy innych odtwarzanych jednostek, głównie 4 psp AK. „Azor” podlegał bezpośrednio Olbrychtowi. Reszta 1 psp miała skoncentrować się w lasach między Skoczowem a Cieszynem. GO „Śląsk Cieszyński” podlegała operacyjnie Komendzie Okręgu AK a miała współdziałać z Komendą Okręgu AK „Śląsk”. W skład sztabu tej Grupy, na czele którego stał mjr Władysław Moykowski („Leszczyński”), wchodziło 25 oficerów i podoficerów. Ponieważ jednak brakowało oficerów dla tworzonych oddziałów, zamierzano uwolnić z pobliskiego oflagu (utrzymywano kontakt z istniejącą tam siatką konspiracyjną) polskich oficerów w momencie rozpoczęcia „Burzy”²⁶.

Odnosnie Spisza i Orawy i innych polskich nabytków na pograniczu ze Słowacją, przejętych przez Polskę na podstawie porozumienia delimitacyjnego podpisanego w

²⁵ K. Nowak: Problem powojennego przebiegu granicy na Zaolziu w opiniach polskich 1939-1945. „Pamiętnik Cieszyński” 1992. T. 4, s. 104-109.

²⁶ A. Fitowa: Inspektorat AK Nowy Sącz. 1 pułk strzelców podhalańskich pod dowództwem Adama Stabrawy „Borowego” w świetle dokumentów źródłowych. „Studia Historyczne” 1996. Z. 1, s. 65-66, 69, 70, 73, 74, 79; M. Heller: Ruch oporu na Śląsku Cieszyńskim w latach 1939-1945. Opole 1982, s. 231-232; G. Mazur, W. Rojek, M. Zgómiak: Wojna i okupacja na Podkarpaciu i Podhale. Kraków 1998, s. 219-220, 222, 238.

²⁰ Ibidem, s. 254-255.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem, s. 424-425.

²³ M. Starczewski: Ruch oporu..., s. 273.

²⁴ M. Ney-Krwawicz: Armia Krajowa..., s. 179.

Zakopanem 30 XI 1938 r. sytuacja była bardziej skomplikowana. Po pierwsze, ze względu na włączenie tych obszarów do Słowacji na podstawie porozumienia z III Rzeszą oraz dodatkowo uchwały sejmu słowackiego 22 XII 1939 r., co objęło również te części Spiszu i Orawy, które należały do Polski po decyzji Rady Ambasadorów z 28 VII 1920 roku. Po drugie, ze względu na marginalność tej problematyki, w porównaniu z Zaolziem, w polskich rozważaniach nad kształtem terytorialnym Polski po wojnie jak i z powodu szczupłości zachowanych materiałów.

Chociaż w raportach AK zwracano uwagę, iż Słowacy coraz bardziej zapominają o własnym rozgoryczeniu i niechęci do Polski na tle zmian granicznych z 1938 r., wielu polskich polityków zakładało zwrócenie im tych nabytków lub ich części i powrót do granicy ustalonej w latach 1920 i 1924 r. (choć były też głosy sugerujące propozycję wymiany także polskich terenów Spisza i Orawy sprzed 1938 r. za Zaolzie, jeśli Czesi stwarzaliby problemy z pozostawieniem go w Polsce), a więc z Jabłonką i Nową Białą w Polsce²⁷. Mimo to punktem wyjściowym miała być granica z 1 IX 1939 a więc z Jaworzyną spiską, orawskimi Głodówką i Suchą Górą w polskich granicach. W ramach GO „Śląsk Cieszyński“, której również miały podlegać te sprawy, od drugiej połowy listopada 1944 r. formowano więc V batalion 1 psp AK, który miał za zadanie zająć obszar na Spiszu i Orawie do granicy z chwili wybuchu wojny. Batalion miał składać się z trzech kompanii utworzonych z placówek „Dąb“ (Orawa), „Smrek“ (Czarny Dunajec), „Szpak“ (Szczawnica-Krościenko-Czorsztyń), „Żuraw“ (Zakopane). Oparciem w terenie miała być działająca w czasie wojny na Spiszu i Orawie polska zakonspirowana organizacja „Limba“²⁸.

Najpełniej mobilizacja oddziałów AK do „Burzy“ na obszarze działań GO „Śląsk Cieszyński“, od Gorlic po Zaolzie, przebiegała w ramach 1 psp AK, który formalnie rozpoczął swe istnienie pod dowództwem mjra Adama Stabrawy („Borowy“) w dniach 22-23 września 1944 r. i liczył prawie 1400 ludzi. 3 psp był pułkiem skadrowanym, stacjonującym w Brzeźnicy pod dowództwem Józefa Badacha-Rogowskiego („Skiba“) i się nie rozwinał, o 4 psp AK, dowodzonym przez ppłk. Feliksa Grossa („Lotek“), który miał wykorzystać oficerów z oflagu, brak informacji. W Czechowicach-Dziedzicach zebrał się jego 4 batalion pod dowództwem por. Miglana. 12 pp AK, kpt. Władysława Wojasa („Dąb“), organizował się w Beskidzie Małym i okolicach Suchej. Sztab „Olzy“ przeniósł się z Krakowa do Kalwarii Zebrzydowskiej. Przy gen. Olzie funkcjonował też specjalny komitet polityczny, złożony w dużej mierze z Polaków ze Śląska Cieszyńskiego, szykujących się do objęcia tam administracji²⁹. 27 września oddział 12 pp AK dokonał brawurowego odbicia „Olzy“ z więzienia Gestapo w Kalwarii Zebrzydowskiej³⁰.

Upadek Powstania Warszawskiego zniweczył praktycznie wszystkie plany przygotowywane w Okręgu Śląskim AK. Do wykonania „Burzy“ na Zaolziu nie doszło. Z przyczyn militarnych „Olza“ 4 października odwołał też „Burzę“ na całym odcinku GO „Śląsk Cieszyński“, choć 1 psp nadal się rozwijał, walcząc w potyczkach z Niemcami. Na terenie Spisza i Orawy po likwidacji „Burzy“, podobnie jak i na innych terenach okręgu

²⁷ Studium Polski Podziemnej w Londynie, sygn. 642, Oddział VI Sztabu Naczelnego Wodza: „Czechosłowacja“.

²⁸ A. Fitowa: op. cit., s. 66, 70, 74, 80.

²⁹ G. Mazur, W. Rojek, M. Zgórniak: op. cit., s. 222.

³⁰ M. Heller: op. cit., s. 232.

krakowskiego AK działały od końca listopada 1944 r. wydzielone grupy – Oddziały Specjalne (1 + 7) z 1 i 4 batalionu 1 psp. Na omawianych terenach były to OS pod dowództwem por. Tadeusza Kosmowskiego „Lasa“ i ppor. Franciszka Perekladowskiego „Przyjaciela“, zwalczające konfidentów i zapobiegające wytworzeniu luki konspiracyjnej³¹.

Reszta sił znajdujących się nadal na lewym brzegu Wisły musiała przygotować się do realizacji zmienionych zadań wyznaczonych we wrześniowym rozkazie „Bora“ w sprawie „Burzy“. Siły AK pod koniec 1944 roku były jednak już znacznie osłabione. W grudniu 1944 roku przez samą Komendę Główną AK były szacowane na zachód od Wisły na około 120 tys. żołnierzy zgrupowanych w 2500 plutonach. Ich działania były bardzo utrudnione ze względu na postępującą koncentrację wojsk niemieckich wzdłuż linii frontu na Wiśle. Okręg Śląski, po opuszczeniu jego terytorium przez oddziały „Twardego“ i „Hardego“, pozostał wobec tego w konspiracji i podejmowano tylko ograniczone działania dywersyjne³².

Koncentracja oddziałów polskiego podziemia nie była od lata 1944 roku tajemnicą dla władz niemieckich. Z niepokojem obserwowały one od lipca 1944 roku wzmożoną działalność polskiego podziemia, nie chcąc jednak prowokować działań na zapleczu z racji szczupłości sił bezpieczeństwa, którymi dysponowały, słały gorączkowe raporty o pojawianiu się na ulicach miast młodych ludzi nie ukrywających swojej polskości i wyraźnie manifestujących swoją dezaprobatę dla władz okupacyjnych. Dodatkowo pasywność Niemców pogłębiał postępujący w połowie 1944 roku rozkład wojsk na froncie wschodnim, wiadomości o utworzeniu drugiego frontu oraz w końcu zamach na Hitlera. W jednym z raportów z Tamowskich Gór zachował się opis tego załamania z połowy 1944 roku:

„[...]mówi się [na ulicach miasta] bardzo dużo po polsku, robią to nie tylko żołnierze, przyjeżdżający do Tamowskich Gór, ale także młodzi cywile, którzy odmawiają pokazywania swoich kennkart. Całe zewnętrzne zachowanie tych mówiących po polsku elementów, którzy całkowicie otwarcie manifestują swoją polskość, potwierdza to, że ci młodzieńcy czują się tutaj już całkiem pewnie. Tutejszy posterunek policji [Schutzpolizei] nie decyduje się na aresztowania, ponieważ trzeba byłoby zdecydować się tutaj na bardzo radykalne przedsięwzięcia.“³³

Sytuacja na terenie rejencji katowickiej została opanowana dopiero na przełomie lipca i sierpnia 1944 roku, dzięki energicznym działaniom podjętym przez nowomianowanego prezydenta rejencji Otto Müller-Hacciusa i jego zastępcę Waltera Springoruma (gauleiter i nadprezydent Prowincji Górnośląskiej był wówczas ciężko chory i nie uczestniczył w tej fazie przygotowań obronnych). Tak więc jesienią 1944 roku przygotowania obronne w Prowincji były już w pełnym toku, co znacznie utrudniało działalność AK. Realizacja „Burzy“ w tych całkowicie zmienionych warunkach spoczęła na gen. Okulickim. Musiał on dostosować je do zmienionej sytuacji politycznej i wojskowej. „Niedźwiadek“ opracował wobec tego jeszcze w październiku 1944 roku dla oddziałów AK specjalną instrukcję precyzującą sposób zachowania podległych sobie oddziałów. Kontynuowano w niej jeszcze założenia „Burzy“, nie rezygnowano bowiem z walki z Niemcami. Starano się jednak jednocześnie unikać ofiar w kontakcie z Sowietami. Zapowiadano więc przejście do fazy

³¹ A. Fitowa: op. cit., s. 79.

³² Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T. V. październik 1944–lipiec 1945. Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 161.

³³ Archiwum Państwowe w Katowicach, Miasto Tarnowskie Góry, sygn. 3092, Allgemeiner Lagebericht, Tarnowitz 25. Juni 1944.

oporu przeciwko władzy komunistycznej i budowy organizacji „Niepodległość“. Okulicki, wysyłając tę instrukcję także do Londynu za pośrednictwem legendarnego kuriera Jana Nowaka, podkreślał, że jeżeli chodzi o stosunki z Niemcami dalej kontynuowana jest co prawda walka z nimi, nakazywał jednak dostosować ją do warunków lokalnych i zmienionych warunków politycznych i wojskowych, a więc nawet osłabić, by „przy minimum strat robić maximum szumu na terenie międzynarodowym“. „Niedźwiadek“ zalecał m.in. dla „Chodnika“ (Okręgu Śląskiego) następujące posunięcia organizacyjne pragnąc w ten sposób nadać nowe impulsy do działalności AK:

„1. Podciągać organizację i dyscyplinę konspiracyjną, które na skutek otwartej walki zostały rozluźnione.

Pracę nastawić na wypadek gorszy dla nas, t.j. tak by mogła trwać długo i przetrwać ewen.[tualną] okupację sowiecką.

Walkę z Niemcami ograniczyć do dywersji i obrony ludności polskiej przed ich ekspedycjami kamrynymi i rekwizycjami. Mieć w ręku lotne, dyspozycyjne, małe, ale dobrze uzbrojone oddziały.

Oddziały partyzanckie pozostawić tylko w takiej ilości, w jakiej mogą ze względów terenowych i zaopatrzenia przetrwać bez groźby zniszczenia. Resztę rozproszyc plutonami po wsiach i trzymać w ręku.

W wypadku posuwania się armii czerw.[onej] działać małymi oddział.[ami] na końcówki niem.[ieckie] dla zdobycia broni i narobienia możl.[iwie] wielkiego szumu, po wykonaniu tego zadania ukryć się, broń zamelinować.

Szkolić dowódców od kompanii do dywizji i ich sztaby, brak ich w otwartym wystąpieniu zbrojnym byłby dotkliwy. Położyć nacisk na rozbudowę i szkolenie łączności zwłaszcza radio.

Zwrócić specjalną uwagę na pracę propagandową i wychowawczą. Trzeba przewyciężyć zmęczenie i pewnego rodzaju ośpienie. Starać się podporządkowywać sobie wszystkie organizacje o charakterze wojskowym.

Współpracować harmonijnie z przedstawicielami władz administracyjnych.³⁴

Ostatecznie zadania AK w obliczu zbliżającej się ofensywy styczeniowej sformułowano 15 XII 1944 roku, na posiedzeniu Krajowej Rady Ministrów w obecności premiera Jana Stanisława Jankowskiego i Okulickiego. Te nowe założenia zmieniały całkowicie pierwotne założenia „Burzy“ na obszarach zachodniej Polski w tym i na Śląsku. Walka z Niemcami przestała odgrywać jakąkolwiek większą rolę, oddziały AK miały się ograniczyć tylko do „akcentowania walki z Niemcami z użyciem minimum sił“. Zrezygnowano zarówno z dekonspirowania oddziałów, jak i z jakiegokolwiek współpracy wojskowej, nawet taktycznej, z wkraczającymi oddziałami sowieckimi. Negowane do tej pory, a właściwie wręcz zwalczane, szczególnie jeżeli pochodziły ze strony NSZ, która proponowała to już w pierwszej połowie 1944 roku, poglądy o konieczności wycofania się na zachód, teraz zostały zaakceptowane, a decyzja miała być podejmowana każdorazowo indywidualnie przez dowódców okręgów, lub poszczególnych oddziałów („Dowódcy Armii Krajowej

³⁴ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T. V. październik 1944–lipiec 1945. Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 183–184.

pozostawić pełną swobodę decyzji odnośnie przesuwania się na zachód żołnierzy zagrożonych zniszczeniem przez władze sowieckie³⁵).

Działania przeciwko Niemcom zostały ograniczone tylko do samoobrony. Okulicki rozkazał zaprzestać wszelkich działań mogących Niemców skłaniać do odwetu i stworzyć zabezpieczenie dla ludności polskiej. Dla zrealizowania tych zadań miano przeprowadzić w okręgach Kraków i Śląsk szereg działań o charakterze organizacyjnym: prowadzenie stałej obserwacji, bezwzględny zakaz dzikich rekwizycji, roztoczenie pełnej kontroli nad bronią, by wyeliminować podszywanie się różnych band pod nazwę AK, traktowanie też jako band oddziałów partyzanckich nie mających zamiaru podporządkowywać się oddziałom AK i ich bezwzględne niszczenie³⁶.

Zalecenia Okulickiego były szczególnie istotne dla Okręgu Śląskiego. Z niepokojem obserwowano bowiem na tym obszarze uaktywnianie się na przełomie 1944 i 1945 roku oddziałów AL oraz wzmożoną penetrację zrzuconych na ten obszar skoczków sowieckich. Zadaniem pierwszoplanowym stawało się powoli, szczególnie na obszarze Podbeskidzia i wschodniej części rejencji katowickiej powstrzymanie tej penetracji. Okulicki wręcz obawiał się realnej możliwości „puczu komunistycznego“ na Śląsku, jak to wynika z jego depechy do Londynu z 11 stycznia 1945 roku, a więc akcji na kształt „Burzy“, ale ze strony komunistów, którzy po przejęciu kontroli nad tym obszarem witaliby triumfalnie wkraczających Rosjan³⁷.

Plany przygotowywane na przełomie 1944 i 1945 roku w Kwaterze Okulickiego zakładały, że Niemcy będą stawiali długotrwały opór na linii Wisły, ponieważ mieli oni czas na przygotowanie się do ofensywy radzieckiej. Meldunki z Górnego Śląska wskazywały, że szczególnie ten obszar jest starannie przygotowywany do obrony z racji olbrzymiego znaczenia gospodarczego dla III Rzeszy górnośląskiego okręgu przemysłowego. Wydarzenia z początku roku zaskoczyły więc dowództwo AK. Po przełamaniu niemieckiej linii obrony w okolicach Sandomierza i wyzwoleniu Krakowa, zagrożenie Górnego Śląska nastąpiło już w połowie stycznia. Jeszcze 18 stycznia 1945 roku wydawało się, że ofensywa radziecka ominie zurbanizowany Górny Śląsk, ponieważ rozkaz dowództwa radzieckiego nakazywał jak najszybsze kontynuowanie ataku 5 Armii Pancernej w kierunku na Olesno i Brzeg i przygotowanie przyczółków na prawym brzegu Odry. Elitamy 31 Korpusu Pancernego, podporządkowany 5 Armii Pancernej, otrzymał rozkaz uderzenia na Lubliniec, ale główne zadanie zajęcia regionu przemysłowego miało przypaść jednak dwóm ogólnowojskowym armiom rosyjskim: 59 armii, która uderzyła od północnego-wschodu na Sosnowiec-Gliwice, i 60 armii idącej od południowego wschodu na Chrzanów, Rybnik i Racibórz. Na południe, ze znacznie mniejszą siłą, w kierunku Cieszyna, nacierały wojska IV Frontu Ukraińskiego. Decyzja, by nie atakować czołowo Górnego Śląska nie była przewidywana na początku operacji wiślańsko-odrzańskiej, a zapadła w naczelnym dowództwie radzieckim dopiero po wyzwoleniu Krakowa. Trzy armie pancerne, które do połowy stycznia nacierały na Wrocław wyznaczony pierwotnie jako cel strategiczny, 20 stycznia otrzymały rozkaz do zwrotu na południe. 21 armia z 31 korpusem pancernym i 1 Korpusem Kawalerii uderzyła

³⁵ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T. V. październik 1944–lipiec 1945. Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 197.

³⁶ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T. VI. Uzupełnienia. Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 447–448.

³⁷ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T. V. październik 1944–lipiec 1945. Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 231.

wówczas na Bytom. Decyzja zwrotu 3 Armii Pancernej wzbudziła wątpliwości w dowództwie Frontu Koniewa, ponieważ miała ona być przeprowadzona w momencie rozwinięcia sił pancernych na kierunku zachodnim. Wydawało się, że w ten sposób zaprzeczony zostanie cel strategiczny ofensywy – uderzenie w kierunku na Odrę. Ostatecznie jednak zdecydowano się na tę ryzykowną operację³⁸.

Dowództwo AK nie tylko nie doceniło siły natarcia wojsk sowieckich, ale także przeceniło w dużej mierze improwizowane od połowy 1944 roku przygotowania niemieckie do obrony Górnego Śląska. Broniły go niemieckie oddziały Heeresgruppe A (od końca stycznia przemianowanej na Heeresgruppe Mitte). Od 18 stycznia znajdowały się one pod dowództwem gen. SS Ferdinanda Schörnera. Jednakże z oddziałami pozbawionymi ludzi i materiałów nawet tak wysoko ceniony przez Hitlera Schörner nie był w stanie wykonać rozkazu obrony Górnego Śląska, mimo brutalnych metod, którymi likwidował rzekomych dekokników, defetystów i dezertów, a które to metody miały odbudować nadszarpięte morale niemieckiej armii³⁹.

W okresie od 23 stycznia do 1 lutego 1945 roku sowieckie oddziały, po okrążeniu wojsk niemieckich, stworzyły przyczółek na Odrze, mimo że nie udało się zająć kluczowego dla tej operacji Rybnika. Okręg przemysłowy zajęto do 28 stycznia bez wielkich zniszczeń zajętych terytoriów. Przygotowane przez Niemców linie obrony na wschodzie i północy Rosjanie obeszlili, w większości nie zdobywając ich czołowym uderzeniem. Duża część Górnego Śląska została jednak nienaruszona do połowy marca, ponieważ wojska rosyjskie poszły na zachód, a siły IV Frontu Ukraińskiego przeznaczone do ataku na południe okazały się zbyt słabe na zakończenie tej operacji. Dopiero w połowie marca siłami I Frontu Ukraińskiego uderzono na Racibórz i Morawską Ostrawę, a jednocześnie siły IV Frontu Ukraińskiego uderzyły na Bielsko zajmując ten obszar, wraz z Cieszynem, ostatecznie dopiero 3 maja 1945 roku⁴⁰. Od chwili, gdy Niemcy usunęli się z Zaolzia rozpoczął się też kolejny polsko-czeski spór o ten obszar, zakończony w marcu 1947 r. Polakom nie udało się przywrócić granicy z 1938 r. Zachowano stan z 28 VII 1920.

Dowództwo AK było przekonane nie tylko o możliwości długotrwałej obrony niemieckiej na granicy Górnego Śląska, ale wręcz o możliwości zatrzymania tu na dłuższą chwilę Rosjan, co dawałoby możliwość oczekiwania na ofensywę z zachodu aliantów. W tym przekonaniu utwierdzały Okulickiego i jego współpracowników meldunki z Okręgu Śląskiego. W końcu 1944 roku „Edek” (Alojzy Jędrysik) z siatki „Tur” wywiadu śląskiego okręgu ZWZ-AK „Lido” zdobył kompletne i szczegółowe mapy sztabowe „Wehrkommando 8 Kattowitz”, dotyczące linii obronnych „Berta 1” i „Berta 2”, przygotowywanych do obrony GOP. Wskazywały one na możliwość długotrwałej obrony na linii tych umocnień⁴¹. O olbrzymim zaskoczeniu dowództwa AK wskazuje ostatni

³⁸D. Tomczyk: *Śląsk Opolski...*, s. 128-129; I. S. Konev, *Zapiski komandujuszczejgo frontom 1943-1945*. Moskwa 1985, s. 328-340.

³⁹K. Schönher, Ferdinand Schörner. *Idealny typ nazistowskiego generała*. W: *Elita Wehrmachtu*. 27 szkiców biograficznych. Oprac. R. Smelser, E. Syring. Warszawa 1999, s. 353-354.

⁴⁰Ibidem, s. 33-37; A. Konieczny, *Wyzwolenie Śląska w radzieckiej literaturze historycznej*. „*Studia Śląskie*”, Seria nowa 1970, s.249-250; W. Schwarz: *Die Flucht und Vertreibung aus Oberschlesien 1945/1946*. Bad Nauheim 1965, s.11-13; R. Kaczmarek: *Das Ende des zweiten Weltkrieges in Oberschlesien*, „*Deutsche Studien*” 1995, H. 126/127, s. 189-200.

⁴¹O. Guziur, M. Starczewski: *Lido i Stragan. Ślązacy w wywiadzie Armii Krajowej*. Czeski Cieszyn 1992, s. 43.

meldunek przed rozkazem o rozwiązaniu organizacji do gen. Stanisława Kopańskiego wysłany przez Okulickiego, w którym „Niedźwiadek” pisał o swym olbrzymim zaskoczeniu z powodu rozsypania się frontu niemieckiego w ciągu kilkunastu dni⁴².

Sytuacja, która nastąpiła na froncie niemieckim w pierwszych dniach stycznia 1945 roku, spowodowała konieczność podjęcia decyzji o sposobie postępowania oddziałów AK na obszarze Górnego Śląska. Od jesieni mjr. Zygmunt Janke zdawał sobie sprawę, że nie będzie realizowana „Burza” w jej pierwotnym założeniu. Już na w pierwszej dekadzie stycznia podjęto wspólnie z dowództwem Okręgu Kraków decyzję o rezygnacji z planów, które miała realizować Grupa Operacyjna „Śląsk Cieszyński”. Wezwany 10 stycznia 1945 roku do Krakowa szef sztabu tej formacji otrzymał rozkaz od Okulickiego o likwidacji grupy, a w trzy dni po zwolnieniu żołnierzy AK z przysięgi wydano rozkaz pożegnalny rozwiązujący zgrupowanie⁴³. Dowództwo okręgu praktycznie straciło już wówczas kontrolę nad terenem. Z depeszy komendanta okręgu Kraków z 17 stycznia 1945 roku jasno wynika, że zarówno on, jak i, jak pisał, „cała ekipa „Chodnika”, są w Krakowie” i przygotowują się do wyjazdu do Mysłenicy nie mając już kontaktu z podległymi sobie oddziałami⁴⁴. Od tego momentu wszystkie poczynania na Śląsku miały w istocie charakter tylko lokalny.

Od 1944 roku coraz wyraźniej rysowała się też konieczność zabezpieczenia regionu przemysłowego przed przygotowywanymi przez okupanta niemieckiego zniszczeniami potencjału przemysłowego Górnego Śląska. Były one w dużej mierze, mimo początkowych starannych przygotowań, improwizowane w terenie. Świetnie przygotowana organizacyjnie akcja zmierzająca do przejęcia majątku ponemieckiego i uruchomienia jak najszybciej polskiej administracji na terenach zajętych została zupełnie zniweczona. Jeszcze na początku stycznia 1945 roku Stefan Korboński spotkał się w Krakowie z delegacją Ślązaków ze Śląska Opolskiego. Jak pisał we swoich wspomnieniach, „była to chyba najlepiej zorganizowana rozmowa, z jaką miałem do czynienia w podziemiu. Trzej inteligentni ludzie, pracujący w podziemnym Biurze Ziem Odzyskanych, słusznie przypuszczali, że nie znany im nawet z prawdziwego nazwiska dyrektor Departamentu Spraw Wewnętrznych nie posiada odpowiednich wiadomości o Śląsku niemieckim. Podzieliwszy między sobą tematy, w trzech referatach po dwadzieścia minut każdy – nauczyli mnie o Śląsku więcej, niż by dało przeczytanie kilku książek. Rozmowa była oparta na założeniu, że Śląsk niemiecki będzie należał do Polski i że już obecnie należy omówić problemy, związane z objęciem go przez naszą administrację⁴⁵. Niestety plany te w ogóle nie weszły w życie z powodu przejęcia kontroli nad zajmowanym terenem najpierw przez sowieckie komendantury wojenne, a potem władze zdominowane przez komunistów polskich.

Plan „Burza” na Górnym Śląsku w 1945 roku został częściowo zrealizowany w czasie ofensywy sowieckiej właściwie tylko w pasie północnym, Częstochowa-Lubliniec i Zawiercie-Tarnowskie Góry, oraz w południowym od Makowa Podhalańskiego do rejonu Ustronia i Brennej na Śląsku Cieszyńskim, gdzie w sposób nie zorganizowany i spontaniczny wyszły z konspiracji pojedyncze pododdziały AK⁴⁶. Znacznie większy zakres

⁴² *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*. T. V. październik 1944-lipiec 1945. Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 238-240.

⁴³ M. Heller, *Ruch oporu...*, s. 231-232.

⁴⁴ *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*. T. VI. Uzupełnienia. Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 452-453.

⁴⁵ S. Korboński: *W imieniu Rzeczypospolitej*. Warszawa 1991, s. 347.

⁴⁶ Z. Walter-Janke, *W Armii Krajowej na Śląsku*. Katowice 1986, s. 186.

miały działania samoobrony. Przy komendzie Okręgu Śląskiego AK utworzono już w 1944 roku sztab, którego celem miało być zabezpieczenie przez zniszczeniem i dewastacją zakładów przemysłowych. Wyznaczono do tego pododdziały na obszarze całego górnośląskiego okręgu przemysłowego. Szczególnie aktywne były one w inspektoracie rybnickim i katowickim. Wyspecjalizowana organizacja, Wojskowa Samodzielna Organizacja Ochrony Przemysłu⁴⁷, ostatecznie jednak nie przystąpiła do działań w sposób zorganizowany wskutek rozwiązania AK. Poszczególne pododdziały, nie ujawniając swojej wcześniejszej przynależności organizacyjnej, realizowały tylko te zadania występując w imieniu załóg poszczególnych zakładów.

Zupełnie odrębnym epizodem w operacji „Burza” na obszarze Śląskiego Okręgu, była sprawa KL Auschwitz. Informacje przekazane na temat sytuacji w obozie i istniejącego tam ruchu oporu były dość dokładne od czasu bohaterskiej misji rotmistrza Witolda Pileckiego, który dobrowolnie dał się zatrzymać i umieścić w obozie koncentracyjnym, by nawiązać kontakt z istniejącą już tam organizacją konspiracyjną. Kontakty te utrzymywał także do chwili swojego aresztowania i osadzenia właśnie w KL Auschwitz inspektor inspektoratu katowickiego por. Wacław Stacherski („Nowina”), a później sam komendant Zygmunt Janke, który m.in. mianował Józefa Cyrankiewicza dowódcą organizacji wojskowej na terenie obozu w 1944 roku.⁴⁸ Pierwotnie przyjmowano, że jest możliwe oswobodzenie przetrzymywanych w Oświęcimiu więźniów. Szansę na likwidację obozu w ten sposób byłyby oczywiście znacznie większe podczas powstania powszechnego, którego koncepcja upadła jednak w 1943 roku. Przez cały 1944 rok, na zlecenie Komendy Głównej, Okręg Śląski przygotowywał plany operacyjne odbicia więźniów i ewakuacji obozu. Ostatecznie okazało się to niemożliwe, ponieważ ewakuacja kilkudziesięciu tysięcy więźniów w Beskidy, co wstępnie planowano, była zupełnie nierealna. Zdecydowano się tylko na ewentualny atak na obóz w ramach „Burzy”, w wypadku próby fizycznej likwidacji przebywających tam więźniów. Ten alarmowy plan miał wykonywać zmobilizowany Legion Śląski i podziemie obozowe⁴⁹. Warunki polityczne i wojskowe na początku 1945 roku całkowicie zniweczyły jednak jakiegokolwiek możliwości realizacji nawet planu alarmowego i zrezygnowano ostatecznie z jakichkolwiek prób walk zbrojnych na terenie obozu.

Osobnym rozdziałem w dziejach polskiego podziemia był los oddziałów NSZ na Śląsku, które od początku odmawiały udziału w „Burzy”, uważając za chybioną koncepcję ujawniania się przed Sowietami. AK nie zmieniła, mimo upadku Powstania Warszawskiego, swojego stosunku do NSZ. „Niedźwiadek” w wytycznych na zimę 1944/45, przed rozpoczęciem ofensywy zimowej nakazywał kontynuowanie wytycznych wydanych jeszcze przez „Bora”, tzn. wcielania oddziałów NSZ bez porozumienia się z ich dowództwem. Uznawano, że w oddziałach NSZ jest „dużo wartościowego elementu balamuconego tylko

⁴⁷ O jej działaniu na obszarze powiatu pszczyńskiego wspomina w nie drukowanej relacji F. Krzyżowski: Opis wydarzeń historycznych ujawniających się na terenie miasta Tychy (mps. w posiadaniu syna, Władysława Krzyżowskiego), s. 69.

⁴⁸ J. Garliński: Oświęcim walczący. Warszawa 1992, s. 211-212; H. Świeboki: Powstanie i rozwój konspiracji obozowej. W: Auschwitz 1940-1945. Węzłowe zagadnienia z dziejów obozu. Red. W. Długoborski, F. Piper. Oświęcim-Brzezinka 1995. T. IV, s. 77-78.

⁴⁹ J. Garliński: Oświęcim walczący..., s. 225-231; Z. Walter-Janke: W Armii Krajowej w Łodzi i na Śląsku. Warszawa 1969, s.243-247.

przez niepoczytalne kierownictwo polityczne”. Jednocześnie nakazywano z całą mocą przeciwstawiać się próbom NSZ współpracy z Niemcami⁵⁰.

Paradoksem jest jednak, że niepodporządkowanie się AK z reguły dawało oddziałom NSZ gwarancję uniknięcia represji sowieckich. Najślynniejszy oddział NSZ, Brygada Świętokrzyska, uniknęła unicestwienia tylko dzięki odrzuceniu koncepcji „Burzy” i niepodporządkowaniu się na terenie Śląska wytycznym Komendanta Głównego AK, których zresztą Okręg Śląski nie był w stanie sam zrealizować. Po uzgodnieniu z dowództwem NSZ, Brygada Świętokrzyska zaczęła wycofywać się w styczniu na zachód z Kieleckiego w stronę rejencji katowickiej. Po porozumieniu z lokalnym dowódcą niemieckim, jej żołnierze i oficerowie przeszli na drugą stronę frontu. Odrzucono co prawda podporządkowanie się niemieckiemu dowództwu i oferowany udział w walce na froncie z Rosjanami, ale w zamian uzyskano zgodę na enigmatycznie określony przemarsz „nach Westen”. Pod warunkiem, że Brygada obejdzie wielkie miasta górnośląskie i pozostawi w spokoju broniące się oddziały niemieckie, przeszła ona od 16 stycznia szlakiem przez Zawiercie, Koziegłowy (tu przekroczono front i linię niemieckich umocnień „Berta”), Kamieniec, Koszęcin, aż dotarła do Lublińca. Tam nakazano jej złożenie broni, ale po powtórnych pertraktacjach i porozumieniu się lokalnego dowództwa z Berlinem uzyskano zgodę na przejście do Czech. Po przejściu przez Łaziska, Krapkowice, razem z wycofującymi się wojskami niemieckimi Brygada dotarła do Nysy, a stamtąd do Protektoratu Czech i Moraw, gdzie zdążyła jeszcze brać udział w walkach z Niemcami, a dzięki szczęśliwemu zbiegowi okoliczności udało jej się także uniknąć przekazania jej przez Amerykanów w ręce sowieckie⁵¹.

Bilans „Burzy” na wszystkich ziemiach polskich był tragiczny dla jego uczestników. Nie udało się ustalić dokładnej liczby aresztowanych przez Sowietów żołnierzy AK, szacuje się jednak, że sięgnęła ona około 25-30 tys. osób. Na Śląsku nastąpiły również tragiczną masowe deportacje do ZSRR tzw. volksdeutsche i górników górnośląskich (około 25-30 tys. cywili)⁵².

Jak się okazało, część cieszyńskiego pionu politycznego ze sztabu Olbrychta, licząc na korzystne dla Polski rozstrzygnięcie kwestii Zaolzia, nawiązało szybko kontakty z przedstawicielami polskich komunistów, którzy również, nie zakładali rezygnacji z tego obszaru. 19 stycznia w Krakowie z delegacją tzw.rządu tymczasowego spotkali się przedstawiciele Śląska Cieszyńskiego, co stało się początkiem nowej batalii o Zaolzie, w której główną już rolę odegrali komuniści z PPR, a która trwała do marca 1947 r. Korzystając z ich poparcia oraz z faktu, iż front od połowy marca 1945 r. nieoczekiwanie zatrzymał się kilkanaście kilometrów od Cieszyna, do wkroczenia na Zaolzie przygotowywały się więc polskie kadry, dawniej współpracujące z AK. Cel nadrzędny-utrzymanie Zaolzia w Polsce nakazywał zapomnieć o różnicach politycznych. Ostatecznie jednak w chwili wycofania się Niemców z Zaolzia Polakom nie udało się trwale przejąć inicjatywy na spornym terenie i powtórzyć wydarzenia z roku 1918. Zdecydował o tym

⁵⁰ Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T.V. październik 1944-lipiec 1945. Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 182-183.

⁵¹ Z. S. Siemaszko: Narodowe Siły Zbrojne..., s. 155-156.

⁵² S. Coutois, N. Werth, J. L. Panne, A. Paczkowski, K. Bartosek, J. L. Margolin, Czarna księga komunizmu..., s. 350; Z. Woźniczka: Z Górnośląska do sowieckich łagrów. Katowice 1996, s.26-33.

również brak jednostek wojska polskiego u boku przekraczającej 3 V 1945 r. rzekę Olzę Armii Czerwonej⁵³.

Podobnie jak w przypadku działaczy cieszyńskich, także polscy działacze spisko-rawscy zwrócili się o pomoc do rządu tymczasowego, co stało się także w Krakowie 19 stycznia, a interesy te reprezentował ks. Ferdynand Machaj. 20 V 1945 r. podpisano w Trstenej (Trzcinie) na Orawie (starosta nowotarski Witek i przedstawiciel SNR) porozumienie przywracające granice według stanu z 1 IX 1939 r. mimo iż wielu polityków słowackich, także komunistów miało nadzieję na utrzymanie w CSR nabytków tisowskich z listopada 1939 r. Prezydent Beneš trzymał się jednak granic przedmonachijskich i nie chciał dawać Polakom pretekstu do ewentualnego wysunięcia koncepcji wymiany północnych skrawków Górnego Spisza i Orawy za Zaolzie⁵⁴.

Jednocześnie jednak decyzja ostatniego Komendanta Okręgu Śląskiego o nie realizowaniu „Burzy“, a potem zwolnienie od przysięgi żołnierzy AK, uchroniło większość z nich na tym właśnie terenie od represji, której ofiarami padali ludzie AK na wschód od Wisły. W miejsce AK pojawiła się przygotowywana do działania już od 1943 roku organizacja „Niepodległość“ („Nie“). Górnym Śląsk znalazł się w Obszarze Krakowsko-Śląskim „Nie“, którego dowódcą został ppłk. Stefan Krzywiak, a jego zastępcą od 1944 roku Józef Ostafin. W 1945 roku, na krótko, do marca, funkcję tę pełnił legendarny gen. Emil Fieldorf („Nil“), a od marca ppłk. Antoni Sanojca („Cis“)⁵⁵. Po aresztowaniu w marcu 1945 roku przywódców państwa podziemnego, na wniosek ppłk. Jana Rzepeckiego powołano nową organizację wojskową – Delegaturę Sił Zbrojnych, która przyjęła podział na obszary. Na czele Obszaru Południowego (Kraków, Rzeszów, Górnym i Dolnym Śląsk) nadal stał pułkownik Sanojca, a 4 okręgiem śląsko-dąbrowskim dowodził ppłk. Zygmunt Janke („Walter“)⁵⁶. To zachowanie stanu posiadania polskiego podziemia na tym terenie bez strat było z pewnością źródłem nadzwyczajnej aktywności polskiego podziemia na obszarze Śląska w okresie wojny domowej w drugiej połowie lat 40-tych. Najsylniejszą z tych organizacji było Konspiracyjne Wojsko Polskie dowodzone przez Stanisława Sojczyńskiego („Warszyca“). Właśnie protest przeciwko rozwiązaniu AK i Delegatury Rządu skłonił Sojczyńskiego do prowadzenia długotrwałej walki z komunistami. Jego organizacja konspiracyjna na Śląsku obejmowała w praktyce prawie wszystkie większe miasta we wschodniej części województwa (Bytom, Gliwice, Katowice, Rybnik, Pszczyna, Żywiec, Rybnik). „Warszyca“ swoją działalność symbolicznie rozpoczął 3 maja 1945 roku i nie podporządkował się apelowi Mazurkiewicza z 2 sierpnia 1945 roku, by skorzystać z ogłoszonej amnestii⁵⁷. Pokazowy proces w Katowicach 15 października 1946 roku jednej z grup KWP, grupy „Klimczok“ na czele z porucznikiem Gerardem Szczurkiem, był

⁵³ K. Nowak: Próby przejęcia władzy na Zaolziu przez Polaków w 1945 roku. „Studia i Materiały z Dziejów Śląska 1996. T.21, s. 157-165.

⁵⁴ Tamże; M. K. Kamiński: Polsko-czechosłowackie stosunki polityczne 1945-1948. Warszawa 1990, s. 69-70, 82-83; J. Rychlik: Češi a Slováci ve 20 století. Česko-slovenské vztahy 1945-1992. Praha 1998, s. 379-380.

⁵⁵ G. Mazur: Od Armii Krajowej..., s. 56.

⁵⁶ A. Chmielarz: Delegatura Sił Zbrojnych na Kraj. W: Armia Krajowa. Dramatyczny epilog. Warszawa 1996, s. 17-18.

⁵⁷ Bohdan Urbankowski: Czerwona msza..., s. 596-598 (szeroko na temat Konspiracyjnego Wojska Polskiego patrz też: T. Lenczewski: Konspiracyjne Wojsko Polskie. W: Armia Krajowa. Dramatyczny epilog. Warszawa 1996, s. 68-91.

swoistym ostatnim etapem tragicznego losu AK na Śląsku. Śledztwo w tej sprawie i proces toczyły się bowiem równolegle z procesem szefa wywiadu Okręgu Śląskiego AK, Karola Emeryka Błaszczyka. Podczas tego procesu w marcu 1946 roku przed okręgowym sądem wojskowym zeznawał jako świadek ppłk. Janke, który przecież zdecydował o wstrzymaniu działań wojskowych w ramach „Burzy“. Nie uchroniło go to wówczas od kary śmierci (później rehabilitowany i mianowany generałem brygady)⁵⁸. Taki sam proces dotyczył NSZ, które okazało się zresztą jeszcze silniejsze na Górnym Śląsku. Szacuje się, że siły NSZ w okręgu śląskim (komendant Stanisław Salski „Szczęśniewicz“) liczyły w 1945 roku około 21 oddziałów (na 106 w całym kraju) i po województwie kieleckim, które z racji warunków terenowych predestynowane było do takiej działalności, województwo śląskie było drugim pod względem liczby walczących w polskim podziemiu⁵⁹. Najsylniejszym dowódcą NSZ na Górnym Śląsku, w lasach Beskidu Śląskiego, walczącym do początku 1947 r. z komunistami był niewątpliwie Henryk Flamme („Bartek“). Na terenie, gdzie działał dawniej 1 psp AK, walkę z komunistami prowadził Józef Kuras („Ogień“), dając się również we znaki proslowackiej ludności w polskich częściach Spisza i Orawy.

Dzieje AK i NSZ na Śląsku na przełomie 1944 i 1945 roku były, tak jak nazwali to autorzy monografii poświęconej tym wydarzeniom, dramatycznym epilogiem. Dramatyzm ten miał wymiar prawie greckiej tragedii. Mozolnie przygotowywany przez wiele miesięcy plan walk z Niemcami i przejęcia administracji okazał się bowiem w konsekwencji wysiłkiem prawie całkowicie zmarnowanym. Jakkolwiek postawa czynna była nie tylko politycznym, ale i fizycznym samobójstwem. Żołnierze podziemnej armii polskiej, którzy mieli szansę dania świadectwa swojemu patriotyzmowi na wschód od Wisły zostali tego prawa pozbawieni wskutek decyzji swoich dowódców, którzy sądzili, że jest możliwa III wojna światowa, w której Polska odzyska swą niepodległość. Dla tych, na których spoczęła ta odpowiedzialność, był to wybór tragiczny. Decyzja o realizacji „Burzy“ w Warszawie wielokrotnie poddawana była w wątpliwość z racji ofiary, którą poniesiono. Jak wskazuje przykład Śląska wybór przeciwny był niemniej tragiczny.

Zusammenfassung

DAS PLAN „BURZA“ (GEWITTER) IN OBERSCHLESISIEN IM RAUME POLNISCH-TSCHECHOSLOWAKISCHEN GRENZGEBIET

Die Verfasser stellen in seinem Artikel der Verlauf in Oberschlesien und polnisch-tschechische Grenz-Gebiet des polnischen Aufstandes (sg. Plan „Gewitter“ – Plan „Burza“) dar. Er wurde durch der polnischen Exilregierung in London und der polnischen Untergrundbewegung vorbereitet. Im östlichen und westlichen Teil Polens, die Demarkationslinie Weichsel bildete, verlaufen die Kämpfe gegen der deutschen Truppen ganz anders. Schlesien, und die übrigen westlichen Gebieten Polens, spielten auch in dieser Pläne nur die nachgeordnete Rolle. Der Aufstand sollte auf Vilnius, Lemberg, und Generalgouvernement konzentrieren, und erst später sich auf Oberschlesien (mit Teschener Schlesien und Olsa-Gebiet, Zaolzie), Pommern und Posen ausdehnen.

⁵⁸ Guziur, Starczewski, Lido i Stragan..., s. 47.

⁵⁹ Z. S. Siemaszko, Narodowe Siły Zbrojne..., s. 174-175.

1944 zählten die Streitkräfte der Polnischen Nationalarmee (Armia Krajowa) in Schlesien ungefähr 25 Tsd. Soldaten. Jedoch nach der Niederlage des Warschauer Aufstandes wurden die militärischen Operationen der polnischen Infanterieabteilungen gegen die deutschen Truppen nur auf die notwendigste Selbstverteidigung begrenzt. Die feindliche Haltung der Roten Armee gegen die AK verursachte die Begrenzung auf: die ständige Observation, Schutzmassnahmen der oberschlesischen Industrie und Selbstverteidigung. Die interessante Episode stellten in Oberschlesien die Vorbereitungen zur Befreiung der Häftlinge der KL Auschwitz dar. Aus der logistischen Gründen (das Sichverstecken der Tausenden Häftlingen) wurden sie jedoch unrealisierbar. Die Geschichte der polnischen Nationalarmee in Oberschlesien war eine echte Tragödie. Die Pläne des Aufstandes gegen Okkupanten, die viele Monate vorbereitet wurden, stellten sich endlich ganz unnötig heraus.

Zum Ziel der Action Gruppe AK „Teschener Schlesien“ wurde der Schutz der Rechte Polens im Olsa-Gebiet (Zips und Orava auch).

SLOVENSKÉ NÁRODNÉ POVSTANIE – integrálna súčasť európskej rezistencie

Ladislav Hubenák

Právnická fakulta UMB, Banská Bystrica

Slovenské národné povstanie je súčasťou udalostí druhej svetovej vojny, ktorá bola veľkou krízou 20. storočia a predstavuje najväčšiu katastrofu ľudskej histórie.¹ Fašistický teror a perzekúcia doľahli takmer na všetky európske národy a v dôsledku toho organizovaný odboj nadobudol celoeurópsky charakter.

Vojna zasiahla aj Slovensko, neobišla nič a nikoho a tvrdo poznačila osudy jednotlivcov i národa.

Vývoj na Slovensku bol v mnohom podobný, ak nie totožný, stendenciami charakteristickými pre vývoj v Európe v rokoch druhej svetovej vojny, kedy sme v jej záverečnej fáze zapojením sa do protifašistického boja našli spoločnú reč s demokratickými ústavami európskych národov a štátov. Má však aj svoje špecifiká a osobitosti. Deje na Slovensku v rokoch 1939–1945 treba zaradiť do celoeurópskych pomerov, pretože antifašistický odboj a SNP predstavuje významné miesto v dejinách európskej rezistencie. Priebeh a charakter druhej svetovej vojny totiž spoluurčovali podobu Povstania, jeho zmysel a hodnotové súradnice.

O SNP nemožno hovoriť bez toho, aby sa nehovorilo aj o režime vojnovjej Slovenskej republiky a vojne vôbec. Slovensko totiž prešlo od jesene 1938 do jesene 1944 zložitou cestou. Zanikla parlamentná demokracia, nastupoval totalitný systém, militarizmus, rasizmus, jednosmerná zahraničnopolitická orientácia. Jediným východiskom z tohoto stavu bolo vstup Slovenska do rodiny antifašistických krajín. Pripraviť toto riešenie bolo cieľom a úlohou slovenskej antifašistickej rezistencie. Odboj a Povstanie boli úsilím demokratickej časti slovenskej verejnosti prejaviť sa a v istom smere aj úsilím o záchranu.

V tomto smere možno pozorovať tri hlavné rozmiery rezistencie a SNP: antifašistický, európsko-demokratický a česko-slovenský. Najjednoduchší je antifašistický rozmer, pretože Slovensko sa v SNP postavilo na stranu koalície štátov bojujúcich proti fašizmu.

Jednou z osobitostí vývoja na Slovensku v porovnaní s inými európskymi štátmi (okrem Poľska) bolo to, že bolo vtiahnuté do vojny už na samotnom jej začiatku. Dňa 15. marca dáva Hitler pokyn nemeckej armáde, aby obsadila Čechy a Moravu. Nemecké jednotky sa však nezastavili na hranici Slovenského štátu, ale prenikli aj na západné Slovensko, odzbrojili tamjšie vojenské posádky, obsadili vojenské objekty a zastavili sa až v údolí Váhu. Nemecká armáda jednostranne a svojvoľne obsadila územie západného Slovenska ešte skôr, ako začali oficiálne rokovania o uzavretí zmluvy o ochrannom pomere medzi Nemeckou ríšou a Slovenským štátom.²

¹ Podrobnejšie pozri: *Príspevky k dejinám oslobodenia Slovenska*. Zborník VA SNP, roč. II. Mimoriadne číslo. Liptovský Mikuláš, 1866.

² HUBENÁK, L.: Politika nemeckej ochrannej zóny na Slovensku roku 1939. In: *Sborník archivních prací*, roč. XVII/2, Praha, 1967, s. 318-409.

Nemecké jednotky rozmiestnené na severozápadnom Slovensku robili prieskum terénu a komunikácií v smere na Poľsko už začiatkom leta 1939. Tisova vláda sa dobrovoľne pripojila k protipol'skému kurzu Nemecka a podporovala prepadnutie katolíckeho Poľska. Pomáhala vytvoriť zo Slovenska vojenské nástupišie nemeckej armády proti Poľsku a neskôr proti Sovietskemu zväzu. V lete 1939 upravoval Slovenský štát cesty, mosty a železnice podľa potrieb chystaného nemeckého ťaženia proti Poľsku. V júli 1939 povolila slovenská vláda nemeckej armáde uskladniť 6 vagónov 500 kilogramových leteckých bômb v Spišskej Novej Vsi a asi 200 000 litrov leteckého benzínu pre pripravovaný útok na Poľsko.

Zároveň povolila premiestňovanie leteckých jednotiek s bombardovacími lietadlami do Spišskej Novej Vsi, Vinného a Piešťan. V auguste 1939 povolila pancierovým horským a peším jednotkám armády generála Liszta prechod Slovenskom do priestoru slovensko-poľských hraníc a priamo im pritom pomáhala. Súčasne začala ostrá protipol'ská kampaň slovenskej tlače a rozhlasu. Predstierajúc, že Poľsko pripravuje ozbrojený útok proti Slovensku, dal 6. augusta 1939 J. Tiso príkaz sústrediť slovenskú armádu na slovensko-poľských hraniciach a 28. augusta bola nariadená mobilizácia slovenskej armády a Hlinkovej gardy proti Poľsku. Zároveň vydala slovenská vláda výzvu k obyvateľstvu, aby poskytlo všetku potrebnú pomoc nemeckej armáde a privítalo nemecké vojenské oddiely ako priateľov. Vo vyhláske podpísanej predsedom vlády J. Tisom o styku obyvateľstva s nemeckým vojskom sa upozorňujú občania, že tí, ktorí sa previnia proti bezpečnosti nemeckej vojenskej vrchnosti, budú sa zodpovedať pred nemeckým vojenským súdom, bez ohľadu na ich štátnu príslušnosť, podľa nemeckého vojenského práva. Nemecká armáda si teda prisvojovala právo konať ako v okupovanej krajine a nie na území suverénneho štátu. 1. septembra 1939 oddiely slovenskej armády a Hlinkovej gardy sa zúčastnili na nemeckom vojenskom ťažení proti Poľsku. Slovensko sa tak podieľalo na prvých vojenských operáciách druhej svetovej vojny.

Žiada sa uviesť, že v obyvateľstve na západnom Slovensku sa začala vytvárať protinemecká nálada, boli rozširované ilegálne letáky zamerané protinemecky, začína sa formovať ilegálne protifašistické hnutie. Aj slovenskí vojaci boli proti tejto vojne a na viacerých miestach (Kremnica, Trenčín, Ružomberok, Kežmarok) ich nespokojnosť prerástla do vzbury. Neúspech pokusov o vytvorenie protihitlerovskej koalície veľmoci v roku 1939 mal vplyv na vývoj vzťahov medzi jednotlivými smermi odboja.

V popredí všetkých prúdov antifašistickej rezistencie na Slovensku, bez ohľadu na ideovú orientáciu, bola snaha o zmenu existujúceho politického systému, ktorý bol antidemokratický, totalitný, odvodený a závislý od režimov v európskych fašistických štátoch.

Český a slovenský národ nebol schopný oslobodiť sa spod fašistického područia vlastnými silami. Riešenie tejto úlohy súviselo s celkovým priebehom a výsledkom vojny a s porážkou fašizmu silami antifašistickej koalície.

Hlavným a rozhodujúcim frontom antifašistického zápasu bol odboj doma, vo vlasti. Neoddeliteľnou súčasťou česko-slovenského národnooslobodzovacieho boja bol však aj zahraničný odboj s centrami v Londýne a Moskve. Do boja sa zapojili antifašisti z rôznych sociálnych skupín a politických smerov. Preto sa po celý čas vojny prejavovali vážne rozdiely a rozpory v celkovom chápaní odbojového hnutia, vo voľbe prostriedkov i v názoroch na vyústenie národnooslobodzovacieho boja po porážke fašizmu a oslobodení republiky. Bolo preto úplne zákonité, že sa v odboji doma i v zahraničí vykryštalizovali

v priebehu vojny dve základné koncepcie. Rozhodujúce však bolo, že napriek sociálnej, politickej i náboženskej rôznorodosti spájala všetkých týchto ľudí základná a vedúca myšlienka – boj proti fašizmu a za oslobodenie vlasti.³ V tomto smere za pozitívum považujeme to, že sa slovenskému odboju podarilo vytvoriť v záverečnej fáze vojny spoločné orgány antifašistického odboja – Slovenskú národnú radu i Vojenské ústredie – ako orgány politickej a vojenskej prípravy ozbrojeného povstania, hoci ho tvorili politicky i triedne rôznorodé sily, napr. na rozdiel od Poľska i českých krajín. To je výrazná osobitná črta nášho odboja z hľadiska charakteristiky spoločného a zvláštneho v protifašistickom hnutí a povstaniach európskych krajín. Mechanizmus vzniku Hitlerovej nadvlády na Slovensku bol iný ako v českých krajinách a tiež v ďalšom vývoji sa táto nadvláda formovala odlišne.

Za jednu z dôležitých otázok považujeme aj otázku právneho postavenia obyvateľov Slovenska v porovnaní s Protektorátom Čechy a Morava, Poľskom, Slovinskom a pod. Táto črta súvisí s tým, že s fašistickým Nemeckom nebojovali len západné demokracie, ale aj komunistický Sovietsky zväz. Prejavilo sa to aj v odboji i v Povstaní. V radoch jeho organizátorov sa stretli slovenskí demokrati so slovenskými komunistami. Zhodovali sa v odmietaní fašizmu, lišili sa však v predstave, čím by mal byť nahradený. To bolo neskôr aj jednou z príčin rozdielného hodnotenia prínosu jednej i druhej skupiny do spoločného antifašistického zápasu. Dnes je európsko-demokratický rozmer SNP rovnako nespochybniteľný ako jeho antifašistický odkaz. Zatiaľ čo na Slovensku sa vytváral vlastný právny poriadok a vlastný štátny aparát, v Protektoráte pôsobili na základe Hitlerovho výnosu dva druhy orgánov: autonómne a rišske a to tak v orgánoch správy ako aj v súdnictve. Na území Protektorátu platilo okrem právnych predpisov vydávaných protektorátnymi orgánmi aj vlastné, recipované právo z obdobia predmnichovskej ČSR. Existovali tu tri skupiny obyvateľstva s rozdielnym právnym postavením – plnoprávni rišsko-nemeckí občania, české obyvateľstvo „nižšej kategórie“ a skupina na ktorú sa vzťahovali rasové predpisy. To sa prirodzene prejavilo aj vo vzťahu občanov k vláde. Väčšina českého národa napr. považovala za svoju Benešovu londýnsku vládu, kým protektorátnych činiteľov na Hrade považovala za zradcov, ktorých po vojne čaká trest.

Za závažnú otázku považujeme aj rozdielnu úlohu cirkvi a kléru v jednotlivých okupovaných štátoch. Kým značná časť katolíckeho kléru na Slovensku bola na Slovensku bytostne spätá s totalitným režimom a podobne aj v časti Slovinska bola časť katolíckeho kléru ochotná kolaborovať s okupantmi, v Poľsku okupanti vyvraždili mnoho katolíckych kňazov a cirkev sa stala symbolom martýrstva a vysoko vzrástla prestíž kňazov a arcibiskupa ako antifašistov.

Odboj na Slovensku v porovnaní s odbojom okupovaných krajinách Európy mal okrem všeobecných črt aj iné dimenzie, špecifické pre Slovensko a jeho postavenie v rokoch druhej svetovej vojny. Kým v okupovaných krajinách bol odboj organizovaný jednoznačne proti okupácii, závažným problémom odboja na Slovensku, ktoré až do septembra 1944 nebolo okupované, bolo riešenie otázky štátnosti. Cieľom odboja nebol len rozklad a odstránenie režimu slovenského štátu, ale i hľadanie nových prístupov, utváranie nových politicko-mocenských orgánov na demokratickom princípe, ktoré by boli progresom oproti existujúcemu systému. To bol rozmer česko-slovenský v odboji. Z toho hľadiska si zaslúži

³ HUBENÁK, L.: K otázke obnovy Československa po druhej svetovej vojne. In: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*. Bratislava: VPL, 1965, s. 390.

pozornosť sledovať rôzne štátoprávne koncepcie, ktoré vznikli nielen v česko-slovenskom, ale aj v poľskom, macedónskom, slovinskom, lužicko-srbskom, atď.

Jedným z kardinálnych problémov a cieľov protifašistického odboja na Slovensku bola teda i národnostná a štátoprávna otázka. Išlo v nej v prvom rade o uznanie slovenského národa a to, v akom štátnom zväzku sa Slovensko ocitne po vojne. V tejto oblasti bolo tiež veľa sporov, nedorozumení, prekvapujúcich zvrátov i kompromisov. Viac ako v iných otázkach do nej zasahovali odbojové sily v exile, najmä prezident E. Beneš a jeho súběžci, no aj oponentské skupiny okolo M. Hodžu a Š. Osuského.

Cieľmi slovenskej rezistencie v oblasti štátoprávnej a národnostnej sa treba zaoberať aj preto, že práve tento problém bol a podnes zostáva hlavným argumentom tých politických síl, no aj historikov a publicistov, ktoré jednoznačne odsudzujú protifašistické Povstanie, lebo vraj bolo protinárodné a spôsobilo zánik slovenského štátu.

Jedným z cieľov víťaziacej antihitlerovskej koalície, ktorej trom hlavným mocnostiam vypovedal slovenský štát vojnu, bola ja obnova Československej republiky. Vláda slovenského štátu doslova spálila všetky možné mosty smerom k zahraničiu, ktoré boli minimálnym predpokladom, aby sa tento štát mohol dostať do povojnovej Európy.

V odboji a SNP nešlo o apriórnu negáciu slovenskej štátnosti, ale o jej nevyhnutné obnovenie na demokratických základoch v rámci ČSR. Slovenský štát bol však priamo osudovo spojený s totalitným režimom fašistického charakteru a s nacistickým Nemeckom – subjektami, proti ktorým bol odboj v celej Európe namierený.

Problematiku celoslovenskej národnej a štátnej jednoty alebo národného a štátneho dualizmu v spoločnom sušatí alebo v separátnych (samostatných) národných štátnych útvaroch bolo preto potrebné po Mníchove a 14. a 15. marci 1939 opätovne riešiť, i keď nie úplne odznovu, ale v súlade s právom, v daných civilizačných tendenciách a za nového pomeru geopolitických a vnútroštátnych síl.

Koncepcia samostatného slovenského štátu po skočení druhej svetovej vojny bola naštrbená a čiastočne pochovaná už v júli 1941, a definitívne roku 1943. Československo-sovietska spojenecká zmluva z 12. decembra 1943, vyjadrenia štátov protifašistickej koalície a ich vojnové ciele, ktoré zahŕňovali aj obnovenie ČSR v hraniciach z roku 1937, spečatili vlastný osud akýchkoľvek pokusov previesť slovenský štát do povojnovej Európy, Boli to, a aj dnes sú, ilúzie a teórie bez reálneho opodstatnenia.

Bolo historickým poslaním odboja, aby pozdvihol dokonštituovaný národ proti režimu a odčínal biľag vazalít a fašizmu na rodnom liste. Pátos vyplývajúci z tohto cieľa, veľkosť úlohy emancipovať sa v spoločenstve národov protihitlerovskej koalície i v štátnom spoločenstve s národom českým, vôľa navrátiť sa späť k tomu, čo viedlo k prítomnosti, zachovať hodnoty súčasnosti v lepšej, spravodlivejšej budúcnosti, také boli súradnice slovenského antifašistického národného vedomia.

Objektívna situácia až v prvých rokoch druhej svetovej vojny si vymútila vznik protifašistickej koalície národov – spojenecký zväzok národov bojujúcich počas druhej svetovej vojny proti fašistickému Nemecku a jeho spojencom. Jej vytvorenie sa stalo nevyhnutnosťou, keď nacistické Nemecko roku 1941 napadlo ZSSR. Bola to jediná možnosť pre ohrozené, resp. okupované európske národy, ako si ubrániť národnú existenciu. Základným cieľom všetkých spojencov – členov antifašistickej koalície bolo doviest' vojnu do víťazného konca, poraziť fašizmus.

Slovenským národným povstaním sa Slovensko jednoznačne postavilo na stranu spojencov. Potvrďuje to aj Deklarácia Slovenskej národnej rady z 1. septembra 1944.

Uvádza sa v nej: „Dnešným dňom sa slovenský národ manifestačne pripojuje k spojeneckým národom, ktoré svojim bojom a veľkými obeťami zabezpečujú slobodný a demokratický život národom celého sveta a tak i nášmu malému národu. Všetkými silami chceme prispieť k rýchlemu skončeniu tohto zápasu o slobodu.“⁴ Tieto slová vyjadrili nielen zmysel a podstatu spojeneckého protihitlerovského boja, ale aj vedomie podmienenosti boja Slovákov s bojom ostatných národov protifašistickej koalície. Historický význam protifašistického boja na Slovensku a SNP v kontexte európskej rezistencie dokazuje, že úspech rezistencie závisel najmä od zjednocovacieho procesu demokratických síl vo všetkých vazalských krajinách a od nadväznosti domáceho odboja na postup oslobodzovacích armád spojeneckej koalície.

Leto 1944 znamenalo politicky i vojensky zrútenie nemeckého satelitného systému a vážny otras nemeckého postavenia vôbec. Prevrátné politické a vojenské udalosti v rokoch 1943–1944 – Stalingrad, El Alamein, Kursk, pád fašizmu v Taliansku, Teherán, vylodenie spojencov v Taliansku, postup Červenej armády k predhoriu Karpát, podpísanie spojeneckej zmluvy medzi ZSSR a ČSR 12. decembra 1943 v Moskve, rastúci protifašistický odboj v Juhoslávii, Francúzsku a Poľsku, vylodenie spojencov v západnej Európe, výbuchy antifašistických prevratov a povstaní vo Varšave, Rumunsku a Paríži, odstúpenie Fínska a Rumunska od hitlerovského Nemecka ovplyvnili všetky vrstvy obyvateľstva aj na Slovensku.

Významným vojenským a politickým faktorom tohoto obdobia druhej svetovej vojny bola vlna protifašistických ozbrojených povstaní, ktoré vypukli v auguste a začiatkom septembra 1944 vo Varšave 1. augusta, v Paríži 19. augusta, v Rumunsku 23. augusta, na Slovensku 29. augusta a v Bulharsku 9. septembra 1944. Jednotlivé povstania sa od seba líšili metódami, cieľmi, vojenskými i politickými výsledkami. Ich spoločným menovateľom bolo, že vypukli v okamihu priblíženia spojeneckých vojsk a smerovali k zvrhnutiu nacistickej alebo domácej fašistickej nadvlády. Z vojenského hľadiska všetky tieto povstania, nech už bol ich výsledok akýkoľvek, urýchl'ovali porážku nacistického Nemecka, pretože na seba viazali určitý počet nacistických vojsk a oslabovali ich zázemie.

Rozsah a intenzita rezistencie určovali objektívne podmienky a najmä sila a akcieschopnosť subjektívneho faktora. Jednoznačný nebol ani politický charakter jednotlivých povstaní, pretože na ich príprave i priebehu sa podieľala celá rada ideovo politických a triedne rôznorodých zložiek protifašistického odbojového hnutia.

Okrem spoločného hlavného cieľa všetkých síl rezistencie odstrániť diktatúru, boli tu spoločné metódy boja, taktika a stratégia partizánskeho hnutia a protihitlerovských povstaní. Z uvedených všeobecných črt organicky vyplýva široko rozvinutá medzinárodná solidarita, ktorá sa v rokoch druhej svetovej vojny rozvíjala a prejavovala v najrozličnejších formách. Podmieňoval ju najmä brutálny fašistický teror a skutočnosť, že hitlerovský fašizmus pošliapal základné demokratické slobody a práva človeka, ba i celých národov. Bola výsledkom uvedomovania si nebezpečenstva, ktoré znamenal fašizmus pre všetky národy. Princípy medzinárodnej solidarity sa uplatňovali v spolupráci štátov a v bojovej družbe príslušníkov spojeneckých armád protihitlerovskej koalície, vo vzájomnej podpore a pomoci protifašistických síl v okupovaných a satelitných štátoch. V tejto súvislosti sa žiada uviesť, že organickou a zároveň najpočetnejšou zložkou čs. zahraničného odboja v rokoch

⁴ HUSÁK, G.: *Svedectvo o SNP*. Bratislava, 1980.

druhej svetovej vojny boli vojenské jednotky postupne sformované na území Poľska, Francúzska, Blízkeho východu, Veľkej Británie a Sovietskeho zväzu. Československé zahraničné jednotky tvorili sice len nepatrnú časť miliónových armád protifašistickej koalície, ale ich boje a obeť sa napriek tomu stali všeobecne uznávanou súčasťou vojenského úsilia demokratických národov a štátov víťaznej koalície druhej svetovej vojny.

Môžeme konštatovať, že tzv. tretí front zohral v celoeurópskom kontexte boja proti fašistickým mocnostiam a proti kolaborantským vládam významnú úlohu a že v tomto zápase sa víťazstvo demokracie, za slobodu národov a obnovu samostatných štátov takmer v žiadnej krajine európskej nechýbali ani Slováci. A naopak, nezanedbateľná bola aj medzinárodná solidarita v SNP, ktorá vyjadřila súlad s národnými záujmami ostatných národov. Jej konkrétnym prejavom bola účasť asi 7000 príslušníkov 30 národov a národností v boji proti nacistickým okupantom na území Slovenska.

Pri analýze a hodnotení vzťahu SNP k európskej rezistencii a hľadani jeho miesta v nej nemožno obísť ani reakcie zahraničia na naše Povstanie. SNP vítali nielen vlády spojencov, ale aj občania týchto štátov. S priaznivým ohlasom na SNP sa môžeme stretnúť prakticky vo všetkých štátoch Európy, ktoré trpeli pod nacistickou nadvládou.

Zaradenie nášho hnutia odporu a SNP do kontextu celoeurópskeho protifašistického hnutia odporu dokumentujú jednak vzťahy medzi hnutiami odporu v susedných a ďalších európskych krajinách a protifašistických povstaní v strednej a juhovýchodnej Európe na národnooslobodzovací boj na Slovensku a SNP, a opačne, ďalej spojenecká pomoc SNP a účasť príslušníkov iných národov v SNP. Nezanedbateľným vkladom Povstania do európskej rezistencie bolo, že viazalo na území Slovenska množstvo živej sily a technicky nemeckej armády.

Nadväznosť nášho Povstania na celkový vývin vojensko-politickej situácie v Európe sa javí aj vo vojenských úspechoch spojencov, ktoré značne eliminovali možnosti Nemecka pri potláčaní rezistencie v porobených krajinách a vytvárali priaznivé podmienky na jej rozvoj. Inšpirovali protifašistické sily v Rumunsku, Bulharsku, Juhoslávii a v ostatných krajinách strednej a juhovýchodnej Európy k protinacistickým vystúpeniam, ktorými prispeli k svojmu národnému oslobodeniu.

V auguste 1944 sa definitívne začína rúcať nacistický systém v juhovýchodnej Európe a Nemci si uvedomujú, že po páde Rumunska hrozí zrútenie najmä na Slovensku, kde sa pod vplyvom úspechov spojencov prehĺbila politická a morálna kríza režimu. V takejto situácii 29. augusta vypuklo Povstanie na Slovensku ako celonárodná akcia, ktorá sa zaradila medzi veľké činy európskeho odboja.

Značne diferencovaná slovenská spoločnosť sa v záverečnej fáze druhej svetovej vojny ocitla pred vážnou dilemou: kam bude Slovenská republika zaradená po vojne v rámci svetového spoločenstva. Či bude patriť medzi tzv. porazené štáty, alebo či vďaka SNP, domácejmu a zahraničnému odboju počas trvania celej vojny, nájde „miesto na slnku“ v radoch protihitlerovskej koalície. Riešenie tejto základnej otázky záviselo od postojov vládnej špičky totalitného ľudáckeho režimu k postaveniu a ďalším osudom Slovenskej republiky na jednej strane a na strane druhej od toho, ako videla svoj osud v kritických chvíľach väčšina spoločnosti, ktorej výsledok vojny bol už v celku jasný.

Pokiaľ ide o nemecké rozhodnutie okupovať Slovensko vojenskými silami, primárnu úlohu pri jeho zrode nezohrala len akútna potreba pacifikovať aktivizujúce sa partizánske hnutie a rozhárajúci sa protifašistický odboj na tomto teritóriu, ale najmä skutočnosť, že Nemci na základe analýz pochopili, že hrozí nebezpečenstvo totálneho zrútenia ľudáckeho

režimu. Vojenská akcia – okupácia sa tak stala krajným riešením na ovládnutie Slovenska a zachovania ľudáckeho režimu v modifikovanej podobe po boku nacistického Nemecka.

SNP pred svetom demonštrovalo odpor obyvateľov Slovenska k fašizmu a dokázalo, že slovenský národ nie je ochotný riešiť problém svojej slobody nedemokratickými cestami. Napriek tomu, že v dobe vypuknutia Povstania už boj veľkej koalície – USA, ZSSR a Veľkej Británie – pokračoval proti fašistickým mocnostiam tak víťazne, že hitlerovské armády boli sústavne porázané v rade ničivých ofenzív a stále viac vytlačané z okupovaných krajín Európy a že sa dovtedy fašizmom ovládaným krajinám už postupne prinavracali podmienky pre slobodný život, slovenský ľud nečakal pasívne na svoje oslobodenie. So zbraňou v ruke vystúpil proti cudzej hrôzovláde nacistickej Tretej ríše i proti domácejmu totalitnému režimu. Zviedol ozbrojený oslobodzovací boj, aby sa vlastným podielom pričínil o svoje oslobodenie a urýchlenie porážky fašizmu v strednej Európe.

SNP vošlo do dejín druhej svetovej vojny právom ako jeden z najmasovejších antifašistických aktov európskej rezistencie. Zákonite malo svoje medzinárodné súvislosti a v nich obsiahnutý internacionálny dosah a význam. Povstanie bolo v plnom súlade s antifašistickými, demokratickými silami v medzinárodnom meradle, predovšetkým s ich úsilím o urýchlenie vojenskej porážky hitlerovského Nemecka, jeho spojencov a satelitov.

SNP nebolo izolovaným ani náhodným činom skupiny protifašistických vlastencov, ale široko organizovaným masovým hnutím. Bolo dôležitou súčasťou spojeneckého frontu proti svetovému fašizmu. Veľmi výstižne to vyjadril Gustáv Husák už v Povstaní, keď v povstaleckom Novom slove napísal: „Malý národ a malý štát nemôžu si dovoliť luxus, skvele sa izolovať. Musia hľadať oporu u väčších a silnejších... Náš boj nie je len bojom slovenským, ale i československým a spojeneckým. Nie sme izolovaná partizánska skupina, ale vážny spojenecký front“.⁵

Ako sa uviedlo, v priebehu vojny vznikali povstania na mnohých miestach okupovanej Európy. SNP je neoddeliteľnou súčasťou tohto mohutného hnutia proti fašizmu v období druhej svetovej vojny, pritom svojou intenzitou, formami boja a svojim vznikom na najcitlivejšom mieste hitlerovského tyla patrí medzi najúčinnnejšie údery, ktoré zasadili pokrokové sily hitlerovskému fašizmu. SNP má okrem svojich špecifických črt aj črty všeobecné, ktoré sú charakteristické pre celé európske protifašistické hnutie.

Naše návraty k prameňom Povstania, k prameňom národnooslobodzovacieho zápasu nášho ľudu majú predovšetkým silu a intenzitu v tom, že rozvíjajú zásady a myšlienky, ktoré sú pre revolučný odkaz Povstania rozhodujúce a dominujúce. Slovenské národné povstanie je morálnym fondom nášho národa. „Nekúpili sme si lacno moderné vedomie historicity; tým lepšie pre nás. Keďže sme nič nedostali zadarmo, všetko žije s nami“ . napísal Vladimír Mináč. Táto výstižná charakteristika plne platí aj o význame SNP pri formovaní nového historického povedomia.

Historizmus znamená chápať kontinuitu, jednotný tok minulých a prítomných udalostí, ich organizačnú väzbu, sledovanie koreňov, príčin a následkov dejov.

V našej súčasnej realite sme svedkami toho, že SNP nemá len svojich zástancov, ale i odporcov, ktorí zneužívajú transformáciu slovenskej spoločnosti a valcujú dejiny Slovenska, najmä však Povstania a obdobia, ktorého ono bolo začiatkom.

Po novembri 1989 totiž vstúpil na Slovensko nový faktor – ľudácka emigrácia, presnejšie jednotlivci z jej radov, ktorí postupne iniciovali spory o minulosti. Po páde

⁵ JABLONICKÝ, J. *Glosy o historiografii SNP. Zneužívanie a falšovanie dejín SNP*. Bratislava, 1894.

komunizmu bol vytvorený priestor, aby pod rúškom boja proti komunizmu sa legendarizovala čierna totalita, ktorá svoj osud spojila s nacistickým Nemeckom. Do prvej línie nastúpil František Vmuk, známy svojou publikáciou *Neuveriteľné sprisahanie*. Hlavným pokusným balónikom, čo je na Slovensku možné a dovolené, bol seminár Dies Ater (Deň zla) v auguste 1993. Tým dňom podľa organizátorov bol 29. august 1944, deň vyhlásenia SNP. Ako upozorňuje historik J. Jablonický, na seminár prišli niektorí historici, aj stredovekári, demonštrovať a zviditeľniť svoju politickú orientáciu, ktorú zbabelo utajovali počas komunistického režimu. Na záver účastníci seminára podali návrh vrcholným štátnym orgánom, aby 29. august bol zrušený ako štátny sviatok. Vtedy provládny denník *Republika* sa stal hlasnou trúbou pre referentov, ktorí na seminári vyhlásili neúprosny boj 29. augustu 1944.⁶

Doterajšie vystúpenia exilových a niektorých domácich historikov a publicistov nasvedčujú, že neváhajú využiť každú vhodnú príležitosť na znevažovanie Povstania. Nepodceňujeme ich snaženie a predsavzatia s politickou motiváciou. Vedú zápas nielen o minulosť, ale aj o prítomnosť a budúcnosť Slovenska.

Vedome sa ignoruje fakt, že SNP bolo zápasom o nový model slovenskej štátnosti v rámci ČSR i organickou súčasťou celoeurópskej protifašistickej rezistencie na výsledkoch ktorej sa buduje demokratická Európa, ktorej sa cítime byť súčasťou. Je zrejmé, že Slováci sa Povstaním prihlásili k Československu. Tento fakt je pre niektorých historikov a časť verejnosti dôvodom na odmietanie SNP. Je však evidentné, že Slováci sa v SNP nepostavili proti vlastnému štátu, ale jasne ukázali, ktorý štát vnímajú ako vlastný. Nie Tisova Slovenská republika, totalitný štát a vazal hitlerovského Nemecka, ktorá zlikvidovala parlamentnú demokraciu, ale bolo ním demokratické Československo.

Národnooslobodzovací zápas a najmä Slovenské národné povstanie predstavovali jeden z najvýznamnejších krokov smerom k spoločným demokratickým tradíciám súčasnej Európy, kým totalitný politický systém a fašizujúci režim Slovenskej republiky vo svojich konkrétnych krokoch i tendenciách nás spájali s regresívnymi politickými prúdmi, odsúdenými v dôsledku svojej zločinnosti na zánik.

Tiene vojny sú teda doteraz prítomné všade, najmä však v krajinách s „autonómnym“ režimom (Bulharsko, Chorvátsko, Maďarsko, Rumunsko, Slovensko), kde sa porazení, z ktorých časť emigrovala na západ, silne mobilizujú, aby rehabilitovali svoje činy, idey a vodcov. Interpretácia nedávnych dejín je silne spolitizovaná. Pokusy o odtabuizovanie postáv, osobností druhej svetovej vojny, najmä z antidemokratického bloku sú permanentné a nielen u nás.

Kto bude hrdinom učebníc a románov? – pýtal sa, pokiaľ ide o Slovensko historik Ľ. Lipták. Tiso alebo generál Viest? Podobné otázky sú kladené aj v iných krajinách, kde úsilie o rehabilitáciu kolaborantov je logicky späté so snahou prehlásiť rezistenciu za „nelegitímnu“ a spochybníť jej zmysel.⁷

Pamäť národa je jedným z najpodstatnejších prejavov spoločenského života a v značnej miere sa pričiňuje o pretrvanie a zachovanie identity jednotlivých národov.

Takýto stav vecí – ako upozornil poľský historik Romuald Drynko – sa odrazil v zákonodarstve viacerých štátov, ktoré sa usilujú chrániť a prezentovať miesta a objekty dôležité pre národ, starajú sa o ne, a tak na jednej strane vzdávajú hold a uchovávajú

v pamäti jednotlivé osoby a udalosti a na druhej strane poskytujú informácie pre súčasníkov aj pre budúce pokolenia.⁸

Národná pamäť sa niekedy podáva inštrumentálne, vlády štátov ju manipulujú a využívajú na vlastné politické ciele. Jednostranne sa predkladajú niektoré historické fakty a udalosti, falšuje sa niekedy ich zmysel a naopak, stopy po iných pre súčasnú vládu reprezentáciu nevhodných sa zamlčujú a zastierajú. Spomeňme si koľko rozporuplných diskusií bolo aj v súvislosti s návrhom, aby sa 29. augusta začiatok SNP stal štátnym sviatkom. Zápas za prijatie tohto návrhu v plnej nahote odhalil stav historickej pamäti národa.

S návratom demokratických pomerov sa otvoril priestor aj pre pravdivú históriu odboja, a to bez akéhokoľvek tematického a ideového obmedzenia. Druhá svetová vojna, rezistencia, Povstanie iste ostanú ako dôležité a významné udalosti, bez ktorých vykladať ani pochopiť 20. storočie u nás nebude možné. Môžeme právom konštatovať, že SNP vošlo do dejín ako jeden z najmasovejších a najvyhranenejších aktov európskej rezistencie. Bolo v plnom súlade so záujmami demokratických síl v medzinárodnom meradle urýchliť porážku hitlerovského Nemecka a jeho spojencov. Význam SNP presahuje rámec Slovenska, pretože ho zaradilo do rodiny demokratických štátov Európy a sveta a tým, že predstavuje hrdinskú stránku boja za slobodu národa, za pokrok a demokraciu. Slovensko sa prihlásením k protifašistickej koalícii zaradilo do prúdu, ktorý nakoniec vytvoril dnešnú tvár demokratickej Európy, pretože je postavená na tých hodnotách a ideách, ktoré vznikli v protifašistickej koalícii.

Slovenské národné povstanie ako historická udalosť, v ktorej sa slovenský národ prihlásil do rodiny demokratických európskych národov, je nepochybne zdrojom demokratických tradícií, ktorý má čo povedať aj dnešnému snaženiu v prieniku do Európy do spoločenstva demokratických štátov, pretože antifasistická tradícia je univerzálnou tradíciou Európy.

Summary

THE SLOVAK NATIONAL UPRISING – AN INTEGRAL PARTICIPATION OF EUROPEAN RESISTANCE

The Slovak National Uprising represents the important role in history of European anti-fascistic resistance. One of the special features of the development in Slovakia in comparison with another European states is that moment, that Slovakia was dragged in to the war together with Germany already in 1938. The foreground of all streams of anti-fascistic resistance in Slovakia, in spite of ideological orientation, was an attempt to change the functioning political system, which was anti-democratic, totalitarian, renegaded and depended on regimes in European fascist states. The resistance movement in Slovakia in comparison with the resistance movement in occupied European countries had in spite of general features also specific features for Slovakia. One of the main problems was also state-legal question. The armed anti-fascistic uprisings were held in 1944 in several European countries. The Slovak National Uprising was one of them. The Slovak National Uprising was in full harmony with anti-fascistic, democratic forces associated in anti-Hitler coalition. We refuse the attempts to misprize the Uprising, therefore through the notification to the anti-fascistic coalition Slovakia is part of a stream, that had created today's face of democratic Europe.

⁶ *SNP v pamäti národa*. Banská Bystrica, 1994.

⁷ DRYNKO, R.: Poľské hnutie odporu. In: *SNP v pamäti národa*. Banská Bystrica, 1994, s. 25.

EVOLÚCIE A REVOLÚCIE V ŠTÁTOPRÁVNEJ HISTORIOGRAFII SNP

Jozef Beňa

Právnická fakulta UMB, Banská Bystrica

Úvod

Predkladám určitý výberový monitoring štátoprávnej historiografie SNP. Bolo by pre mňa poctou, ak by bol aspoň skromným príspevkom k veľkej téme, ktorú Ladislav Novomeský pred 35. rokmi nazval „dejinami dejín Slovenského národného povstania“, ktorý je spracovaný podľa jeho návodu, ako „vecný prehľad kritik, a kritérií z akých sa Povstanie a menovite jeho politická línia posudzovala od toho štyridsiateho štvrtého a piateho roku skoro až podnes“¹. Pritom mi nejde apriórne a finalitne len (i keď najmä a predovšetkým) o riešenie štátoprávnej formy spolužitia s českým národom, o formu štátneho zriadenia Československej republiky, ale o posudzovanie kritérií a kritik úsilia Slovenska a Slovákov emancipovať dosiahnutie etnickej samobytnosti aj do štátnej alebo reálne do vlastnej štátoprávnej subjektivity.

Historiografiu takto chápaného predmetu skúmania štátnych a štátoprávnych snáh slovenského národa v SNP člením na tieto obdobia. Na historiografiu rokov:

- a) 1945–1949/1950,
- b) 1950–1963,
- c) 1963 do roku 1989, kde rozlišujem dve medziobdobia
- ca) 1963–1969 resp. 1971 a
- cb) 1971–1989
- d) 1990 do súčasnosti so submedznikom vedeckou konferenciou k 50. výročiu SNP.

I.

Historografia prvého obdobia je podľa môjho horizontu poznania charakterizovaná dvomi príspevkami: J. Lettricha: O Slovenskej národnej rade z roku 1945 a A. Rašlu Tiso a povstanie. Dokumenty, z roku 1947. Druhým aspektom tohto horizontu je právnická literatúra, kde je temer stovka príspevkov venujúca sa téme SNP a štátne zriadenie československej republiky po oslobovení².

Pozície z ktorých sa písalo a kritéria podľa ktorých sa hodnotilo SNP boli:

- a) už československé a z hľadiska formy jednotného štátu,
- b) antifašistické, tvrdo protišľudácke,
- c) protišľudáckosť sa akosi stotožnila so samotnou štátnosťou do tej miery, že akosi vylučovala možnosť novej slovenskej štátnosti demokratickej, antifašistickej,
- d) súčasne tu bola i nádej, že slovenské, národné sa dosiahne v jednotnom československom štáte.

¹ Slovenské národné povstanie roku 1944. (Sborník príspevkov z národnooslobodzovacieho boja 1938–1945). Bratislava, 1965, s. 668.

² porovnaj „Slovník veřejného práva“, sv. V. Brno, 1948. s. 802 a nasl.

Tieto závery sa týkajú spomenutej všeobecnej historiografie. Názory ústavných právnikov možno rozdeliť do niekoľkých stanovisk. Vychádzali väčšinou z učenia normatívno-právnej školy, ktorá pojem právny poriadok stotožnila s pojmom štát. Jedna časť právnikov tvrdila, že nariadením č. 1/1944 Sb. n. SNR (o tom, že SNR vykonáva všetku zákonodarnú, vládnu a výkonnú moc na Slovensku, ako aj že všetky doterajšie právne normy zostávajú zachované, pokiaľ neodporujú duchu republikánskeho a demokratického) bol zachovaný oddelený slovenský právny poriadok, a tým aj zakryte zachovaná „ľudácka štátnosť“. Iný tomuto nariadeniu pripisovali len faktický význam. Tretí jasne a jednoznačne tvrdili, že ide o „protiústavný akt“ a že tí, ktorí ho na Slovensku obhajujú robia tak i za cenu, že sa tým ohrozi ústavná jednotnosť československého štátu³. Vynikajúci slovenský právnik Š. Luby, považoval nar. č. 1/1944 Sb. n. SNR za najvyššiu normu na Slovensku, ako spoločné formálne ohnisko všetkých právnych noriem na Slovensku. Vyplyvalo z toho, že SNR vlastne právne konštitutívnym spôsobom potvrdila právne nejestvovanie vojnového slovenského štátu. Prejavila sa tým aj legislatívna tendencia k vytvoreniu aj slovenskej národnej štátnosti⁴. Iný slovenský právnik M. Takáč tvrdil, že až prijatím nar. SNR č. 30/1945 Sb. o úprave výkonu zákonodarnej moci vo veciach celoštátnych sa „... prvý raz v slovenskom právnom poriadku prejedukuje nová Československá republika...“, že až tým vznikla z čisto právneho hľadiska druhá ČSR⁵.

Celkove sa teda v kritike a v postojoch, v štátoprávnom hodnotení SNP prejavila mnohosť prístupov, metodologických, teoretických a rozličnosť záverov. Popri tolerancii, sa však už objavila aj zásadná neprijateľnosť, tvrdá kritika iných prístupov a záverov.

II.

Dve nie dejepisecké, nie historiografické, či dejoprávne udalosti stigmatizovali „revolúciu“ v štátoprávnej historiografii SNP. X. zjazd KSS v roku 1950 na ktorom boli „odhalení buržoázni nacionalisti“ a február 1951, kedy boli „úplne rozdrvení“⁶ a potom trestnoprávna vlastne tiež politicko-trestnoprávna udalosť, vyšetrovanie, hlavné pojednávanie a „rozsudok nad rozvratnou skupinou buržoáznych nacionalistov v roku 1954“⁷ (Pravda, 25. apríla 1954, s. 3 a 4).

Tieto prístupy, závery a hodnotenia znamenali, že:

- a) štátoprávne bola nerešpektovaná, popredná zásada, že národ aj slovenský má právo na sebaurčenie až do oddelenia,
- b) prioritu, nadradenosť pred sebaurčením slovenského národa, aj v čase, keď ten viedol ozbrojené povstanie za obnovu politickej demokracie a jej rozšírenie na pole hospodárske a sociálne, mal český proletariát, jeho záujmy,
- c) trestnoprocesne išlo o zreteľnú retroaktivitu. Za vinné boli uznané a odsúdené osoby podľa trestného zákonníka z roku 1950 za činy, ktoré sa udiali v súlade s vtedajšími uznanými právomocami SNR v roku 1944 a 1945.

Ústavnoprávne sa úprava postavenia slovenských národných orgánov podľa Ústavy z roku 1948 (s ešte zmenšenými právomocami ako mali aj podľa tretej pražskej dohody)

³ BUDNÍK, J.: *Prozatímní státní zřízení ČSR*. Praha, 1947, s. 72.

⁴ LUBY, Š.: *Základy všeobecného súkromného práva*. Bratislava, 1947, s. 9.

⁵ tak GOSIOROVSKÝ, M.: *Slovenské národné povstanie*. Bratislava, 1954, s. 5.

⁶ TAKÁČ, M.: *Znovuvýstavba československého právneho poriadku*. Právny obzor 3.-4./1946, s. 59.

⁷ Pravda (orgán ÚV KSS), 25. apríla 1954, s. 3 a 4.

vyhlásila za jedine platnú a možnú nielen do budúcnosti, ale aj do minulosti. A právny stav, ktorý bol s ňou v rozpore (aj nariadenia SNR z roku 1944-1945) boli vyhlásené za protiústavné, za konania, ktorými príslušní buržoázni nacionalisti naplnili skutkové podstaty protištátnych trestných činov velezrady, rozbijania ústavnej jednoty ČSR a boli za ne odsúdení.

„Revolučnosť“ tejto historiografie KSČ a trestného kolégia Najvyššieho súdu spočívala okrem iného aj v tom, že bola odsúdená akákoľvek tendencia, úmysel, pokus, konanie smerujúce k slovenskej štátnosti nielen samostatne, ale aj v rámci ČSR. Dokonca aj v danom ľudovodemokratickom režime sa kvalifikovalo takéto konanie za protištátny trestný čin.

Do historiografie tohto obdobia sa začlenili ešte tri práce z pamätného roku 1954. Sborník prác k 10. výročiu povstania, s hlavným príspevkom B. Gracu⁸ dve monografie M. Gosiorovský: *Slovenské národné povstanie*. Bratislava 1954 a M. Hysko: *Slovenské národné povstanie*. Bratislava 1954. Na prelome desaťročia doplnili tieto príspevky: Sborník k 15. výročiu SNP⁹ (*Slovenské národné povstanie. Materiály z vedeckej konferencie k 15. výročiu SNP*. Bratislava 1959. Opäť s hlavným referátom B. Gracu. Autor štátoprávník S. Matoušek napísal monografiu „Slovenské národné orgány do Ústavy 9. mája“. Bratislava 1960. Vrcholom produkcie tohto obdobia bola kniha V. Kopeckého „ČSR a KSČ“ z roku 1960.

Historiografia vystupovala ako služka politiky, ideologický nástroj, bola súčasne „súdnym znalcom“ pre skutkové zisťovania trestného senátu o naplnení skutkových podstat (v tom je exkluzivita vtedajšej historiografie) a následne po vynesení trestného rozsudku sa stala rozširovateľom, vysvetľovateľom a zdôvodňovateľom quasi vedeckosti spravodlivosti tohto rozsudku.

Ako možno zhrnúť základné kritéria a pozície z ktorých sa viedla kritika a hodnotenie štátoprávnej problematiky SNP:

1. direktíva zjazdu KSS bola dogmou, ktorá znemožňovala samostatnú, slobodnú vedeckú prácu,
2. vykonštruované závery historiografické, sa stali trestným senátom zistenými, vyhlásenými a právoplatnými pravdami, ktoré ako súdne „zjavená“ pravda hrozili, že autori s názormi blízkymi odsúdeným budú tiež súdne kvalifikovaní, ako nadržiatelia protištátnej trestnej činnosti,
3. „historici písali podľa oficiálnej línie, verili tézam, ktoré dostávali, podľa dokumentov, ktoré im boli k dispozícii. Zodpovednosť je na iniciátoroch, režiséroch a vedomých falšovateľov nedávnej našej histórie. A tí nie sú medzi historikmi“¹⁰.

III.

A.

Obdobne ako predchádzajúce obdobie, aj obdobie po roku 1963 muselo začať dvomi mimohistoriografickými udalosťami. Rozhodnutím trestnoprávneho súdu o trestnoprávnej rehabilitácii osôb protizákonne odsúdených za údajne zločiny proti štátu, jeho jednote

⁸ *Slovenské národné povstanie. (Sborník prác k 10. výročiu)*. Bratislava, 1954.

⁹ *Sborník k 15. výročiu SNP. (Slovenské národné povstanie. Materiály z vedeckej konferencie k 15. výročiu SNP)*. Bratislava, 1959.

¹⁰ HUSÁK, G.: *K niektorým otázkam SNP*. In: *Slovenské národné povstanie roku 1944. (Sborník príspevkov z národnooslobodzovacieho boja 1938-1945)*. Bratislava, 1965. 653 s.

a bezpečnosti, so stranicko-politickým ortielom ako buržoázných nacionalistov a po druhé rozhodnutím štátostrany stelesneným v rozhodnutí ÚV KSČ z decembra 1963. Roky 1963–1971 sú rokmi explózie, výbuchu tvorivej práce v historiografii, keď priame jej výsledky heuristické¹¹ a veľký počet základných monografií o Povstaní¹², ktoré ovplyvňovali spoločenské vedomie, stimulovali aj politický pohyb.

Vo všetkých týchto prácach sa objavujú rôzne formulácie či SNP obnovilo ČSR, vytvorilo novú ČSR, obnovilo ČSR a začalo ju budovať na nových základoch a aké boli vlastne požiadavky SNR – autonomistické, federálne, príp. výnimočne aj dualistické. Nie vždy autori spozorovali odlišnosť medzi pojmami štát nový a obnovený. Nie všade sa diferencovalo medzi pojmami jednotný štát a spoločný štát. Napríklad J. Jablonický napísal: „SNP obnovilo na domácej pôde zvrchovanosť Československej republiky.“ a ďalej „v SNP Slováci vyslovili odhodlanie žiť s českým národom v spoločnom štáte v novej Československej republike“. V ústavnoprávnej teórii sú tieto pojmy obsahovo protirečivé. SNP nemohlo obnoviť ČSR, pretože ČSR bola unitárnym štátom jednotného československého národa. Napokon menovaný autor prišiel k záveru, ktorý je pre prácu asi symptomatický a relevantný: „Požiadavka v podstate federatívnej ČSR sa prebojovávala aj na pôde SNR. Na zasadnutí členov SNR z 2. marca 1945...“¹³. Tieto závery zodpovedajúce historickej pravde znamenali štátoprávne, že išlo nie o obnovu štátu, ale o nový štát, nie jednotný, ale spoločný. Slovenská historiografia v tomto období teda poznala a preukázala, že SNR v SNP usilovala o „novú a spoločnú ČSR, so štátoprávnou formou federácia. I keď možno sa zamyslieť nad kritickou pripomienkou, ktorú vyslovil v roku 1971 V. Plevza, keď hovoril aj i silných účelových tendenciách, ktoré sa prejavili v pokusoch akýmiisi „historickými barlami“ za každú cenu odôvodniť nutnosť federalizácie ČSSR“¹⁴. Historiografia poznala aj prečo nedošlo k federalizácii, pre primát triedneho a českého momentu vo vzťahu k národnému a slovenskému. Autori až na jednu výnimku sa neprepracovali k poznaniu, že SNR v SNP prezentovala vlastne vznikajúcu, ale nedokonštituovanú slovenskú štátnosť so štátoprávnym cieľom začleniť ju do federovanej ČSR. Túto tézu uviedol v literatúre v roku 1974 K. Rebro. O ústavnoprávnom štatúte SNR K. Rebro napísal: „SNR – keď prevzala všetku štátnu moc na Slovensku ako predstaviteľka slovenského národa a jeho suverenity vystupovala vlastne ako najvyšší orgán slovenskej národnej štátnosti.“ Autor pritom zdôraznil, že Slováci sa v SNP nepostavili proti vlastnému štátu, resp. že by odmietli slovenskú štátnosť alebo slovenský štát ... takéto tvrdenia nahrávajú nepriateľským silám, ktoré SNR a celému Povstaniu vytýkajú, že sa postavilo proti slovenskej štátnosti a že takýchto prípadov nepochopenia pre vlastné národné záujmy

¹¹ zostavenie a vydanie veľkých zborníkov dokumentov. PREČAN V.: *SNP. Dokumenty*. Bratislava 1965; RÁKOŠ, E. – RUDOHRADSKÝ: *Slovenské národné orgány v roku 1943–1968*. Bratislava 1971; RÁKOŠ, E.: *Slovenská národná rada*. Bratislava 1979.

¹² *Dejinná krížovka. Slovenské národné povstanie – predpoklady a výsledky*. Bratislava 1964; HUSÁK, G.: *Svedectvo o SNP*. Bratislava, 1964; FALŤAN, S.: *O Slovenskom národnom povstaní*. Bratislava, 1964; FRIŠ, E.: *Povstanie zďaleka a zblízka*. Bratislava, 1964; JABLONICKÝ J.: *Slovensko na prelome*. Bratislava, 1965; BARTO.: *Riešenie vzťahov Čechov a Slovákov (1944–1948)*. Bratislava, 1968.

¹³ JABLONICKÝ, J.: *Slovensko na prelome*. Bratislava, 1965, s. 279.

¹⁴ PLEVZA, V.: *Československá štátnosť a slovenská otázka v politike KSČ*. Bratislava, 1971, s. 9.

je v dejinách málo“¹⁵. Tu prvýkrát po dlhom čase, od názoru Š. Lubyho z r. 1946 – 1947, autor, účastník SNP pracovník povstaleckého poverenia vnútra, jeho legislatívy, profesor dejín štátu a práva sa otvorene v roku 30. výročia SNP vyjadril o vzťahu SNP a obnova, resp. nová ČSR ako aj začatie procesu konštituovania demokratickej slovenskej národnej štátnosti, ako imanentnej súčasť tvorby spoločnej československej štátnosti. Uvedená úvaha však nezaznamenala väčší ohlas, zostala akosi v ústraní.

Obdobie rokov 1963–1971 (1974) bolo skutočnou revolúciou v historiografii SNP, v jeho heuristike, metodológii, pojmovom aparáte, ktorý obnovil, resp. skôr prvovytvoril historickú pravdu o SNP o jeho štátoprávnych aspektoch. Čo je najdôležitejšie, politické, štátoprávne myslenie, život, akoby nadviazal na pretrhnutí niť slovenského národného života, v jeho zápase za politickú, hospodársku, sociálnu demokraciu, ako aj v boji za vytvorenie štátoprávneho riešenia adekvátneho princípu rovný s rovným. Historiografia sa celkovo emancipovala od svojej ideologickej, straníckej funkcie, apologetiky, smerom k vedeckosti, samostatnosti. V tom bola tiež revolučná črta vývoja historiografie o SNP.

B

Po roku 1971 nastúpila už iná etapa historiografie aj o SNP. Má tiež svoje „revolučné“ diskontinuitné črty, ktoré spočívali v diskvalifikácii a v ostrakizme autorov, vylúčených a vyčiarknutých z KSČ, zo zákazom publikovania. Druhým momentom je, že historiografia bola už v inom vzťahu pri plnení tzv. gnozeologickej úlohy strany. O tom, ako bolo jej postavenie možno ilustrovať monografiou V. Plevzu, *Národnostná politika KSČ a československé vzťahy* (Bratislava 1979). Nebola to nová práca, ale doplnená a rozšírené vydanie monografie toho istého autora, *Československá štátnosť a slovenská otázka v politike KSČ* (Bratislava 1971) s novým názvom. Jej obsah bol v duchu a v plnom súlade so závermi XV. zjazdu KSČ (1977) a mal prispieť k plneniu úloh formulovaných v Jednotnom programe spoločenských vied po XV. zjazde KSČ (ktorý prijalo P-ÚV KSČ 17. júna 1977) Medzi nimi bola aj úloha venovať sa formovaniu novej historickej pospolitosti československého socialistického ľudu¹⁶. Ďalšou črtou tohto obdobia boli časté a rozsiahle citácie z prejavov a článkov vedúcich straníckych predstaviteľov, osobitne generálneho tajomníka ÚV KSČ a prezidenta ČSSR.

Pokiaľ V. Plevza v pôvodnej práci uzavíral svoje hodnotenia tvrdením, že SNP bola za „novú ČSR“ a SNR bola jednomyselné za federáciu v inovovanej práci z roku 1979 napísal: „Slovenský národ v povstaní vyhlásil, konštituoval a bránil, novú, ľudovú, demokratickú Československú republiku“¹⁷. Domnievam sa, že je to zhodnotenie preexponované. Slovenský ľud jednoducho nemohol „konštituovať“ ústavne utvoriť novú ČSR. Nemal na to mandát, potrebovať k tomu spoločný zhodný prejav vôle aj českého národa.

Po 28 rokoch od napísania protiburžoáznonacionalistického článku s názvom „Konečne úplne jasno o SNP“¹⁸ vyšla monografia M. Gosioroského s názvom „Z histórie československých vzťahov“ (Bratislava 1978). Vcelku tradicionalisticky a už z hľadiska literatúry

¹⁵ REBRO, K.: *Niekoľko úvah o výkone zákonodarnéj moci SNR za SNP*. Právny obzor č. 7.–8./1974, s. 647.

¹⁶ PLEVZA, V.: *Národnostná politika KSČ a československé vzťahy*. Bratislava, 1979, s. 10.

¹⁷ PLEVZA, V.: *Národnostná politika KSČ a československé vzťahy*. Bratislava 1979, s. 171.

¹⁸ Sborník Ústavu SNP. Ročník II. (1950). č. 2. s. 65–66.

prekonane a pojmovo štátoprávne protirečivo tu hodnotil SNP ako „obnovenie spoločného štátu Čechov a Slovákov, pravda na nových sociálnych a národných základoch“¹⁹.

Monografiou z tohto obdobia je aj práca J. Chovanca: *Revolučný a štátoprávny odkaz SNP z roku 1980* (Pravda, Bratislava). Od toho istého autora je aj práca: „Československá socialistická federace“ vydaná v Prahe v r. 1984. Autor v historickoprávnej časti v oboch prácach tvrdí, že v SNP „sa opäť právne, ale i fakticky obnovuje ČSR“²⁰. Čo je štátoprávne neudržateľné a aj v literatúre v tom čase prekonané tvrdenie.

Historiografia o SNP dosiahla v tomto období svoj bibliografický vrchol vydaním štvorzväzkového encyklopedického diela: „Dejiny Slovenského národného povstania 1944“. V hodnotení štátoprávnych aspektov povstania sú tu niektoré významné, i keď slovné iba mansovité rozdiely. „V mene slovenského národa SNR revolučnou cestou preberá na Slovensku ako súčasť Československa všetku moc a na oslobodenom území ju vykonáva ... SNR je vrcholným štátnym orgánom pre riadenia národnooslobodzovacieho boja na Slovensku“. Už tu nebola kedysi tradičná zmienka o tom, že SNR je orgán československej štátnej moci na Slovensku. Tým, že autori uznávali, že SNR má mandát slovenského ľudu, že je vrcholným štátnym orgánom na Slovensku, bol vlastne aj štátnym orgánom vznikajúceho, utvárajúceho sa slovenského demokratického štátu, štátnosti, republiky, ktorej územie je medzinárodnoprávne považované za štátne územie ČSR. Ďalej sa tu píše, že činnosť SNR, jej postoje, nariadenie boli „aj v tejto sfére negácia predmnichovskej ústavy Československa“²¹. Znamená to, že v SNP sa neobnovila, ani neobnovuje ČSR, ale začal sa proces zániku unitárnej, čechoslovakistickej, predmnichovskej ČSR. Zánik je organicky spojený so vznikom novej ČSR. Všetko sú to procesy, začínajúce, prebiehajúce, ktoré majú svoj vývoj etapy, zákruty, križovatky, bariéry. Encyklopedické dielo *Dejiny SNP 1944* prekročilo celkovo sa znižujúci horizont úrovne historiografie o SNP.

IV.

V historiografii po roku 1989 sa obnovila pluralita názorová, ideologická, hodnotová, priamo politická. V roku 1993 vyšla práca J. Lettricha *Dejiny novodobého Slovenska*, vydaná v anglickom origináli ešte v r. 1954. Autor v nej konštatoval, že SNR sa postavila na stanovisko obnovenej Československej republiky v jej predmnichovských hraniciach²². F. Vnuk, v práci *Dedičstvo otcov* v r. 1991 tvrdí, „že SNP bolo namierené proti existencii samostatného štátu ... že skutočnosť, že národ berie do rúk zbrane, aby likvidoval vlastný štát, je v svojej podstate taká ohavná, že sebavedomý Slovák musí SNP zavrhnúť, aj keby ho boli organizovali a viedli anjeli“²³. Boli to tvrdé slová. A vedú k zamysleniu sa nad historiografiou, ktorá štátoprávnu rovinu SNP zjednodušene popisuje ako obnovenie ČSR, vyhlásenie ČSR, faktickú a právnu obnovu ČSR.

¹⁹ GOSIOROVSKÝ, M.: *Z histórie česko-slovenských vzťahov*. Bratislava, 1978, s. 194.

²⁰ CHOVANEC, J.: *Československá socialistická federace*. Praha, 1984, s. 36. Ďalšie štátoprávne a historickoprávne práce, porovnaj: MOSNÝ, P.: *Slovenské a československé dejiny štátu a práva*. Košice, 1987 s. MOSNÝ, P.: *Vyhlásenie Slovenského štátu v r. 1939*. In: *Notitiae novae facultatis iuridicae*. B. Bystrica, s. 135 a nasl.

²¹ *Dejiny Slovenského národného povstania 1944. (SNP a jeho historický význam)*. 2. Zväzok. Bratislava, 1984, s. 63.

²² LETTRICH, J.: *Dejiny novodobého Slovenska*. Bratislava, 1993, S. 164.

²³ VNUK, F.: *Dedičstvo otcov (Eseje na historické témy)*. Toronto – Bratislava, 1991, s. 90-91.

Právomoc SNR bola na území Slovenska pôvodná (neodvodená) výlučná (nikomu nesubordinovaná) a neobmedzená (vecne i územne). Jej právomoc sa neodvodzovala od Ústavy ČSR, ale od štátoprávneho princípu seaurčenia slovenského národa, od zásady suverenity slovenského ľudu. Sú to znaky štátnej suverenity (nezávislosť od akýchkoľvek iných orgánov). Boli to prvky vytvárajúcej sa slovenskej národnej a demokratickej štátnosti, ktorá sa Košickým vládnym program (politicky a ústavne) a nariadením SNR č. 30/1945 Sb. n. SNR o výkone celoštátnych záležitostí zákonodarne začlenila do československej štátnosti. Federatívne základy tejto štátnosti novej ČSR boli však poznačené asymetriou. Uplatnením tejto konštrukcie sa presadzoval unitarizmus a slovenská demokratická štátnosť sa nedokonštituovala, ale sublimovala v unitárnej ČSR. Takéto závery sa predniesli na vedeckej konferencii k 50. výročiu SNP v roku 1994²⁴.

Našiel sa aj archívny dokument podľa ktorého Subkomisia Komisie pre prípravu ústavnoprávneho postavenia Slovenska v rámci obnovenej ČSR, prišla na zasadnutí vo februári 1946 k záveru, že nariadenie č. 1/1944 Sb. n. SNR pokladá za ohnisko právneho poriadku, podľa tzv. normatívnej právnej školy. Jeho platnosť, ako revolučnej normy sa tak nemohla vyvodzovať z Ústavy ČSR z roku 1920 a to aj preto, že sa v nar. č. 1/1944 vôbec nespomínala ČSR. Bol to záver znamenajúci, že SNR v SNP vytvorila pôvodný, slovenský ústavný základ slovenskej demokratickej štátnosti a že SNR v SNP nevykonávala moc v mene ČSR²⁵ (In: ŠSÚA, Fond: ÚP SNR, Skgn. K-43, Inv. č. 63, Krab. č. 52.) Por. Tiež J. Beňa. *Slovenská demokratická štátnosť a nová obnovená ČSR v roku 1945*. In: *Notitiae novae facultatis iuridicae*. Právnická fakulta Univerzity Mateja Bela. Banská Bystrica, s. 22-24.)

Záver

Ako je štátoprávna historiografia SNP evolučná a revolučná? Evolučná je prácou, štúdiom, myslením, badaním tých, ktorí sa jej venovali, pre ktorých je poslaním. Revolučné v úvodzovkách ako aj bez úvodzoviek sú resp. boli predovšetkým hodnotenia prístupy a kritéria, rozsah a kvalita využitia pramenného materiálu v porovnaní s obdobím pred tým predchádzajúcim najmä v rokoch nasledujúcich po prvom vývojovom období, v rokoch 1950–1963, tam je „revolučnosť“ v úvodzovkách, a bez úvodzoviek bola historiografia revolučná v rokoch 1963–1971, revolučná poznáním, prinesením gruntovnej, zásadnej pravdy o štátoprávnych aspektoch SNP.

Seizmicko-tektonický bol i nástup emigračnej historiografie po roku 1989. Ukázalo sa však, že seizmickú historiografickú rovnováhu upokojila práve tá historiografia, ktorá bola evolučná, ktorá si udržala, resp. obnovila spojitosť s dejoprávou, s dejepisectvom najmä 60. rokov a najlepších prác z rokov nasledujúcich. Želajme si, aby revolučné prístupy v štátoprávnej historiografii SNP vyrastala a v budúcnosti boli opreté iba o evolučné nahromadenie poznatkov, ktoré prerastú v novú kvalitu, v nový horizont poznania.

²⁴ BEŇA, J.: *Národné a štátoprávne požiadavky v odboji a v slovenskom národnom povstaní*. In: *SNP v pamäti národa*. Bratislava, 1994, s. 168.

²⁵ ŠSÚA, Fond: ÚP SNR Skgn. K-43, K-43, Inv. č. 63, Krab. č. 52. Porovnaj tiež: BEŇA, J.: *Slovenská demokratická štátnosť a nová obnovená ČSR v roku 1945*. In: *Notitiae novae facultatis iuridicae*. Právnická fakulta Univerzity Mateja Bela. Banská Bystrica, s. 22-24.

Summary

EVOLUTION AND REVOLUTIONS IN THE STATE – LEGAL HISTORIOGRAPHY OF THE SLOVAK NATIONAL UPRISING

The selective review of the state-legal historiography of the Slovak National Uprising has to be a contribution to the "history of history of Slovak National Uprising". It has the aim to give real review of critics and criterion which were used by the stream since the end of the Second World War until now, especially in the Years of: a) 1945–1949, b) 1950–1963, c) 1963–1989 and d) after 1990.

State-legal historiography of the Slovak National Uprising is the evolution work by the work of historians. Revolutionary – in brackets was in the ears of the Fight against the bourgeoisie nationalists in the years of 1950–1963. It was really revolutionary in the years of 1963–1971, when it brought the principal truth about the state-legal aspects of the Slovak national Uprising. Since 1990 there was also renewed in the confrontation with the immigrant new nationalist historiography its link to the best works results of the 60th. Revolutionary activity in the future should be supported only by the evolutionary accumulation of new facts, approaches, sources, which would create a new quality of knowledge.

FORMOVANIE PRVEJ ČESKOSLOVENSKEJ PARTIZÁNSKEJ BRIGÁDY GEN. MILANA RÁSTISLAVA ŠTEFÁNKA

Daniela Baranová

Múzeum SNP, Banská Bystrica

Významné miesto v dejinách nášho protifašistického odboja vedeného v období 2. svetovej vojny i samotného Slovenského národného povstania patrí 1. čs. partizánskej brigáde gen. M. R. Štefánika, ktorej veliteľom bol npor. Peter Alexejevič Veličko.

Toto postavenie si brigáda získala, predovšetkým úspechmi dosiahnutými v prvých bojových stretnutiach s nepriateľskými nemeckými jednotkami: **bojovou skupinou pplk. von Ohlena** (ktorú tvorili: 82. náhradný pluk tankových granátnikov, výcvikové prápory zemebrany II/1 a I/8, bojová skupina Senica, jedna rota 373. práporu zemebrany a náhradnej tankovej roty) a **bojovou skupinou plk. Juncka** (ktorú tvorili: štáb 85. tankového pluku, jedna miešaná rota, jedna spojovacia čata, čata ženistov a ťažkých guľometov, 13. náhradný prápor tankových granátnikov pozostávajúci z troch streleckých rôt a jednej roty ťažkých guľometov, 8. rota tankových stíhačov), keď posilňovala bojaskopnosť vojakov martinskej a žilinskej vojenskej posádky v priestore Strečnianskej tiesňavy. Neskoršie príslušníci 1. č. s. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika posilňujú obranyschopnosť jednotiek 1. Česko-slovenskej armády na Slovensku vyznamenali sa počas bojov v Turci, ale aj pri obrane juhozápadných a severovýchodných oblastí stredného Slovenska, keď odrazili útoky: 178. SS – divízie tankových granátnikov Tatra, SS – divízie Schäfer, SS – divízie Schill, 18. SS – divízie tankových granátnikov Horst Wessel a SS – divízie Dirlwanger, ktorá sa „preslávila“ počas potlačenia Varšavského povstania v júli 1944. Do jej zostavy bol zaradený aj jeden pluk zostavený z nemeckých asociálnych živlov.

Ale nepredbiehajte dejinné udalosti a vráťme sa k zrodu 1. čs. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika.

Vplyvom priaznivej medzinárodnej situácie, na prelome rokov 1943/1944, aj na Slovensku zaznamenávame aktivizáciu antifasistických síl, čo sa okrem iného prejavilo rastom partizánskeho odboja. K rozvoju partizánskeho hnutia v tomto období značnou mierou prispievali utečenci z nacistických pracovných a zajateckých táborov, predovšetkým ruskí, ukrajinskí a bieloruskí, ktorí prechádzali naším územím, alebo sa tu ukrývali. V jamách mesiacoch 1944 v hláseniach okresných náčelníkov nachádzame už zmienky o aktívnej činnosti „banditov“, ktorú vyvíjali hlavne na území východného, ale aj stredného Slovenska.

Významnou kolískou protifašistického partizánskeho odboja na strednom Slovensku sa stal Turiec, kde boli pre jeho rozvoj priaznivé podmienky: **národnostné, politické, kultúrne, hospodárske a sociálne**, ktoré vždy ovplyvňovali zmysľanie turčianskeho ľudu.

Okrem uvedených faktorov v Turci boli aj priaznivé **geografické podmienky**: výhodne členitý horský terén, husté lesy s množstvom kolíb, zrubov, turistických chát, ktoré sa nachádzali v blízkosti horských bystrín a pod.

Tieto uvedené faktory veľmi umne pri organizovaní partizánskeho hnutia využil záložný dôstojník npor. del. Viliam Žingor, ktorý sa od 7. júla 1943 skrýval v lesoch nad Bystrickou, pretože odmietol po druhýkrát narukovať na nemecko-sovietsky front k svojmu útvaru.

Npor. V. Žingor po odchode do hôr začal budovať partizánske základne, kam začiatkom roku 1944 prichádzali prví ruskí a ukrajinskí utečenci z nacistických pracovných a zajateckých táborov, ale aj z pracovného tábora z Ústia na Orave, v ktorom boli sústredené osoby zadržané na území Slovenska bez patričného povolenia.

Prví ruskí a ukrajinskí utečenci do Turca začali prichádzať na prelome rokov 1943/1944, kde sa snažili nadviazať spojenie s ruskými emigrantami z roku 1918, pri ktorých často našli pomoc a úkryt. Medzi prvými, komu zaklopali na dvere boli: Ondrej Facuna z Nolčova, ktorého manželka pochádzala z Ruska, Ján Brvenik z Krpelian, Robert Lamoš – Kršké s Ľudovítom Tomčánym z Lipovca, Jindrich Bagar z Vrútok, Vasil Ilčuk so synom Ivanom z Vrútok, rodina Jurčíkova z Vrútok, MUDr. Pullmann s manželkou Elenou z Vrútok, Elena Ruttkayová s manželom z Vrútok, Matúš Greš z Podhradia, Ján Šovčík z Krpelian spolu s Milošom Vaňkom a Jozefom Luptákom, Ján Kurhajec – Kuliché z Dolného Kalníka, ktorý utečencov prevádzal do Kantorskej doliny.

Keď noc, čo noc na dvere Ondreja Facunu klopali noví utečenci žiadajúci o pomoc a jeho príchod už nestačil, rozhodol sa začiatkom februára 1944 o pomoc požiadať profesora Vladimíra Jonoviča Jeršova.

Profesor Jeršov v snahe pomôcť ruským a ukrajinským utečencom začiatkom februára 1944 sa obrátil na nadlesníka Ladislava Frimmela, bývajúceho Pod Stráňami neďaleko Martina so žiadosťou zamestnať ich pri lesných prácach. L. Frimmel Jeršovovej prosbe vyhovel. Medzi prvými do Frimmelovej horárne zavítali: Ivan Stepanovič Ibin, Alexander Fjodorovič Krajuškin, Ivan Moisejevič Vysockij a Peter Vasiljevič Ancupov, ktorí sem prišli od Habrdov z Valče. Do zásobovania „hômnych chlapcov“ prof. Jeršov spolu s Frimmelom zapojili členov martinskej odbojovej skupiny Šťastný – Zorkócy, ale tiež členov novovzniknutého revolučného národného výboru, ktorí pre nich organizovali materiálne i finančné zbierky a zabezpečovali falošné dokumenty.

Keď vo februári 1944 správa o utečencoch ubytovaných Pod Stráňami zaletela do neďalekých Necpál, ihneď Ondrej Dibák, riaditeľ evanjelickej ľudovej školy spolu s notárom Samuelom Gendom a Jozefom Žalmanom zorganizovali pre nich zbierku potravín a šatstva, ktoré k L. Frimmelovi dopravili koncom februára 1944.¹

Veľkou mierou na zásobovaní prvých turčianskych partizánov sa podieľali: profesor Vladimír Jonovič Jeršov, ktorý uvoľnil veľkú sumu finančných prostriedkov zo svojich úspor na krytie potrieb partizánov; majiteľ sodovkárne Bartolomej Záborský z vlastných finančných prostriedkov zakúpil bielizeň a šatstvo, poskytoval potraviny; kožušník Andrej Ťahún z vlastných finančných prostriedkov pre nich zakúpil zbrane išlo o poľovnícke pušky – guľovnice značky Mauser a Mannlicher, šatstvo i obuv. Ťahúnov syn Dušan zase pre nich zaobstaral čisté opečiatkované blankety legitimácií, ktoré mu dal Michal Šikura pracovník notárskeho úradu v Malom Čepčine.² Hostinský Jozef Chmúrny svojim povozom partizánom dopravoval proviant a zbrane, ale poskytoval tiež strechu nad hlavou. Pri tejto práci mu pomáhal syn Otto a manželka Ema, ktorá vždy v noci pre nich pripravovala

dobrotu. Ďalej pomoc poskytovali: cukrár Jozef Horáček, ktorý v čase zákazu chodenia do hôr si vybavil povolenie pod zámienkou, že zásobuje lesných robotníkov; Ing. Nikolaj Avenárius s Ing. Skvorcovom poskytli finančné prostriedky; statkár Ján Ursíny z Rakše poskytol materiálne i finančné prostriedky, okrem toho dal k dispozícii partizánom i poľovnícku chatu nad Rakšou; Juraj Klvan, ktorý keď sa dozvedel o prvých partizánoch v turčianskych lesoch zorganizoval pre nich zbierku; statkár Jozef Kubík z Trebostova, im dal k dispozícii poľovnícku chatu, vyčlenil zásoby potravín a peňazí a mnohí ďalší.

Žingorov lesný tábor potravinami, šatstvom a obuvou, ale aj finančne zabezpečovali: vdovy Mária Šafárová s Vladimírou Knoškovou; Anna Rajčanová, ktorá okrem potravín im poskytla väčšiu sumu peňazí, ktorú pre nich uvoľnil riaditeľ Slovenskej banky v Žiline A. A. Bachera; Anna Bandíková organizovala pre žingorovcov materiálne a finančné zbierky; rodina Anny Maršalovej, rodina Františka Pitnera z osady Lázky; Ján Darula, ktorý si v humne zriadil bitúnok a spracované výrobky vozil do hôr. Veľkú pomoc žingorovcom poskytol tiež lesný dozorca v revíre Jozefa Thomku Ján Zímel, ktorý ich zásoboval proviantom a získal pre nich aj zbrane.³

Pri tejto príležitosti by sme nemali zabudnúť ani na martinského evanjelickeho a. v. kňaza Jozefa Bučku, ktorý im vystavoval falošné krstné listy. Na jeho evanjelickej fare sa uskutočnili stretnutia V. Žingora s predstaviteľmi odbojových skupín. Okrem toho im poskytoval materiálnu i finančnú pomoc. Pri zásobovaní partizánov mu veľmi pomáhala jeho svokra pani Pivková, majiteľka statku v Beniciach, ktorá okrem značnej materiálnej pomoci prispela aj finančnou sumou vo výške 10 000.- korún.⁴ Žiaľ, osud k tomuto antifašistovi nebol priaznivo naklonený. Po potlačení SNP dostal sa do nacistických pazúrov a 4 hodiny pred oslobodením koncentračného tábora Ebensee, 6. 5. 1945 umrel.

Nemôžeme zabudnúť ani na horárov: Jozefa Maršalu z Bystričky, blatníckeho horára Karabelu s rodinou, ktorého neskôr vystriedal Imrich Baláž, Michala Bođu s rodinou z Kantorskej doliny, Jána Profu z Trebostova, Edmunda Šumichrasta z Valče, ktorí partizánom okrem šatstva poskytovali aj strechu nad hlavou.

Okrem už spomenutých pomocníkov pomoc prvým utečencom poskytli tiež miestni obyvatelia z Krpelian, Dolného Kalníka, Vrútok, Podhradia, Martina, Belej, pri ktorých sa väčšinou stretávali s pochopením, sympatiami a ochotou. Napr. Pavel Bročko s Jozefom Durajom ukrývali 18 ruských utečencov, ktorí potom prešli do Kantorskej doliny.

S príchodom prvých utečencov do Turca sa v horárni nadlesníka Ladislava Frimmela usutočnilo stretnutie npor. del. Viliama Žingora s profesorom V. J. Jeršovom. Na stretnutí sa obidvaja dohodli o organizovaní partizánskych skupín a podchytení protifašistického odboja v Turci s hlavným cieľom:

1. poraziť a vyhnáť Nemcov, ich domácich spojencov a pomahačov žijúcich na Slovensku;
2. bojovať za jednotnú a nedeliteľnú Česko-slovenskú republiku dvoch rovnoprávných národov Čechov a Slovákov;
3. bojovať za právú ľudovú demokraciu a poraziť fašizmus;
4. orientovať sa k Slovanstvu a budovať bratstvo so Sovietskym zväzom.⁵

¹ Rozhovor s pánom Ladislavom Frimmelom, ktorý sa uskutočnil 22. 2. 1979 v Martine.

² Rozhovor s pánom Ladislavom Frimmelom, ktorý sa uskutočnil 22. 2. 1979 v Martine.

³ Rozhovor s pani Ľudmilou Rajčanovou, ktorý sa uskutočnil 7. 3. 1981 v Martine.

⁴ Rozhovor s pánom Igorom Pivkom, ktorý sa uskutočnil 11. 5. 1991 v Martine.

⁵ *Príspevky k dejinám SNP v Turci*. Martin: Neografia, 1947, s. 63.

V polovici marca 1944 horáreň u „zeleného partizána“ ako L. Frimmela prezývali, kapacitne už nestačila. Skupina sa presunula na nové pôsobisko – do poľovnickej chaty, kde dovolenky trávil bývalý česko-slovenský prezident T. G. Masaryk v Prieslopskej doline nad Bystričkou. Krátko po tomto presune, 23. 3. 1944 odohral sa jeden neprijemný incident. Pri osade Lázky nad Bystričkou došlo k pretrelke dvoch partizánov zo Žingorovej skupiny Pavla Filipoviča Kolesnikova a Nikolaja Šimanoviča Bugadzeho so žandárskou hliadkou. Pri tomto ozbrojenom konflikte práporčík žandárstva Jozef Krištek bol zastrelený a N. Š. Bugadze ťažko ranený do brucha. N. Š. Bugadzemu sa podarilo z martinskej nemocnice za pomoci Jána Figuru – Veterníka utiecť. Azyl a bezpečie našiel v dome Rakytu z Martina, kam ho chodil ošetrovať vrútocký lekár Pullmann s manželkou.⁶ Kolesnikovovi sa podarilo utiecť a informovať npor. V. Žingora o incidente. Na šťastie celá udalosť sa dobre skončila. Vyšetrovanie prevzal sám veliteľ martinskej žandárskej stanice hlavný dôst. zástupca Štefan Kuna, ktorý privolanú posilu zo Žiliny poslal späť s ubezpečením, že sa nič vážneho nestalo. Takto sa začala Kunova spolupráca s turčianskymi organizátormi partizánskeho hnutia, ktorých vždy včas prostredníctvom manželky Kvetý informoval o pripravovaných protipartizánskych opatreniach. Kunovu spoluprácu s prof. Jeršovom a npor. V. Žingorom ešte viac umocnilo uzavretie „tichej dohody“ koncom marca 1944. „Tichá dohoda“ zakotvovala:

1. Partizáni sa majú cez deň vyhýbať zdržovaniu v obvode žandárskej stanice.
2. V noci budú všetky cesty okrem hradských pre partizánov voľné.
3. V prípade, že cez deň budú žandári poslaní do lesov pôjdu len po hlavných chodníkoch a neodbočia do úbočí.
4. Pri náhodnom stretnutí partizánov so žandárskou hliadkou sa obidve strany zaväzujú, že nepoužijú zbrane.
5. Keď sa bude prepravovať väčšie množstvo proviantu do hôr a dôjde k stretnutiu so žandárskou hliadkou, ktorá by chcela robiť prehliadku, treba povedať, že je to pre loveckú chatu, alebo pre urbárskych drevorubačov.⁷

Sympatiami k partizánom sa netajili ani ostatní príslušníci žandárskej stanice v Martine, ako napríklad: strážmajster Vincent Vajda, strážmajster Viliam Repka a ďalší. Za nimi nezaostávali ani vojaci martinskej posádky, ktorí sa s partizánmi zbratili počas „čistky lesov“, ktorú nariadili minister vnútra Alexander Mach a veliteľ pozemného vojska gen. Turanec. Dôkazom toho je hlásenie: „Výsledok negatívny. Partizánov niet.“, ktoré podal veliteľ 90-člennej protipartizánskej jednotky npor. Ladislav Ehn spolu so zástupcom por. Smatanikom.⁸

Tieto antifašistické postoje bezpečnostného aparátu Slovenského štátu umožnili v Turčianskom regióne rozvoj partizánskeho hnutia, ktoré nadobudlo veľkú intenzitu najmä v druhej polovici augusta 1944. Intenzitu partizánskeho hnutia v Turci posilnil tiež príchod skupiny francúzskych antifašistov z Maďarska a presun 11-členného desantu ruských, ukrajinských a slovenských partizánov z Liptova.

Skôr ako si priblížime históriu prvého desantu, pripomeňme si, čo tomu predchádzalo, aby ho vysadili v strede Slovenska. Totiž Moskva ani Kyjev nemali priame správy o situácii na Slovensku. Spravodajcov, ktorých vyslali na Slovensko v druhej polovici roku 1943 a

⁶ Rozhovor s L. Frimmelom z 22. 2. 1979.

⁷ *Príspevky k dejinám SNP v Turci*. Martin : Neografia, 1947, s. 38.

⁸ AM SNP, UŠPH, Fond 121, a. j. 2, MF 41, s. 34. príř. č. 191/65.

začiatkom roku 1944 vybavili slabofrekvenčnými vysielacškami, alebo sa stalo, že vysielacky sa „stratili“. Toto sa prihodilo aj Karolovi Bacilkovi, ktorý jednu vysielacku v priestore lomu pri Turčianskych Tepliciach ukryl tak dôkladne, že sa ju nepodarilo nájsť až do konca vojny. O druhú vysielacku prišli svojou vlastnou neopatrnosťou, keď ju prenášali, tak že kufor sa dostal do rúk vrútockým četníkom. Túto neinformovanosť Moskvy a Kyjeva mal odstrániť Veličkov desant, ktorého hlavnou úlohou bolo nadviazať spojenie s Kyjevom a vybudovať základne pre zoskok ďalších desantov. Pretože sa vedelo o zmyslení turčianskeho ľudu voľba padla na Ploskú, neďaleko Necpál. Zoskok jedenásťčlenného desantu pod velením npor. Petra Alexejeviča Veličku, členmi ktorého boli: Andrej Kirilovič Lach, komisár skupiny; Jurij Eugenovič Černogorov, náčelník štábu; Valentín Davidovič Zilbert – tlmočník; Anna Vasiljevna Stolarova, ošetrovatelka; prieskumníci skupiny: Konstantín Karpovič Popov, Valentín Vasiljevič Fetisov, Štefan Demko, Ján Brezik a radisti Alexander Borisovič Rogačevskij s Nikolajom Andrejevičom Agafonovom sa realizoval v noci z 25. na 26. júla 1944. Nesprevádzala ho práve Štastena. Krajinu pokrývala hustá hmla, čo spôsobilo dezorientáciu v kurze letu a jej aktéri skákali do tmy a do neznáma v priestore Liptovskej Osady a Liptovskej Lužnej. Okrem toho J. E. Černogorov prichytil sa spolu s padákom na veži liptovskoosadského kostola, Anna Vasiljevna Stolarova pristála v potoku, Slovák Štefan Demko pristál zase na streche kôlne a ďalší: A. K. Lach, K. K. Popov, J. Brezik a V. D. Zilbert, ktorý si zlomil nohu, tým, že zoskočili v priestore Liptovskej Lužnej sa „stratili“.

Veličkovci okamžite po zoskoku sa presunuli do Nízkych Tatier – na Prašivú. Prvým sa stretli v slovenských horách boli pastieri oviec. J. Černogorov na stretnutie s nimi si neraz takto zaspomínal: „Po prvý raz sme sa stretli so Slovákom na Prašivej. Bol to Anton Kučerák, bača z obce Čierny Balog. Jeho koliba sa stala našim rodným domom, kde sa s nami bratsky delil so svojou skromnou stravou a nocľahom. O niekoľko dní sa u nás objavil prvý miestny partizán. Bol to Ján Klein z tej istej dediny, ktorý sa chcel vyhnúť brannej povinnosti. Anton Kučerák a Ján Klein svojimi špeciálnymi signálmi nadviazali spojenie so susednými bačami. Antonova koliba sa začala pretvárať na ozajstný partizánsky štáb. Schádzali sa tam budúci partizáni, všetci tí, ktorí sa schovávali v horách, aby nemuseli ísť na front.“⁹

Správa o vysadení desantu sa veľmi rýchle rozšírila aj do Turca. Okamžite po obdržaní tejto zvesti npor. Viliam Žingor vyslal do Liptova prieskumníkov pod velením npor. Ladislava Peškeho, ktorý sa stretol s Lachom a Popovom. Po tomto prvom zoznamení sa, na stretnutie s ruskými partizánmi do Liptova išli npor. Žingor, prof. Jeršov, npor. Ladislav Nosák a ďalší. Prvé rokovanie prebehlo 7. augusta 1944. Jeho výsledkom bol presun Veličkovcov do Kantorskej doliny, ktorý sa uskutočnil 8. 8. 1944 pod osobným velením npor. V. Žingora, kde už na nich čakali Francúzi.

Tu, v Kantorskej doline v dňoch od 13. do 18. augusta 1944 sa začala formovať partizánska brigáda gen. Milana Rastislava Štefánika, ktorej názov navrhol Ján Repta. Jej jadro tvorili nasledovné partizánske oddiely:

Ruský partizánsky oddiel, ktorý vznikol spojením troch partizánskych skupín, ktorým velili: Ivan Mojsejevič Vysockij, Pavel Filipovič Kolesnikov a Nikolaj Alexandrovič Surkov. Väčšinu partizánskeho oddielu tvorili prevažne ruski a ukrajinskí utečenci, ktorým sa podarilo utiecť z nacistických pracovných a zajateckých táborov, ale aj z neďalekého pracovného tábora z Ústia nad Oravou. Príslušníci ruského partizánskeho oddielu, ktorí

⁹ *Z minulosti a prítomnosti Turca*. Martin : Osveta, 1974, ss. 66.

obdivovali legendárneho maršala z protinapoleonských vojen Alexandra Vasiljeviča Suvorova sa rozhodli pomenovať svoj oddiel po ňom.

Suvorovovci pod velením npor. Nikolaja Alexandroviča Surkova, Ivana Moisejeviča Vsockého, zastávajúceho funkciu komisára a Ivana Vasiljeviča Chvosteka, náčelníka štábu zasahovali do bojov na severozápadnom ako aj na juhozápadnom úseku povstaleckého frontu.

Francúzsky partizánsky oddiel sa sformoval z francúzskych vojnových zajatcov internovaných v zajateckých táboroch v Maďarsku. Francúzi o situácii na Slovensku sa dozvedeli prostredníctvom Ing. G. Krnu, ktorý sa v Budapešti zoznámil s npor. Georgesom de Lannuriem a npor. Burelom de Laronsierom. Francúzski antifašisti pôvodne plánovali prejsť k juhoslovanským partizánom. Ich plány nevyšli. Po dohovore s Ing. G. Krnom sa rozhodli pre Slovensko. Prechod cez maďarsko-slovenské hranice zabezpečoval npor. Burel de Laronsierre. Na slovenskom území vlakom až do Martina ich sprevádzali Ľudmila Zajícová z Tmavy a Františka Hrubistová z Bratislavy, ktorú prezývali aj „Biela pani“, ktoré Francúzov privádzali do sódovárne Bartolomeja Záborského, ktorá sa nachádzala pri železničnej stanici alebo do hostinca Jozefa Chmurného. Odtiaľto ich presunuli do horáme L. Frimmela, alebo priamo do Kantorskej doliny.

Prvá 35-členná skupina Francúzov do Kantorskej doliny prišla asi 8. 8. 1944. Hneď po príchode sa udomácnili a svoj zrubový príbytok si skrášlili tým, že olúpali kôru z okolitých stromov. Keď to uvidel zástupca veliteľa oddielu profesor Jeršov, dostal skoro menší kolaps, lebo tábor už zďaleka svietil. Potom veliteľ oddielu Georges de Lannurien nariadil oholené kmene stromov zatrieť hnedou farbou.¹⁰

Skupinu francúzskych partizánov, čoskoro 10. 8. 1944 posilnili civilisti odvečení z Francúzska na nútené práce do považských zbrojárskeho závodu. Táto skupina sa veľmi rýchle rozrástla, na konci augusta 1944 mala už 360 členov.

Za bojové úspechy dosiahnuté v bojoch o Strečniansku tiesňavu v septembri 1944 sa im dostalo uznania od generála Charlesa de Gaulla, ktorý francúzskym dôstojníkom vrátil vojenské hodnosti a rádiogramom ich podriadil veleniu 1. Česko-slovenskej armády na Slovensku ako „Detachment Francais des combatlants en Tchechoslovaquie“. Po dohode gen. Jána Goliana s npor. Veličkom francúzski partizáni naďalej zostali ako súčasť spomínanej partizánskej brigády.

Slovenský partizánsky oddiel jeho väčšinu tvorilo predovšetkým miestne obyvateľstvo. Veliteľom bol npor. Viliam Žingor. Prilevom stále nových dobrovoľníkov sa oddiel rozrástol a 20. 8. 1944 sa Žingorova 120 členná skupina odčlenila od Veličkovcov. Od tohto dňa príslušníci Slovenského partizánskeho oddielu vystupovali ako 2. čs. partizánska brigáda gen. Milana Rastislava Štefánika. Skupina partizánov, ktorej velil npor. P. A. Veličko do bojov na povstaleckom frontovom úseku zasahovala pod hlavičkou: 1. čs. partizánska brigáda gen. Milana Rastislava Štefánika.

Po odčlenení žingorovcov bojaschopnosť 1. čs. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika posilnili nasledovné partizánske skupiny:

Piaty oddiel Gejzu Lacku, ktorý sa začal formovať v Kremnickom okrese z miestneho civilného obyvateľstva už v máji 1944. Veľkú pomoc 70-člennej Lackovej skupine poskytli

dôstojníci kremnickej posádky npor. Paulis a por. Václav Vitek¹¹, ktorí im poskytli predovšetkým vojenskú výzbroj.

5. oddielu velil Gejza Lacko, funkciu zástupcu veliteľa zastával Július Horváth, pobočníka Jozef Weiss, náčelníka štábu Václav Vitek a komisára npor. Nikolaj Svistun.

Mínorský oddiel vznikol splynutím dvoch skupín handlovských partizánov, ktorí sa do Kantorskej doliny presunuli v druhej polovici augusta 1944. Veliteľom prvej skupiny bol npor. František Záni s npor. Jozefom Bublíkom – Želenským a organizátorom druhej skupiny bol npor. Ladislav Peške.

Mínorský oddiel do bojov zasahoval pod velením npor. Ladislava Peškeho, jeho zástupcu npor. Jozefa Bublíka – Želenského a náčelníka štábu npor. Františka Zániho.

Partizánsky oddiel Škodáček sa sformoval 31. 8. 1944 po premiestnení štábu 1. čs. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika do Dražkoviec. Oddielu velil npor. Michal Škodáček a jeho hlavnou úlohou bolo zabezpečovať obranu Sklabine, ktorá mala pre partizánov veľmi veľký strategický význam. V Sklabini boli totiž sústredené muničné sklady, sklady výstroja a proviantu ako aj brigádna nemocnica.

Miestne ozbrojené partizánske skupiny boli vytvorené z miestnych občanov z Martina, Priekopy, Sklabine a Sučian. Z nich najaktívnejšie boli Martinská partizánska skupina s veliteľom Blahušiakom, ktorá mala zaregistrovaných 36 členov a Sučianska partizánska skupina, ktorej velili Emil Strek a Ján Rizman.

Skôr ako si priblížime niektoré významnejšie bojové akcie bojovníkov z 1. čs. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika oboznámme sa s jej bojovou štruktúrou.

Partizánske oddiely na začiatku bojovej činnosti tvorili dve roty majúce dve alebo tri strelecké čaty. Čatu vytvárali tri alebo štyri družstvá majúce po 10 – 12 mužov. Vojenskú výzbroj každej čaty tvorili jeden ľahký guľomet, samopaly a pušky.¹² Prilevom dobrovoľníkov v druhej polovici augusta 1944 vznikali družstvá minometčíkov, samopalníkov a protitankových pušiek, ktoré boli súčasťou streleckých čiat, ale aj ženijnodiverzné družstvo. Hlavnou úlohou ženijnodiverzného družstva boli deštrukčné práce na železničných a cestných komunikáciách, budovanie prekážok na úzkych horských prechodoch.

Bez 50-člennej prieskumnej čaty by bola bojová úspešnosť brigády minimálna. Prieskumníci i členovia výzvedného oddielu spadali pod velenie veliteľa brigády. Spravodajská služba majúca 25 – 30 členov¹³ a 80-členný výzvedný oddiel podliehali kpt. Petrovi Illarionovičovi Kononovi zástupcovi veliteľa brigády pre spravodajských rozvedčíkov¹⁴ a náčelníkovi štábu podliehala nakladná a sanitná doprava.

Veľmi dôležitou súčasťou brigády bola zdravotná služba. Zásluhu na jej budovaní mal MUDr. Vladimír Korž, neskôr lekár 2. čs. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika. Po jeho odchode funkciu veliteľa zdravotného oddielu prevzal MUDr. Tausik.¹⁵ Zdravotný oddiel tvoril 1 chirurg, ktorý zastával funkciu veliteľa oddielu, 8 sanitárov a štvorčlenný stredný personál. Pri každom partizánskom oddiele bolo zriadené obväžište s ošetrovateľom a 5-6 sanitármi.¹⁶

¹¹ AM SNP, UŠPH, F 121, a. j. 2, MF 41, s. 31, príř. č. 191/65.

¹² AM SNP, UŠPH, F 121, a. j. 2, MF 41, s. 39.

¹³ AM SNP, UŠPH, F 121, a. j. 2, MF 41, s. 52.

¹⁴ AM SNP, UŠPH, F 121, a. j. 2, MF 41, s. 39.

¹⁵ AM SNP, UŠPH, F 121, a. j. 2, MF 41, s. 43.

¹⁶ AM SNP, UŠPH, F 121, a. j. 2, MF 41, s. 43.

¹⁰ Rozhovor s Michalom Bod'om, ktorý sa uskutočnil 22. 2. 1979 v Martine.

Vybavenie sanitného oddielu bolo nedostatočné. Zdravotníci pociťovali veľký nedostatok zdravotného materiálu, chirurgických nástrojov a preto prevádzali len ľahšie chirurgické zákroky. Zložitejšie zákroky sa realizovali v štátnych nemocniciach. I napriek týmto problémom členovia zdravotnej služby počas celej bojovej činnosti 1. čs. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika ošetrili 130 ranených a 50 chorých partizánov brigády. Tento počet však nezahŕňa ranených a chorých partizánov hospitalizovaných respektíve ošetrovaných v nemocniciach.¹⁷

Nesmieme však zabudnúť ani na zásobovanie partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika. Tu treba predovšetkým vyzdvihnúť veľkú zásluhu miestneho civilného obyvateľstva, ktorí sa s „hörnými chlapcami“ delili o všetko a vo všetkom im vychádzalo v ústrety. Okrem toho im poskytovali tiež veľmi cenné spravodajské informácie. Veľmi cenné informácie im poskytovali, napríklad: Jaroslav Šolc s rotmajstrom Ľudovítom Hroboňom z Ružomberka, stolár Ján Miartan s cestárskym majstrom Michalom Kráľom z Partizánskej Ľupče, lesník Milan Buroš z Liptovskej Osady.¹⁸ V Martine medzi jej hlavných informátorov patrili: Alexander Hirner, prof. Vojtech Roob, prof. V. J. Jeršov, A. Ťahún, dr. Ivan Thurzo, Ján Mazúr, František Eštv a ďalší.¹⁹

Všetranú pomoc pri zásobovaní brigády poskytovali, okrem už vyššie spomenutých, napr.: profesor Vojtech Roob, člen odbojovej skupiny Justícia, ktorý z finančných prostriedkov zhromaždených pre odboj hradil výdavky za odev i potraviny a tiež zakúpil pre nich pušky i municiu. Statkár Ladislav Karlovský z Priboviec, okrem materiálnej pomoci prispel tiež finančnou sumou; statkár Ľudovít Lindovský z Turčianskeho Petra poskytol značnú finančnú sumu na nákup zbraní; statkár Slávo Orsagh dal partizánom k dispozícii poľovnícku chatu a s proviantom a finančnou sumou; Ivan Blatnický z Mošoviec, pracovník Športel'ne na zakúpenie zbraní uvoľnil 20 000.- korún, okrem toho partizánom dal k dispozícii výbušniny, ktoré získal od Františka Mizeru, spravcu kameňolomu.²⁰ Michal Michalík z Malého Čepčína, majiteľ hostinca organizoval zase pre partizánov zbierky potravín; mlynár Emil Nerer z Trebotova s manželkou, ktorá piekla pre partizánov chlieb; mlynár Ferjenčík z Abramovej zásoby obilia a muky pre partizánov, ktoré bratia Ján, Pavel a Emil Kašubovci z Abramovej spolu s ďalším zozbieraným proviantom vyviezli do Kantorskej doliny.²¹ Na zásobovaní partizánskych táborov sústredených v tučianskych lesoch sa podieľali tiež rodina mlynára Beneša z Kláštora pod Znievom uvoľnili zásoby múky, z ktorej pekáč Anton Holas piekol chlieb a jeho syn Vladimír ho vozil do Priboviec Hynekovi Florekovi, ktorý ho distribuoval do Kantora.²² Medzi hlavných zásobovateľov partizánov v Turci patrili okrem už spomínaných: nájomca mlyna Karol Makalouš z Jazernice, ktorý im okrem potravinových článkov poskytoval tiež strechu nad hlavou, preto jeho prilytok označovali aj ako „Hotel u bieleho partizána“.²³ Do zásobovania partizánov boli zapojení aj pracovníci Potravného družstva, z ktorých najviac prispievali: Andrej Ďurík vedúci v Sklabini a Ján Ľupták vedúci v Blatnici, ale aj pracovníci Roľníckeho skladištného družstva v Martine Ján Koričanský, Jozef Jesenský – Danké, Ján Kuzma a lekárnik zo

Sučian Ľudovít Zeniš ich zásoboval liekmi.²⁴ Ďalej na zásobovaní partizánskych táborov sa podieľali: Samuel Bibza z Diviak, ktorý okrem potravín dodával aj zbrane získané zo žandárskej stanice v Turčianskych Tepliciach; Ján Jesenský – Antalé z Horného Jasenia, Ján Ličko z Blatnice, Michal Plintovič z Bodorovej, Mária Kováčiková z Rakova, ktorá pre partizánov organizovala zbierky a tie potom do kantora vozili Pavel Bročko s Jánom Ďurkovičom;²⁵ obchodníci Emil Strek a Ján Malko zo Sučian, notár Tibor Smieško s podnotárom Pavlom Jamnískom zo Sučian vystavovali zase falošné doklady, Oľga Johanidesová s roľníkom Jánom Nemčekom z Trnava, bača Jozef Ondruš z Turčianskeho Petra; Juraj Gaal z vrútockých železničných dielní, ktorý im poskytoval obväzový a iný zdravotnícky materiál.

Ruský emigrant žijúci v Bratislave Ing. Ivan Ivanovič Bystrianin zase zoznámil npor. Nikolaja Alexandroviča Surkova s veľkoobchodníkom Ušiakom, od ktorého brigáda získala 15 000 korún a od jeho brata vojaka Slovenskej armády získali 3 pušky s nábojmi.²⁶ Veliteľ tankovej roty npor. Cyril Kuchta so zástavnikom Filipom Tretenikom na konto partizánov poukázali 12 vojenských pušiek, 60 kusov ručných granátov, vojenské rovnošaty a 30 párov poľných topánok.²⁷

Veliteľ Skladov intendačného materiálu vo Vrútkach stotník Rudolf Haščič tiež obohatil vojenskú výzbroj a výstroj partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika prostredníctvom npor. V. Žingora. Partizáni vojenskú výzbroj získavali aj od rádových vojakov martinskej podádky, keď títo po cvičení na Bukovinách pušky a granáty odložili do neďalekých krikov. Vojenskú výzbroj Štefánikovcov obohatili členovia martinskej komunistckej strany Slovenska Oldřich Košut s Jozefom Macákom, ktorí nich získali 5 pištoli, 2 samopaly a 2 pušky, ale aj žandári martinského veliteľstva a to hlavne ich veliteľ hl.dôst. zástupca Štefan Kuna, ale tiež príslušníci žandárskej stanice v Turčianskych Tepliciach a to predovšetkým poručík Ondrej Reháč, ktorý ich predisponoval partizánom prostredníctvom Anny Hankovej.²⁸ Takto by sme mohli vymenúvať ďalej.

O zásobovanie partizánov okrem už spomenutých osôb sa starali tiež členovia revolučných národných výborov z Belej, Beníc, Blatnice, Bodorovej, Budiša, Horného a Dolného Kálnika, Dražkoviec, Folkušovej, Jazernice, Necnál, Nolečova, Podhradja, Priekopy, Sučian, Martina, Turčianskych Teplic, ale aj členovia Slovenského Červeného kríža a rôznych iných spoločenských a cirkevných organizácií, ktorí medzi miestnymi obyvateľmi organizovali pre partizánov rôzne zbierky.

Najväčší problém v zásobovaní partizánov robili zbrane a náboje. Tento problém mala odstrániť porada konajúca sa 22. 7. 1944 v sypámi Jána Jesenského – Danké v Dolnom Kálniku, ktorej sa zúčastnili: mjr. Jozef Marko, npor. Viliam Žingor, Ján Repta, npor. Ladislav Peške, Vojtech Roob, Jozef Plachta z Bardejova a Štefan Miklánek z Prešova predstavitelia odbojovej skupiny Justícia. Rokovanie sa skončilo úspechom, bola podpísaná dohoda o spolupráci vojenských zložiek s partizánmi.²⁹

V období SNP vojenskú výzbroj a vojenský výstroj Štefánikovci dostávali z muničných skladov povstaleckej armády. Súčasť ich výzbroje tvorili tiež zbrane a munícia odoslané

¹⁷ AM SNP, UŠPH, F 121, a. j. 2, MF 41, s. 45.

¹⁸ AM SNP, UŠPH, F 121, a. j. 2, MF 41, s. 60.

¹⁹ AM SNP, UŠPH, F 121, a. j. 2, MF 41, s. 60.

²⁰ Rozhovor s Michalom Bod'om, 22. 2. 1979.

²¹ Rozhovor s Michalom Bod'om, 22. 2. 1979.

²² Rozhovor s Michalom Bod'om, 22. 2. 1979.

²³ Rozhovor s Michalom Bod'om, 22. 2. 1979.

²⁴ Rozhovor s Michalom Bod'om, 22. 2. 1979.

²⁵ Rozhovor s Michalom Bod'om, 22. 2. 1979.

²⁶ AM SNP, UŠPH, F 121, a. j. 2, MF 41, s. 36, príř.č.191/65.

²⁷ AM SNP, UŠPH, F 121, a. j. 2, MF 41, s. 36.

²⁸ Rozhovor s Ladislavom Frimmelom, 22. 2. 1979.

²⁹ GIAČ, M.: *Turčianske obce v odboji*. Martin : Osveta, 1989, s. 113.

Ukrajinským štábom partizánskeho hnutia v Kyjeve, ale aj zbrane ukoristené v boji nepriateľovi. Príslušníci 1. č. s. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika ukoristili približne: 1200 pušiek, 70 guľometov, 6 mínometov a 100 tisíc ks nábojov rôznych kalibrov.³⁰

I napriek tomu, že vojenskú výzbroj príslušníkov 1. č. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika tvorili zbrane spadajúce do kategórie ľahkých zbraní dokázali sa postaviť spolu s príslušníkmi povstaleckej armády na odpor nepriateľským nemeckým dobre vycvičeným jednotkám, ktorých bojaskopnosť umocňovala ťažká bojová technika a letectvo. V týchto bojoch na severozápadnom a juhozápadnom úseku povstaleckého frontu sa rodili aj hrdinstvá, ktoré v týchto hektických časoch upadli už do dávneho zabudnutia. Ich aktérmi boli väčšinou mladí muži vo veku od 17 do 25 rokov, ale aj dievčatá a ženy. Pripomeňme si ich niektoré hrdinské činy; napríklad Elena Kišidajevová zničila jeden nepriateľský tank a obrnené auto, sestry Katarina (vydatá Horská) a Božena (vydatá Gondová) Šimanové spolu s MUDr. Jurajom Bernáthom ošetrovali za veľmi nepriaznivých poveternostných podmienok – v treskúcej zime 11 ťažko ranených partizánov z brigády v chate na Zverovke nachádzajúcej sa v Západných Tatrách v nadmorskej výške 2000 m. Okrem toho vo vzdialenosti asi 1000 m od nich sa nachádzala nemecká strelnica. V týchto zložitých podmienkach s malými praktickými skúsenosťami MUDr. Bernáth, ktorému asistovala K. Šimanová, uskutočnil jeden vážny a úspešný chirurgický zákrok, keď bez akýchkoľvek narkotických prostriedkov, vreckovým nožom a úzkou stolárskou pilkou uskutočnil amputáciu omrznutých prstov na nohách Maximovi Olejníkovi. Táto udalosť poslúžila ako námet k filmu Biela tma. Ošetrovatelka Osacká zase zachránila život 17 partizánom. Npor. Albert Poupet ranou z protitankového kanóna priamym zásahom zo vzdialenosti asi 150 m v Strečnianskej tiesňave zničil útočiaci nemecký tank, pričom sám bol ťažko ranený. Jeho bojový druh Jurmande niekoľkými výstrelmi zo sovietskej protitankovej pušky rozstrieľal húsenicový pás tanku, čím na niekoľko hodín zastavil postup nepriateľa. Marian Malik počas prestrelky zlikvidoval 8 nemeckých vojakov a 5 zajal. Alexej Kločkov zase ukoristil nemecký tank a paľbou z tankového guľometu zlikvidoval skupinu nemeckých vojakov sústredených vo Vrútkach a jeho bojový druh zase zajal 11 nemeckých vojakov aj s dokumentáciou.

V rámci tejto retrospektívy pripomeňme si niektoré úspešné i menej úspešné bojové akcie bojovníkov z 1. č. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika.

K tým úspešným sa radí obsadenie Sklabine a Sklabinského Podzámku 21. 8. 1944 s vyhlásením obnovenia Česko-Slovenskej republiky. Štefánikovci do Sklabine vstúpili asi o 13⁰⁰ hod. Keď prechádzali obcou tak si spievali: „Rastú, rastú konope za cestu a sú pekné zelené...“ Obec okamžite po ich príchode zachvátila vlna obrovskej eufórie, ktorej výsledkom bola voľba revolučného národného výboru a na dome Pavla Miloša Samčíka zaviala narýchlo u Turčiekov ušitá česko-slovenská zástava. Sklabinčanov medzi prvými oslovil Juraj Majerčík – kolár, ktorý sa prítomným prihovril slovami: „Vyhlasujem slávnostne prvú slobodnú obec a obnovenie Česko-Slovenskej republiky“ a ďalej dodal: „Teraz bude najtvrdší oriešok“³¹

Skutočne správne predpovedal, krátko na to sa rozptýlali v priestore dolného a horného Turca krvavé boje, ktoré zachvátili značnú časť slovenského územia.

³⁰ AM SNP, UŠPH, F 121, a. j. 2, MF 41, s. 46, príř. č. 191/65.

³¹ Kronika obce Sklabine.

Štartovacím gombikom bola akcia, ktorú príslušníci partizánskeho oddielu Suvorov pod velením N. A. Surkova za odobrenia veliteľa 1. č. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika spustili 28. 8. 1944, keď v martinských kasárňach zlikvidovali vojenskú misiu pplk. Ottu, vracajúcu sa z Rumunska do Berlína na poradu. Zastavme sa na chvíľočku pri tejto akcii, čo jej vlastne predchádzalo, aj keď o nej bolo toho veľa popísané. Ja v rámci svojho výskumu som vyspovedala mnohých aktérov týchto udalostí, priamo do akcie zainteresovaných, ale aj náhodných divákov.

Situácia koncom augusta 1944 na Slovensku bola značne napätá. Veľkou mierou prispievali k tomu udalosti odohrávajúce sa v Európe. Úspešné povstania proti Nemcom vo Francúzsku, Rumunsku, postup spojeneckých armád to všetko umocňovalo na Slovensku nenávisť proti nemeckým votrelcom a ich domácim prísluhovačom. No a keď do Sklabine na Veličkov štáb došla správa, že v rýchliku sedia členovia nemeckej vojenskej misie vedenej pplk. Ottom, bol už len krôčik k činu. Určite Vás napadne otázka prečo sa to všetko muselo tak odohrať?

Žiaľ, v rozhodujúcich životných situáciách často subjektívne pocity určujú konanie ľudí a tak to bolo i v tomto prípade. Nenávisť ruských a ukrajinských partizánov k Nemcom bola veľmi silná, ktorú ešte viac umocňovalo plnenie rozkazov, ktoré na Veličkov partizánsky štáb do Sklabine prichádzali z Kyjeva. Radiogram, ktorý do Sklabine prišiel 24. 8. 1944 jasne hovoril: „Načínajte s diverzijou v tyle vrága.“ Plniac rozkaz Kyjeva, ale aj snaha získať si stratenú dôveru veliteľa Ukrajinského štábu partizánskeho hnutia gen. por. T. A. Strokača viedli npor. Veličku k tomu, že vydal rozkaz obsadiť železničnú stanicu a zajať nemeckú misiu pplk. Ottu.

Určite Vám mysl'ou prebehla otázka o akú stratenú dôveru sa môže jednáť? Totiž npor. Veličko po príchode do Turca nadviazal spojenie s dôstojníkmi martinskej vojenskej posádky a to s pplk. Branislavom Manicom, npor. C. Kuchtom, pplk. Emilom Perkom a ďalšími, prostredníctvom ktorých sa asi 23. 8. 1944 stretol v byte profesora V. Rooba v Sklabine s pplk. Jánom Golianom, mjr. Jozefom Markom, mjr. Júliusom Noskom, členmi Vojenského ústredia Slovenskej národnej rady, ktorí npor. Veličku, npor. Žingora, J. E. Černogorova a Fjodora Markoviča Makarova informovali o pripravovanej ozbrojenej akcii a vyzvali ich, aby v rámci čo najprísnejšej konšpirácie nepodnikali žiadne diverzné akcie, ktoré by upúťali pozornosť bezpečnostných orgánov Slovenského štátu, ale aj Nemcov, ktorí by to mohli využiť ako zámienku na okupáciu Slovenska. Npor. Veličko dal slovo, že nič nebudú podnikat' bez Golianovho súhlasu. Žiaľ, tento Veličkov prísľub sa nepozdával komisárovi A. K. Lachovi, K. K. Popovovi a ďalším, ktorí okamžite informovali gen. Strokača o Veličkovom kamarátsťve s dôstojníkmi Slovenskej armády, čím sa značne oslabilo jeho postavenie v Kyjeve. K Veličkovmu oslabeniu prispieval ešte jeden fakt: Veličko napriek opakovaným kyjevským žiadostiam nezmenil pomenovanie partizánskej brigády, ktorej velil.

Ozbrojení partizáni z partizánskeho oddielu Suvorov z 1. č. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika pod velením npor. N. A. Surkova, pri ktorom nenávisť k nacistom bola vystupňovaná aj tým, že na vlastnej koži mal možnosť poznať ich krutosť, asi jednu hodinu pred príchodom rýchlika o 21⁰⁰ hod. obsadili martinskú železničnú stanicu, ako aj budovy nachádzajúce sa v jej blízkosti. Keď veliteľ vojenskej stráže na martinskej železničnej stanici čat. Výboch videl, že situácia je veľmi vážna, lebo okrem partizánov železničnú stanicu obsadili tiež nemeckí vojaci vyzbrojení samopalmi. Preto sa obával prestrelky. O situácii na železničnej stanici okamžite informoval veliteľa martinskej posádky pplk. Emila Perku,

ktorý tam poslal npor. C. Kuchtu, aby zistil, čo sa vlastne deje. Po krátkom rozhovore s npor. Surkovom sa dohodli: 1) že partizáni od akcie na železničnej stanici odstúpia, 2) že členovia nemeckej vojenskej misie prenocujú v martinských kasárňach a na druhý deň už odzbrojení budú prevezení na partizánsky štáb do Sklabine.

Žiaľ, plán hladkého ozbrojenia nevyšiel. Strhla sa prestrelka. Keď npor. Kuchta zavelil: „Hände hoch!“, padli prvé výstrely a hneď zatým už nasledoval Kuchtov povel: „K zemi!“. Vychádzajúc z rozprávania viacerých aktérov týchto udalostí, tu sa nedá vylúčiť ani tá možnosť, že v noci sa priamo do kasární, alebo do ich blízkosti dostali partizáni. Ved' medzi vojakmi a partizánmi vládli veľmi priateľské vzťahy, ktoré sa zo dňa na deň viac umocňovali. Po ukončení akcie npor. Veličko okamžite 28. 8. 1944 odoslal do Kyjeva správu o likvidácii nemeckej misie, v ktorej z podplukovníka urobil generála. Za tento akt vyťažovaná odmena z Kyjeva neprišla, tá nasledovala až po oslobodení, keď ho vysídili na Sibír. Ešte krutejší osud stihol npor. V. Žingora, npor. L. Nosáka, Samuela Bibzu, ktorých 21. 10. 1950 vo vykonštruovanom procese odsúdili na trest smrti, ktorý 18. 12. 1950 aj vykonali a okrem toho dostali ešte aj peňažitý trest; statkára Jozefa Kubíka odsúdili na doživotie a peňažitý trest; horára Jozefa Maršala odsúdili na 11 rokov, ktorý vo väzení umrel, pretože už mal podlomené zdravie z pobytu v koncentračnom tábore Stuthoff; horára Ladislava Frimmela s horárom Michalom Boďom na 10 rokov ako aj ďalších spolupracovníkov a zásobovateľov 1. a 2. čs. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika.

Partizáni z 1. čs. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika posilňujú obranyschopnosť povstaleckej armády veľmi úspešne proti nepriateľskej materiálnej, technickej a živej presile zasahovali do bojov v Strečnianskej tiesňave, pri obrane Martina, na bojovom úseku Žamovica – Žiar nad Hronom, Lučenec – Krupina a neskôr sa podieľali na oslobodení Liptovského Hradku, kde počas trojdňových bojov nepriateľovi spôsobili nasledovné škody: 360 nepriateľských dôstojníkov a vojakov zabilí respektíve ranili, 63 nemeckých vojakov zajali. Okrem toho nepriateľovi zničili 13 áut, zmocnili sa skladu streliva, stáda dobytky a 18 koní. Tento heroický boj si vyžiadal obeť aj na ich strane: 14 mužov v boji padlo, 13 boli ranení a 3 nezvestní.³²

Záverom môžeme konštatovať, že 1. čs. partizánska brigáda gen. M. R. Štefánika i napriek niektorým unáhleným akciám, ktorých sa v rámci boja jej príslušníci dopustili, zaujíma v dejinách nášho partizánskeho hnutia významné miesto, ktoré si získala predovšetkým bojovými úspechmi, výsledkami diverzných akcií, ako aj spravodajskou činnosťou, ktorú uskutočňovala až do príchodu oslobodzovacích vojsk. Svojím národnostným zložením brigáda dokumentuje tiež internacionálny charakter SNP, keď bok po boku popri Slovákoch a Čechoch, bojovali: Rusi, Ukrajinci, Francúzi, Poliaci, Juhoslovania, Bulhari, Maďari a ďalší.

Obyvatelia Turca, Pohronia, Malohontu i Liptova si dodnes s láskou spomínajú na príslušníkov z 1. čs. partizánskej brigády gen. M. R. Štefánika, ktorí počas ťažkých bojových akcií sa riadili krédom gen. M. R. Štefánika: **Pamätajte, bratia, v týchto veľkých historických chvíľach na svoju národnú povinnosť, na československú vlasť, na náš drahý národ, ktorý slobodu si musí zaplatiť svojou krvou.**

Summary

FORMING FIRST CZECHOSLOVAK PARTISAN BRIGADE OF GEN. MILAN RASTISLAV ŠTEFÁNIK

An important place in the history of our anti-fascist resistance in the Second World War and the Slovak National Uprising belongs to 1st Czechoslovak partisan brigade of gen. M. R. Štefánik commanded by First Lieutenant Peter Alexejevič Veličko. This place was gained especially by combat success achieved on the Northwest, Northeast, Southeast and Southwest parts of the insurgent front, where partisans were fighting against heavy material, technical and military superiority of enemy. Partisan brigade was also successful in diverse missions and intelligence activities undertook till liberation.

The main part of 1st Czechoslovak partisan brigade of gen. M. R. Štefánik that was formed in August 1944 consisted of: 11 member's unit of First Lieutenant P. A. Veličko parachuted in Liptovská Osada – Liptovská Lužná region on July 25-26, 1944 and following partisan units: Russian, French, Slovak, which members on August 20, 1944 made themselves independent and formed 2nd Czechoslovak partisan brigade of gen. M. R. Štefánik, 5th unit of Gejza Lacko, mine thrower partisan unit, partisan unit of Mr. Škodaček and local partisan units.

³² AM SNP, UŠPH, F 121, a. j. 2, MF 41, s. 113, príř. č. 191/65.

ĽUDSKÉ STRATY A OBETE V LIPTOVE V ZÁVEREČNEJ FÁZE 2. SVETOVEJ VOJNY

Katarína Kováčiková

Múzeum SNP, Banská Bystrica

Úvod

Celkové štatistiky obetí 2. svetovej vojny uvádzajú 55 miliónov mŕtvych zo 70 krajín sveta, z toho 27 miliónov ľudí padlo na frontoch a 35 miliónov bolo ranených. Obete boli nielen na frontoch, milióny ľudí zahynuli v koncentračných a zajateckých táboroch, alebo sa stali obeťami fašistického teroru a represálií. Čo sa týka Slovenska, bolo do koncentračných táborov odvečených vyše 80.000 ľudí, z toho 70.000 zahynulo. Vypálených bolo viac ako 90 obcí a osád a v 211 masových hrobách sa našlo 5.300 obetí. Vojenské výdavky a škody počas 2. svetovej vojny predstavovali 4 trilióny dolárov.

Za týmito alarmujúcimi číslami sa skrýva množstvo ľudského utrpenia. Veľakrát sa vraciame do čias SNP. Počúvame, čítame príbehy, ktoré sa stali pred viac ako polstoročím. A naši poslucháči a čitatelia, najmä tí najmladší mávnu rukou. Možno sú to pre nich príbehy nezaujímavé, možno neskutočné, chválenkárске. Suchá história ich nezaujímá, ale čo ľudské osudy? Predstavme si, že by nás niekto, alebo niečo donútilo odrazu zo dňa na deň vzdať sa domáceho pohodlia a odísť kdesi do hôr. Nemuselo by ani hroziť nebezpečenstvo nepriateľskej guľky alebo zajatia, či odvečenia do koncentráku. Koľkí by sme to dnes bez váhania dokázali?

Možno je to predstava absurdná. Povieť si: a kto ich nútil? Čo ich priviedlo do radov povstaleckej armády, alebo medzi partizánov? Určite to u väčšiny bojovníkov SNP nebolo hrdinstvo ani lačná túžba po dobrodružstve. Naopak, vážne si každého, kto čo i len na pár dní, alebo týždňov podstúpil riziko spojené s bojom proti fašizmu.

Napriek rôznym, zväčša nežičlivým povojnovým osudom mnohých účastníkov odboja a Povstania s úctou sa skláňame nielen pred hrdinami, ale pred všetkými ľuďmi, ktorí v pravú chvíľu svojím postojom dokázali, kde je ich miesto pri obrane demokratických princípov.

Vychádzajúc z tejto úvahy a z nutnosti spracovať tému obetí vojny na Slovensku, Múzeum SNP ako špecializované, múzejné, kultúro-výchovné a vedecké pracovisko dokumentujúce protifašistický odboj a SNP v kontexte s dejinami slovenskej spoločnosti rokov 1938-1945 začalo v r. 1996 riešiť vedecko-výskumnú úlohu Ľudské straty a obeť obyvateľov Slovenska v rokoch 2. svetovej vojny (viď: Projekt vedecko-výskumnej úlohy Ľudské straty a- obeť obyvateľov Slovenska v rokoch 2. svetovej vojny je prílohou štúdie). Keďže pri základnom výskume obetí ide o veľké množstvo informácií, získaných z rôznych prameňov, prišli sme k rozdeleniu projektu vedecko-výskumnej úlohy na čiastkové témy.

Mesiac pred vypuknutím SNP, 29. 7. 1944, dal prezident Slovenského štátu Dr. J. Tiso súhlas na podriadenie jednotiek slovenskej armády na území východného Slovenska

nemeckému veleniu.¹ Hneď na to, 1. 8. 1944 schválila slovenská vláda prípravu na podriadenie slovenskej brannej moci nemeckému Veliteľstvu skupiny armád Severná Ukrajina. Táto skutočnosť vyvolala odpor obyvateľov proti týmto zásadným rozhodnutiam. Domáci odboj bol poznamenaný aj skutočnosťou, že Slovensko nebolo okupované. Napriek tomu odboj prechádzal od pasívnej rezistencie k aktívnejším formám odporu.² Rozmáhala sa partizánske hnutie podporované aj antifašistami v slovenskej armáde a vznikajúcimi ilegálnymi revolučnými národnými výbormi. Nemci do 25. 8. 1944 nepovažovali za potrebné obsadiť Slovensko, ale po tomto dátume Operačné oddelenie veliteľského štábu Hlavného veliteľstva brannej moci (ÖKW) sa rozhodlo poslať na slovenské územie 2 výcvikové prápory a 1 rotu ženistov náhradného vojska. Keď revolučná situácia kulminovala a správy o protinemeckých a protilúďackých vystúpeniach slovenských vojakov a partizánov v Ružomberku, Martine a na ďalších miestach prenikli k vyšším nemeckým aj slovenským politickým orgánom, nemecká strana sústredila svoje sily na potlačenie povstania. Dňa 29. 8. 1944 po súhlase prezidenta Tisu nemecké okupačné jednotky prekročili slovenské hranice v oblasti Jablunkovského a Vlárského priesmyku.³

Nemci podcenili sily odporu na Slovensku. Náčelník Hlavného štábu SS-obergruppenführer gen. por. SS Gottlob Berger (hlavný veliteľ nemeckých okupačných vojsk na Slovensku od 31. 8. 1944 do 19. 9. 1944, v Norimbergu odsúdený na 25 rokov, v r. 1951 prepustený) predpokladal, že Povstanie na Slovensku potlačí za 4 dni.⁴ Jeho očakávania sa nesplnili. Povstanie trvalo takmer 2 mesiace, ale to už generál zbraní SS Gottlob Berger bol 14. 9. 1944 nahradený SS-obergruppenführerom a generálom policie Hermannom Höfflem.⁵

Najvyššie povstalecké orgány pod tlakom nemeckej presily rozhodli o prechode povstalcov do hôr na partizánsky spôsob boja.⁶ Stalo sa tak v noci na 28. 10. 1944 o 4.⁰⁰ hod. ráno rozkazom gen. R. Viesta na Donovaloch. Obsadením Banskej Bystrice nemeckou bojovou jednotkou Schill 27. 10. 1944, začali sa cieľavedomé fašistické represálie proti partizánom a civilnému obyvateľstvu. Nemecké velenie svoju pozornosť sústredilo na oblasť Nízkych Tatier, kam po dohode velenia povstaleckej armády s Hlavným štábom partizánskych oddielov prešlo asi 10.000 partizánov spolu so skupinami vojakov povstaleckej armády.⁷ Okupanti obsadili podhorské obce, aby prerušili kontakt povstalcov s civilným obyvateľstvom. Rozpútali neľútostný teror proti nevinným obyvateľom obcí a osád. Od Liptovskej Osady prenikala nemecká brigáda SS Dirlewanger zložená z dvoch peších plukov a delostrelectva. Jej jadro tvorili asociáli rozličných národností, ktorých úlohou bolo vraždenie.⁸ Od Starých hôr cez Moštenicu prečesávali terén jednotky 18. divízie SS Horst Wessel. Obklúčenie povstalcov v horách mala uzavrieť bojová skupina

¹ A M SNP, B. B., fond IX., p. č. S 25/78, č. kr. 7, Prehľad masových hrobov a vrážd...

² Zborník M SNP č. 1. Martin, Osveta 1976, s. 85.

³ Klak a Ostrý Grúň – slovenské Lidice. Bratislava, ÚR SZPB 1987, s. 16.

⁴ PREČAN, V.: SNP. Nemci a Slovensko, s. 203.

⁵ PREČAN, V.: SNP. Nemci a Slovensko, s. 281.

⁶ PREČAN, V.: SNP. Dokumenty, s. 772-773.

⁷ PREČAN, V.: SNP. Dokumenty, s. 758-761.

⁸ Malý slovník SNP. Bratislava, 1964, s. 48.

nacistických vojsk SS Wittenmeyer. Ozbrojený boj povstalcov formou partizánskej vojny pokračoval v ťažkých horských podmienkach v zime 1944/45 až do spojenia s oslobodzovacími jednotkami Červenej armády, 1. čs. armádneho zboru a rumunskými vojskami.

Nacistickým jednotkám SS a wehrmachtu na Slovensku veľmi výdatne pomáhali Pohotovostné oddiely H nemeckej bezpečnostnej polície Sicherheitspolizei (SIPO) a bezpečnostnej služby Sicherheitsdienst (SD) spolu s jednotkami POHG a Heimatschutz – domobrany nemeckej menšiny na Slovensku, ktorá vznikla v júli 1944 so súhlasom bratislavskej vlády a nemeckého vyslanca Hansa Elarda Ludina v Bratislave.⁹ Pohotovostné oddiely SD sa nazývali Einsatzkomandá pod jednotným velením Einsatzgruppe H so sídlom v Bratislave, kde bol zriadený Úrad veliteľa bezpečnostnej polície a bezpečnostnej služby, ktorej jadro tvorili Einsatzkomando 13 a 14 sformované v Brne 30. 8.–31. 8. 1944. Jej ďalšie časti tvorili Sonderkomando 7a, Sonderkomando ZbV 15, Komando ZbV 29, Komando ZbV 27 (toto komando bolo poverené pacifikáciou východného Slovenska) a ďalšie komanda. Hlavný rišsky bezpečnostný úrad v Berlíne (RSHA) vymenoval od novembra 1944 do funkcie veliteľa SIPO a SD SS-oberstürmbanführera JUDr. Jozefa Witisku.¹⁰

Úlohou einsatzkomand bolo likvidovanie účastníkov SNP a rasovo prenasledovaných osôb. Úrad veliteľa bezpečnostnej polície a služby vytvoril takmer na celom území Slovenska svoje úradovne (Stützpunkte), ktorých oblasť pôsobenia pokrýva územie bývalých žúp. V oblasti Bratislavy pôsobilo Sonderkomando 29, v oblasti Trenčína Einsatzkomando 13 (EK 13), v oblasti Banskej Bystrice Einsatzkomando 14 (EK 14), v oblasti Nítry Sonderkomando 15 a v oblasti Ružomberka Sonderkomando 7a. Komandám pomáhali aj špeciálne protipartizánske jednotky – Súhací zväz Slovenska (krycie meno Jozef), Edelweiss a ďalšie.¹¹

Policajné a bezpečnostné jednotky prišli na Slovensko likvidovať SNP a vyriešiť s konečnou platnosťou židovskú otázku. Účastníkov SNP, ktorých zaistili, podrobili zvláštnym opatreniam (Sonderbehandlung), t. j. bez akéhokoľvek súdneho rozhodnutia ľudí zavraždili.¹² Násilné správanie nemeckých okupačných jednotiek voči účastníkom SNP, rasovo prenasledovaným, civilnému obyvateľstvu naberalo na gradácii po potlačení povstania koncom októbra 1944 a trvalo až do oslobodenia v máji 1945. Prenasledovanie a vraždenie zaznamenalo svoj zenit v období nástupu náčelníka Štábu HG Otomara Kubalu do funkcie vedúceho bezpečnostného odboru Ministerstva vnútra.

Fašistické represálie na Slovensku najvýraznejšie zasiahli stredné Slovensko. Neobišli ani Liptov, ktorý spadal do oblasti teroristických akcií Sonderkomanda 7a.¹³

⁹ *Malý slovník SNP*, Bratislava, 1964, s. 77.

¹⁰ *Slovník SNP*. Bratislava, Epoque 1970, s. 323.

¹¹ A M SNP, fond IX., p. č. S 25/78, č. kr. 7, Prehľad masových hrobov a vražd...

¹² A M SNP, fond IX., p. č. S 25/78, č. kr. 7, Prehľad masových hrobov a vražd...

¹³ *SNP v pamäti národa. Materiály z vedeckej konferencie k 50. výročiu SNP*. Bratislava, NVK International 1994, s. 209.

Sonderkommando 7a sídlilo od novembra 1944 do začiatku februára 1945 v Ružomberku. V oblasti jeho pôsobenia bolo odkrytých 13 masových hrobov s 202 obetami.¹⁴

Do oblasti nemeckých trestných výprav v období od začiatku novembra 1944 do 2. 2. 1945 patrili okresy Liptovský Sv. Mikuláš, Ružomberok, Dolný Kubín, Martin, Trstená a Námestovo. Tu boli vybudované oporné body tzv. hlásky.¹⁵ Sonderkomando 7a bolo súčasťou Einsatzgruppe H nacistickej bezpečnostnej polície a služby. Bolo vytvorené koncom septembra 1944. Podľa pôvodného určenia malo svoje pole pôsobnosti v oblasti juhozápadného Slovenska so sídlom v Senici. Začiatkom novembra 1944 bolo presunuté do Ružomberka. Ako asistenčná a strážna jednotka bola Sonderkomandu pridelená rota Waffen s veliteľom SS-unterstürmführerom Billerbeckom. V tejto oblasti Sonderkomando 7a pôsobilo až do konca januára 1945, kedy pod tlakom postupujúcich sovietskych jednotiek sa znovu presunulo na juhozápadné Slovensko.¹⁶

Sonderkomando 7a uskutočnilo v Liptove nasledovné teroristické akcie:

Koncom októbra 1944 v oblasti Liptovská Lúžna a Liptovská Osada uskutočnila rozsiahla trestná výprava SS-brigády Dirlewanger proti partizánskeho tábora pod Prašivou. Vtedy fašisti zajali a uväznili väčšie množstvo vojakov v kostole v Liptovskej Osade. Pri tejto akcii boli zadržaní Dominik Flocha a Leopold Kandra. Dňa 1. 11. 1944 boli obaja a ďalšie tri neidentifikované osoby zavraždené na mieste zvanom Ratiská.¹⁷

Dňa 7. 12. 1944 pri obci Hrboltová bol v lese zavraždený rotm. Ľudovít Hruboň a partizán Pavol Matula, obaja účastníci SNP. Väznení boli na Krajskom súde v Ružomberku, kde sídlilo aj samotné Sonderkomando 7a. Na základe výpovedí svedka Bretschneidera, bývalého tímočnika Sonderkomanda, mali byť na pokyn veliteľa SS-oberstürmbaumführera dr. Gerharda Basta odvezení na iné miesto. Trestnú výpravu tvorili: SS-hauptscharführer Fridrich Haydesch (veliteľ) a kriminálny tajomník z Policajného prezídia v Kolíne. Ďalšími členmi eskorty boli: Mauer, Brumsberg, vodič Špatzek a spomínaný tímočník. Pri Hrboltovej sa auto zastavilo zhruba na 40 minút. Pri aute ostal len vodič a tímočník. Späť k autu sa už nevrátili Hruboň a Matula. Boli olúpení a zavraždení pod Čebraďom v chotári obce Hrboltová.¹⁸

V decembri 1944 a v januári 1945 bolo zavraždených 22 osôb židovského pôvodu (z toho 14 žien a 8 mužov) v budove tzv. Kaštieľa v Ružomberku (bývalé sídlo Krajského súdu) v pivnici. Mŕtvolky sa našli v máji 1945 v odpadovej jame. Totožnosť mŕtvol nebola zistená.¹⁹

¹⁴ A M SNP, fond IX., p. č. S 25/78, č. kr. 7, Prehľad masových hrobov a vražd...

¹⁵ A M SNP, fond IX., p. č. S 25/78, č. kr. 7, Prehľad masových hrobov a vražd..., s. 37.

¹⁶ A M SNP, fond IX., p. č. S 25/78, č. kr. 7, s. 3.

¹⁷ A M SNP, fond IX., p. č. S 25/78, č. kr. 7, Prehľad masových hrobov a vražd...

¹⁸ A M SNP, fond IX., p. č. S 25/78, č. kr. 7, Prehľad masových hrobov a vražd...

¹⁹ A M SNP, fond IX., p. č. S 25/78, č. kr. 7.

V januári alebo februári 1945 boli zastrelené dve skupiny väzňov, celkom 22 osôb v mieste zvanom Kľačov. Väznení boli v Ružomberku. Totožnosť bola zistená u 10-tich osôb. Príbuzným bolo oznámené, že boli odvezení na práce do Nemecka.²⁰

V lese zvanom Kramárisko pri Likavke bolo dňa 26. 1. 1945 zavraždených 11 povstaleckých vojakov. 10 členov Sonderkomanda 7a zavraždilo na úpätí lomu Beháre v chotári obce Likavka 11 vojakov: Karola Tomana, Jána Paporinského, Jána Jambora-Danteho, Jána Líšku a Michala Šimovčeka, Emila Tomanicu a 4 neznámych vojakov. Z Likavky odvliekli do koncentračných táborov v Nemecku 10 občanov.²¹

Koncom januára 1945 krátko pred odchodom Sonderkomanda 7a z Ružomberka bola zlikvidovaná časť väzňov z Krajského súdu. Išlo o 22 osôb. Odviezli ich k obci Lisková do lokality Medzihrádky, kde boli postrieľaní. Po poprave sa zastavili v obci Turík, kde v hostinci rozpredávali ukradnuté veci obetí. Pri tejto akcii bola posledný raz vyprázdnená väznica.²²

Poslednou teroristickou akciou v Ružomberku bola vražda skupiny väzňov 2. 2. 1945 pri obci Lúčky v lese Šiare. V ten deň sa Sonderkomando 7a presunulo do Senice, ale stihlo ešte zanechať posledné obeť svojho pôsobenia v Liptove. Strelením do tyla popravili 13 ľudí. Boli to: Martin Rakyta, Peter Rakyta, Pavol Mikuláš, Jozef Kazár, Ján Mikeš, Ján Dzúr, Michal Matejka, Michal Ďurota, Štefan Kubovčík, Michal Ondráš, Štefan Sličan a dvaja neznámi.²³

Po Sonderkomande 7a prišlo do Ružomberka od 2. 2. 1945 Komando ZbV 27, ktoré tiež zanechalo stopy po svojej vražednej činnosti.

Dňa 9. 2. 1945 obsadilo Liptovskú Lúžnu, ktorá bola zásobárňou pre partizánov. Fašisti obyvateľov dediny podozrievali z neustálej pomoci partizánom v masíve Prašivá v Nízkych Tatrách. Vykonalí v dedine domové prehliadky a viacerí jej obyvatelia boli povraždení. Vo svojom dome bol zavraždený Jozef Lietavec a jeho syn Ján. Povraždení boli aj ďalší obyvatelia obce: Ján Ozinec, Peter Ozinec, Cyril a František Veselovský, Ján Cadrik, Viktor Kolla, pri farskej záhrade boli zastrelení Rudolf Kurpaš, Anton Glenda a dvaja partizáni. Liptovská Lúžna bola 9. 2. 1945 zvláštnym komandom ZbV 27 vypálená.²⁴

Podobnú akciu uskutočnili príslušníci komanda dňa 28. 3. 1945 v Liptovskej Osade.²⁵ Chceli ňou pomstiť neúspešný boj fašistickej jednotky s menšou jednotkou Sovietskej armády a partizánmi. Príslušníci komanda vtrhli do obce s tankami. Vo vlastných domoch

²⁰ ŠOKA, Lipt.Mikuláš, fond ONV Ružomberok, 2038/45, kronika obce Likavka.

²¹ ŠOKA, Lipt.Mikuláš, fond ONV Ružomberok, 2038/45, kronika obce Likavka.

²² ŠOKA, Lipt.Mikuláš, fond ONV Ružomberok, 2038/45, kronika obce Lúčky.

²³ *Fašistické represálie na Slovensku*. 2. doplnené a rozšírené vyd. Bratislava, Obzor 1990.

²⁴ ŠOKA, Lipt. Mikuláš, fond ONV Ružomberok, 2038/43 alebo A M SNP, fond IX, p. č. S 25/78, s.35 alebo fond XIII., p. č. S 163/81, č. kr. 20, dotazník obce Liptovská Osada.

²⁵ *Fašistické represálie na Slovensku*. 2. doplnené a rozšírené vyd., Bratislava, Obzor 1990.

zavraždili Jána Košťala, Ondreja Pašku, Ondreja Húšťavu a jeho syna Viktora zavreli do maštale a hodili do nej ručný granát. V ten deň zapálili 15 domov.²⁶

Z príslušníkov oporného bodu v Ružomberku bol známy svojimi „výkonmi“ Rudolf Theymer a SS-stürmscharführer Raum.²⁷

Z obce Lúčky 2. 3. 1945 zadržali 8 mužov, ktorí sa skrývali v hore pred nútenou evakuáciou. Boli dopravení do väznice v Ružomberku a tu boli 2. 3. 1945 pri obci Hubová (Gombáš) postrieľaní a hodení do Váhu. V obci Lúčky chceli zničiť všetky objekty, ktoré by akýmkoľvek spôsobom pomohli partizánskemu hnutiu a tak znemožniť zásobovanie partizánov. Počas akcie boli zajatí: Cyril Šavrnach, Silvester Matula, Metod Slimák, Ignác Mrva, Cyril Druska, Bernard Hajas.

Dňa 8. 3. 1945 v Ružomberku príslušníci komanda zatkli Pavla Milana a usmrtili ho elektrickým prúdom.²⁸

Zverstvú na civilnom obyvateľstve pomáhali komandám páchať aj jednotky z posilneného SS-práporu Schäffer. Sústredili sa na obec Vlkolínec, lebo bola vstupnou bránou do tyla 6. taktickej skupiny, pod velením pplk. pech. Jána Černeka. Taktická skupina operovala v priestore Nízkych Tatier od Demänovskej až po Ľubochňanskú dolinu. Dňa 6. 9. 1944 fašisti obsadili Ružomberok. Posilnený SS-prápor Schäffer postupoval cez Revúcku dolinu na Veľký Šturec do Banskej Bystrice. Ťažké boje prebiehali na čiare Ostrô-Bielý Potok-Vlkolínec, kde sa Nemcom na odpor postavili povstalecké jednotky mjr. del. Miloša Vesela a stot. let. Daniela Kunica.²⁹ Vlkolínec sa nachádzal uprostred bojov o spomínanú strategickú oblasť a patrične si to aj odniesol. Dňa 15. 10. 1944 vtrhla do Vlkolínce jednotka SS-práporu Schäffer. Našťastie veľká časť obyvateľov obce bola ešte predtým (10. 10. 1944) na príkaz mjr. del. Miloša Vesela evakuovaná do Liptovskej Lúžnej.³⁰ Okupanti zapálili v obci 23 domov a 17 domov rozstrieľali. Zastrelená bola 70-ročná Mária Kupčová, vojak Vojtech Kaman, Ondrej Bradiak, Ondrej Kupčo a v senníku bol upálený Štefan Bradiak.³¹

Koncom januára 1945 postupujúca Červená armáda a 1. čs. armádny zbor dosiahli hranice okresu Liptovský Sv. Mikuláš. Miestna posádka sa z kasámi presunula do Ružomberka. V tomto regióne už od 24. 8. 1944 chlapi masovo odchádzali do hôr k partizánom. Hlásili sa heslom „Pol'ana“.³² Najsilnejšia skupina odišla do hôr dňa 26. 8. 1944. Tiež členovia RNV z Liptovského Sv. Mikuláša sa presunuli z mesta do Il'anova ku Ondrášovcom. Dňa 28. 8. 1944 došlo v Liptovskom Mikuláši k prestrelke medzi partizánmi a Nemcami v hoteli Kriváň a následne na to partizáni obsadili mesto. Presila Nemcov postupujúcich od Javoriny bola značná. Z Banskej Bystrice bolo povolené vytvoriť samostatnú partizánsku jednotku v Lúčkach. Táto skupina bola k dispozícii pre RNV v

²⁶ A M SNP, fond IX., p. č. S 25/78.

²⁷ A M SNP, fond IX., p. č. S 25/78, Prehľad masových hrobov a vražd...

²⁸ *Dôstojníci a štáby povstaleckej armády*. M. O. Enterprise, Banská Bystrica 1994, s. 124-125.

²⁹ *Fašistické represálie na Slovensku*. 2. doplnené a rozšírené vyd., Bratislava, Obzor 1990, s. 23.

³⁰ A M SNP, fond XIII., č.kr. 20, p. č. S 163/81.

³¹ A M SNP, fond VI., p. č. A 65/90, č. kr. 12, alebo dobová tlač Tatran, vydával RNV na Liptove, s. 9.

³² Tatran, vydával RNV na Liptove, 1945.

Liptovskom Sv. Mikuláši a zároveň konala spravodajskú službu pre Veliteľstvo I. ČSA na Slovensku v Banskej Bystrici. Z Lipt. Mikuláša do Banskej Bystrice cez Brezno bolo odoslaných 6 vozov remeňa, 400 kožušinových plášťov a čiapok. Členovia skupiny v Lúčkach boli väznení a vyšetrovaní.³³ Hneď v prvý deň po obsadení Liptovského Mikuláša Nemcami padol pri hoteli Kriváň Michal Majerík. Zákernou guľkou Nemca Brannera zahynul profesor Gymnázia v Liptovskom Sv. Mikuláši p. Obrcian. Nešťastnou náhodou bol zastrelený mladík J. Broška. Nervovému zrúteniu podľahol a spáchal samovraždu J. Pelach. Pri zneškodňovaní Nemcov v hoteli Kriváň padli 2 partizáni.

Ďalšou obeťou sa stal Štefan Kubovčík, učiteľ, príslušník 2. čs. partizánskej brigády Za slobodu Slovanov. Neskôr bojoval v Martine a napokon v partizánskej brigáde Stalin (Kučera – Lošakov). Vyznamenal sa hlavne ako spojka medzi partizánmi a ilegálnym RNV v Liptovskom Sv. Mikuláši.

Pri jednej z akcií 28. 1. 1945 jeho skupina prepadla fašistickú hliadku aj so psami. Kubovčík odlákal psov na seba, aby zachránil svojich druhov. Dohrozený psami bol zajatý, ďalej mučený fašistami v Ružomberku a napokon zavraždený.³⁴ Okupanti čoraz viac stupňovali represálie. Povstalecké jednotky ustupovali hlbšie do hôr. Nebolo tomu inak ani na Malužinskom úseku. Nemci s veľkou presilou zaútočili na Svätójsku dolinu, ktorú bránila jednotka por. Kernku. Po dobu 6-tich hodín odrážal útoky s 80-timi chlapmi, z ktorých polovica padla.

Po potlačení povstania bol Liptov preplnený partizánmi a vojakmi, ktorí potrebovali sústavnú pomoc. V tomto smere mnohé dediny Liptova preukázali svoju ochotu a spoluprácu. Aj v tých najmenších ich obyvatelia chápali vážnosť doby. Boli to napríklad: Nemecká Lupča, Ľubelňa, Dúbrava, Kvačany, Pavčiná Lehota, Svätý Kríž, Paludza, Ľanovo, Závažná Poruba, Svätý Ján, Podtúreň, Kokava, Vavrišovo, Svätý Peter, Smrečany, Žiar, Veterná Poruba, Bobrovec, Svätá Anna, Sielnica a iné. V Ľubelni, Nemeckej Lupči, vo Važci a v Lipt. Sv. Mikuláši notári vydávali falošné osobné doklady. Pečiatky zadovážila pani Mandáková a pán Kamhal. Tlačivá legitimácií a passierscheinov tlačil Vladimír Böhmer. Podhorské obce v noci „hostili“ partizánov a vo dne Nemcov. Gestapo sa odvážilo vojsť do dedín len za účasti gardistov.

Situácia sa zhoršila, keď koncom novembra 1944 prišlo do Liptovského Sv. Mikuláša Gestapo. I keď prvý veliteľ npor. Leitner postupoval zdanlivo umiernené, zato HG s nadšením vykonávala tú najspinavšiu prácu. Členovia HG sledovali, zvädzali, podplácali ľudí v dedinách a najímali si platených agentov. Kpt. Kabzán zorganizoval prápor gardy na trestné akcie. Spoluprácu s HG najviac preukazovali: J. Kráľ, J. Kružliak, F. Červeň, J. Macko, J. Kohlmayer a ďalší. Možno odhadnúť, že v regióne Liptova bolo Gestapom zaistených okolo 5.000 ľudí, z toho polovica židov. Časť väzňov bola však prepustená.

V obci Žiar viacerí občania hľadali útočisko pred paľbou nemeckých diel a mínometov. V Žiari gestapáci hľadali rodinu Šenšelovú, ktorú zachránil okresný lekár MUDr. Rudolf Rajniak a sestra ČK pani Mandáková tým, že jej členov previezli do nemocnice v Palúdzke. Medzitým v Paludzi na evanjelickej fare režisér dr. Ján Jamnický zamaskoval seniora Šenšela a šedivé vlasy mu zafarbil na hnedo. Ostatných, medzi nimi povereníka vnútorného obchodu v čase SNP dr. Ivana Pietora, zástupcu povereníka pre financie dr. Mateja Murtína a ústredného riaditeľa štátnych lesov a majetkov Ing. Ladislava Dérera previedol z Paludze

³³ *Slovenský biografický slovník*. 3. zv. Martin, Matica slovenská 1989, s. 294

³⁴ PREČAN, V.: *SNP. Dokumenty*. s. 777.

smerom na Liptovský Tmovec cez nemecké hliadky. Gestapo si veľmi dôkladne preverovalo každé udanie. Delostrelci oslobodzovacích vojsk v Liptove mali výhodne zvolenú pozorovateľňu v Kráľovej Lehote. Toto miesto sa nazývalo Červený kút. Bolo na ceste z Liptova na Spiš. Nemci toto miesto pomenovali „Kútom smrti“ (Die Ecke des Todes), kde ich veľa dobojovalo. Delostreleckým pozorovateľom pomáhalo aj domáce obyvateľstvo. Zisťovalo pozície nemeckých jednotiek. Napríklad: Ján Chomo a Martin Tekel' išli na trávu s bielou plachtou. Keď ju na dohovorené znamenie prestreli na zem, pozorovateľ vedel, kam mala smerovať paľba. Alebo napr. Štefan Turín vyvesoval cez okno červenú deku, čo bolo znamením, že v Porúbke sú Nemci.

V Liptove veľa ľudí počas 2. svetovej vojny riskovalo svoje životy ukrývajúc povstalcov a židov. Či už to boli občania Pribiliny, ktorí ukrývali Adama Benku, organizátora zásobovania partizánov v Račkovej doline, Kokavčania pomáhali rodine Ovčiarkej, porúbčianske ženy vynášali zásoby do hôr, evanjelický farár Ján Dérer z Kráľovej Lehoty osobne vynášal proviant partizánom, žiarania pravidelne vozili rozličný tovar priamo z veľkoskladu Schawernochovej z Lipt. Sv. Mikuláša partizánom do hôr a pod.

Z obce Ľubelňa dňa 11. 11. 1944 odviezli do koncentračných táborov 16 mužov za pomoc partizánom. Dňa 22. 3. 1945 príslušníci partizánskeho oddielu Kirov prepadli nemecké zásobovacie autá, ktoré išli do Liptovského Sv. Mikuláša. Táto akcia partizánov vyprovokovala jednotky SS posilnené 4 tankami a guľometmi, ktorými rozstrelali 13 rodinných domov. Usmrtení boli Juraj Kubík, Štefan Kubík, Matej Pustaj, Ondrej Hazucha a 8 ľudí boli ťažko zranení.³⁵

Dňa 28. 10. 1944 vyčlenená jednotka SS bojovej skupiny Wittenmayer a POHG z Piešťan uskutočnili trestnú výpravu do obce Smrečany, ktorá bola zásobovacím miestom partizánskeho oddielu č. 14 mjr. V. P. Jaromova. Fašistickému výpadu predchádzali udalosti z 24. na 25. 10. 1944. Dvaja partizáni zo Žiarskej doliny zajali vo Vitálišovciach nemeckého vojaka a zastreli ho. Na druhý deň partizáni prepadli v Smrečanoch fašistické auto, kde boli aj dôstojníci SS a jedného zastreli. V dôsledku toho bola obec 28.10.1944 podpálená na viacerých miestach. Pri pokuse o útek bola zastrelená Elena Mudroňová a polročný chlapec, syn Zuzany Šutliakovej, ktorá bola taktiež zranená. V paľbe zahynuli Mária Antošková a Michal Kacera. Psychický teror vyvrcholil tým, že odlúčili mužov od žien a detí a chceli každého desiateho chlapa zastreliť. Vraždy sa však neuskutočnili vďaka Okresnému úradu v Liptovskom Sv. Mikuláši, ktorý obhajoval obyvateľov Smrečan tvrdiac, že nemeckých vojakov nezastreli oni a že počas letných prázdnin sa ľudia z dediny vzorne starali o nemecké deti, ktoré boli v tábore v Žiarskej doline. Hoci to nebola pravda, podarilo sa Nemcov presvedčiť. Aj tak výsledok represálií bol hrozivý: 4 mŕtvi, 17 vypálených a 7 čiastočne vypálených domov, 78 vypálených a 7 čiastočne vypálených hospodárskych budov.³⁶

Dňa 30. 10. 1944 vypálili fašisti v obci Kvačany 11 domov. Vtedy zahynuli traja občania. Piatich občanov odvliekli do koncentračných táborov v Nemecku, dvaja Štefan Koyš a Ján Chovan zahynuli v koncentračnom tábore. Dňa 31. 3. 1945 boli nacistami zavraždení Peter Galica, Jozef Zubreja Július Cút.³⁷

³⁵ A M SNP, fond XIII., sign. A VIII., 271 alebo A M SNP, fond XIII., p. č. S 163/81, č. kr.20, dotazník obce Smrečany.

³⁶ A M SNP, fond XIII., p. č. S 163/81, č. kr. 20.

³⁷ Literárno-historické múzeum J. Kráľa v Lipt. Mikuláši, fond SNP.

Dňa 13. 10. 1944 došlo v obrannom úseku Kosatec k tragickej udalosti. V neskorých večerných hodinách, asi o 22.⁰⁰ hod. narazilo sovietske dvojmotorové lietadlo Li-2 do stromov na vrchole Slamä nad Jánskou dolinou. Lietadlo prepravovalo príslušníkov 2. čs. paradasantnej brigády zo ZSSR na letisko Tri Duby. V troskách lietadla prišlo o život 16 slovenských vojakov a traja príslušníci ČA. Občania z okolitých dedín poznávali mŕtvolu do Nižnej Boce, kde ich pochovali na miestnom cintoríne za prítomnosti gen. R. Viesta a veliteľa 2. TS plk. M. Širicu.

V Liptovskom Mikuláši a celom okrese sa pohybovalo množstvo nemeckých hliadok a gestapákov. Snorili po prenasledovaných, ktorí sa ukrývali v podhorských dedinách. Jedna z únikových ciest viedla do dedinky Il'anovo. Z Liptovského Sv. Mikuláša sa sem presťahoval Okresný revolučný národný výbor a odtiaľ dával pokyny k ďalšiemu odboju a nadväzoval spojenie s Banskou Bystricou. Mnoho rodín a osôb, ako napríklad rodina Múranicová, obuvník Jozef Ondráš, znalec il'anovských hôr sa osvedčili v pomoci partizánom. Hlboko v Il'anovskej doline sa zriaďovali proviantné sklady.³⁸

Dedina Palúdzka (dnes mestská časť Liptovského Mikuláša) tiež zažila veľké utrpenie počas deväť týždňov trvajúcich oslobodzovacích bojov. Na Palúdzku a jej okolie padlo okolo 20.000 granátov a mín. V dedine sa nenašiel dom bez zásahu. Obidva kostoly boli značne zničené. Začiatkom apríla 1945 na rozkaz nemeckého posádkového veliteľa v Lipt. Sv. Mikuláši Nemci zaistili v Palúdzke 97 mužov od 19 do 30 rokov, ale onedlho boli prepustení. Počas vojnových udalostí zahynuli títo občania: Ján Chrapčiak – 31 r., Daniel Juris – 60 r., Ján Priehodský – 70 r. (zahynul uprostred pouličných bojov), Zuzana Uberauerová – 35 r., Mária Rumanská – 40 r. (zahynula v pouličných bojoch), Zuzana Vlková – 9 r. (zahynula pri bombardovaní), Milan Majstrák – 5 r. (zahynul pri bombardovaní), Matej Zvada – 69 r. (zahynul pri bombardovaní). Tieto obeť boli dočasne pochované vo dvoroch domov alebo na záhradách. Na miestny cintorín boli premiestnené až po oslobodení. Nemci pred ústupom zaminovali polia okolo Váhu. Pri jamných prácach, napriek tomu, že prebehlo odminovanie, traja Palúdzania boli ťažko zranení: Ján Štetina – 72 r. (stúpil na mínu na vlastnom poli, pričom prišiel o nohu a oko), Ján Švec – 42 r. (prišiel o obe nohy). Pri odminovacích prácach prišiel o nohu ešte jeden neznámy čs. vojak, Ján Frištiak prišiel o nohy, keď stúpil na mínu v okolí rieky Váh. V pouličných bojoch o Palúdzku padlo asi 70 ruských a našich vojakov, ktorí sú pochovaní na palúdzskom cintoríne. Celkovo v Palúdzke padlo 19 osôb, veľa ľudí bolo zranených a zostali invalidmi.³⁹ Občania Palúdzky veľmi obetavo pomáhali odboju. Boli to napríklad: Jozef Repa – továrenský robotník, Matej Paprčka – robotník, Martin Paprčka – železničiar, úradník, Pavol Paprčka – robotník, Peter Mišota – kníhviazač, Ján Koma – robotník, Arpád Kaliský – profesor, Vladimír Kokavec – robotník, Matej Křeva, Michal Kozman a iní. Všetci rozširovali letáky informujúce o postupe oslobodzovacích vojsk.⁴⁰ Povstanie v dedine začalo už 28. 8. 1944.⁴¹ Dňa 5. 9. 1944 o 5.⁰⁰ hod. rannej vtrhli do Palúdzky nemecké okupačné jednotky. Koncom septembra 1944 prišlo do Palúdzky do 200 fašistov, obsadili dve školské budovy, kultúrny dom a niekoľko súkromných domov. Pre podozrenie z partizánskej

³⁸ A M SNP, fond VI., p. č. S 22/87, č. kr. 12.

³⁹ Literárno-historické múzeum J. Kráľa, Lipt. Mikuláš, fond SNP.

⁴⁰ Kronika obce Palúdzka.

⁴¹ Príspevky k dejinám oslobodenia Slovenska, Zborník vystúpení z konferencie 20. 4.–21. 4. 1995, Liptovský Mikuláš, s. 337.

činnosti bol uväznený Matej Křeva, ale bol prepustený. Neskôr bol znova zaistený a gestapom mučený. Na prosby Jána Macku, príslušníka HG, bol opäť prepustený. V bojoch pri Poprade padli z Palúdzky ako partizáni títo občania: Vladimír Kokavec – 20 r., Vladimír Antal – 20 r., Jozef Mihalák – 20 r., Ján Paprčka – 20 r., Pavol Štetina – 19 r., Andrej Paprčka. Ako vojaci padli: Ján Trnovský, Ján Šluhár, Ján Sršň, Michal Hruška. Dňa 5. 3. 1945 Nemci z dediny odviekli dobytok a pobrali zásoby. Počas piatich týždňov si nikto nebol istý vlastným životom. Prechod frontu cez túto dedinu bol ťažký.

Po celú dobu, kedy územie Liptova bolo obsadené Nemcami, nenahraditeľnú službu pre záchranu politických i vojenských osôb vykonávala Štátna nemocnica v Palúdzke na čele so svojim správcom M. Mikulášom. V novembri 1944 zriadil Červený Križ v Liptovskom Sv. Mikuláši lazaret pre chorých a ranených partizánov a väzňov, aby pomohli Štátnej nemocnici v Palúdzke, ktorá bola v tom čase preplnená. Umiestnenie lazaretu sa striedalo podľa potreby. Po celý čas okupácie popri liečbe chorých činnosť ČK spočívala v pátraní po mátvych, nezvestných, zajatých, v identifikácii mŕtvol a pochovávaní padlých.⁴²

Liptovský Sv. Mikuláš sa stal na prelome januára a februára 1945 frontovým mestom. V denníku dobrovoľnej sestry ČK Márie Koptovej je o. i. zápis: „3. február. Na Mikuláš dopadli prvé ruské výstrely. Prvou obeťou bola malá Ivica Medved'ová zasiahnutá guľkou do pľiecka. Zachránila ju MUDr. Pivková, ktorá operovala v pivničných priestoroch.“⁴³

V ťažkých bojoch bola vážne poškodená aj nemocnica v Palúdzke. Pacienti boli presťahovaní do suterénu, svietilo sa petrolejkami a vodu nosili z okolitých domov, ale napriek týmto prekážkam sa operovalo.

Dňa 3. 3. 1945 po ťažkých bojoch dobyli vojaci 24. gardovej streleckej divízie 4. Ukrajinského frontu mesto Liptovský Sv. Mikuláš. Zdalo sa, že najhoršie prehrmelo, ale nebolo to tak. O týždeň neskôr sa nemecké jednotky vrátili späť. V dňoch 10. 3.–1. 3. 1945 prišlo o život 27 civilistov a 128 našich a sovietskych vojakov. Denník Márie Koptovej to potvrdzuje: „11. marec. Po pouličných bojoch bolo treba mátvoly príslušníkov ČA a čs. armády pozbierať a rýchlo pochovať za rachtu pušiek, delostreleckej paľby a mínometov. 128 vojakov uložených v štyroch vrstvách nad sebou našlo tichý odpočinok v Lajkovskej záhrade, lebo pre strelbu sa nedalo kopať na cintoríne. Medzi nimi sme našli u desiatnika S. z Kiripolca poznámkový blok so zápisom 9. 3. 1945 na Nicovom: „Situácia sa stáva horšou ako pri Dukle.“⁴⁴

Priamo v meste prišlo o život 42 civilistov a bolo vyše 200 ranených. Okolo 500 vojakov, ktorí padli v bojoch o Liptovský Sv. Mikuláš ostalo neidentifikovaných.⁴⁵

Po páde Banskej Bystrice sa v Liptove ukrývali viacerí členovia SNR, ako napr. J. Lettrich, M. Josko, K. Šmidke, I. Šenšel, J. Styk, J. Stanek a ďalší.

Poslednou obcou vo východnej časti okresu Liptovský Sv. Mikuláš bola Štrba, ktorá mala tiež svoje obeť. Bilancia obetí v tejto obci bola nasledovná: 2 príslušníci ČA

⁴² Príspevky k dejinám oslobodenia Slovenska, Zborník vystúpení z konferencie 20. 4.–21. 4. 1995, Liptovský Mikuláš, s. 338.

⁴³ Príspevky k dejinám oslobodenia Slovenska, Zborník vystúpení z konferencie 20. 4.–21. 4. 1995, Liptovský Mikuláš, s. 340.

⁴⁴ Príspevky k dejinám oslobodenia Slovenska, Zborník vystúpení z konferencie 20. 4.–21. 4. 1995, Liptovský Mikuláš, s. 341.

⁴⁵ A M SNP, fond VI., p. č. 249/59, č. kr. 3.

pochovaní v spoločnom hrobe, spoločný hrob 6-tich vojakov pochovaných na miestnom cintoríne, z nich bol jeden príslušníkom 1.čs. AZ a jeden príslušníkom ČA. Viacerí z padlých boli nájdení až po roztopení snehu, ich totožnosť nebola zistená. Jednu osobu našli úplne v rozklade pri kosení lúk na rozhraní štrbského a važeckého chotára (23. 7. 1945). V školskej záhrade pri evanjelickom kostole bol pochovaný vojak-seržant, ktorý padol v boji za obcou. Nešťastnými náhodami v dôsledku vojnových udalostí boli zabití: Milan Šaling – 6 ročný, Mária Brúziková bola usmrtená autom medzi Popradom a Svitom, Pavol Hurakt stúpil na minu. Zranených bolo oveľa viac. Ján Kiseľ a Ján Pavela zraneniu podľahli. Zaistení a odvedení boli títo občania: Ján Jančo, Teodor Brusnický, Ján Marec, Ján Lukáčik.

V obci Nižná Boca bolo na cintoríne dňa 18. 10. 1944 pochovaných 19 vojakov, ktorí zahynuli pri havárii lietadla na Ohništi: V. S. Berkasimov, neznámy Rus, neznámy Rus, Šapov Ivanovič Alexej, neznámy Rus, Rybin Fedor, škpt. Alexej Dobrý, npor. Dionýz Tomčány, Jurkanin Ján Ondrej, čat. Meisel Erich, neznámy Slovák, Miroslav Maslančík, rtm. Ján Goliáš, Jozef Zavadský, Anton Maxa, Václav Květoň, Benco, rtm. Michal Sobol, Alojz Bernadič.⁴⁶

Prechod frontu cez Liptov zanechal na ňom hlboké materiálne aj duchovné jazvy. Z vtedajších 99 obcí Liptova v 70-tich boli zničené alebo poškodené obytné budovy. Úplne bolo zničených 373 domov, 80 domov bolo poškodených a na bývanie nespôsobilých a 3521 domov bolo poškodených a čiastočne použiteľných na bývanie.

Stredný Liptov po oslobodení poskytoval smutné výjavy vojny, najmä v dedinách Smrečany, Okoličné, Závažná Poruba, Il'anova a iných. Veľké škody boli na hospodárskych objektoch, na dobytku a komunikáciách. Každodenné nebezpečenstvo predstavovali mínové polia, neexplodované výbušniny a rôzne strelivo. Nemeckí vojaci pred odchodom podmínovovali verejné priestranstvá a budovy. V kanáli na námestí Osloboditeľov v Liptovskom Sv. Mikuláši bolo 600 kg ekrazitu, 280 fliaš tritolu, na ulici 1. mája v bývalej predajni Centrum tvorilo nálož 300 kg ekrazitu a 80 fliaš traskavín.

V 50-tych rokoch sa rozhodlo, že v Liptove bude vybudovaný pamätník padlým našim aj sovietskym vojakom na výšine Háj (Nicovô).

V novembri 1950 exhumovali v Liptove 1325 telesných pozostatkov padlých vojakov. Tento počet však nezahŕňa všetkých padlých československých vojakov, lebo po oslobodení pozostali padlých exhumovali svojich rodinných príslušníkov a pochovali v rodných obciach. V r. 1970 exhumovali na cintoríne vo Važci pozostatky príslušníka 1.čs. armádneho zboru pplk. in memoriam Ludvíka Engela a v r. 1973 šesť partizánov v Palúdzke. Pochovali ich na Nicove v Liptovskom Sv. Mikuláši. Celkove bolo na Nicove pochovaných 1368 vojakov ČA a 1. ČSAZ.⁴⁷

Počas frontových udalostí bola časť obyvateľov Liptovského Sv. Mikuláša evakuovaná. Ostatní sa počas bojových akcií pokrývali v pivniciach. Plným zásahom do domu boli zabití členovia rodiny Balážovej v Hlbokom, dňa 10. 3. 1945 boli ohňometmi spálení členovia rodiny Rajnikovej, dňa 29. 3. 1945 zahynuli vo dvore Sihotských viacerí ľudia. Na Tranovského ulici delostrelecký granát prerazil steny budovy a zabil Jozefa Kusku. Na brehu rieky Váh zahynul partizán Koloman Petrovič pri snahe zachrániť palúčanský most.

⁴⁶ A M SNP, fond VI., p. č. 249/59, č. kr. 3, fond XIII., č. kr. 4.

⁴⁷ A M SNP, publikácia Liptovský Mikuláš v dňoch oslobodenia, vydal MsNV v Lipt. Mikuláši, 1965.

V okrese Liptovský Mikuláš doteraz zistený počet obetí je 1.115 ľudí, z toho vojaci 41, partizáni 83, rôzni 157, v koncentračných táboroch zahynuli 10, v masových hrobách boli nájdení 5, pozostalých po politických väzňoch bolo 18, na cintoríne Háj bolo pochovaných 789 vojakov a nezvestných 12. V okrese Ružomberok je počet obetí 392, z toho vojaci 36, partizáni 145, koncentračné tábory 17, masové hroby 44, poprava v obci 3, väzenie 3, rôzni 138 a nezvestní 6. Doterajším výskumom bolo v Liptove zistených 1.507 obetí.⁴⁸

Záver

Svojím spôsobom je zarážajúce, že od skončenia 2. svetovej vojny už ubehlo viac ako polstoročie a dosiaľ nie je komplexne spracovaný prehľad ľudských strát a obetí obyvateľov Slovenska v rokoch 2. svetovej vojny.

Nespracovanosť tejto závažnej témy na Slovensku je dnes už ojedinelá i v celoeurópskom rámci. Preto Múzeum SNP v Banskej Bystrici začalo riešiť projekt Ľudských obetí a strát obyvateľov Slovenska a Slovákov v rokoch 2. svetovej vojny ako svoju nosnú vedecko-výskumnú úlohu, ktorej výsledky výrazne obohatia historiografiu protifašistického odboja a SNP na Slovensku. Získané údaje budú využité ako overené podklady pre medzinárodné rokovania, hlavne s Nemeckom, ale aj pre širokú verejnosť pri hľadaní svojich príbuzných.

Ani po 55-tich rokoch slovenská historická obec nevie presne odpovedať, koľko obyvateľov Slovenska a Slovákov položilo svoje životy počas 2. svetovej vojny, aby sme my mohli žiť v mieri a preto projektom chceme prispieť k objasneniu tejto vedecky a mravne významnej úlohy zisťovania ľudských obetí. Zverstvá spáchané počas SNP a po jeho potlačení nie je možné ospravedlniť tvrdením, že sa konajú všade, kde sa bojuje. Aj vojna má svoje pravidlá, ktorých porušenie sa odsudzuje a trestá ako vojnový zločin. Takým zločinom je napríklad vraždenie zajatcov, civilných osôb, terorizovanie bezbranného obyvateľstva, jeho okradanie a pod. Zamlčovanie týchto tragických skutočností, alebo ich povyšovanie na hrdinské činy je v rozpore s tradičným chápaním európskej civilizácie a paušálne pardonovanie všetkých deliktov, ktorých sa ich účastníci dopustili, odporuje bežným princípom spravodlivosti.

Múzeum SNP Banská Bystrica

Projekt vedecko-výskumnej úlohy

Názov úlohy: Ľudské straty a obeť obyvateľov Slovenska v rokoch 2. svetovej vojny

⁴⁸ V štúdiu sa nemožno venovať osudom všetkých obetí v Liptove, keďže ich zatiaľ všetky nepoznáme. Súčasťou štúdie je aj menný zoznam obetí, vypracovaný na základe dostupných prameňov zo slovenských archívov a iných vedeckých a spoločenských inštitúcií. Zoznam nie je uzavretý (obsahuje zatiaľ 1.507 obetí). Naopak, vyzýva k doplneniu a opravám, za ktoré autorka vopred ďakuje.

Gestor úlohy: **Múzeum SNP Banská Bystrica**

Navrhnutí spoluriešitelia: **VHA Trnava**

Skupina starostlivosti o vojenské hroby, pohrebiská a pamätníky Úradu pre verejné záležitosti MO SR

Navrhnutí konzultanti: **VHÚ Bratislava**

Oddelenie pre vydávanie osvedčení 255/46 Zb. Úradu pre verejné záležitosti MO SR, Bratislava

HÚ SAV Bratislava

ÚR SZPB Bratislava

OV a MsV SZPB

Slovenský Červený kríž, Bratislava

Matriky v mestách a obciach

Termín začatia a ukončenia úlohy: **1996–2005**

Zdôvodnenie riešenia vedecko-výskumnej úlohy:

Múzeum SNP je špecializovaným múzejným, kultúrno-výchovným a vedeckým pracoviskom dokumentujúcim protifašistický odboj na Slovensku v kontexte s dejinami slovenskej spoločnosti rokov 1938–1945. Z jeho špecializácie vyplýva aj daná vedecká úloha, ktorá je z hľadiska komplexnosti časovo náročná na široký základný výskum. O opodstatnenosti riešiť túto úlohu svedčí aj skutočnosť, že slovenské ministerstvo zahraničia potrebuje výstupy z tejto vedecko-výskumnej úlohy pre rokovania s nemeckou stranou ohľadom vojenských náhrad za vojnové škody v r. 1938–1945.

Je svojim spôsobom zarážajúce, že od skončenia 2. svetovej vojny už ubehlo polstoročie a nebol ešte žiadnou vedeckou inštitúciou spracovaný prehľad ľudských strát a obetí obyvateľov Slovenska v rokoch 1938–1945. Treba konštatovať, že nespracovanosť tejto závažnej témy je dnes už ojedinelá i v celoeurópskom rámci.

Aj doterajšie medzerovité poznatky presvedčujúco poukazujú na skutočnosť, že väčšina priamych ľudských obetí a strát Slovenska je spojená s účasťou slovenskej armády na poľnom ťažení proti ZSSR a s protifašistickou ozbrojenou účasťou v SNP. Z výskumnej úlohy bezprostredne vyplýva, že riešitelia budú musieť zistiť maximálne objektívne počty obetí a strát obyvateľov Slovenska v protifašistickom boji, čo je však neoddeliteľne spojené s celkovými stratami Slovákov v 2. svetovej vojne.

Výsledky riešenia vedeckej úlohy umožnia podstatne rozšíriť poznatky o konkrétnych stratách a obetiach Slovenska v rokoch 2. svetovej vojny a obetiach protifašistického odboja Slovákov. Výsledky výskumu potvrdia za akú „cenu“ Slovensko získalo slobodu. Zistenie strát a obetí z radov obyvateľov Slovenska je potrebné i pre porovnanie s najbližšími susedmi Slovenska v rámci Európy. Získané údaje budú využiteľné i pre ministerstvo zahraničia SR, ktoré ich využije ako overené podklady pre medzinárodné rokovania s nemeckou stranou v rámci vymáhania finančných náhrad za spôsobené vojnové škody a území Slovenska a o jeho obyvateľoch.

Riešenie a pohotové využívanie výsledkov výskumu predpokladá široké nasadenie a využitie výpočtovej techniky.

1. Obsahové a tematické členenie úlohy

Vysvetlenie pojmu obeť:

Pojem „obete a straty vojny“ zahŕňa straty a obeť na ľudských životoch, ku ktorým došlo na bojiskách a v zázemí v dôsledku úderu sil nepriateľa. Do tohto pojmu sa zahŕňujú obeť na životoch, spôsobené utrpeniami vojny, akými boli perzekúcie, teror, epidémie a iné. V súvislosti s obeťami vojny sa tieto rozdeľujú na tzv. priame a nepriame. Priame boli také, ku ktorým došlo na ľudských životoch na bojiskách a pri úderoch na objekty v zázemí, počas perzekúcií, v koncentračných a zajateckých táboroch. Nepriame boli tie, ku ktorým došlo v dôsledku chorôb spôsobených vojnou.

Na základe štúdia v slovenských a zahraničných archívoch, publikovaných dokumentov a literatúry bude úloha spracovaná nasledovne:

- A) vypracovanie menného zoznamu obetí vojny obyvateľov Slovenska,
- B) vypracovanie čiastkových štúdií

Zaradenie obetí:

I. PRIAME OBETE

A) Na strane antifašistickej koalície

- V radoch:
- čs. vojska na území bývalého ZSSR (1. čs. armádny zbor)
 - partizánskych jednotiek pôsobiach na území bývalého ZSSR
 - čs. vojska na území Poľska
 - 1. čs. armády na Slovensku
 - čs. vojska na území bývalého spoločného štátu
 - partizánskych jednotiek na území bývalej ČSR
 - partizánskych jednotiek počas SNP
 - odbojových skupín pôsobiach na území bývalej ČSR
 - čs. vojska na území Francúzska, Veľkej Británie, Holandska, Belgicka,
 - partizánskych jednotiek v Taliansku
 - partizánskych jednotiek v bývalej Juhoslávii
 - partizánskych jednotiek v Maďarsku
 - čs. vojska na Blízkom Východe a v Severnej Afrike
 - spojeneckých armád, osobitne v Červenej armáde, vo francúzskej a v britskej armáde

B) Na strane fašistickej koalície

- 1) V radoch armády SR:
 - v ťažení proti Poľsku v r. 1939
 - v ťažení proti bývalému Sovietskemu zväzu v r. 1941–1944
 - v priebehu pobytu na území Rumunska
 - v priebehu pôsobenia na území Maďarska
 - v priebehu pôsobenia na území Rakúska
 - pčas pôsobenia v Taliansku
 - v dobe pobytu na území Čiech a Moravy
- 2) V radoch nemeckej brannej moci
- 3) V radoch maďarskej horthyovskej armády

C) V zajateckých a koncentračných táboroch

- 1) V zajateckých táboroch: na Slovensku, v Poľsku, v Maďarsku, na území Čiech a Moravy, v Rakúsku, v Nemecku, vo Francúzsku, na území bývalého ZSSR
- 2) V koncentračných táboroch: na Slovensku, v Nemecku, v Poľsku, v Rakúsku, v Maďarsku, na území Čiech a Moravy
- 3) V pracovných táboroch: na území bývalého ZSSR. Ide o osoby, ktoré sa tam ocitli po prechode hraníc po r. 1938, prevažne však v r. 1939

D) Iné

- v priebehu tzv. Malej vojny v marci 1939 pri obrane východného Slovenska
- proti horthyovskému Maďarsku
- počas pohraničných incidentov v r. 1939–1945
- v dôsledku bombardovania vojenských transportov
- obeť civilného obyvateľstva medzi partizánmi
- obeť civilného obyvateľstva pri prechode frontu
- obeť fašistických represálií
- obeť civilného obyvateľstva v dôsledku nedisciplinovanosti partizánov,
- povstaleckých vojakov, ako i v dôsledku nešťastných náhod
- obeť Holocaustu

II. NEPRIAME OBETE

A. V dôsledku: invalidity
chorôb spôsobených ťažkosťami a utrpeniami z vojny

Vymedzenie skúmaných údajov:

meno, priezvisko (krycie meno), hodnosť, dátum a miesto narodenia, pohlavie, národnosť, náboženstvo, vzdelanie, povolanie, domovská obec, príslušnosť k jednotke, dátum, miesto a príčina smrti, údaj o exhumácii, miesto hrobu

Archívne pramene:

Archív múzea SNP Banská Bystrica, VHA Trnava, VHA Praha, SNA Bratislava, Oddelenie pre vydávanie osvedčení č. 255/46 Zb. Úradu pre verejné záležitosti MO SR Bratislava, Archív Ministerstva vnútra SR, Archív zahraničných vecí SR Bratislava, Slovenský červený kríž Bratislava, židovské náboženské obce, Združenie vojnových poškodených a invalidov na Slovensku, Slovenská asociácia násilne odvečených do ZSSR NKVD, Archív Ministerstva spravodlivosti SR Bratislava, ÚR SZPB Bratislava, OV a MsV SZPB, Archív Matice slovenskej Martin, okresné a oblastné archívy, matriky, regionálne múzeá

Vymedzenie prameňa:

úmrtné listy, osobné doklady, osobné karty, kmeňové listy, vojenské doklady, úradné zápisy štátnej správy, zoznamy padlých, kroniky, odborné štúdiá, spomienky, osobné svedectvo, vypracovanie čiastkových štúdií, doplnené mennými zoznamami a fotodokumentáciou obetí

Výstupy výskumu:

- vytvorenie informačnej databázy o stratách a obetiach obyvateľov Slovenska v rokoch 2. svetovej vojny

- poskytovanie informácií verejnosti
- rôzne formy múzejnej prezentácie (výstavy, odborné semináre, doplnenie expozície M SNP)
- prezentácia výsledkov výskumu v masmédiách
- monografické spracovanie publikácie Straty a obeť Slovenska
- v rokoch 1938–1945

Postup pri realizácii:

- a) vypracovanie projektu vedecko-výskumnej úlohy
- b) realizácia základného výskumu
- c) vypracovanie štúdií a menných zoznamov s použitím výpočtovej techniky

V Banskej Bystrici 26. 2. 1996

Vypracovala: Mgr. Katarína Kováčiková
Múzeum SNP, Banská Bystrica

Summary

HUMAN VICTIMS IN THE LIPTOV CLOSING PHASE OF WORLD WAR II.

Katarína Kováčiková's presentation „Human casualties and victims in Liptov during the final phase of the Second World War” is an excerpt from the brother study. This study is a partial outcome of a scientific-research project “Human casualties and victims of the Slovak people during the Second World War. This project has been run since 1996 by the team of professionals from the Museum of the Slovak National Uprising (project is a part of the presentation). Presentation is based on an enumerative survey and brief description of reprisals committed by Sondercommando 7a (it was a part of Einsatzgruppe H of the Nazis secret police) on civilians and participants of the Slovak National Uprising. These reprisals took place in villages and towns of the Liptov region between October 1944 and January 1945. Commando Zb V 27 continued in these reprisals. Both commandos were supported by SS Schäffer divisions, Gestapo men and Hlinka's guards. The last part of the presentation was dedicated to survey of victims of more than two months lasting liberation combats in districts of Liptovský Mikuláš (total number of victims was 1.115) and Ružomberok (total number of victims was 392). There were 1507 war victims in Liptov region found out by the research up today.

POHĽAD Z DRUHEJ STRANY – ÚČASŤ REGIMENTU „SCHILL“ V BOJOCH SLOVENSKEHO NÁRODNÉHO POVSTANIA

Michal Schvarc

Štátny okresný archív, Banská Bystrica

Udalosti v Turčianskom Svätom Martine neboli signálom k povstaniu Slovákov, ale signálom Nemcov ku vpádu na Slovensko! To malo za následok nielen to, že došlo skôr ku konfrontácii medzi protivníkmi a všetky plány povstalcov tým boli obrátené na ruby, ale spôsobilo to i tú skutočnosť, že operatívna iniciatíva bola tak od samého začiatku v rukách nemeckej strany. Kým 29. 8. bolo povstalecké velenie v pochybách a nejasnostiach, tak 30. 8. začala s rýchlou improvizáciou vyvolať povstanie, to však vpád nemeckých jednotiek na Slovensko bol už v plnom prúde. „Nemecká poľná výprava na Slovensku“ začala politicky i vojensky bez akejkoľvek koncepcie, ako púha reakcia.

Bojová skupina „Schill“ bola narýchlo improvizovaným zväzkom a zostavená len pre účel a trvanie poľného ťaženia na Slovensku, skladajúca sa z príslušníkov SS a jednotiek armády. Početná sila tejto skupiny bola asi 2400 mužov.

Organizácia bojovej skupiny: Štáb pluku – I. prápor pozostával z 3 rôt granátnikov, jednej ťažkej roty, dvoch ľahkých pechotných diel a jedného ťažkého pechotného kanónu a z jedného ženijného vlaku. II. prápor pozostával z 3 rôt pancierových granátnikov a III. prápor z 2 rôt pancierových granátnikov. Pluku patrili ešte útočná batéria 7,5 cm diel na pohyblivých lafetách a jedna batéria ťažkých poľných húfníc 15 cm.

I. prápor bojovej skupiny „Schill“ predstavoval najelitnejšiu jednotku nasadených nemeckých zväzkov na Slovensku. Bol zostavený z frekventantov prípravnej dôstojníckej školy z Jozefova, ktorá sa 30. 8. zmenila na bojový prápor. Veliteľom I. práporu bol Hans Kettgen, 27 – ročný, odvelený z 1. pancierovej divízie SS „Leibstandarte A. Hitler“. Prápor bol zosilnený batériou útočných kanónov, neskôr o protitankové samohybné delá. Bola to jednotka, ktorá nahľadávala slovenský obranný kruh zo západu a juhu, ktorý v podstate vydržal až do 23. októbra.

I. prápor disponoval bez batérie útočných kanónov s okolo 1 000 mužmi. Vyzbrojení boli ľahkými a ťažkými pechotnými zbraňami: 54 ľahkých guľometov, 24 ťažkých a 12 stredných mínometov ráže 8 cm, 2 ľahké pechotné delá ráže 7,5 cm, jedno ťažké pechotné delo ráže 15 cm a k tomu vybavenie ženijného vlaku. Prápor mal rozhodujúcu účasť na 39 bojoch na Slovensku, z toho 16 bojov z blízka, muž proti mužovi.¹

30. 8. bola vytvorená z dôstojníkov čakateľov v Jozefove improvizovaná jednotka „Schill“ a 1. 9. vstúpila do Bratislavy, kde ju búrlivo privítalo tamojšie nemecké obyvateľstvo. Táto jednotka konala rozhodne, odzbrojila slovenské posádky v okolitých obciach a jej predvoje sa ihneď vydali na motorizovaný pochod na Nitru a neskoro večer toho istého dňa stáli pred mestom, vzdialené len 25 km od povstaleckého územia.

¹ Archív Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici (ďalej iba AMSNP), fond XII, č. 38. 36 otázok o slovenskom poľnom ťažení.

V okamihu, keď zasiahla bojová jednotka „Schill“ do diania, boli povstalci ohrození z piatich smerov. „Schill“ sa nezadržateľne blížil z juhozápadu ku Topoľčanom, kým posilnený prápor galícijských SS zaútočil na slovenské obranné postavenia v oblasti Zlatých Moraviec.

Skupina „Schill“ sa zhromaždila pri Nitre. Čo sa tu prihodilo, o tom vypovedal vtedajší veliteľ I. práporu skupiny „Schill“, Hans Kettgen: „I. prápor sa blížil ku Nitre. Na čele delá s pechotou. Veliteľ práporu sa nachádzal za druhým delom. Na západnom okraji mesta padla ihneď kasáreň, c. k. pevnosť z 19. storočia. Väčšia časť našej pechoty zaistila smer Topoľčany. Prápor sa blížil ku kasáňam. Brána bola zamknutá. Na naše zaklopanie sa otvorila. Veliteľ práporu a dvaja vojaci vošli do kasární a boli zavedení ku veliteľovi posádky, majorovi Šmigovskému. Šmigovský vyhlásil medzi štyrmi očami, že on osobne je Tisovi verný, ale niektorí dôstojníci sú naklonení povstaniu. Mužstvo je nerozhodné. Na ihneď zvolanom zasadnutí dôstojníctva boli označení dôstojníci zatknutí. O niečo neskôr zistil veliteľ regimentu, oberststurnbannführer Klotz, že Šmigovského pozná z ruského ťaženia. Dohodlo sa, že slovenská posádka bude s nami spolupracovať a že nás bude z tyla zaisťovať. Pakt bol ihneď spečatený množstvom slivovice.“²

Bojová skupina „Schill“ po prvýkrát zasiahla do bojov svojím I. práporom 3. 9. a dosiahla mimoriadny úspech: Skoro dopoludnia zaútočil prápor na Topoľčany a okolo 12.³⁰ vtiahol nepozorovane do mesta, kde narazil na silný, ale zle cieleňý odpor povstalcov a po krátkych pouličných bojoch vyčistila jednotka mesto od nepriateľa. Toto podujatie stálo skupinu 6 mŕtvych a 15 ranených a ukázalo vysokú bojovú morálku a rýchlu operačnú schopnosť tejto jednotky. O deň neskôr zaútočila jednotka smerom na severovýchod a obsadila osadu Bielice. Tu sa na dva dni zastavila, čakajúc na II. prápor, a odvrátila 6. a 7. 9. štyri slovenské protiútoky.

Jednotka narazila na tvrdý odpor protivníka pri Baťovanoch. Ukázalo sa, že Baťovany bránili partizánske zväzky a pred Oslanmi stáli silné slovenské kontingenty pripravené ku obrane. Nepochybne: odpor v údolí Nitry zosilnel. Nemecké velenie sa rozhodlo 9. 9. nasadiť do bojov celú skupinu.

V noci zo 7. na 8. 9. sa priblížil I. prápor bojovej skupiny „Schill“, prejdúc zalesnené vysočiny na severe, ku Baťovanom: nepadol žiadny výstrel, partizáni neboli na okolí pozorovaní. 8. 9. predpoludním zaútočil prápor z boku na pravé krídlo slovenskej obrany. Slovenské jednotky plné prekvapenia utekali v divokej panike do Oslian. Nemecké jednotky postupovali nezadržateľne vpred. Predpoludním nasledujúceho dňa dobyl II. prápor bojovej skupiny „Schill“ po húževnatom boji so 4. taktickou skupinou povstaleckej armády osadu Oslany, pričom povstalci stratili 320 mužov a batériu ťažkých poľných húfníc.

V noci z 12. na 13. 9. pochodoval I. prápor bojovej skupiny „Schill“ opäť dlhé hodiny horským terénom, zaútočil na pravé krídlo slovenských obrancov, ktorí z juhu bránili dôležité priemyselné centrum Nováky. Keď ráno 13. 9. dosiahol I. prápor hory na západ od Novák, spojil sa s delostrelcami, ktorí sa v noci sem presunuli cez Dolné Vestenice. Granátnici sa zúčastnili motorizovaného útoku na Nováky. Časť jednotky podnikli výpad na Koš a boli by určite obsadili i Prievidzu, keby ich vedenie neposlalo späť do Novák. 4. taktická skupina utrpela ťažké straty a ušla smerom na Prievidzu, ktorú nasledujúci deň

² Hans Kettgen v osobnom rozhovore s Wolfgangom Venohrom a písomne, jeseň 1978. Univerzitná knižnica Erfurt.

„Schill“ takmer bez boja obsadil³, pričom niekoľko hodín pred tým sa komando jednotky v počte 18 mužov zmocnilo skladu pohonných látok s 2 miliónmi litrov benzínu.⁴

Kým povstalci utrpeli veľké straty, straty „Schill“ neboli spomenutia hodné.

Po obsadení Prievidze sa bojová skupina „Schill“ dostala do neprijemnej situácie: rozdeliť svoje sily, pretože sa cesta – na konci širokého údolia Nitry – rozdvajovala: na východ smer Svätý Kríž, Zvolen, teda do centra povstania, a na sever cez Nemecké Pravno do Turca, teda bezprostredne za chrbát 5. taktickej skupiny povstaleckej armády. „Schill“ bol však početne slabý na to, aby súčasne operoval na oboch stranách. V dňoch 15.–19. 9. narazil pred Prievidzou na odpor protivníka, ktorý po debakli pri Novákoch neočakával. Tieto okolnosti zdržali „Schill“ na niekoľko dní pred Prievidzou.

Medzitým došlo k zmene v nemeckom velení v Bratislave: SS – obergruppenführera Bergera nahradil 14. 9. 1944 generál policie Hermann Höfle.⁵

Höfle pochopil, že rozptýl nemeckých jednotiek ženie vodu na mlyn protivníkovi, a že spojenie oboch najsilnejších skupín – „Schill“ a „Tatra“ – ponúkajú možnosť vnútri nepriateľovi strategickú iniciatívu.

Bojová skupina „Schill“ dostala podľa toho rozkaz preniknúť východne od Prievidze na Handlovú, pričom sa I. prápor dal 18. 9. do pohybu severným smerom. Dopoldnia toho istého dňa dosiahli predné jednotky I. práporu etnickými Nemcami obývané mestečko Nemecké Pravno, do ktorého na druhý deň dorazil zvyšok jednotky. Tým stáli Nemci vzdialení len 20 km od údolia Turca, hlboko v tyle 5. taktickej skupiny.

Katastrofa 4. taktickej skupiny v údolí Nitry, ďalej hroziaca strata Handlovej, ku ktorej 23. 9. skutočne aj došlo, II. prápor „Schill“ obsadil mesto bez väčšieho odporu, pôsobili na Goliana nanajvýš alarmujúco a otriasli jeho dôverou v bojového ducha armády.⁶

21. 9. divízia „Tatra“ definitívne zlomila odpor 5. taktickej skupiny pri Tur. Sv. Martine, avšak vďaka tomu, že „Schill“ sa znenazdania vynoril povstalcami priamo v tyle. I. prápor skupiny „Schill“ sa prebil do tohto postavenia po tuhých bojoch v priesmyku Majzel a to umožnilo nadviazanie styku s divíziou „Tatra“ pri Kľačane.⁷

24. a v noci na 25. 9. stiahol Höfle I. prápor skupiny „Schill“, posilnený delostreleckou batériou, cez Nemecké Pravno, Prievidzu, Nováky do Oslian, kde sa skupina sformovala na nový útočný smer juhovýchod a ešte večer 25. 9. obsadila bez boja Veľké Pole.

Táto správa bola pre slovenské velenie šokom. Znamenalo to vlastne pokus Nemcov prebiť sa do údolia Hrona. Generál Golian nasadil ihneď proti I. práporu jednotky „Schill“ partizánov a časti 3. taktickej skupiny a dal rozkaz na letecký útok. Keď nemecký prápor na poludnie 26. 9. dosiahol Piliar, bol zaskočený nečakaným leteckým útokom protivníka. Jednako straty na nemeckej strane boli minimálne a postup pokračoval bez väčšieho zdržania. Večer obsadil prápor po tvrdých bojoch s jednotkami regulárnej slovenskej armády Horné Hámre, obec niekoľko km západne od Žarnovice.

Nasledujúce ráno zaútočili slovenské jednotky na Horné Hámre zo všetkých strán a pokúšali sa Nemcov uzavrieť v údolí. Prepad v skorých ranných hodinách prišiel tak

nečakane, že sa I. prápor „Schill“ dostal do prekérnej situácie. Okolo poludnia sa Nemcom podarilo obruť preraziť a vrhnúť do Žarnovice a vyhnáť protivníka z mesta.

28. 9. vo večerných hodinách obsadila I. rota skupiny „Schill“ obec Dolné Hámre, vzdialenú len niekoľko km západne od Banskej Štiavnice. V nočných hodinách zaútočili slovenské jednotky 3. taktickej skupiny na nemecké postavenie zo všetkých strán. 30. 9. dobyl „Schill“ za pomoci delostrelectva Dolné Hámre opäť, ale ďalší deň sa opätovne musel brániť pred náporom slovenských jednotiek. Až 2. 10. sa podarilo „Schill“, s posilami, získať späť západnú polovicu Dolných Hámrov a pripraviť útok smerom na Sv. Kríž.

Večerné hlásenie nemeckého vrchného veliteľa na Slovensku z 2. 10. 1944 začínalo lakonickou vetou: „Frontálny útok na centrum československého povstania sa začal dnešným dňom.“⁸

Ráno 2. 10. začali granatieri II. práporu skupiny „Schill“ od západu, za daždivého jesenného počasia, útok na mesto Sv. Kríž v údolí Hrona. Cestou narazil na tvrdý odpor protivníka, ktorý sa dal vytušiť i v nasledujúcich dňoch. Tu v priestore Sv. Kríža stálo proti sebe 1 200 mužov „Schill“ a 3 700 partizánov a vojakov 3. taktickej skupiny.⁹

Kým I. prápor v tento deň opätovne dobyl Dolné Hámre, II. prápor prenikol 8 km na východ, ale zastal pri okraji Sv. Kríža. 3. 10. večer sa II. práporu po tvrdých bojoch konečne mesto obsadiť.¹⁰ Prvé dva dni ofenzívy boli pre nemecké velenie sklamaním. Odhladiť od dôležitého obsadenia Sv. Kríža, nezískali nemecké jednotky žiadny územný zisk. Preto dal generál Höfle príkaz presunúť v priebehu 4. 10. I. prápor z Dolných Hámrov do Sv. Kríža. Rozhodol sa vsadiť všetko na jednu kartu.¹¹

Pri Sv. Kríži zúrili krvavé boje, počas ktorých Slováci šikovne nasadzovali svoje delostrelectvo. Mesto zmenilo viackrát vlastníka, hoci do bitky zasiahli aj nemecké bombardéry. Až v neskorý večer bol Sv. Kríž pevne v nemeckých rukách a tak isto i Stará Kremnička. V nočných hodinách dorazil I. prápor z Dolných Hámrov a zaujal postavenie na kraji mesta.¹²

5. 10. musel II. prápor skupiny „Schill“ viackrát vyprázdniť Starú Kremničku pred slovenskými útokmi a opätovne dobyl obec až večer s vypätím posledných síl.¹³

6. 10. bol pekný deň. Nemci, rozhodnutí, svoj cieľ dosiahnuť, nasadili pri Kremnici 22 lietadiel a zaútočili na slovenské obranné pozície. I. prápor skupiny „Schill“ obsadil Piteľovú, 4 km východne od Sv. Kríža, urobil obchvat z ľavej strany a ihneď zaútočil na sever smer Kremnica, kým žienijný vlak za podpory diel obsadil obec Jalná 7 km na východ od Sv. Kríža.¹⁴

7. 10. 1944 južne od Kremnice došlo ku spojeniu dvoch najsilnejších nemeckých zväzkov na Slovensku – „Schill“ a „Tatra“. I. prápor „Schill“ vyčistil okolie Piteľovej a držal Jalnú pred silným nepriateľským tlakom. V noci však vypratol svoje pozície, medzitým sa Höfle a Uechtritz rozhodli, bojovú skupinu „Schill“ stiahnuť a nasadiť ju pri Banskej Štiavnici.¹⁵ 9. 10. padol do rúk „Schill“ Močiar, Banská Štiavnica a o deň neskôr Sv. Antol.¹⁶

³ AMSNP v Banskej Bystrici, hlásenie nemeckého velenia na Slovensku z 15. 9. 1944.

⁴ POLLE, J. (ed.): *Zu – gleich! Pionier – Tagebuchblätter aus der Slowakei*. B. m. v. 1944, s. 18.

⁵ AMSNP v Banskej Bystrici, životopis Hermanna Höfleho.

⁶ PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Dokumenty*. Bratislava, 1967, s. 547. Mimoriadny rozkaz gen. Goliana slovenskej povstaleckej armády.

⁷ Hans Kettgen v osobnom rozhovore s Wolfgangom Venohrom.

⁸ AMSNP v Banskej Bystrici, hlásenie nemeckého velenia na Slovensku z 2. 10. 1944.

⁹ VENOHR, W.: *Aufstand der Slowaken*. Frankfurt am Main – Berlin 1992, s. 252.

¹⁰ VENOHR, W.: *Aufstand der Slowaken*. Frankfurt am Main – Berlin 1992, s. 252.

¹¹ VENOHR, W.: *Aufstand der Slowaken*. Frankfurt am Main – Berlin 1992, s. 254.

¹² POLLE, J. (ed.): *Zu – gleich! Pionier – Tagebuchblätter aus der Slowakei*. B. m. v. 1944, s. 42.

¹³ AMSNP v Banskej Bystrici, hlásenie nemeckého velenia na Slovensku z 5. 10. 1944.

¹⁴ AMSNP v Banskej Bystrici, hlásenie nemeckého velenia na Slovensku z 6. 10. 1944.

¹⁵ AMSNP v Banskej Bystrici, hlásenie nemeckého velenia na Slovensku zo 7. 10. 1944.

Bojová skupina „Schill“ vyčistila 10. a 11. 10. okolie Štiavnice a Antola od nepriateľských zátaras, 13. 10. zadržala slovenské útoky severne od Banskej Štiavnice¹⁷ a začala sa pripravovať na záverečnú ofenzívu na centrum povstania.

Generál Höfle sa rozhodol pre spustenie záverečnej ofenzívy na 18. 10. Na juhozápade postupovala skupina „Schill“ zo Sv. Antola na Žibritov a Krupinu. Operačný smer skupiny sa ukazoval juhovýchod a zdanlivo sa vychyľoval od centra povstania. Tento ťah vyvolal prekvapenie povstaleckého velenia.

Pochod skupiny „Schill“, s II. práporom na čele sa ukázal ako nanajvýš namáhavé a na straty početné podujatie. Nie však kvôli partizánom, ale kvôli zátarasom. Obrovské zátaras zložené zo stromov, rafinovane prekladané a zaistené nespočítaným množstvom ruských drevených mín, zdržali Nemcov na dlhé hodiny a vyžiadali si značné straty. Aj napriek tomu okolo poludnia dosiahol „Schill“ Žibritov a popoludní obsadili granátnici mesto Krupina.¹⁸ Tým sa „Schill“ dostal na dobre vybudovanú cestu v pomerne širokom údolí a do vzdialenosti 25 km od Zvolena.

19. 10. sa vyvíjala dramaticky situácia na juhozápadnom úseku frontu, skupina „Schill“, ktorej I. prápor sa peším pochodom presunul 13 km smerom na sever a vo večerných hodinách takmer bez boja obsadil obec Babiná, 12 km južne od Zvolena. Granátnici bojovej skupiny boli prekvapení, že nenarazili na tvrdší odpor protivníka. Veliteľ I. práporu odporučal mohutný útok na obranné pozície nepriateľa a jeho zatláčenie až do Banskej Bystrice.

Na juhozápade sa stabilizoval obranný front povstaleckej armády na línii Dobrá Niva – Sása – Pliešovce, 12 km južne od Zvolena. Na prekvapenie slovenského velenia zastavila skupina „Schill“ svoj postup na Zvolen a prešla severne od Babinej s jedným práporom do obrany, kým I. prápor prišiel do Babinej. Generál Höfle sa rozhodol pre zastavenie útoku neďaleko Zvolena.

21. 10. prešla povstalecká armáda do protiútoku v sile piatich rôt za podpory tankov a delostrelectva pri Dobrej Nive, avšak jej útok bol za cenu ťažkých strát zatláčený.

Nasledujúci deň obsadil v predpoludňajších hodinách II. prápor „Schill“ Sásu a odrazil nasledujúce silné slovenské protiútoky, pričom zničil dva povstalecké tanky. I. prápor zaútočil neskoro popoludní na obec Pliešovce, zahnal slovenské tanky a spôsobil protivníkovi krvavé straty.

23. 10. skupina „Schill“ dostala príkaz zastaviť svoj ďalší postup. Hlásenie nemeckého velenia na Slovensku z večera 26. 10. 1944 začínalo slovami: „Hlavný odpor protivníka zlomený... Nepriateľ sa vyhol 18. pancierovej divízii SS a skupine „Schill“ a kladie len jednotlivito slabý odpor.¹⁹

Ráno tohto dňa začala bojová skupina „Schill“, s II. práporom na čele, útok na Zvolen. Útok začali granátnici pri Dobrej Nive na slovenské postavenia. Na prekvapenie nenarazili takmer na žiadny odpor. V poludňajších hodinách prešiel do čela bojovej skupiny I. prápor a narychlo vtiahol do Zvolena. Veliteľ práporu vyzval svojich vojakov na ďalší pochod a boj, aby ako prví dorazili do Banskej Bystrice. Prápor postupil ešte v popoludňajších hodinách 9

km a za súmraku stál 8 km južne od Banskej Bystrice, úplne vyčerpaný, po 22 km dlhom pešom pochode.²⁰

Kým v nočných hodinách 27. 10. vládol v Banskej Bystrici chaos, stál veliteľ I. práporu bojovej skupiny „Schill“ pred ťažkým rozhodnutím. Kettgen spomína: „Útok I. práporu sa 26. 10., popoludní, severne od Zvolena, na rozkaz zastavil: Zakopať. Banská Bystrica bude obsadená zo severu.“²¹

Od juhu bola pozícia na útok podstatne priaznivejšia: údolie Hrona bolo široké a otvorené. Evidentný bol i rozklad nepriateľských jednotiek. Previesť útok z juhu by však znamenalo vojenskú neposlušnosť. Ďalej jestvovala možnosť, že útok zo severu stroskotá a I. prápor predsa len dostane rozkaz zaútočiť z juhu a tým vlastne bojovať opäť proti stabilizovanému frontu. Höfle však na útok z juhu odmietol vydať rozkaz. Veliteľ I. práporu skupiny „Schill“ sa rozhodol, využívajúc priaznivú polohu, začať o polnoci útok na hlavné mesto nepriateľa!

O 1. hodine v noci 27. 10. 1944 nastúpil I. prápor skupiny „Schill“ na posledný pochod – na Banskú Bystricu. V popredí bola I. rota so ženijným vlakom, k tomu 12 diel a 7 obmených vozidiel. Zostávalo zdolať ešte 8 km dobrej betónovej cesty, ktorá však bola zaplnená mínami a zátarasmi.

Z denníka ženistov o nočných udalostiach pred pádom Banskej Bystrice: „Plánom tohto podujatia bolo, nenápadne a tým prekvapivo sa dostať na okraj mesta alebo do mesta samotného, s tým, že v skorých ranných hodinách prekvapivo vtrhneme do mesta. Bol to prvý nočný útok tu na Slovensku a musel pôsobiť prekvapujúco. Míny boli v ceste dostatočne vsadené. Spôsobovalo to zvlášť ťažkosti pri ich vyťahovaní z betónu. Po krátkych zastaveniach sa išlo ďalej. Tmavé postavy, bez cigaretového svetla, bez hláska. Potom sme stáli opäť pred malým vyhodným mostom so zátarasmi. Pracovalo sa horúčkovo a nakoniec sa podarilo prejsť ďalej, vždy v ústrety novému dňu. Opäť prerušenie, míny na ceste. Pomaly a všedne vstával z kolisky nový deň. Postupne bolo naľavo i na pravo rozoznať obrisy hôr, čoraz zreteľnejšie sa dali rozoznávať detaily, až sme vpochodovali do svetlého rána. Všade popri ceste boli nespočetné bunkre ruského typu, všade okolo cesty zátaras... Útok na Banskú Bystricu bol koncentrovaný. Z východu sa blížila divízia SS, zo západu divízia Wehrmachtu a z juhu my, regiment „Schill“. Kto bude v meste ako prvý? Postupovali sme prudkým tempom, ba až poklusom vpred. O 6.³⁰ vstúpili prvé časti regimentu „Schill“ do Banskej Bystrice. Dosiahli sme hlavné námestie a teraz sme stáli v cieľi, na onom mieste, ktoré sme mali v mysli ako cenu pre víťaza od začiatku bojov...“²²

O 5 hodín neskôr dorazil do centra povstania pancierový oddiel divízie „Horst Wessel“. Časti I. taktickej skupiny kládli divízii „Tatra“ stále tuhý odpor a na severe úspešne bránil Miloš Vesel Liptovskú Osadu proti brigáde Dirlwanger. Avšak boj regulárnej slovenskej armády bol na konci.²³

Jednotka „Schill“ bola nasadená na Slovensku od 1. 9. do 31. 10. 1944. Jej I. prápor bol najelitnejším nemeckým bojovým zväzkom, ktorý sa zúčastnil bojov na „slovenskom pol'nom ťažení“. Vojaci jednotky si svoje nasadenie vysvetľovali ako nejaký druh policajnej

¹⁶ VENOHR, W.: *Aufstand der Slowaken*, Frankfurt am Main – Berlin 1992, s. 260.

¹⁷ AMSNP v Banskej Bystrici, hlásenie nemeckého velenia na Slovensku z 13. 10. 1944.

¹⁸ POLLE, J. (ed.): *Zu – gleich! Pionier – Tagebuchblätter aus der Slowakei*. B. m. v. 1944, s. 58.

¹⁹ AMSNP v Banskej Bystrici, hlásenie nemeckého velenia na Slovensku z 26. 10. 1944.

²⁰ POLLE, J. (ed.): *Zu – gleich! Pionier – Tagebuchblätter aus der Slowakei*. B. m. v. 1944, s. 68.

²¹ Hans Kettgen v písomnom s ústnom prehlásení Wolfgangovi Venohrovi, jeseň 1978.

²² POLLE, J. (ed.): *Zu – gleich! Pionier – Tagebuchblätter aus der Slowakei*. B. m. v. 1944, s. 69.

²³ VENOHR, W.: *Aufstand der Slowaken*. Frankfurt am Main – Berlin 1992, s. 295.

akcie. Povstanie považovali za vzburu slovenskej armády proti svojej právoplatnej vláde a svoje nasadenie na Slovensku zdôvodňovali tým, aby Slovákov udržali v spojení s Nemeckom. Medzi nemeckými vojakmi prevládala názor, že Sovieti chcú na Slovensku vysadiť letecky svoje jednotky a podriať si odskočivšiu slovenskú armádu a ich úlohou bolo, tento zámer z politických a predovšetkým z vojenských aspektov prekaziť. Poznatky nemeckých vojakov o Slovensku mali obmedzený charakter, väčšina z nich vedela, že Slovensko sa roku 1939 stalo samostatným a v zahraničnej politike bolo orientované na Ríšu. V podstate to bola pre nich neznáma krajina. O pravej mentalite Slovákov nevedeli nič a považovali ich za rovnakých ako Čechov. Po bližšom spoznaní chápali Nemci Slovákov ináč, ako roľnícky národ, ktorý podľa ich mienky nebol ľstivý a prefikovaný ako Česi. Nemci bojovali na Slovensku proti regulárnej slovenskej armáde a udalosti na Slovensku vnímali nie ako ľudové povstanie, ale ako povstanie armády, ktorej vysokí dôstojníci chceli v posledných hodinách prehodit páku. Podľa mienky nemeckých vojakov motívom Slovákov pre svoj boj bol ten dôvod, že nechceli padnúť spoločne s Ríšou a zachovať si svoju nadobudnutú nezávislosť na všetkých stranách aj proti Čechom. Nemeckí vojaci voči Slovákom nepociťovali nenávisť a civilné obyvateľstvo považovali za pasívne, aj keď mnohé domy boli v dedinách počas ich nástupu opustené. Na nemeckej strane bojovalo málo Slovákov. Nebojovali, ale stáli v Bratislave a zúčastnili sa prehliadky na koniec v Banskej Bystrici. Medzi nemeckými vojakmi existovali nepotvrdené správy o sovietskej kozáckej brigáde. Počas celého ťaženia „Schill“ natrafil len na dvoch sovietskych komisárov. Jeden padol pri palbe I. práporu pred Topoľčanmi a druhý sa usmrtil pri Kľačane. Nemci mali dojem, že Sovieti a západní spojenci len sporadicky pomáhali Slovákom. Čo sa týka výzbroje, považovali slovenskú armádu za slabú vyzbrojenú. Samotná skupina „Schill“ mala silu slabého pluku. Bola improvizovaná z absolútnej nutnosti. Jej motorizácia pozostávala z, v Čechách rekvirovaných, súkromných „Holzgaser – LKW“ s donútenými českými šoférmi. Výzbroj bola zastaralá, skupina nedisponovala tankami. Rozhodujúcou v boji sa ukázala vynikajúca bojová morálka a taktická vyspelosť jednotky. I. prápor pozostával výlučne z mladých dôstojníckych čakateľov, všetko vojnou skúsení a vo väčšine významní. Rozhodujúca pre úspech sa ukázala taktická disciplína.

Povstanci sprvoti vôbec nechápali taktickú zásadu pre boj v horách – kto má výšinu má aj dolinu. Sedeli v dedinách a mestách a obkolesení z výšin boli donútení k rýchlemu ústupu. Takto osobitne stratili Nitriansku dolinu od Topoľčan po Kľačno.

Nemci boli prekvapení dobrou životnou úrovňou na Slovensku. Jednotky mali svoje vlastné zásobovanie. Vo veľkom sa nelúpilo a jednotliví vojaci „organizovali“ aj priamo počas bojov potravinové obchody.

Vojaci skupiny „Schill“ sa nepodielali na páchaní vojnových zločinov. Bolo všetkým jasné, že nebojujú proti bandítom, ale regulárnej slovenskej armáde. So zajatcami z frontových jednotiek sa zaobchádzalo korektné. V dôsledku rýchlych slovenských ústupov nedošlo nikdy ku kotlom a tým i k väčšiemu počtu zajatcov, vyjmúc koniec bojov pri Banskej Bystrici.

Pre Nemcov bol prípad 31. 10. 1944 prakticky vyriešený. Už večer tohto dňa boli frekventanti I. práporu skupiny „Schill“ stiahnutí a cez Bratislavu sa vrátili do dôstojníckej školy v Protektoráte. Zvyšok skupiny sa zmenil na 86. dobrovoľnícky granátnický regiment „Schill“, ktorý na jar v rámci 32. dobrovoľníckej divízie SS „30. január“ bránila ríšske hlavné mesto Berlín a zanikol vo víre sovietskej záverečnej ofenzívy.

Zusammenfassung

DER BLICK AUS DER ANDEREN SEITE – DIE KAMPFGRUPPE SS SCHILL IN DEN KÄMPFEN WÄHREND DES SLOWAKISCHE NATIONALAUFRUCHT

Die Studie behandelt die Geschichte einer der besten deutschen Einheiten, die an dem „slowakischen Feldzug“ teilgenommen haben. Der Autor erforscht den Vormarsch der Kampfgruppe Schill chronologisch, schildert die wichtigsten Kampforte dieser Kampfgruppe und befasst sich auch mit den Stellungnahmen der beteiligten deutschen Soldaten zu mehreren Themen, wie zum Beispiel Stellungnahme zur Bewaffnung und Beurteilung der ausländischen slowakischen Soldaten und zur zivilen Bevölkerung und ihre Betrachtungen. Die Kampfgruppe Schill war eine improvisierter Verband in schwacher Regimentstärke, nur für den Zweck und für die Dauer des Feldzugs in der Slowakei aufgestellt. In der Hauptsache waren es Waffen – SS, kombiniert mit Heereseinheiten. Das Rückgrat des Regiments und zugleich die Eliteeinheit aller in der Slowakei eingesetzten deutschen Verbände stellte das I. Bataillon dar. Es bestand aus dem Offiziers – Vorbereitungslehrgang von Josefstadt (bei K. Königgrätz), den man am 30. August 1944 provisorisch in ein Einsatz – Bataillon verwandelt hatte, und war die Einheit, die den slowakischen Verteidigungsring von Südwesten her aufrüllte und auch die Aufstandshauptstadt Banská Bystrica eroberte.

AKTIVITY METODICKÉHO CENTRA V BANSKEJ BYSTRICI VO VZDELÁVANÍ UČITEĽOV DEJEPISU V TEMATIKE ANTIFAŠISTICKÉHO ZÁPASU

Viliam Dolník

Metodické centrum, Banská Bystrica

Som si vedomý toho, že toto fórum je predovšetkým záležitosťou odborno-vedeckou. Jeho prínos pokladám za nepopierateľný pre špecifické ciele, ktoré sleduje a realizuje. Ambície vedca v súčasnosti, našťastie, nezostávajú len v snahe realizovať sa v úzkom vedeckom kruhu odborníkov, ale majú oveľa vážnejšie a širšie ciele. Som pevne presvedčený, že každý z vás chce, aby výsledky jeho odbornej práce nezostali len v jeho „kabinete“, ale aby participovali na formovaní spoločenského historického vedomia. Úsilie objektívne interpretovať dejiny nemôže zostať len pri želaniach. Historik-odborník má spravidla len obmedzené možnosti vzdelávať, či ovplyvniť širší okruh populácie. Výsledky jeho práce sú z podstatnej časti adresované kolegom-odborníkom. Len málo na tom mení skutočnosť, že niektorí historici publikujú v dostupných médiách a prijateľnou formou históriu popularizujú s tým, že tento spôsob (publicistika) je síce potenciálne širokospektrálny, ale zároveň v sebe skrýva nebezpečenstvo schematizácie. Vzťah vedca-ľauka funguje zložito a je niekedy nevyspytateľný. Mohlo by sa povedať, že potrebuje určitý „medzičlánok“, interpreta metodicky a didakticky vzdelaného a zručného. Kľúčovou postavou v tomto vzťahu je učiteľ dejepisu s možnosťami širokého vplyvu.

Nebudem na tomto mieste zoširoka rozvádzať špecifiká vzťahu troch základných článkov, ktoré mám na mysli: vedec-učiteľ-študent. Učiteľ je objektívne interpretom výsledkov práce vedcov, jeho diapazón informácií mu síce neumožňuje (až na malé výnimky) ísť do hĺbky problémov, ale potrebuje ich mať v zásade vyriešené a očakáva to vždy od niekoho (veda, vzdelávacie inštitúcie, literatúra...). Aby sa tak stalo, potrebuje:

- mať prístup k prameňom (kontakt s odborníkmi, dostatok literatúry...),
- mať objektívne možnosti (čas, materiálne náklady...),
- mať motiváciu ku vzdelávaniu (vnútornú a vonkajšiu),
- mať inštitúciu zabezpečujúcu vzdelávanie, či jeho sprostredkovanie.

Ak predpokladáme optimálne fungovanie týchto mechanizmov, potom jednu z kľúčových úloh zohráva Metodické centrum ako vzdelávacia a didakticko-metodická inštitúcia.

Potrebu tohoto reťazca sme si uvedomili veľmi nástojčivo po roku 1989, keď sa učitelia-dejepisári intenzívne dožadovali objektívnych interpretácií historických udalostí. 10 rokov po „Nežnej revolúcii“ už môžeme niektoré veci bilancovať, predovšetkým aktivity inštitúcie pretransformovanej z bývalého Krajského pedagogického ústavu na Metodické centrum v Banskej Bystrici s pôsobnosťou pre celý stredoslovenský región. Okrem množstva akcií „sólových“ chceme predstaviť dve veľké, ktoré pokladáme za rozhodujúce a najvýznamnejšie.

1. Špecializačné inovačné štúdium (ďalej ŠIŠ) v školských rokoch 1991/92 a 1992/93. Do ŠIŠ sme zaradili témy všeobecne označované ako biele miesta na mape histórie“ a

obsahovali témy od najstarších dejín až po súčasnosť. Predmetom konferencie je však antifašistický zápas, ktorý sa v prvom dvojročnom cykle odrazil v niektorých témach. V spolupráci s katedrou histórie Univerzity Mateja Bela (ďalej UMB) sme umožnili takmer 200 stredoškolským učiteľom počas dvoch rokov absolvovať prednášky a diskusie na najpálčivejšie historické témy, kde sme k spolupráci prizvali aj niektorých z vás.

Doc. Karol Fremal, CSc.: Nové pohľady na protifašistický odboj a SNP.
Slovenská republika 1939–1945.

Dr. Ivan Kamenec, CSc.: Židovská otázka na Slovensku.

Dr. Jozef Jablonický, DrSc.: Židia v rezistencii na Slovensku.

Dr. Ľubomír Lipták, DrSc.: Slovensko v 20. storočí.

Prednášky boli vydané MC ako pracovné materiály, ktoré pri absencii učebníc dejepisu boli jedným z mála zdrojov informácií v prvých rokoch demokratického vývoja.

- 2) Špecializačné inovačné štúdium v šk. rokoch 1997/98 a 1998/99 na tému: „Argumentmi potvrdené pohľady na odboj a SNP v rokoch 1939–1945.“

Na základe vyhodnotenia spätnej väzby z predchádzajúcej akcie učitelia ocenili tento druh vzdelávania, čo poslúžilo s odstupom času na prípravu ďalšej analogickej akcie v „komornom“ vydaní pri 50 prihlásených znovu na dvojročný cyklus ŠIŠ s témami odboja a SNP. V každom ročníku odznelo 10 jednodňových prednášok so seminármi a diskusiou. Celkom učitelia absolvovali 20 stretnutí, v ktorých vystupovali odborníci s nasledovnými témami:

Dr. Šuchová: Postavenie Slovenska v predmníchovskej ČSR.

Dr. Korček: Slovenská republika 1939–1945.

Prof. Mešťan: Riešenie židovskej otázky 1939–1945.

Dr. Stanislav: Slovenská armáda v rokoch 2. svetovej vojny.

Domáce a zahraničné centrá odboja.

Prípravy povstania v Slovenskej armáde.

K deformáciám interpretácie SNP.

Prof. Korim: Opozičné a odbojové prúdy na Slovensku do roku 1943.

Dr. Šimunič: Slováci na frontoch 2. svetovej vojny.

Dr. Halaj, CSc.: Partizánske hnutie na Slovensku v rokoch 2. svetovej vojny.

Oslobodenie Slovenska v rokoch 1944–1945

SNP – súčasť európskej antifašistickej rezistencie.

Využitie regionálnych prvkov vo vyučovaní odboja.

Dr. Tóth: Protifašistický odboj na južnom Slovensku 1939–1945

Doc. Varinský: Vplyv SNP na vývoj našej spoločnosti.

Dr. Stanislav: Povstalecká armáda a jej rozhodujúca úloha.

Fašistické represálie na Slovensku.

Dr. Albery J.: Metodika vyučovania dejín Slovenska so zameraním na odboj a SNP.

Dr. Korim V.: Zámery a ciele výučby dejepisu o Slovensku v rokoch 1939–1945.

Poslucháči pri každom stretnutí dostali dopredu pripravené materiály, čo im umožnilo preniesť získané informácie do svojho prirodzeného prostredia k množstvu mladých ľudí, hľadajúcich svoju osobnú, ale aj spoločenskú identitu v historickom slova zmysle. Spätaná väzba od učiteľov je veľmi priaznivá a ich očakávania sú nasmerované ku nám všetkým. Desaťročná absencia učebníc dejepisu na gymnáziách je aspoň trochu suplovaná vyššie spomínanými aktivitami.

V auditóriu boli záujemci o vybrané témy, ale aj 12 aspirantov na absolvovanie ŠIS, čo predpokladá záverečnú prácu a jej obhajobu. V súčasnosti táto akcia končí a rozbiehame ďalšie aktivity. Záujem učiteľov dejepisu o aktuálnu interpretáciu problematiky odboja dokladá aj účasť viacerých na tejto konferencii.

Po tomto výpočte konkrétnych akcií sa mi žiada povedať pár myšlienok na záver.

Vysoko oceňujem v tejto oblasti spoluprácu medzi tromi zložkami a to katedrou histórie FHV UMB, Múzeom SNP a Metodickým centrom v Banskej Bystrici. Katedra histórie ako hlavný organizátor umožnila aj toto hodnotiace vystúpenie, Múzeum SNP dalo k dispozícii priestory a Metodické centrum zabezpečí vydanie Zborníka z tejto konferencie.

Želám vám všetkým, učiteľskej verejnosti aj sebe, aby v záujme dobrej veci táto spolupráca vydržala ešte veľmi dlho.

Summary

ACTIVITIES OF METHODOLOGICAL CENTER IN BANSKÁ BYSTRICA IN EDUCATION OF TEACHERS IN THEME OF ANTIFASCIST RESISTANCE

The theme of antifascistic struggle cannot stay only in the level of academic study, but it is necessary to transform it to the historical minds of people.

The most effective way how to do it is the school where the teacher mediates an objective information to the wide population. The Methodical Centre in Banská Bystrica has an important role in mediating knowledge and permanent education of teachers performed by professional and didactic-methodical education.

The presentation of activities includes a thought – out system and the realisation since 1991 in co-operation with academic offices and universities.

PhDr. Dezider Tóth
Múzeum SNP, Banská Bystrica

Vážené dámy, vážení páni,

končíme našu dvojdňovú konferenciu s medzinárodnou účasťou, na ktorej sme sa zaoberali ozbrojenými povstania v strednej Európe v záverečnej etape 2. svetovej vojny. Za organizátorov tohto podujatia, ktoré bolo súčasťou osláv 55. výročia SNP, chcem sa poďakovať najmä všetkým referujúcim za ich hodnotné vystúpenia, ale i účastníkom diskusie za korektné vystúpenia.

To, že sa tu stretli historici z troch susedných a ďalších spriatelovaných krajín nebola náhoda. Ved' naše krajiny zdieľali v rokoch 2. svetovej vojny spoločný osud, keď museli čeliť hrozbe fašizmu a nacizmu. Je prirodzené, že v dnešnej čoraz nástojčivejšie integrujúcej sa Európe, musíme spojiť sily aj vo výskume dejín antifašistickej rezistencie a podať širokej verejnosti, najmä mladej nastupujúcej generácii, objektívne svedectvo o vtedajšom dianí, o boji našich otcov proti totalitným praktikám. Nie je to snaha samoúčelná. Vyvierá z presvedčenia, že vždy, kedykoľvek, keď to bude potrebné, je nevyhnutné hájiť národnú slobodu, ľudskú dôstojnosť a všetky ďalšie princípy demokracie.

K takémuto poznaniu prispelo zaujímavé vystúpenie pána profesora Drozdovského z univerzity v Opole, odborníka na Varšavské povstanie. Sme radi, že nám v ňom priblížil paralely, ale i rozdielnosti medzi povstaním vo Varšave a SNP. S rovnakým záujmom sme si vypočuli aj nové pohľady na pražské májové povstanie v r. 1945, informácie o antifašistickom zápase niektorých balkánskych krajín v komparácii so Slovenskom, o bulharskom povstaní 9. septembra 1944 a o protifašistickom odboji v Macedónsku. Treba konštatovať, že téma o antifašistickom odboji v Macedónsku zaznela po prvýkrát na Slovensku. Ciele konferencie pomohli naplniť aj ďalší kolegovia zo zahraničia, ktorí vystúpili s čiastkovými problémami o činnosti Srbskolužického národného výboru v okupovanej Varšave, o účasti obyvateľov Sliezska na akciách poľskej rozviedky v pohraničných oblastiach v predvečer druhej svetovej vojny a o pláne „Búrka“. Tieto vystúpenia prítazlivým spôsobom obohatili naše poznanie o tejto, pre nás menej známej problematike a úprimne za ne ďakujeme.

Rovnako naše poďakovanie patrí za vystúpenia aj slovenským historikom a pedagógom, ktorí hodnotili našu historiografiu o SNP po roku 1989, priblížili nám slovenský odboj v rokoch 1941–1944, štátoprávnu historiografiu SNP, účasť SS-jednotky Schill v bojoch proti našim povstalcovi a tiež niektoré výsledky výskumu, ktoré predniesli pracovníci Múzea SNP. Pozitívum vidíme i v tom, že výsledky bádania historikov nezostávajú iba v teoretickej polohe pre úzky okruh odborníkov, ale že sa dostávajú aj k mládeži, žiakovi a študentom základných a stredných škôl. Presvedčilo nás o tom dnešné vystúpenie PhDr. Viliama Dolníka, v ktorom nás oboznámil s aktivitami Metodického centra v Banskej Bystrici vo vzdelávaní učiteľov v tematike antifašistickej rezistencie počas 2. svetovej vojny. Vážime si prítomnosť priamych účastníkov odboja a SNP na našej konferencii a ďakujeme všetkým diskutujúcim za ich aktívnu účasť na jej rokovaní. Prispeli tým nielen ku generačnej kontinuite, ale aj k objektívnemu vyjasneniu viacerých otázok spravodlivého antifašistického zápasu v Európe proti hitlerovskému nacizmu, čím dali pádnú odpoveď hlasom spochybňujúcim hnutie odporu ešte aj v súčasnosti. Tieto spochybňovania nám nemôžu byť ľahostajné, a práve na vyvrátenie rôznych

neprávď slúžia okrem iného aj takéto vedecké konferencie na ktorej sme sa po dva dni v Banskej Bystrici zúčastnili.

Vyslovujeme presvedčenie, že konferencia nepochybne obohatila naše poznanie o danej problematike, poskytla nám impulz a elán do ďalšieho bádania a bude krokom vpred k rozvoju spolupráce historikov a inštitúcií zúčastnených krajín.

Ešte raz ďakujeme najmä hosťom zo zahraničia za to, že prijali naše pozvanie a aktívne sa podieľali na jej rokovaní. Pre obec slovenských historikov to bola vzácna príležitosť zoznámiť sa s výsledkami výskumu kolegov z Poľska, Českej republiky, Bulharska a Macedónska. Stretnutia tohto druhu považujeme za obojstranne potrebné a prospešné. Veríme, že v nich budeme pokračovať i v ďalších rokoch. Ved' cieľom nášho spoločného snaženia je zanechať budúcim generáciám pravdivú, objektívnu a výskumom potvrdenú správu o statočnom boji našich národov proti nacizmu, fašizmu a všetkým formám totality.

Týmto konštatovaním končím rokovanie medzinárodnej konferencie Vyústenie antifäšistického zápasu do ozbrojených povstaní v strednej Európe 1944–1945, a ešte raz Vám všetkým ďakujem za účasť a prajem šťastný návrat do vašich domovov.

HISTORICKÉ ŠTÚDIE

MIEJSCOWOŚCI POGRANICZA SADECKO – WĘGIERSKIEGO (SŁOWACKIEGO) W OPISIE FRANCISZKA SIARCZYŃSKIEGO

Jan Rzońca

Uniwersytet Opolski, Poľsko

F. Siarczyński h. Sas (1758–1829), ksiądz, geograf, historyk i publicysta, pierwszy dyrektor Zakładu im. Ossolińskich we Lwowie. Urodził się 12 X 1758 r. w Hruszowicach w ziemi przemyskiej¹. Uczył się w szkołach jezuitów a po likwidacji zakonu j (1773), wstąpił do zgromadzenia pijarów. Nowicjat odbył w Podolińcu na Spiszu i tam w 1775 r. złożył śluby zakonne.

Dalsze studia odbywał w Rzeszowie (1775/76), Międzyrzeczu Koreckim (1776–78) oraz w Krakowie (1780/81). Świecenia kapłańskie przyjął 5 IV 1783 r. w Warszawie. Znał biegle języki: niemiecki, francuski i czeski. Główną jego pasją życiową był historia i geografia. Był wykładowcą w szkołach pijarskich oraz w Collegium Nobilium w Warszawie (1781–1785). W tym samym czasie należał do współpracowników Stanisława Augusta Poniatowskiego. W 1801 r. powołany został na członka Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie². W 1803 r. związał się z Czartoryskimi i przeniósł się do Jarosławia. Powstała tam największa praca jego życia *Obraz wieku panowania Zygmunta III...* (t. I-II), a także: *Dzieje narodu i kraju Rusi Czerwonej* (t. I-III), *Glicja czyli słownik historyczno – statystyczny – geograficzny Królestwa Galicji* (t. I-III). Tam też zbierał materiały do słownika znakomitych Polaków, pisał rozprawki z zakresu etymologii i słowotwórstwa oraz recenzje.

W 1826 r. mianowany został, jako pierwszy, dyrektorem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie. Funkcję tę objął 13 XI 1827 r. Utworzył bogatą dokumentację początków tego Zakładu oraz przyczynił się znacznie do jego rozwoju. Zmarł podczas pracy w Ossolineum 7 XI 1829 r. Pochowany został na cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie³.

¹ K. Korzon, Siarczyński Franciszek h. Sas (1758–1829), *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXVI, z. 3, s. 447.

² *Encyklopedia historii Polski*, t. II, Warszawa 1995, s. 362.

³ K. Korzon, op. cit., s. 449.

Pierwszy drukowany, najstarszy i stosunkowo obszerny opis Galicji znajduje się w Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego⁴. Natomiast opisy miast i ważniejszych miejscowości położonych na terenie Galicji rozrzucone są w poszczególnych tomach SGKP.

Sądęcczyzna była jednym z 18 cyrkułów (obwodów) w Galicji. Pierwszego obszernego i wyczerpującego jej opisu dokonał Józef Mehoffer w pracy „Der Sandecer – kreis im Königreich Galizien”, została ona wydana drukiem w Wiedniu w 1842 r.⁵

Znacznie wcześniej, bo już w roku 1824 ukończona została praca Franciszka Siarczyńskiego zawierająca opis Galicji, ale nie została wydana drukiem. Jej rękopis, składający się z trzech tomów, pt. „Galicja czyli słownik historyczno – statystyczno – geograficzny Królestwa Galicji” znajduje się w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich – Biblioteka PAN we Wrocławiu (dalej Oss). Tom I o sygnaturze 1824/III (lub 1827/III – kopia) zawiera ogólną charakterystykę Galicji. Autor opisał w nim położenie, granice, ukształtowanie powierzchni, system rzeczny, klimat, bogactwa naturalne, szatę roślinną, gleby, gospodarkę, stosunki ludnościowe i wyznaniowe, podział administracyjny oraz jej rys historyczny. W tomie II o sygn. 1825/III wymienione zostały w kolejności alfabetycznej wszystkie miejscowości (zarówno wsie i miasta) położone w Galicji z podaniem ich przynależności do cyrkułu (obwodu) od litery A do M. Kopia tomu II o sygn. 1828/III wymienia miejscowości tylko od A do H. Tom III (sygn. 1826/III) zawiera wykaz miejscowości od N do Z, taki sam rejestr znajduje się w kopii o sygn. 1829/III. Zaletą kopii jest ich lepsza czytelność w porównaniu z oryginałami.

W tomie II i III Siarczyński dokonał charakterystyki poszczególnych miejscowości. Obszerność opisu uzależniona została od ich wielkości i rangi. Przy wymianianiu miast oraz większych i ważniejszych wsi autor przedstawił ich historię, położenie, dawną i obecną przynależność ze względu na właścicieli, zabudowę, liczbę ludności (szczególnie w parafiach), jej zajęcia, podział narodowościowy i wyznaniowy mieszkańców oraz zagospodarowanie. Natomiast przy małych miejscowościach podana została przynależność do cyrkułu i do większego organizmu gospodarczego.

Podział Galicji na cyrkuły⁶ (obwody) funkcjonował w latach 1773–1850⁷. Cyrkuły były to jednostki administracyjne ze starostą na czele. Początkowo było ich 6 a później 18. Siarczyński w swej pracy uwzględnił więc 18 cyrkułów. Przedstawił bowiem stan Galicji z 1824 r., dlatego też opis poszczególnych miejscowości w obwodzie sądeckim będzie obrazował stan do tegoż roku.

Obwód⁸ sądecki swym zasięgiem znacznie wykraczał poza późniejszy powiat sądecki. Granicami zbliżony był do istniejącego od 1 VI 1975 r. do 31 XII 1998 r. województwa nowosądeckiego oraz nieco większy od granic Sądeckizny określonych w pracy J.

Mehoffera⁹. Od wschodu graniczył z obwodem jasielskim, od północy – z bocheńskim, na zachodzie z wadowickim a na południu z Węgrami (Słowacja). Była to najdłuższa granica obwodu sądeckiego. Biegła przez Tatry, Pieniny, Beskid Sądecki i Niski.

Po likwidacji obwodów Galicja liczyła 74 powiaty. Z byłego obwodu sądeckiego wyodrębniono 4 powiaty: grybowski, limanowski, nowosądecki i nowotarski¹⁰.

Wg ustaleń Siarczyńskiego w 1824 r. obwód sądecki liczył 68.91 mil². Na jego terytorium znajdowało się 8 miast, 5 miasteczek, 387 wsi oraz 28 313 domów, w których mieszkało 210 231 osób (wraz z wojskiem). Na 1 mil² przypadło 3 091 osób¹¹.

Był to więc obwód o większej liczbie ludności w porównaniu z – cieszyńskim, który posiadał również powierzchnię około 68 mil² a jego ludność liczyła tylko 153 740 mieszkańców.

Autor podzielił również mieszkańców pod względem płci i pochodzenia społecznego. Według jego obliczeń liczba mężczyzn wynosiła 99 618, a kobiet – 110 613, co daje przewagę liczebną tych ostatnich w wysokości 10 995. O ile dane te są wiarygodne, to być może przewaga kobiet spowodowana była działaniami wojennymi pod koniec istnienia Rzeczypospolitej szlacheckiej oraz w okresie napoleońskim. Wśród ogółu mieszkańców cyrkułu sądeckiego było 154 duchownych, 512 osób stanu szlacheckiego, 109 urzędników, 428 mieszczan i rzemieślników oraz 3 040 Żydów¹².

Autor „Galicji...” obok zachwyty nad pięknem krajobrazu Sądeckizny porównywalnym ze szwajcarskim podkreślił, że jego górzysty charakter powoduje, iż gleby są słabo urodzajne, poza terenami równinnymi, ale dobrze uprawiane¹³. Zwrócił uwagę na istnienie w tym obwodzie największej w Galicji ilości protestanckich kolonii niemieckich¹⁴. Kolonistów ocenił jako dobrych gospodarzy, pracowitych i wnoszących dużo postępu do rolnictwa, hodowli i sadownictwa. Sprowadzili oni do obwodu lepsze rasy bydła, szlachetniejsze odmiany drzew owocowych, lepszą technikę uprawy roli oraz nowe rośliny (m. in. koniczynę). Efektem tych innowacji była większa wydajność w rolnictwie, sadownictwie i hodowli bydła.

Siarczyński – poza uprawą roli – wymienił na Sądeckiznie takie zajęcia ludności wiejskiej jak uprawa drzew owocowych, wśród których najlepiej rodziły śliwy i jabłonie. Wskazał istnienie dużych sadów a także potężnych kompleksów leśnych. Określił ich

⁹ J. Rzońca, Pogranicze polsko-węgierskie (słowackie), s. 112.

¹⁰ SGKP..., s. 459.

¹¹ F. Siarczyński, Galicja czyli słownik historyczno – statystyczno – geograficzny Królestwa Galicji, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (Oss.), 1824/III, t. I, s. 282.

¹² Wydaje się być mała liczba mieszczan i rzemieślników. Należy sądzić, że autor za mieszczanina uważał mieszkańca miasta o określonym statusie społecznym i majątkowym a za rzemieślnika mistrza, właściciela zakładu rzemieślniczego.

¹³ Siarczyński, op. cit., Oss., 1829/III, t. III, k. 103.

¹⁴ Kolonizacja Galicji rozpoczęła się za rządów Józefa II (1780–1790), który chciał zwiększyć podatki płynące z Galicji przez wzrost jej zaludnienia. Sprowadzał kolonistów początkowo z Austrii, później tylko z Rzeszy. Osiedlono do 1785 r. 3 087 rodzin, co stanowiło 13 435 osób (rodzin rolniczych było 2 972, rzemieślniczych 115 rozproszonych po 29 miastach). A. Brückner, Dzieje kultury polskiej, t. IV, Kraków 1946, s. 16-17.

⁴ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (dalej SGKP), Warszawa 1881, t. II, z. 18, s. 445-474.

⁵ Analiza tej pracy została przeze mnie dokonana w artykule „Pogranicze polski – węgierskie (słowackie) w pierwszym opisie Sądeckizny z 1842 r. dokonany przez austriackiego urzędnika Józefa Edlena von Mehoffera [w:] Universita Mateja bela v Bańskiej Bystryci Fakulta humanitných vied, Zbornik C. 4, Bańska Bystrica 1997, s. 111-126.

⁶ Encyklopedia historii Polski, t. I, Warszawa 1994, s. 14.

⁷ SGKP..., t. II, z. 18, s. 459.

⁸ W dalszym tekście używany będzie termin obwód, który jest polskim odpowiednikiem austriackiego cyrkułu.

położenie. Dodał, że żyje w nich dużo kwiczołów. Złowione sprzedawano w Galicji, na innych ziemiach polskich oraz na Śląsku i Morawach¹⁵.

Przy omawianiu bogactw naturalnych Siarczyński zwrócił uwagę na występowanie rud żelaza i rozwijające się w związku z tym górnictwo i hutnictwo. Istnienie kuźnic odnotował m. in. w rejonie Zakopanego.

Nie pominął również występowanie wód mineralnych. Ich istnienie wskazał w wielu miejscowościach. Niektóre z nich już były lub w przyszłości stały się uzdrowiskami. Występowanie wód mineralnych odnotował w: Krynicy, Łomnicy, Łabowej, Muszynie, Piwnicznej, Żegiestowie, Szczawniku, Szczawnicy, Szczawie, Bieli, Drużbanowie, Komiecznej, Kraśnicy, Lubli, Łącku, Roztoce, Tylce i w innych miejscowościach.

Wskazał na istnienie w wodach mineralnych takich składników chemicznych jak: związku węgla (dwutlenek węgla i kwas węglowy), wapnia, magnezu, sodu i żelaza¹⁶.

Autor dokonał również charakterystyki narodowościowej i obyczajowej mieszkańców obwodu sądeckiego, których ze względu na cechy fizyczne, strój i obyczaje określił jako górali karpaccich. Szczególnie miał tutaj na względzie ludność mieszkającą na terenach górskich przylegających do Węgier (Słowacji). Dotyczyło to ludności z dawna osiadłej w tym rejonie. Pozostała, która napłynęła w czasach późniejszych, w celu schronienia się przed najazdami tatarskimi, określił nazwą Rusinów (Łemkowie). Obszary jej zamieszkania zlokalizował w rejonach Muszyny, Krynicy i Nawojowej. Określił tę ludność jako wyznania greckiego (prawosławnego) podlegającą pod diecezję przemyską. Liczbę parafii tego obrządku ustalił na 17, ale nie wiadomo dlaczego, podał, że posiadają one tylko 9 kościołów (cerkwi). Czyżby niektóre parafie miały wspólne cerkwie lub wcale ich nie posiadały? A może korzystały ze świątyń wynajmowanych od parafii łacińskich. Liczbę wiernych w tych parafiach ustalił na 25 595 osób. Nie wiadomo, dlaczego autor zupełnie pominął wyznawców kościoła unickiego (greko-katolickiego), których na Sądecczyźnie występowała znaczna ilość.

Z kolei mieszkańców zajmujących obszar od Czarnego Dunajca do rzeki Białej (dopływ Dunajca w rejonie Tamowa) Siarczyński określił mianem „Mazurów”, chociaż – jak stwierdził – nimi właściwie się nie nazywają. Wcześniej już wymienił licznych osadników – Niemców.

Omawiając zwyczaje ludności obwodu sądeckiego zaznaczył, że niektóre z nich (obok własnych miejscowych) mają charakter krakowskich, a szczególnie dotyczyło to swatów, wesel i pogrzebów. Wspomniał również o zachowaniu się zwyczaju najmowania płaczek i mówców pogrzebowych, który naśladują również Polacy we wsiach przy granicy z Węgrami (Słowacją).

Siarczyński przytoczył również bardzo ciekawe spostrzeżenia Stanisława Staszica dotyczące schorzeń mieszkańców niektórych wiosek obwodu sądeckiego, wynikających z braku jodu. Wskutek tego występowało dużo ludzi ułomnych, o nieproporcjonalnej długości kończyn, o dużych głowach, grubych, szerokich i obwisłych wargach, posiadających wielkie wole, sięgające aż do piersi, niedorozwiniętych umysłowo, mówiących bełkotliwie i niezrozumiale.

¹⁵ Kwiczoł to ptak leśny z rodziny drożdów o brunatno – siwym upierzeniu, owadożerny, występujący w Euro-azji, chętnie łowiony ze względu na smaczne mięso (Słownik języka polskiego PWN. t. 1 (A – K), Warszawa 1995, s. 1032.

¹⁶ Siarczyński, op. cit., Oss., 1829/III, t. III, k. 103.

Taka upośledzona ludność występowała we wsiach okolic Grybowa¹⁷, Łącka i Piwnicznej¹⁸, Kamienicy i Uhrynia¹⁹. Siarczyński odnotował: „W okolicach Łącka i Piwnicznej jest ród ludzi szczególny, kształtu niezgrabnego, małego wzrostu, twarzy szpetnej, cery śniadej, nieręczny i tak co do własności duszy i jako i ciała upośledzony. Ten między niemi rozumny, który do złotego polskiego zliczyć potrafi. Jest to właściwie lud tego gatunku, jaki się w Szwaycarach znajduje, gdzie ich kretynami zowią”²⁰.

Przytoczony fragment opisu autorstwa Siarczyńskiego daje smutny obraz schorzeń ludności Sądecczyzny. Stan taki występował z pewnością nie tylko w tym rejonie, ale również w innych obszarach górskich. Nie należy jednak sądzić, że było to zjawisko powszechne. Schorzenia te dotyczyły jednostek, chociaż były wypadki dość często spotykane.

Po tym bardzo krótkim przedstawieniu obwodu sądeckiego w porównaniu z jego obszerną charakterystyką dokonaną przez Siarczyńskiego, wymienione zostaną poszczególne miejscowości leżące na pograniczu sądecko – węgierskim (słowackim) lub też niektóre nieco dalej położone, ale związane z południowym sąsiadem współpracą gospodarczą i wymianą handlową według stanu – jak to już było wspomniane – do roku 1824.

Do miejscowości obwodu sądeckiego leżących przy granicy węgierskiej (słowackiej) wymienionych przez autora „Galicji...” należały:

1. Banica²¹ nad rzeką Białą koło Tylicza. Wieś ta wchodziła w skład „klucza muszyńskiego”²² zamieszkała była przez Łemków²³, posiadała cerkiew.
2. Biała Woda²⁴ n/ Grajcarciem prawym dopływem Dunajca, zamieszkała przez Łemków, należała niegdyś do ordynacji książąt Ostrogskich.

¹⁷ Siarczyński, op. cit., Oss., 1825/III, t. II, s. 218.

¹⁸ Ibidem, s. 243.

¹⁹ Siarczyński, op. cit., Oss., 1829/III, t. III, k. 188.

²⁰ Ibidem, s. 243.

²¹ Ibidem, s. 8.

²² Klucz był to zespół kilku, rzadziej kilkunastu folwarków, położonych w sąsiedztwie i pozostających pod wspólnym zarządem. Od XVI w. była to typowa forma organizacyjna majątków wchodzących w skład dóbr królewskich (po rozbiorach rządowych), kościelnych i magnackich (Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku (A-M) Warszawa 1981, s. 310).

²³ Łemkowie, określano ich nazwą Rusnaki. Była to grupa narodowościowa zbliżona językiem i kulturą do Ukraińców, zamieszkujących Karpaty zachodnie, leżące prawie w całości w Polsce, a później w Galicji

austracko-węgierskiej, od Bieszczad do krańca Pienin (wsie: Jaworki, Biała i Czarna Woda oraz Szlachtowa koło Szczawnicy. Łemkowie są potomkami osadników ruskich i wołoskich, sprowadzono ich do zagospodarowania gór, eksploatacji lasów i wypasu owiec na halach. Przodkowie Łemków osiedlani byli na zachód od rzeki Wisłoka od końca XIV do XVII w. Po 1945 r. część Łemków wyjechała na Ukrainę, a pozostali zostali przymusowo przesiedleni na Pomorze Zachodnie i Dolny Śląsk w ramach akcji „Wisła” (1947 r.). Łemkowie byli w przeważającej liczbie grekokatolikami. Przed 1939 r. liczbę Łemków szacuje się na około 150 000. W 1989 r. utworzono Stowarzyszenie Łemków z siedzibą w Legnicy, a w 1990 Zjednoczenie Łemków w Gorlicach (Encyklopedia ..., t. 1, s. 399).

²⁴ Siarczyński, op. cit., Oss., 1825/III, t. II, s. 26.

3. Białka²⁵ n/ rz. Białka, własność kameralna należąca do dóbr Nowy Targ, kościół łaciński, 3 100 parafian (wsie: Gron, Leśna, Bukowina i Brzegi), tartak, młyn, złoża rudy miedzi.
4. Bieliczna²⁶ n/ rz. Białą, do parafii Tylicz.
5. Bukowina²⁷ n/ rz. Białką, do dóbr Nowy Targ.
6. Chocholów²⁸ n/ rz. Czarny Dunajec, do dóbr Nowy Targ, kościół, 4 550 parafian, siedziba rodowa Chocholowskich h. Jastrzębiec. Arianie posiadali tu swój zbor, ministrem w 1570 r. był Szymon Budny pisarz ariński, tłumacz Biblii i innych dzieł.
7. Ciche²⁹ n/ rz. Czarny Dunajec, do dóbr Nowy Targ.
8. Cygla³⁰ nad potokiem Poroniec dopływem Białego Dunajcem, w pobliżu kopalnie rudy żelaza.
9. Czarna Woda³¹, n/ Czarną Wodą, dopływem Grajczarka, do włości Szlachtowa, wioska zamieszkała przez Łemków.
10. Czorsztyń³² n/ Dunajcem, starostwo, po I rozbiorze austriacka własność kameralna. W Czorszynie w końcu XIII w. został zbudowany zamek obronny na urwistej skale, który rozbudowany został, za króla Polski Kazimierza Wielkiego. Wg Siarczyńskiego zamek został wzniesiony przez Niemców i jego początkowa nazwa brzmiała Schornstein (po polsku komin), później – została spolszczona na Czorsztyń. W dawnych wiekach uważany był za najbardziej warowny w Polsce. Posiadał jedną bramę wejściową i rozległe lochy podziemne. Strzegł szlaku handlowego prowadzącego z Krakowa na Spisz i Węgry. Czorsztyń był siedzibą starostwa, które obejmowało Krościenko, Sromowce Wyżne i Nizne, Maniowy, Grywałd, Hałuszową, Tylmanową, Ochotnicę, Szczawnicę i Kluszkowice. W Czorszynie przebywali kilkakrotnie królowie: Kazimierz Wielki, Ludwik Węgierski (1370), Jadwiga (1384), Władysław Jagiełło, Zygmunt Luksemburski, król węgierski i niemiecki, Władysław III Warneńczyk (1440). W latach 1433–34 w pobliżu Czorsztyna koło Sromowiec husyci zbudowali obóz warowny. W 1651 r. zamek zajął Aleksander Kostka Napierski, prawdopodobnie agent Bohdana Chmielnickiego, który wywołał bunt chłopów nowotarskich przeciwko obowiązkowi feudalnym. Został pokonany przez milicję biskupa krakowskiego Piotra Gembickiego i stracony w Krakowie (18 VII 1651 r.). W Czorszynie schronili się w 1769 r. konfederaci barscy. W 1790 r. zamek spłonął i od tego czasu pozostał niezamieszkały, zamieniając się w ruinę³³. Po drugiej stronie Dunajca znajdował się

²⁵ Ibidem, s. 27.

²⁶ Siarczyński, op. cit., Oss., 1828/III, t. II, s. 29.

²⁷ Ibidem, s. 63.

²⁸ Ibidem, s. 82.

²⁹ Ibidem, s. 89. Siarczyński podał w swojej pracy, jak na owe czasy niemożliwy do realizacji plan, a mianowicie zbudowanie kanału, który służyłby do spuszczenia drewna z Tatr. Jego budowę miano rozpocząć przy wsi Długopole. Miał on również połączyć rzeki: Dunajec z Wagiem na Węgrzech (Słowacji).

³⁰ Ibidem, s. 93.

³¹ Ibidem, s. 95.

³² Ibidem, s. 103.

³³ Zamek w Czorszynie w latach 1819-1944 był własnością rodziny Drohojowskich. W 1919 r. utworzono przy zamku prywatny park, który od roku 1970 stał się częściowo rezerwatem krajobrazowym. W latach 1918-20 Czorsztyń był ośrodkiem plebiscytowym na Spiszu. W wyniku

zamek o nazwie Dunajecz w Niedzicy, który był w posiadaniu węgierskim. Z biegiem czasu nazwa zamku zmieniła się na „Niedzica”³⁴.

11. Długopole³⁵ n/ rz. Czarny Dunajec, wieś należała do dóbr Nowy Targ.
12. Działisz³⁶ n/ rz. Czarny Dunajec do dóbr Nowy Targ.
13. Dubne³⁷ n/ Smereczkiem prawym dopływem Popradu, wieś należała do dóbr Muszyna.
14. Dunajec Biały³⁸ n/ rz. Biały Dunajec, do dóbr Nowy Targ, kopalnie rudy żelaza, wielkie piece, fryszerki, finansowane przez rząd (dobra kameralne), ale po kilku latach na wskutek wyczerpania się rud górnictwo i hutnictwo zostało zaniechane.
15. Dunajec Czarny³⁹ n/ rz. Czarny Dunajec, do dóbr Nowy Targ (własność kameralna) wraz z wsiami Wróblówka, Podczzerwone, Chocholów, Ciche, Działisz i Witowa. Wieś bogata (młyny, tartaki, rudy żelaza, górnictwo i hutnictwo) z pięknym kościołem.
16. Jaworki⁴⁰ n/ Grajczarkiem prawym dopływem Dunajca, do Szlachtowej.
17. Izby⁴¹ n/ rz. Białą, do dóbr Muszyna, komora celna z Węgrami. Bitwy konfederatów barskich z Rosjanami w 1768 r.
18. Kościelisko⁴² blisko Zakopanego, w pobliżu kopalnia rudy żelaza isiarki, które przerabiano na miejscu.
19. Krościenko⁴³ n/ Dunajcem, miasteczko, prawa miejskie uzyskało za Kazimierza Wielkiego (1348 r.), kościół łaciński, 4 060 parafian (z wsiami Grywałd i Tylka), 6 młynów, kopalnie wapnia i piece do jego wypalania. Na stromej skale między Trzema Koronami a Sokolicą ruiny zamku pienińskiego z XIII w., zwanego zamkiem błogosławionej Kingi.
20. Krynica, n/ Krynicańką i Czarnym Potokiem, prawym dopływem Muszynki (wpada do Popradu), założona w 1547 r., w XVIII wieku rozpoznano lecznicze właściwości miejscowych wód mineralnych⁴⁴.

porozumień między Rumunią, Polską i Czechosłowacją utworzono w latach 1929–32 w Pieninach pierwszy w Europie międzynarodowy park narodowy – Pieniński Park Narodowy i Słowacki Park Narodowy, obejmujący również obszar przyległy do zamku w Czorszynie (Encyklopedia..., t. I, s. 127, Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski, Warszawa 1883, s. 123).

³⁴ Zbudowali go landgrafowie spisy z rodu Berzewicy w latach 1320–30, kolonizując dolinę Dunajca. Położony był przy trakcie handlowym z Polski do Węgier (Słownik geograficzno-krajoznawczy..., s. 461).

³⁵ Ibidem, s. 123. Siarczyński w swym opisie przedstawił bardzo interesujące i mało prawdopodobne w wykonaniu zamierzenie, a mianowicie, że rozpoczęto budowę kanału łączącego Dunajec przez rzekę Rabę z Wisłą celem łatwiejszego spławu towarów z Węgier na ziemie polskie. Długopole byłoby przy zrealizowaniu obu projektów (pierwszy – patrz przypis 29) centrum kanałowym łączącym Dunajec z rzeką Wag (Węgry) i Wisłą.

³⁶ Ibidem, s. 148.

³⁷ Ibidem, s. 158.

³⁸ Ibidem, s. 161.

³⁹ Ibidem, s. 162.

⁴⁰ Siarczyński, op. cit., Oss. 1825/ III, t. II, s. 163.

⁴¹ Ibidem, s. 171.

⁴² Ibidem, s. 216.

⁴³ Ibidem, s. 225.

⁴⁴ Rozwój Krynicy jako uzdrowiska nastąpił w II połowie XIX wieku. Prawa miejskie uzyskała w 1889 r. Do jej rozpropagowania i rozwoju przyczynił się profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego w

21. Leluchów,⁴⁵ n/ Popradem, wieś należała do dóbr muszyńskich, zamieszkała przez Łemków, drewniana cerkiew.
22. Ludzimirz,⁴⁶ n/ Czarnym Dunajcem, blisko Nowego Targu, kościół łaciński, 1 700 parafian. Cedro Jaxa, wojewoda krakowski ufundował tutaj klasztor cystersów (1234 r.). Na skutek napadu rozbójników, podpalenia klasztoru i wymordowania mnichów zakon został przeniesiony do Szczyrzyca.
23. Łomnica⁴⁷ (Zdrój), n/ Popradem w pobliżu Piwnicznej.
24. Łopuszna,⁴⁸ n/ Dunajcem, drewniany kościół łaciński z XVI w., dwór Tetmajerów z końca XVIII w., folwark.
25. Maniowy,⁴⁹ n/ Dunajcem, do kamienicy, włość kameralna, wcześniej należała do starostwa czorsztyńskiego. Dobrze zagospodarowana (młyny, tartak, magiel, solidna zabudowa). Kościół łac., 3 100 parafian.
26. Milik,⁵⁰ n/ Popradem, osada Łemków, drewniana cerkiew.
27. Mizerna,⁵¹ blisko Dunajca, do dóbr Kamienica.
28. Mniszek⁵² n/ Popradem, komora celna z Węgrami.
29. Mochnaczka Wyżna i Niżna n/ Mochnaczką, prawy dopływ Muszynki, wieś zamieszkała przez Łemków, drewniana cerkiew.
30. Muszyna,⁵³ n/ Popradem, ośrodek „klucza muszyńskiego”. Bolesław Wstydlivy nadał wieś Ploche biskupom krakowskim. Biskup Jan Muskata ją zagospodarował i nazwał Muszyną. Około 1364 r. Kazimierz Wielki nadał Muszynie prawa miejskie. Jak podaje – Siarczyński- w 1473 r. opanowana została przez Węgrów. Do Polski powróciła w 1476 r. W związku z licznymi napadami Węgrów i innych rozbójników mocą ustaw krajowych biskupi krakowscy zobowiązani byli utrzymywać w Muszynie załogę zbrojną. Od XVIII w. tamtejsze wody mineralne były wykorzystywane do celów leczniczych. Kościół łaciński z XVII w., 1 650 parafian, 40 Łemków, komora celna z Węgrami, ruiny zamku zbudowanego w XIV wieku.

Krakowie Józef Dietl. Miasto posiada ciekawe budownictwo drewniane z przelomu XIX i XX w. Stanowią je pensjonaty przy bulwarze nad Kryniczanką (wśród nich: Stary Dom Zdrojowy, Stare Łazienki Mineralne, Łazienki Borowinowe, cerkiew prawosławna z 1872 r. (Słownik geograficzno-krajoznawczy..., s. 331-332)).

⁴⁵ Siarczyński, op. cit., Oss., 1825/III, t. II, s. 256. Obecnie w Leluchowie znajduje się piesze przejście graniczne z Polski na Słowację i odwrotnie.

⁴⁶ Ibidem, s. 272.

⁴⁷ Ibidem, s. 265.

⁴⁸ Ibidem, s. 266.

⁴⁹ Ibidem, s. 306. W związku z budową zbiornika retencyjnego Czorsztyń – Niedzica, teren wsi Maniowy został zalany wodą. U podnóża południowych stoków Górców zbudowano Nowe Maniowy (Słownik geograficzno-krajoznawczy..., s. 413).

⁵⁰ Ibidem, s. 316.

⁵¹ Ibidem, s. 317.

⁵² Ibidem, s. 318.

⁵³ Ibidem, s. 325. Klucz muszyński stanowiło kilkadziesiąt wsi. Istniał on w latach 1288–1335 oraz 1448–1772. Posiadaczami klucza byli biskupi krakowscy. Po I rozbiórce dobra te zostały przejęte przez rząd monarchii austriackiej, jako kameralne. W 1911 r. zbudowano linię kolejową łączącą Muszynę z Krynicą. Muszyna jest stacją graniczną na międzynarodowej linii kolejowej Kraków – Budapeszt przez Słowację (Słownik geograficzno-krajoznawczy..., s. 447).

31. Muszynka, nad rzeką o tej nazwie, blisko Tylicza, należała do klucza muszyńskiego. Komora celna z Węgrami, zamieszkała przez Łemków, cerkiew, okopy z okresu walk konfederatów barskich.
32. Nowy Targ,⁵⁴ położony w miejscu gdzie łączy się Czarny i Biały Dunajec, w Kotlinie Orawsko – Nowotarskiej u podnóża Górców. Został założony w XIII wieku jako osada celna, lokacja miasta nastąpiła za Kazimierza Wielkiego. Nowy Targ był siedzibą starostwa, które obejmowało wsie: Krauszów, Waksmund, Bańska, Olszówka, Morawczyzna, Ciche, Ratułów, Międzyrzeczone, Długopole, Maruszyna, Rogoźnik, Czarny Dunajec i Załuczne. Po I rozbiórce Polski (1772) dobra należące do starostwa stały się – kameralnymi, należącymi do rządu austriackiego. Siarczyński określił Nowy Targ jako miasto dobrze zabudowane, posiadające wiele domów murowanych z cegły (w tym ratusz i kościół), liczące 3 000 mieszkańców, a liczbę parafian ustalił na 3 500. Ludność miasta utrzymywała się z rzemiosła i handlu (prawo składu dla soli i ołowiu), w XVIII w. był to ośrodek handlu winem sprowadzanym z Węgier. W rejonach górskich Nowego Targu występowały rudy żelaza, kruszce miedzi, żyły złota i ametysty.
33. Obidza,⁵⁵ n/ Czerczem lewym dopływem Popradu, na zachód od Piwnicznej. Odkryto wody mineralne, ale słabsze od krynickich, huta szkła.
34. Odrowąż, do dóbr Nowy Targ, posiadłość rodowa Odrowążów Pieniążków.
35. Olcza,⁵⁶ w pobliżu Zakopanego, w okolicy występowały rudy żelaza.
36. Piwniczna,⁵⁷ n/ Popradem, miasto zostało założone w 1348 r. przez Kazimierza Wielkiego, należało do starostwa sądeckiego. Przez Piwniczną przebiegał szlak handlowy na Węgry, co wpływało na rozwój miasta. Tutaj mieściła się komora celna. Miasto liczyło 1987 mieszkańców, kościół łaciński, 4 150 parafian. W Piwnicznej odkryto źródła wody mineralnej.
37. Podczerwone,⁵⁸ n/ rz. Czarny Dunajec, do włości Czarny Dunajec, nazwa od czerwonego piaskowca.
38. Powroźnik,⁵⁹ przy ujściu Kryniczanki do Muszynki (prawy dopływ Popradu). Wieś założona przypuszczalnie w XIV w., ponownie lokowana na prawie wołoskim (1565 r.), zamieszkała przez Łemków, drewniana cerkiew z XVII w. Wyrabiano tu powrozy, była też huta szkła.
39. Stawisza,⁶⁰ blisko rzeki Białej, do dóbr Muszyna, zamieszkała przez Łemków, cerkiew.
40. Szczawnica,⁶¹ Wyżna i Niżna n/ Dunajcem. Niedgdyś należała do starostwa Czorsztyń, po I rozbiórce Polski weszła w skład dóbr kameralnych Austrii. Znajdowały się tutaj piece do wypalania wapna, młyny, tartaki i folusze. Pod koniec XVIII wieku znane były

⁵⁴ Siarczyński, op. cit., Oss. 1829/III. T. III, k. 10-11.

⁵⁵ Ibidem, k. 12.

⁵⁶ Ibidem, k. 19.

⁵⁷ Ibidem, k. 29.

⁵⁸ Ibidem, k. 31.

⁵⁹ Ibidem, k. 44.

⁶⁰ Ibidem, k. 143.

⁶¹ Ibidem, k. 160. Rozkwit Szczawnicy nastąpił w I połowie XIX w., gdy jej właścicielem została węgierska rodzina Szalayów. Uzdrowisko założył w 1828 r. Józef Szalay a spopularyzował je w połowie XIX w. Józef Dietl, zwany ojcem polskiej balneologii (Słownik geograficzno-krajoznawczy..., s. 734).

wody mineralne szczawy (kwaśne) zawierające w swoim składzie żelazo i związki soli (związki węodorowęglanowo – chlorkowo – sodowe, bromkowo – jodkowe). Były one ujęte z dwóch źródeł posiadających drewnianą obudowę. Wykorzystywano je do celów leczniczych w Szczawnicy, jak również były sprzedawane w szklanych butelkach na terenie Galicji i poza jej granicami.

41. Szlachtowa,⁶² n/ Grajcarciem, prawym dopływem Dunajca, blisko Szczawnicy. Zamieszkała przez Łemków, cerkiew. Komora celna z Węgrami.
42. Tylicz,⁶³ miasteczko n/ rz. Muszynką. Prawa miejskie nadane zostały Tyliczowi w 1612 r. przez biskupa Piotra Tylickiego. Był własnością biskupów krakowskich, a po Irozbiorze Polski stanowił dobra kameralne Austrii. Dzięki położeniu na ważnym szlaku handlowym prowadzącym z Polski do Węgier, dobrze się rozwijał. Odbywały się tutaj targi i 4 razy w roku jarmarki. Został otoczony murami obronnymi. Tylicz posiadał drewniany kościół łaciński, 405 parafian (Polaków) i drewnianą cerkiew, 789 parafian (Łemków). Znane były również wody mineralne.
43. Wierchomla Wielka i Mała,⁶⁴ n/ Popradem. Wieś zamieszkała przez Polaków (kościół łaciński) i Łemków (drewniana cerkiew).
44. Witów,⁶⁵ n/ Czarnym Dunajcem, należał do dóbr Nowy Targ. Hacquet odnotował, że w czasie swej podróży przez Karpaty spotkał w Witowie starca mającego 129 lat o nazwisku Kazimierz Bayor, który był jeszcze sprawny fizycznie i umysłowo. Dalej dodał, że taki wiek wśród Górali nie jest rzadkością.
45. Wojkowa,⁶⁶ n/ potokiem Wojkowskim, lewy dopływ Muszynki, wieś zamieszkała przez Łemków, drewniana cerkiew.
46. Zakopane,⁶⁷ n/ Zakopianką (prawy dopływ Białego Dunajca) u podnóża Tatr. Do włości Zakopane należały wsie: Zabsuche, Ratułów, Stare Bystre, Międzyzzerwone i Maruszyna. W okolicach Zakopanego występowały kopalnie rudy żelaza, wielkie piece i kuźnice. Były one – jak na owe czasy – bardzo nowoczesne, zaopatrzone w urządzenia sprowadzone z Anglii. Początkowo stanowiły własność rządu austriackiego a następnie sprzedane zostały Janowi Homolatschowi⁶⁸. W Zakopanem wyrabiano stal

⁶² Siarczyński, op. cit., Oss. 1829/III t. III, k.164.

⁶³ Ibidem, k. 188. W XIII wieku była to wieś Ornawa, która otrzymała prawa miejskie w 1363 r. i nazwę Miastko, a po ponownej lokacji w 1612 r. od nazwiska biskupa krakowskiego P. Tylickiego, zmieniła się nazwa na Tylicz. (Słownik geograficzno-krajoznawczy..., s. 804).

⁶⁴ Siarczyński, op. cit., Oss., 1829/III, k. 214.

⁶⁵ Ibidem, k. 223.

⁶⁶ Ibidem, k.227. Wieś została założona w 1595 r. przez biskupa krakowskiego kardynała Jerzego Radziwiłła, który nadał przywilej Homie Powroźnickiemu na lokację wsi, zobowiązując go do wożenia wina z Węgier dla dworu biskupiego w Muszynie (Słownik geograficzno-krajoznawczy..., s. 876).

⁶⁷ Siarczyński, op. cit., Oss., 1829/III, k. 236.

⁶⁸ Obszerniejsze informacje na temat górnictwa i hutnictwa w rejonie Zakopanego przekazane zostały w cytowanym już artykule J. Rzońcy, „Pogranicze polsko-węgierskie (słowackie)...”, s. 114-115. Zakopane zostało założone na mocy przywileju wydanego przez króla polskiego Michała Korybuta Wiśniowieckiego w 1670 r. W XVIII i XIX w. było niewielkim ośrodkiem górniczo-hutniczym (w Kuźnicach). Jako ośrodek turystyczny i letniskowy zaczęło się rozwijać od około 1870 r. dzięki Tytusowi Chałubińskiemu, który spopularyzował walory klimatyczno – lecznicze Zakopanego a także piękno przyrody i kultury ludowej oraz dzięki działalności Towarzystwa Tatrzańskiego (założone w 1873 r.). Od 1886 r. stało się uzdrowiskiem, a zarazem ponadzaborowym centrum

i produkowano kosi. Stal produkowana w Zakopanem nie ustępowała angielskiej, miała wielki zbyt, a kosi – wytwarzanym w Styrii (Austria).

47. Złockie,⁶⁹ n/ Szczawnikiem (prawy dopływ Popradu), do dóbr Muszyna. Wieś zamieszkała była przez Łemków, drewniana cerkiew, źródła wody mineralnej.
48. Zubrzyk,⁷⁰ n/ Popradem, do dóbr Muszyna. Wieś zamieszkała przez Łemków, cerkiew.
49. Żegiestów,⁷¹ n/ Popradem, do dóbr Muszyna. Źródła wody mineralnej.

Intencją tego artykułu nie jest przeprowadzanie analizy prawdziwości podanych przez Siarczyńskiego w „Galicji...” informacji ani też ich poszerzanie, ponieważ każda wymieniona przez autora miejscowość mogłaby być tematem oddzielnej publikacji. Wykazane zostały miasteczka i wsie leżące przy granicy dawnego obwodu sądeckiego z Węgrami (Słowacją). Niektóre z nich bujnie się rozwijały dzięki wymianie handlowej polsko-węgierskiej, ale zatrzymały się w swoim rozwoju. Inne przeżyły imponujący rozkwit, przekształciły się, dzięki występowaniu wód mineralnych i wspaniałym walorom przyrodniczym i klimatycznym, w liczące się dzisiaj w Polsce i za granicą uzdrowiska lub miejscowości wypoczynkowo – rekreacyjno – sportowe. O tych, których rozkwit nastąpił w XIX i XX wieku nieco szersze informacje zostały umieszczone w przypisach. Inne pozostały jako małe wegetujące przygraniczne wioski. Podobne losy przeżyły z pewnością miejscowości po drugiej stronie granicy polskiej, położone na Słowacji. W jednych życie toczy się cicho i spokojnie. Inne stały się, budzącymi podziw i zaurczenie, pięknymi miejscowościami turystycznymi oraz wypoczynko – leczniczymi znanymi nie tylko w ojczyźnej Słowacji, ale również daleko poza jej europejskimi granicami.

Summary

THE TOWNS OF THE SĄCZ-HUNGARIAN (SLOVAK) BORDERLAND IN THE DESCRIPTION OF FRANCISZEK SIARCZYŃSKI

A priest, a geographer, a historian and a journalist, the first head of the Ossolinskis Institute in Lvov (since 13th November 1827), Franciszek Siarczyński was an author of numerous historical books. Among the most important three of them should be mentioned here: "Obraz wieku panowania Zygmunta III ..." (v. 1-2) ("The Panorama of the Age of

kulturalnym, miejscem spotkań towarzyskich i artystycznych. Twórczość podhalańskich górali została podniesiona do rangi sztuki narodowej przez Stanisława Witkiewicza, kreującego styl zakopiański. Jego rozwojowi sprzyjało doprowadzenie w 1899 linii kolejowej łączącej Zakopane z Krakowem przez Chabówkę. Od 1889 było własnością Władysława Zamoyskiego, który w 1924 r. stworzył fundację narodową. Dała ona podstawę do powstania Tatrzańskiego Parku Narodowego. Utworzony został 1955 r., ale jego obszar był już chroniony od 1937 r. Prawa miejskie Zakopane uzyskało 1933 r. (Słownik geograficzno-krajoznawczy..., s. 899-900; Encyklopedia Polski, Kraków 1996, s. 687, 778).

⁶⁹ Siarczyński, op. cit., Oss. 1829/III, k.249.

⁷⁰ Ibidem, k. 255.

⁷¹ Ibidem, k. 87. Powstał z osady założonej w 1575 r. Pierwszy zakład zdrojowy zbudowany w 1847 r. Nowoczesne uzdrowisko obok wsi powstało w latach 1924–29 (Słownik geograficzno-krajoznawczy..., s. 927-928).

Zygmunt III ..."), "Dzieje narodu i kraju Rusi Czerwonej" (v. 1-2) ("The History of the Nation and Country of Red Russia") and "Galicja czyli słownik historyczno-statystyczno-geograficzny Królestwa Galicji" (v. 1-3) ("Galicia or the Historical-Statistic-Geographical Dictionary of the Kingdom of Galicia"). The last work presents the situation of Galicia in 1824. Its manuscript (it has never been published) is preserved in the Ossolinskis National Institute – the Library of PAN in Wrocław.

Galicia was divided into eighteen districts in that period. The Sącz district was one of them. On its territory there were eight larger towns, five smaller ones, 387 villages and 28 313 houses in which 210 231 persons lived (including army units). Its area was much larger than the later Sącz administrative district and similar to the Nowy Sącz voievodship functioning in the period between 1st June 1775 and 31st December 1798. From the East the Sącz district bordered on the Jesiolsk district, from the North on the Bochnia one, from the West on the Wadowice district, from the South on Hungary. The southern border was the longest one. It ran through the Tatra Mountains, the Pieniny, the Beskid Sądecki and the Beskid Niski. The first volume of "Galicia ..." gives general and exhaustive information concerning the putative part of the Habsburg monarchy. The volumes 2 and 3 contain the description of the towns of that area. Besides focusing on a general characteristic of the Sącz district, the article presents a short description of the towns of the Sącz region situated close to the Galician-Hungarian border and at present of the Polish-Slovak one.

VÝVOJ BANSKEJ SPRÁVY, ADMINISTRATÍVY A BANSKÉHO ŠKOLSTVA V DRUHEJ POLOVICI 19. STOROČIA

Jaroslav Mazúrek, ml.

Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov UMB, Banská Bystrica

Nový spoločensko-ekonomický systém i absolutistická forma vlády, ktoré nadobudli prevahu po revolučných rokoch 1848–1849 umožnili cisárskemu viedenskému dvoru urobiť energetickejší zásah do oblasti banského práva. Roku 1854 bol zavedený pre všetky krajiny habsburskej ríše nový Všeobecný bankský zákon¹, ktorý mal nahradiť partikulárne bankské poriadky a iné právne predpisy. Na Slovensku, v podstate v celom Uhorsku, vystriedal Maximiliánov bankský poriadok, prijatý bankskými mestami koncom roku 1750 a vydaný tlačou prvýkrát roku 1753. Všeobecný bankský zákon odzrkadľoval už kapitalistické vlastnícke a výrobné vzťahy, prelínané ešte feudálnymi prvkami, ale v plnom rozsahu ešte rešpektujúci bankské regálne práva.

Uhorské vládnuce kruhy neboli ochotné nový zákon prijať. Z ich starých požiadaviek nespĺnil nič, odnímal im ešte vlastníctva. Proti storočiami zaužívanému spôsobu zúžitkovania tzv. výhradných nerastov² už nemohla uhorská šľachta nič robiť, ale proti odňatiu práva na uhoľné ložiská sa postavila na odpor. Všeobecný bankský zákon bol v tejto dobe najmodernejším bankským zákonom v Európe. Upravoval postup pri nadobúdaní oprávnenia nad ložiskami užitočných nerastov a pri ich dobývaní. Jeho jednotlivé kapitoly obsahovali predpisy o vyhľadávaní a odkrývaní ložísk, t. j. o kutaní, o udeľovaní bankských a povrchových mier, o povinnosti vlastníkov pozemkov poskytnúť ich pre dobývanie užitočných nerastov a pre potreby banskej a hutníckej výroby, o odškodňovaní majiteľov pozemkov, o spoločnom podnikaní v baniectve, t. j. o ťažiarstvach, o povinnosti pracovať v baniach, o vzájomných vzťahoch bankských pokladniciach, ako aj o vzájomných organizáciách baníkov, o rozličných bankských poplatkoch, o dozore štátnych orgánov nad baňami atď. Keďže tento bankský zákon nebol v Uhorsku prijatý obvyklou legislatívnou formou, považovali ho za neojoktrovaný. Najväznejšiu zmenu, ktorú na ňom uhorská vládnuca trieda dosiahla, bola zmena v oblasti využívania uhoľných ložísk.³

Nový bankský zákon priniesol zmeny aj do oblasti banskej administratívy. Dovtedajšie dištriktuálne a substitučné bankské sudy boli zrušené a namiesto nich boli zriadené bankské kapitanáty, ktoré sa stali prvostupňovými bankskými vrchnosťami. Na území Slovenska boli bankské kapitanáty zriadené v Banskej Štiavnici a Smolníku, teda v sídlach dištriktuálnych bankských súdov. Prvému podliehali bankské komisariáty ako nástupcovia bankských súdov v Banskej Bystrici, Kremnici, Novej Bani, Malušinej a Pezinku. Bankskému kapitanátu v Smolníku pomáhali pri plnení jeho úloh bankské komisariáty v Gelnici, Rožňave a Spišskej

¹ č. 146 ríšskeho zákonníka, zavedený cisárskym patentom č. 173.

² Výhradné nerasty – pod týmto pojmom chápeme všetky nerasty, ktoré boli predmetom intenzívnej banskej činnosti (zlato, striebro, meď, antimon a ďalšie).

³ Zmena sa týkala práva vlastníka pozemku na vlastnú ťažbu uhlia.

Novej Vsi.⁴ Banské kapitanáty mali dozeráť nad dodržovaním Všeobecného banského zákona, schvaľovať banské prepôžičky a koncesie, zlučovať a rozdeľovať banské miery a banské polia, schvaľovať zriadenie a štatúty spoločnosti a ťažiarstiev, ich rozpustenie, delenie ich majetku, schvaľovať stanovy bratských pokladníc, vyrubovať banskú daň, ukladať pokuty za priestupky, udeľovať kutacie povolenia, koncesie na pomocné banské diela, vykonávať banskopolicajné prehliadky závodov, zabezpečovať ochranu osôb a majetku, urovnávať spory medzi podnikateľmi a robotníctvom atď. Na evidovanie svojich rozhodnutí mali viesť viacero druhov kníh, ktoré mali verejnoprávny charakter. Boli to knihy kutacích povolení, knihy vyhradených kutieb, knihy prepôžičiek a koncesii, knihy ťažiarov a ťažiarstiev, katastre banských a povrchových mier a konečne knihy urbury, či banskej dane. Sídla banských kapitanátov sa dodatočne ešte menili. Banský kapitanát v Banskej Štiavnici a jeho obvod bol dodatočne upravený. Banský kapitanát v Smolníku bol od 1. júna 1859 premiestnený do Košíc a od 15. augusta 1867 do Spišskej Novej Vsi.⁵

Banské komisariáty v obvode banskoštiavnického banského kapitanátu boli zrušené už v roku 1856. Banské komisariáty v Gelnici, Rožňave a Spišskej Novej Vsi boli zrušené v roku 1859 a miesto nich boli zriadené ako expozitúry banského kapitanátu banskí prisázní. Táto organizácia banskopolicajných vrchností trvala až do roku 1918, resp. na Slovensku až do roku 1934.

Politické udalosti na začiatku druhej polovici 19. storočia zasiahli aj ďalšie banské vrchnosti a inštitúcie. Roku 1851 bola zrušená Banská komora v Banskej Bystrici a jej obvod bol podriadený pod priamu správu hlavného komorskogrófskeho úradu v Banskej Štiavnici. Aj táto inštitúcia však podľahla viacerým smenám. Roku 1851 bola premenovaná na Cisársko-kráľovské dolnouhorské riaditeľstvo baní, lesov a majetkov. Roku 1867 bol zavedený nový názov: Maďarské kráľovské banské riaditeľstvo. Roku 1871 mu bola odňatá správa lesov a majetkov a roku 1880 správa mincovňa v Kremnici. Od roku 1881 boli spod jeho riadenia vyňaté aj železiarske podniky. V roku 1871 bol v Smolníku zrušený tamojší Vrchný inšpektorský úrad a jeho územie bolo podriadené Banskému riaditeľstvu v Diosgyöri. Už v roku 1873 bolo toto riaditeľstvo zrušené a jeho celý obvod bol podriadený Banskému riaditeľstvu v Banskej Štiavnici. Tak sa banskoštiavnické banské riaditeľstvo stalo najvyšším riadiacim orgánom baníctva a hutníctva (s výnimkou železohutníctva) na území celého Slovenska a sčasti aj na území dnešného Maďarska.

Aj nižšie zložky banskej správy prekonali viaceré zmeny, ktoré súviseli s úpadkom a postupným zanikáním baní. Tak od roku 1870 vznikli namiesto dovtedajších banských komôr alebo banských správ banské úrady. V banskoštiavnickom revíri to bol banský úrad na Vindšachte, pre banskobystrický revír na Španej Doline, odkiaľ bol roku 1859 premiestnený do Magurky. Pre kremnický revír bol banský úrad v Kremnici. V Smolníku vznikol po zrušení inšpektorátu roku 1871 tiež banský úrad, takisto v Zlatej Idke. Roku 1909 bol zrušený banský úrad na Vindšachte a miesto neho boli v banskoštiavnickom banskom revíri zriadené dva banské úrady, a to v Banskej Štiavnici a Hodruši. Tieto banské inštitúcie riadili zväčša kvalifikovaní a vzdelaní banskí odborníci, ktorí sa usilovali udržať upadajúce

⁴ Definitívnu organizáciu, sídlo, obvod a kompetenciu banských kapitanátov upravilo cisárske nariadenie č. 160/1858.

⁵ VOZÁR, J.: *Rudné baníctvo na Slovensku do r. 1918*. Rudy, roč. XXII. 1983, č. 4, s. 247.

erárne baníctvo. Z ich činnosti sa zachovali pomerne rozsiahle archívne materiály, ktoré o tom dostatočne svedčia.⁶

Roku 1832 vyšlo nariadenie Hlavného komorgrófskeho úradu, podľa ktorého mohli dosiahnuť služobné miesta dozorcov len tí zamestnanci, ktorí absolvujú banskú školu na Vindšachte.⁷ To nariadenie sťažilo služobný postup do tejto kategórie tým šikovným baníkom z iných revírov, ktorí nemali možnosť dochádzať na štúdiá na Vindšachte. S poukazaním na tieto skutočnosti založila sa podobná škola aj na Španej Doline, čím sa počet škôl tohoto typu na strednom Slovensku zvýšil na tri, lebo od roku 1829 takáto škola bola aj v Kremnici.

Už pri zakladaní školy na Vindšachte neboli ujasnené a doriešené niektoré právne otázky. Roku 1833 boli úradné miesta nútené konštatovať, že škola na Vindšachte nemá charakter verejného učilišťa. Po skončení školy a po záverečných skúškach sa absolventom nevydávalo žiadne vysvedčenie. Vedenie školy pokladalo za zbytočné, aby poslucháči, ktorí boli robotníkmi na niektorom z banských závodov (v Banskej Štiavnici a okolí), dostávali aj vysvedčenie. Robotníci cudzích závodov, pokiaľ sa uchádzali o štúdium na tejto škole, mali byť odporúčaní svojim zamestnávateľom. Len týmto cudzím poslucháčom malo sa po absolvovaní školy vydávať vysvedčenie na odchod.⁸

Roku 1843 sa úradne konštatovalo, že výučba nebola na úrovni. Zdôvodňovalo sa to tým, že učitelia nedostávali osobitný honorár za vyučovanie. Každý banský technik, ktorého poverili vyučovaním na škole, považoval túto povinnosť za veľké obmedzovanie, lebo každý z nich bol zaneprázdnený prácou vo svojom zamestnaní. Táto skutočnosť sa dostala na program úradného rokovania a bolo rozhodnuté vyplácať učiteľom ročnú odmenu vo výške 200 zl.⁹ Počnúc rokom 1843 sa tento honorár vyplácal už učiteľom každoročne.

Vyučovacou rečou bola nemčina, ktorú poslucháči v nejednom prípade neovládali. Tento nedostatok sa odrážal v zlom prospechu poslucháčov. Roku 1846 sa banskoštiavnická škola stala vzorom pre založenie odbornej školy v Idrii¹⁰, a toho istého roku bol daný návrh na presťahovanie školy do závodnej budovy Pacherštólne. Presťahovanie sa realizovalo roku 1873.

V revolučných rokoch 1845–1849 prudko klesol počet poslucháčov. Roku 1850 počet poslucháčov, resp. frekventantov klesol na sedem, čo sa zdôvodňovalo najmä tým, že niektorí robotníci mali nedostatočné predbežné vzdelanie a slabé znalosti vo vyučovacom jazyku. Pre nezáujem o školu a pre uvedené objektívne príčiny, banský erár musel prijímať na školu baníkov z českých krajín, ktorí už vo svojej domovine si osvojili nemecký jazyk, preto výučba nenarážala na ťažkosti a ich prospech bol lepší.

Menšia príťažlivosť školy mala korene v nižších mzdách banských dozorcov a ich vysokej zodpovednosti.¹¹ Vyučovací proces bol hatený najmä nedostatočným vzdelaním

⁶ ŠÚBA, fond BXBB, BBBŠ, úvod katalógov, organizácia banskopolicajných orgánov, Banská Štiavnica.

⁷ ŠÚBA, fond HKO, inv. č. 417/1832, Banská Štiavnica.

⁸ GINDL, J.: *Z dejín výučby haviarov a banských podúradníkov v oblasti banskoštiavnického baníctva*. Zborník PF v Banskej Bystrici 15 – dejepis. Bratislava : SPN, 1969, s. 121.

⁹ GINDL, J.: *Z dejín výučby haviarov a banských podúradníkov v oblasti banskoštiavnického baníctva*. Zborník PF v Banskej Bystrici 15 – dejepis. Bratislava : SPN, 1969, s. 122.

¹⁰ Idria – územie Juhoslávie, kde sa ťažila rumelka.

¹¹ Banskí dozorcovia poberali dvojtýždenné 5 zl., z čoho museli platiť nielen príspevok do bratskej pokladnice, ale v prípade choroby sami si museli platiť lekára a liečivá.

poslucháčov, z ktorých mnohí sa museli základným počtovým úkonom učiť v prvom ročníku. No ani vedomosti v písaní a čítaní neboli v mnohých prípadoch lepšie. Zvýšené požiadavky kladené toho času na banskú prevádzku odzrkadľovali sa aj v požiadavkách výučby. Roku 1855 sa už konkrétne žiadalo, aby poslucháči vedeli nakresliť situačný plán, aby vedeli čítať banské mapy a bežne ich používať.

V tejto dobe sa v banskej škole vyučovalo po dvoch hodinách v utorok a piatok a jedna hodina sa mala venovať na opakovanie a precvičovanie učiva. Na konci prvého ročníka sa urobila skúška z aritmetiky, geometrie, kreslenia z banského meračstva, na konci druhého ročníka z mineralógie, geológie a baníctva. V tejto dobe boli už len tri známky z hodnotenia vedomostí a o výsledku štúdia na škole sa poslucháčom vydávalo vysvedčenie. Eminentí boli obdarovávaní Déliovou knihou (Déliou Anleitung), ktorá sa stala už len reminiscenciou technickej vyspelosti banskoštiavnického baníctva, nie však už praktickou učebnicou toho času už pokročilej banskej techniky. Z tohoto dôvodu boli od roku 1856 eminenti odmeňovaní Kölleroými tabuľkami trigonometrických hodnôt.¹²

V šesťdesiatych rokoch 19. storočia vo výučbe školy dostáva sa do popredia úpravníctvo, ktoré sa malo prednášať v oboch ročníkoch. Aj zavádzanie parných strojov do baníctva kládlo pri prednášaní strojnictva zvýšené požiadavky na vyučujúceho, ktorý mal zverených poslucháčov zvlášť inštruovať o princípoch mechanizmov parných strojov.

Roku 1864 vypracovali nový štatút, podľa ktorého mala výučba trvať tri roky, t. j. mala sa uskutočňovať v prípravnom ročníku a v dvoch ďalších ročníkoch.¹³ Komorskogrófsky úrad však tento štatút neschválil.

Až do roku 1866 sa nevedela matrika o poslucháčoch, ktorí boli prijatí na školu a jedine úsilie o skvalitnenie administratívneho styku a evidencie podnietilo zavedenie matriky, ktorá sa už potom sústavne doplňovala. O rok neskôr sa stretávame s organizovanými školskými exkurziami do závodov mimo okruhu tunajšieho baníctva.

Štátoprávne zmeny roku 1867 vyvolali aj zmenu vo vyučovacom jazyku. Jazyk nemecký nahradil jazyk maďarský. Roku 1873 bol schválený nový štatút školy a jej nové učebné osnovy, ktoré zodpovedali požiadavkám doby a zvýšeným nárokom na odbornú výučbu. Štúdium sa stalo dva a pol ročným. Prípravka bola polročná. Rok 1873 je teda významným medzníkom banskej školy v Banskej Štiavnici a uzatvára prvé obdobie, v ktorom výučba bola síce zverená odborníkom z praxe, ale bez toho, aby boli zaťažovaní inými služobnými povinnosťami. Od roku 1873 začína škola nadobúdať charakter pevne organizovanej školskej ustanovizne.

Pre potrebu baní a hüt založili už v roku 1747 banickú školu v Smolníku. Nemala ešte charakter stálej školy. V druhej polovici 18. storočia sa vyučovanie preušilo až do roku 1840, keď začala opäť fungovať. Zo spisu Ministerstva financií z 12. 12. 1858 č. 2034 sa dozvedáme, že v škole sa vyučovalo iba v zimných mesiacoch. Neskôr sa vyučovanie preušilo a malo sa obnoviť r. 1862. V máji r. 1863 schválilo Ministerstvo financií plán smolníckej banickej školy.¹⁴ Vyučovanie však trvalo len do jari 1864. V marci 1869 vyšlo

¹² ŠÚBA, fond HKO, inv. č. 716/1856, Banská Štiavnica.

¹³ K reorganizácii školy tohoto typu už skôr došlo v Přebami, Smolníku a Nagyágu. Štatúty týchto škôl mali slúžiť ako podklady pre vypracovanie nového štatútu banskoštiavnickej školy.

¹⁴ ŠÚBA, fond Vrchný inšpektorský úrad v Smolníku, Lagerbuch č. 32/1851, Banská Štiavnica.

nariadenie, aby sa v banickej škole zaviedol maďarský jazyk medzi povinné predmety a rozšírila sa aj výučba hutníctva. Školu definitívne zatvorili 12. 3. 1875.¹⁵

Rozsiahle vývojové zmeny poznačili aj Banskú akadémiu v Banskej Štiavnici a vyústili do reorganizácie celej akadémie r. 1846. Riaditeľom akadémie zostal aj naďalej komorný gróf, pre spravovanie záležitostí školy bolo však vytvorené samostatné kolégium (senát). Všetci profesori získali titul banského radcu a boli zadelení do dvoch platových tried (1500 a 1200 zl. ročne).¹⁶

Roku 1848 vošiel do platnosti nový učebný plán. Hlavné zásady nového učebného plánu vychádzali z dovtedajších už platných smerníc a prihliadali k vtedajším potrebám. Na základe dovtedajších skúseností nový plán určil najviac dve skúšky a prednášky najviac z dvoch predmetov, okrem kreslenia v jednom semestri. V záujme úzkeho spojenia teórie s praxou bolo štúdium zadelené tak, aby sa teoretické skúšky napájali na praktické cvičenia v závodoch. Hutníctvo, ktoré sa od vzniku akadémie prednášalo vždy bezprostredne po chémii v druhom ročníku, presunuli v pláne do druhého semestra štvrtého ročníka a odôvodnením, že hutníctvo tvorí posledný článok banskej výroby. Rozhodujúcu úlohu tu zohralo organizovanie praxe vo vzdialenejších hutách, čo by plynulosť výučby v druhom ročníku narušilo. Štúdium nauky o banských dielach v plnej miere predchádzalo prednáškam z banského meračstva a deskriptívna geometria sa prednášala hneď po matematike. Banské právo, obchodný štýl a účtovníctvo sa presunuli do posledných semestrov.¹⁷

Nový učebný plán sa mohol v plnej miere uviesť do života až r. 1850. Vcelku však už pri svojom vzniku zaostával za požiadavkami, ktoré nastoľoval rozvoj kapitalistických výrobných síl, a to aj v oblasti banskej výroby. Kapitalistický vývoj vyvolal mohutný rozvoj železiarskeho priemyslu a ťažby uhlia, čo viedlo k vzniku mohutnejších banských závodov s novým strojovým zariadením a spravidla mimo centier tradičnej ťažby drahých a farebných kovov. Staršia orientácia akadémie takmer výlučne na tradičnú ťažbu, prestávala už vyhovovať nárokom svojej doby. Veľmi naliehavou sa stala nutnosť opustiť encyklopedický spôsob výučby a bezodkladne pristúpiť k špecializácii. Prechodným riešením malo byť zavedenie mimoriadnych prednášok r. 1857. Boli to prednášky o geológii a kryštalografii rakúskej monarchie, prednášky o aplikácii nauky o pevnosti a pružnosti na niektoré z najdôležitejších problémov konštrukcie strojov, ďalej prednášky o kvantitatívnej mineralogicko-metalurgickej analytickej chémii, konštrukcii strojných súčiastok a konečne asistent konal prednášky z prípravného kreslenia.¹⁸

Roku 1856 podal ministerský radca a riaditeľ Banskej akadémie v Banskej Štiavnici Jozef van Russeger¹⁹ návrh na oddelenie štúdia baníctva od hutníctva. Návrh predpokladal

¹⁵ ŠÚBA, fond HKO, inv. č. 1108/1899, autorom spisu o dejinách smolníckej banickej školy je Ľudovít Litschauer, c. k. hlavný inžinier v Banskej Štiavnici.

¹⁶ VLACHOVIČ, J.: *Banská akadémia v Banskej Štiavnici v 19. storočí*. ZVTS IV.

Bratislava: SAV, 1966, s. 31.

¹⁷ VLACHOVIČ, J.: *Banská akadémia v Banskej Štiavnici v 19. storočí*. ZVTS IV.

Bratislava: SAV, 1966, s. 32.

¹⁸ ŠÚBA, fond HKO, Gedenkenbuch, s. 56-57.

¹⁹ Rytier Russeger Jozef, cisársko-kráľovský radca, rytier rakúskeho rádu sv. Leopolda, dopisujúci člen viedenskej Akadémie vied, riaditeľ štiavnickej Banskej akadémie v rokoch 1850-1863. Na štiavnickej banskej akadémii študoval r. 1823. Precestoval Európu, Áziu, Afriku. Svoje skúsenosti opísal v cestopisnom diele vydanom r. 1841. Mal veľké zásluhy na rozvoji banskej techniky (zavedenie Augustínovej metódy vylučovania striebra z medi).

rozdelenie štúdia baníctva do troch rokov prípravného a jedného roku odborného štúdia. Štvrtý ročník mal byť špecializovaný buď na štúdium baníctva alebo hutníctva. Pre záujemcov o vyštudovanie oboch smerov štúdia mal sa prijať piaty ročník. Návrh ďalej odporúčal obsadiť miesto samostatného profesora a postaviť novú budovu akadémie. I keď Russaggerov návrh prijatý nebol, úrady sa začali vážne zaoberať reorganizáciou vyučovania na akadémii. Obzvlášť nedostatočná bola výučba strojnictva. Stále narastajúci význam strojov, strojníc kreslení a strojníckej produkcii. Preto v roku 1859 prišiel profesor Jenny s návrhom zaviesť do vyučovania praktický kurz strojnictva. Banské strojnictvo sa dovtedy na akadémii prednášalo len dva mesiace v štvrtom ročníku, 10 hodín týždenne. Po schválení návrhu profesora Jennyho Ministerstvom financií, prednášalo sa všeobecné strojnictvo v druhom ročníku 5 hodín a strojníc kreslenie 6 hodín týždenne. Na tieto prednášky nadväzovala v treťom ročníku náuka o banských a vo štvrtom ročníku o hutníckych strojoch spolu so súbežne prebiehajúcimi cvičeniami v navrhovaní (projektovaní) banských a hutných strojov a banských a hutných zariadení.²⁰

Roku 1859 dochádza aj k rozšíreniu štúdia hutníctva. Napriek veľkému pokroku, ktoré hutníctvo urobilo, vyučovalo sa v akadémii len v jednom semestri 10 hodín týždenne. Veľmi žiaduce bolo oddeliť prednášky zo všeobecného hutníctva a skúšactva od prednášok z vlastného hutníctva kovu. Počínajúc školským rokom 1859/1860 prednášalo sa všeobecné hutníctvo v druhom semestri štvrtého ročníka týždenne 10 hodín.

Prednášok z konštrukčnej mechaniky a strojnictva sa ujali profesori K. Jenny a E. Pöschl.²¹ V roku 1860 sa začalo vyučovať v akadémii čiastočne podľa nového učebného plánu. Naplno bol nový plán uvedený do života až v školskom roku 1861/1862. Podľa nového plánu sa elementárna a vyššia matematika prednášali oddelene. Okrem prednášok sa z matematiky konali aj cvičenia. Fyzikálne časti boli z matematického učiva vypustené a prednášali sa v rámci fyziky a chémie. Čiastočne obmedzené bolo štúdium geológie a paleontológie.

Zavedením nového študijného plánu sa už beztak preplnený program napäť do krajnosti. Profesori zhodne konštatovali, že vzhľadom na rapidný rozvoj technických a baníckych vied obzvlášť, nie je možné látku z baníctva a hutníctva vtesnať do štyroch rokov štúdia. Profesori navrhovali zriadiť prípravný ročník a predĺžiť štúdium na päť rokov. Veľkému preťaženiu poslucháčov usilovali sa pomôcť zavádzaním nových spôsobov vyučovania, najmä používaním veľkých nástenných kresieb a modelov. Nástenné kresby ako nový prvok vo vyučovaní vystavovala akadémia aj na londýnskej svetovej výstave.²²

Ani tento pozmenený učebný plán však zásadnú otázku špecializácie vyučovania nevyriešil. K zavedeniu špecializácie došlo v akadémii až po rakúsko-uhorskom vyrovnaní r. 1867, podľa návrhu banského radcu a profesora akadémie Štefana Farbakyho²³ v školskom

²⁰ KUPČOK, K.: *Z dejín školstva v Banskej Štiavnici*. Banská Bystrica : Stredoslovenské vydavateľstvo, 1964, s. 328.

²¹ Koncom školského roka boli za to odmenení 300 zl. Ministerstvo financií vtedy navrhlo, aby sa pre uvedené predmety prijal zvláštny profesor (Gedenkbuch, s. 64-65).

²² Na svetovú výstavbu do Londýna poslala r. 1862 Banská akadémia 17 nástenných vyučovacích tabúl.

²³ Ing. Štefan Farbaky sa narodil v Nyiregyháze 15. augusta 1836. Tam vychodil ľudovú školu a nižšie triedy gymnázia. V rokoch 1854-1858 bol poslucháčom banskoštiavnickej Banskej akadémie, na ktorej baníctvo a hutníctvo skončil s eminentným prospechom. Jeden rok pracoval v príbramských baniach ako praktikant, kde dostal pozvanie na

roku 1872/1873. Štúdium bolo rozdelené do štyroch odborov: banského, kovohutnickeho, železohutnickeho a strojnostaviteľského. Už v roku 1876 bol prijatý nový študijný plán, v ktorom sa účtovníctvo a banské právo ako samostatné odbory nevyskytovali. Vo štvrtom ročníku mali poslucháči možnosť doštudovať aj niektorý z ďalších odborov. Štúdium baníctva sa spájalo s kovohutníctvom alebo železohutníctvom.

K ďalšej vážnej úprave študijného plánu došlo r. 1885. Odbor strojnictva a stavitel'stva bol z učebného plánu akadémie vylúčený. Tým sa strojnictvo dostalo definitívne mimo oblasti banského školstva, pretože ťažisko vzájomného pôsobenia medzi prírodnými vedami a technikou, na ktoré malo baníctvo monopol, sa už dávno presunulo mimo sféry baníctva. K poslednej úprave učebného plánu dochádza ešte v školskom roku 1904/1905, keď bol názov školy zmenený na Vysokú banskú a lesnícku školu.²⁴

Všeobecný banský zákon z roku 1854, ktorý vystriedal Maximiliánov banský poriadok tak výrazne zasiahol nielen do organizácie banskej správy a administratívy, ale aj do banského stredného a vysokého školstva v druhej polovici 19. storočia. Okrem iného dal právny podklad pre fungovanie bratských pokladníc ako významného prvku sociálneho zabezpečenia banských robotníkov a úradníkov.

Summary

DEVELOPMENT OF MINING ADMINISTRATION AND MINING EDUCATION DURING THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

New socio-economic system and absolutist form of rule which were prevailing in the society after the revolutionary years between 1848-1849 enabled imperial court in Wien follow more energetic intervention into the field of mining law. New general mining law, introduced in Habsburg monarchy in 1854, replaced the existing partial mining orders and other regulations. In Slovakia as well as in the whole Hungary this General mining law replaced Maximilian's mining order accepted by mining towns at the end of 1750 and first issued in 1753. The General mining law reflected capitalistic owner's and production's relations intermingled with feudal features but fully respecting mining *regalné* rules.

The General mining law from 1854 replaced Maximilian's mining rule and in an enormous way influenced the organisation of mining administration as well as the organisation of mining secondary and tertiary education. In addition, it also gave a legal basis for function of fraternities' funds as a distinguished feature of social security of mining workers and clerks.

banskoštiavnickej Banskej akadémii. Najskôr pôsobil ako dočasný a neskôr ako stály asistent katedry matematiky a mechaniky. Roku 1866 a habilitoval na docenta a už v nasledujúcom roku po odchode profesora Jennyho na viedenskú techniku bol menovaný riadnym profesorom tejto katedry. Roku 1872 získal hodnosť banského radcu opustil však katedru matematiky a natrvalo zakotvil na katedre strojnictva. Toho roku bol poctený členstvom v správnej rade školy, ktorá ho zvolila za miestodržiteľa. O štyri roky neskôr sa stal riaditeľom akadémie, zvoleným vždy na trojročné obdobie. Do tejto funkcie bol zvolený za sebou šesťkrát.

²⁴ VLACHOVIČ, J.: *Banská akadémia v Banskej Štiavnici v 19. storočí*. ZVTS IV. Bratislava : SAV, 1966, s. 44.

PROGRAM POLITICKÝCH STRÁN UHORSKA V OBDOBÍ PARLAMENTNEJ KRÍZY V ROKOCH 1903–1905

Valéria Chromeková

Katedra histórie, FHV UMB, Banská Bystrica

Začiatkom 20. storočia bolo Rakúsko-Uhorsko konštitučnou monarchiou, ktorej existenciu zabezpečovala kompromisnícka dualistická sústava (včítane chorvátskeho subdualizmu). Predpokladala garanciu dualistického systému parlamentnou väčšinou vo všetkých zmluvných snemoch. Dualizmus pre svoj kompromisnícky charakter však nikoho úplne neuspokojoval. V podmienkach celoeurópskych nacionálnych transformácií silneli tlaky na dosiahnutie úplnej suverenity nielen Maďarov a Chorvátov, ale aj pre doteraz bezprávne národy mnohonárodnostného Rakúsko-Uhorska. Preto maďarská politická reprezentácia bojovala na dvoch frontoch: proti Rakúsku a proti vlastnému inojazyčnému obyvateľstvu. Maďarski politici si uvedomovali, že na presadenie svojich záujmov potrebujú silný veľký štát, preto trvali na integrite Uhorska, čo bola pre všetkých nemaďarských obyvateľov absolútne neprijateľná alternatíva. Spory v Uhorsku prehlbovala aj skutočnosť, že medzi jednotlivými etnikami, včítane aj maďarského, neexistovali národnostné hranice, lebo obyvateľstvo v styčných oblastiach bolo veľmi premiešané, a často sa vyskytovali aj inojazyčné enklávy. Pod vplyvom celoeurópskej veľkošovinistickej nálady územné aspirácie jednotlivých etnických skupín sa často prelínali. Do vnútroštátnej atmosféry tieto skutočnosti sa premietali vzájomnou neznášanlivosťou a nenávisťou.

Politické problémy pertraktovali na politickej scéne politické strany, ktoré sa neúmerne drobili. Najčastejšie sa vyskytovali rôzne národné strany, ktoré boli reprezentantkami pôvodného politického, alebo národnostného programu. Politické programy novších strán mali národný program zrelší a politicky prepracovanejší; mapovali súčasnú ekonomicko-spoločenskú situáciu a zlad'ovali svoje požiadavky s reálnou skutočnosťou. V chorvátskych a maďarských politických programoch nacionálne požiadavky mali štátoprávny charakter.

Politické strany Uhorska v skúmanom období tvorili 3 charakteristické skupiny: 1. politické strany s národným programom, 2. politické strany so štátoprávnym programom, 3. politické strany bez nacionálneho programu, ktoré sa reprezentovali hospodárskymi, alebo sociálnymi ambíciami. V období obmedzeného volebného práva veľkosť vplyvu strany nám neudávali volebné úspechy, lebo na uhorskej politickej scéne už existovali strany maloroľníkov a robotníkov, ktoré v podmienkach platného volebného práva nie vždy získali politické zastúpenia.

Politická kríza v uhorskom parlamente prepukla roku 1903 v súvislosti s tzv. vojenskou otázkou. Keďže sa ešte pre rakúsku parlamentnú krízu v roku 1898 neobnovilo vyrovnanie, stav „ex lex“ vláda riešila každoročným schvaľovaním počtu brancov v uhorskom parlamente na nasledujúci kalendárny rok. Voľby v roku 1901 krátkodobo spacificovali politickú scénu, ale ani kompromisníckemu premiérovi K. Sélovi sa nepodarilo vyriešiť žiaden zo základných politických problémov dualizmu. Keď potom roku 1902 politická situácia v Európe vyžadovala od veľmocí zvýšené zbrojenie, minister vojny Gejza Fejérváry

16. októbra 1902 požiadal parlament,¹ aby v rámci schválenia kvóty brancov splnomocnil vládu povolať do vojenskej služby 20 000 záložníkov. Parlament žiadal návrh prepracovať, no keď aj nový návrh obsahoval zvýšený počet brancov,² opozícia začala obštruovať.

Obštrukciou vyvolaná politická kríza najprv zapríčinila rýchle striedanie vlád. Po rezignácii Széla (14. 6. 1903) bol poverený zostavením vlády Štefan Tisza, predseda vládnej Liberálnej strany (Szabadelvű Párt). Tisza, ktorý vtedy už stál na čele ideologicky rozloženej strany. Jej členovia tvorili frakcie okolo troch dominantných postáv (Tisza, Apponyi, Andrásy), preto nedokázal vytvoriť novú vládu. A tak novým ministerským predsedom sa 30. júna stal bývalý chorvátsky bán Karol Kuen-Hedervári z Tiszovej frakcie. Avšak v dôsledku intrig³ už 10. augusta bol nútený rezignovať. Spor napokon vyriešil panovník, keď tzv. Chlopským⁴ rozkazom opäť ustanovil za premiéra Héderváriho.

Vojenskými reformami sa začala posledná etapa rozkladu vládnej Liberálnej strany, tvorcu a garanta vyrovnania. Najprv sa od nej odčlenil vodca najpočetnejšej frakcie Albert Apponyi, ktorý bol reprezentantom maďarských nacionalistov v strane. Žiadal kompenzáciu zvýšeného počtu brancov tzv. národnými požiadavkami v armáde (používanie maďarskej zástavy, preloženie maďarských dôstojníkov k uhorským plukom, atď.). Dňa 25. novembra 1903 vystúpil z Liberálnej strany,⁵ lebo splnením vojenských požiadaviek mienil obnoviť jednotu liberálov. Keď ho tí nepodporili, obnovil niekdajšiu Národnú stranu (Nemzeti Párt). V programovom vyhlásení okrem uvedených požiadaviek chcel samostatné colné územie a samostatnú uhorskú armádu, ktorá by tvorila len doplnok spoločnej armády. Mala by maďarsky veliaci jazyk. Jeho program uznával vyrovnanie, ale bol za jeho etapovité zlepšovanie.⁶ Pred voľbami r. 1905 prijal program personálnej únie.⁷

S vystúpením Apponyiho sa začalo veľké preskupovanie maďarských parlamentných politických síl. Apponyiho požiadavky podporila opozičná Ugronová frakcia Strany nezávislosti, ktorá ich doplnila vlastnými, ešte radikálnejšími vojenskými požiadavkami (aby v Uhorsku aj spoločná armáda mala maďarský veliaci jazyk, aby na uhorskom území vojaci prisahali na uhorskú zástavu a používali len uhorské výsostné znaky a aby uhorská časť spoločnej armády bola rozmiestnená výlučne len na území Uhorska).⁸

Skupina Liberálnej strany okolo premiéra (tzv. ortodoxná) sa pokúsila o nový kompromis. Po dlhých rokovaníach upresnili istý ústup z vojenských požiadaviek nejasnou formuláciou

¹ V zmysle platného vyrovnania sa branný zákon schvaľoval v desaťročných intervaloch. Pre parlamentnú krízu ho rakúsky parlament neschválil, takže počet regrútov musel odhlasovať každoročne uhorský parlament.

² Návrh zvyšoval kvotu brancov v spoločnej armáde zo 103 000 na 125 000 a domobranu z 12 500 na 15 000.

³ Jeden z poslancov Strany nezávislosti ohlásil v parlamente, že ho chceli podplatiť. Vyšetrovacia komisia odhalila v pozadí aféry Kuena.

⁴ Rozkaz vydal panovník počas svojho pobytu na vojenskom cvičení v Haliči – v Chlopách.

⁵ Časť Apponyiho prívržencov vedených Alexandrom Károlyom zostala naďalej vo zväzku s Liberálnou stranou.

⁶ Országgyűlési Napló 1905–1906, s. 348.

⁷ V otvorenom liste Apponyi konštatoval, že 18. novembra 1904 sa porušil článok XII zákona 1867; tým sa zrútili aj morálne základy vyrovnania.

⁸ Országgyűlési Napló 1901–1906 zv. XI.

veliaceho jazyka.⁹ Za premiéra bol opäť menovaný Š. Tisza. Tisza chcel ukončiť obštrukciu, preto sa snažil o zmierlivý tón. V programovom prejave prednesenom v parlamente 6. novembra 1903, v záujme bezpečnosti štátu uznal zvýšenie vojenskej kvóty. V národnostnej otázke taktizoval, len vo všeobecnosti konštatoval nutnosť spolupráce a cirkevné školy chcel dať pod štátny dozor, aby sa tým zlepšilo šírenie maďarského jazyka. V hospodárskej oblasti chcel rovnomerne napomáhať aj agrárnej aj merkantilistickej oblasti. Toto bolo prakticky prvé a jediné programové vyhlásenie Liberálnej strany počas jej tridsaťročnej existencie.

Ťažkosti Liberálnej strany využil aj predseda najsilnejšej opozičnej strany – Strany nezávislosti (Függetlenségi Párt) – František Kossúth, ktorý sa pokúsil prebrať Tiszovo miesto. Práve preto v programovom vyhlásení nedefinoval vzťah svojej strany k dualizmu. Namiesto toho posunul do popredia vzťah strany k uhorským národnostiam. Kritizoval Tiszovu školskú politiku a žiadal úplne zrušenie národnostného školstva. Kossúth tu po prvýkrát zaujal konkrétne stanovisko aj k volebnému právu. Bol za jeho rozšírenie, za úpravu volebných okrskov, hlasovanie podľa obcí, alebo aspoň podľa notariátov. Volebný cenzus mal byť znížený z 1/4 usadlosti na držbu domu a 3 kat. jut. pôdy.¹⁰ Súhlasil s udelením volebného práva všetkým samostatným živnostníkom bez ohľadu na výšku platenej dane. Ústredný program strany, samostatné colné územie spomenul len v závere. Chcel tým eliminovať nepriaznivý ohlas Viedne na vojenské požiadavky jeho strany.

Avšak Tiszovi sa ani ústretovosťou nepodarilo ukončiť obštrukciu opozície. Stroskotali aj jeho pokusy ukončiť ju násilím (napr. predĺžovaním zasadnutí parlamentu, zmenou rokovacieho poriadku, tak aby vylúčil technickú obštrukciu). Tisza preto návrhy odvolal a začal rokovať s vodcami opozície. Tak sa uskutočnila 10. marca 1904 dohoda zvaná Thályho mier. Tiszovi sa jeho prostredníctvom podarilo udržať parlament vo funkčnom stave až do 7. októbra 1904. Vtedy však predložil snemu sprísnenie parlamentného poriadku. Búrlivú reakciu a vzniklý chaos využil predseda snemu na neobvyklé hlasovanie. Na daný pokyn vládni poslanci zdvihnutím vreckovky schválili klauzulu.¹¹

Táto udalosť, tzv. „lex Tisza“ dokončila rozklad Liberálnej strany. Najprv z nej vystúpila Károlyho agrárna skupina, potom bývalí disidenti vedení J. Andrásyom. Na znak protestu aj viacerí členovia ortodoxnej skupiny sa vzdali mandátu Liberálnej strany. Tisza, keď sa mu nepodarilo obnoviť legislatívnu činnosť parlament rozpustil a na január 1905 vypísal nové parlamentné voľby. Liberálna strana v nich definitívne stratila parlamentnú väčšinu. Zo 400 poslaneckých miest strana obsadila len 159 mandátov a po voľbách opustilo stranu ďalších 50 poslancov. Pred novými parlamentnými voľbami roku 1906 na návrh Š. Tiszu Liberálna strana bola rozpustená.

Rozpadom najväčšej uhorskej strany garanta dualizmu, aj platnosť vyrovnania zostala iluzórnou. Žiadna politická sila ju už nereprezentovala. Tento stav a konštituovanie mohli upraviť jedine nové voľby nového politického zoskupenia, ktorý by právne stabilizoval dualizmus.

Výsledky parlamentných volieb roku 1905:

⁹ Komisia konštatovala, že veliaci jazyk je v zmysle vyrovnania regálnym právom, ale parlament má právo zmeniť tento stav ústavným zákonom.

¹⁰ Országgyűlési Napló 1901–1906 XVIII., s. 280 a nasl.

¹¹ Opoziční poslanci v zápätí demolovali snemovňu.

Liberalná strana	Strana nezávislosti	Disidenti	Ľudová strana	Nová strana	Soc. dem. strana	Nezávislá opozícia	SNS	RNS	Strana národnej slobody
159	165	27	25	13	2	2	1	1	1

Kriza najväčšej uhorskej politickej strany a nespokojnosť s politikou predsedu Kossútha podnietil rôzne politické špekulácie a kombinácie. S krízou okrem Apponyho kalkuloval aj bývalý premiér Dezider Bánffy, ktorý 3. septembra 1905 za prítomnosti 15 poslancov založil politickú stranu tzv. **Novú stranu** (Uj Párt). Bánffy, známy svojimi krajne nacionalistickými politickými názormi, sa najprv pokúsil založiť stranu stredú, ktorý by absorboval vystúpených poslancov oboch čelných politických strán a združil ich na princípe vyrovnania. Aj program Novej strany bol zmesou požiadaviek rôznych uhorských politických strán. Kvôli liberálom zdôrazňoval princíp vyrovnania, pre príslušníkov Strany nezávislosti štátoprávne požiadavky a nacionalizmus.¹² Program však neobsahoval nové riešenia. Keď neuspel, na prvé miesto presunul maďarské národné požiadavky, ktoré nasmeroval proti národnostiam; jeho formulácie boli ostré a útočné. Nepovažoval už za prípustné ani národnostné kultúrne ustanovizne ani užívanie jazyka.¹³ Žiadal širšie uplatnenie maďarskej štátnosti aj v zahraničných reláciách, rozšírenie cenzu, podporu nekatolíckych cirkví, samostatnú cedul'ovú banku a samostatné colné územie. Pomocou subvencie domáceho priemyslu a reformou daňového systému na progresívnom princípe chcel zamedziť vystáňovalectvu.

Nová strana nenašla prívržencov v parlamente ani mimo neho. Aktívnu politiku prevádzal prakticky Bánffy sám. Svoje posledné programové vyhlásenie vydal v roku 1906.

Andrássyho politická skupina **disidentov** tvorila ešte aj vo voľbách 1905 len nezávislú skupinu. Andrássy čakal, že panovník odvolá Tiszu a tým im umožní návrat, prípadne získa aj premiérske kreslo.

Skupinu parlamentných politických strán dopĺňovala **Katolícka ľudová strana** (Katolikus Néppárt), ktorá pôvodne vznikla ako strana s katolíckym programom. V období vojenskej obštrukcie sa rozdvajila. Jej konzervatívnejšia časť, ktorú reprezentovala stará generácia vedená predsedom Jánom Zichym, podporila vojenský pakt, no väčšina, na čele so Štefanom Rakovským sympatizovala s názormi opozície. Aj keď sa spočiatku členovia strany dištancovali od obštrukcie, tlak väčšiny prinútila Zichyho zaujať stanovisko aj k maďarským nacionálnym problémom.¹⁴ Keď však v novembri 1903 viacerí poslanci strany otvorene podporili obštrukciu, J. Zichy sa vzdal predsedníctva. Predsednícke kreslo síce zaujal Aladár Zichy, ale skutočným vodcom strany už bol Š. Rakovský, predstaviteľ nacionálneho smeru. Katolícka ľudová strana sa hlásila k štátoprávnemu princípu, ale stále na pozíciu vyrovnania aj potom, ako jej členovia v novembri 1904 odsúdili Tiszovu politiku.¹⁵ Strana udržala svoju pozíciu vo voľbách roku 1905.

¹² „V organizácii armády sa nezabezpečuje rovnoprávnosť zákonom... národný charakter sa neuplatňuje ani vo vojenskej výchove, ani v štátnych znakoch... colná únia obohacuje len Rakúsko...“ Leták Uj Párt röpirata, uverejnil Mérei: A magyar polgári pártok programjai 1867–1918-ig, Budapest 1937, s. 118.

¹³ Obširnejšie BÁNFFY, D.: *Magyar nemzetiségi politika Budapest 1903*, s. 16 a nasl.

¹⁴ Parlamentný prejav J. Zichyho z 30. júna 1903, Országgyűlési Napló, XVIII., s. 43.

¹⁵ Stranická tlač Alkotmány (Ústava) uverejnila 19. novembra 1904 článok „Bolo páchané násilie. Rozpustiť parlament“.

Volebné výsledky:

r. 1896	rok 1901	rok 1905
19	25	25

K politickým stranám s národným programom patrili aj prakticky všetky politické strany nemaďarských národností.

V **Slovenskej národnej strane** sa presúva ťažisko na mladšiu generáciu, ktorá mala už novú koncepciu. Volebný program v roku 1901 bol posledným a neúspešným pokusom stabilizácie vo vedení martinského konzervatívneho krídla. Izolované malomestské prostredie už neprialo modernej politike. Keď v roku 1905 vo voľbách strana prerušila pasivitu, z radov konzervatívcov sa nikto nedostal do parlamentu. Naopak, presadil sa jeden kandidát zo SNS a to Bobrovský volebný okres na Orave s programom katolíckeho krídla. Politické požiadavky v roku 1902 sa zižili na jazykové požiadavky.¹⁶ Politická aktivita bola úspešnejšia najmä zásluhou M. Hodžu, ktorého Slovenský týždenník otváral cestu k politickej aktivite a svojim vplyvom prenikol aj medzi stredné roľníctvo. Hoci zásadami programu z roku 1901 používali ako systematické východisko všetky tri krídla Slovenskej národnej strany, najmä krídlo hlasistov, viackrát otvorene kritizovalo nesystematickosť a jednostrannosť programu.¹⁷ No ani kritickí hlasisti nevytvorili celonárodný program a tak do voľieb 1905 išla Slovenská národná strana s programom z roku 1901.

Generačný problém sa vyostřil aj v **Rumunskej národnej strane** (Partidul National Roman), kde staršia generácia v roku 1901 ešte presadila politickú pasivitu. No už v rokoch 1901–1904 stúpala nespokojnosť so zastaralou politickou líniou.¹⁸ Preto pri doplňujúcich voľbách roku 1903 Aurel Vlad z vlastného rozhodnutia prelomil pasivitu a získal mandát do parlamentu s národným programom.¹⁹ Z jeho parlamentnej činnosti už zrači nové myslenie. Nezdôrazňoval národnostné urážky ako jeho predchodcovia, ale staval do popredia hospodársky program a požiadavku rozšíreného volebného práva.²⁰ Vlad nadviazal kontakty aj s Hodžom, lebo úspech národnostnej politiky videl v spolupráci národností Uhorska. Vo svojom článku uverejnenom v Slovenskom týždenníku žiadal, aby národnostní poslanci miesto abstraktných požiadaviek predstupovali pred ľud s hospodárskym a kultúrnym programom, cez ktorý ľud ľahšie pochopí politické aspekty.²¹ Vladove politické názory sa

¹⁶ Slovenskí poslanci v parlamente, M. Kollár 1. mar. 1902 a Fr. Veselovsky 3. febr. 1902 požadovali slovenské školy až po univerzitu, používanie slovenčiny v súdnictve, správe a rušenie virilizmu a všeobecné volebné právo (Országgyűlési Napló 1901–1906, II. s. 220–221).

¹⁷ Napr. Hodža programu vyčítal že ... národný program sa zredukoval na skromné jazykové požiadavky... niečo vybral... z agrárneho programu, pridal lojálne trochu z klerikálneho a celé zabalil do obalu demokracie s národnou nálepkou...“ (Hodža: K aktivite Slovenskej národnej strany. Hlas č. 1, s. 1, z 5. septembra 1901).

¹⁸ Politický orgán strany Libertatea v č. 15 (18. apríl 1901) uverejnil nasledovne: „Dnešní vodcovia... aj keď sú v národnom komitáte; stratili nimbus i vplyv. Väčšina národa už ich neuznáva za vodcov...“

¹⁹ Neskorší popredný rumunský politik Aurel Vlad, riaditeľ banky v Oraštei bol zvolený ako nezávislý poslanec.

²⁰ Országgyűlési Napló 1901–1906, XXVI., s. 259 (z 11. nov. 1903).

²¹ „... tieto (požiadavky) stanú sa ľudu snadnejšie prístupnými, jestli pripojíme k nim celý rad hospodárskych a osvetových otázok, ktorým moderný politik vyhúť nemôže.“ (Vlad: Spojenými silami – Slovenský týždenník, 23. decembra 1903).

čoraz častejšie objavovali v časopise *Luciafarul* (Zornička), okolo ktorého sa vytvorila aj jeho politická skupina.

Pod tlakom pôsobenia nových prúdov sa zmenilo stanovisko i konzervatívneho národného komitétu. Na nedovolenom zhromaždení v Sibini 10. januára 1905 zvíťazili aktivisti a tým sa zmenilo aj stranické vedenie. Novým predsedom sa stal Teodor Mihali. Konferencia potvrdila program z roku 1881, ktorý doplnila o hospodárske a sociálne požiadavky. Program žiadal zrušiť fideikomisy, požadoval progresívne zdanenie, parceláciu pôdy, zoštatnenie zdravotníctva (bezplatné lekárske ošetrovanie chudobným), povinné štátne starobné poistenie a poistenie pre prípad choroby. Nová bola aj požiadavka všeobecného a tajného volebného práva a jednotný (nemecký) veliaci jazyk v armáde. Program ďalej žiadal takú účasť Rumunov v štátnom živote, aká by garantovala ich etnický a duchovný rozvoj. Novým volebným programom získala Rumunská národná strana vo voľbách 5 mandátov.

Saská ľudová strana (*Sächsische Volkspartei*) ako národnostná menšinová strana v rumunskej väčšine bola prirodzeným spojencom maďarskej vládnej Liberálnej strany. Ako jediná národnostná strana sa ešte stále zúčastňovala volieb v rámci Liberálnej strany a získala v nej 11 mandátov. Vo voľbách 1901 sa zaktivizovali aj zelení Sasi, ale neúspešne sa pokúsili založiť samostatnú Saskú národnú stranu s umierneným liberálnym programom. Ich program, ktorý vypracoval Gustáv Linder, obsahoval kultúrnu autonómiu. I keď tieto požiadavky nenarušili hegemoniu uhorskej správy, odmietli sa ako pangermánske.²² Skupina neskôr skutočne nadviazala kontakt s pangermánskym hnutím.²³

Po nástupe Tiszu do premiérskeho kresla, saskí parlamentní poslanci predostreli svoje požiadavky formou memoranda. Tisza prisľúbil autonómiu saskej evanjelickej cirkvi a príplatky duchovným a učiteľom a to zo štátneho fondu. Tiež prisľúbil dodržiavanie národnostného zákona z roku 1868 v školstve a súdnictve. Na základe tejto dohody poslanci Saskej ľudovej strany 27. novembra 1903 opäť vstúpili do vládnej strany a zotrvali v nej aj v čase jej krízy roku 1905.

Srbská národná liberálna strana (*Srpska narodna liberalna stranka*)²⁴, ktorá v roku 1901 už skončila s pasivitou, vďaka svojej politickej taktike získala veľkú podporu svojich voličov. V parlamente zasadli jej traja poslanci a jeden nezávislý poslanec so srbským národným programom. Bol to jej posledný úspech. Už v roku 1902 sa zaktivizovali radikáli a začal sa úpadok liberálnej strany. Úpadok bol zjavný už pred srbským národným kongresom. Postavenie liberálov nevedel upevniť ani nový program.²⁵ Na národnom kongrese definitívne stratili liberáli politickú prestíž. Stratenu popularitu jej nevrátil ani staronový predseda Polit-Dessančič, ktorý sa v roku 1905 vrátil na politickú scénu a dostal sa aj do parlamentu a to s mandátom Srbskej liberálnej strany. Polit v parlamente rozšíril

²² Pangermánske hnutie (*Alldeutscher Verband*) bolo založené ešte v roku 1891. Na svojom kongrese 25. mája 1902 v Eisenachu žiadalo ríšsku vládu, aby ostro vystúpila proti útlaku Nemcov v Uhorsku, kde vtedy žilo viac ako 2 milióny, a aby zabránila ich odnárodňovaniu. Na kongrese bol prítomný aj zástupca z Uhorska, a to brašovský evanjelický duchovný Franz Obert, neskorší pangermánsky vodca sedmohradských Sasov.

²³ Országos Levéltár, Budapest, *Miniszterelnöki 1902–XVI-1274* zo dňa 14. júla 1902.

²⁴ Obširnejšie vid'. CHROMEKOVÁ, V.: *Programy politických strán Uhorska 1900–1902*. In: *Acta universitatis Mattiae Belii, Spoločenskovedná sekcia č. 3*. Banská Bystrica: FHV UMB, 1999.

²⁵ Autonomni program srpske narodne slobodoumne stranke. Uverejnil *Branik* 23. apríla 1902, č. 44.

požiadavky Srbskej liberálnej strany o všeobecné volebné právo a o program zjednotenia južných Slovanov monarchie na princípe federácie.²⁶

Politiku Srbskej národnej radikálnej strany (*Srpska narodna radikalna stranka u Ugorskoj*) významne ovplyvnil prevrat v Srbskom kráľovstve (10. júna 1903), po ktorej zmenila orientáciu a nadviazala spoluprácu s novou tamojšou protirakúsky orientovanou politickou reprezentáciou. Tým sa postavila na veľkosrbskú pozíciu. Odteraz považovali za hlavného nepriateľa Rakúsko-Uhorsko a táto zmena orientácie mala priaznivý ohlas aj u jej voličov. Ešte do roku 1904 radikáli, vedení Tomičom, spolupracovali s maďarskou opozíciou v domnienke, že opozícia oslabuje dualizmus. Domnievali sa, že ak sa má uskutočniť veľkosrbská idea, musí padnúť stredoeurópska veľmoc, t. j. Rakúsko-Uhorsko. V roku 1905 sa začali aj zákulisné rokovania s opozíciou Srbského kráľovstva a v januári 1905 s jeho radikálnou stranou. Ešte v roku 1903 nadviazala kontakty aj s chorvátskymi radikálmi. V duchu veľkosrbskej integrácie prijali potom i spoločný program.

Politická situácia Chorvátska v podstate kopirovala pomery Uhorska. Podobne ako u svojho subdualistického partnera i tu sa oslabila vládna chorvátska Národná strana. Aj ju oslabovali národnostné konflikty, tentoraz chorvátsko-srbské. V chorvátskej spoločnosti vyvolala nevôľu skutočnosť, že vládna strana, keď nezískala sympatie chorvátskych voličov, sa oprela o Srbov. Napriek volebnému víťazstvu v roku 1901 v pomere 74:14 pozícia Národnej strany bola labilná. Podporovalo ju len od vlády závislé úradníctvo a víťazstvo jej zabezpečili srbské hlasy.²⁷ Preto celá opozícia bola chorvátska, a situácia sa nezmenila ani výmenou bána Kuena Héderváryho,²⁸ ktorého začiatkom storočia vystriedal nový bán Pejačević. Národná strana bola izolovaná, mladí ju nepodporovali. Na jej čele stále zostali len starí politici. Situáciu neriešil ani nový predseda Nikola Tomić, hoci sa pokúsil aj o revíziu stranického programu (sloboda tlače, všeobecné volebné právo, chorvátsky služobný jazyk). Po neúspešných voľbách roku 1905 (strana získala len 37 hlasov) a bán Pejačević podľa vzoru Liberálnej strany aj chorvátsku Národnú stranu rozpustil.

Čistá strana práva (*Čista strana prava*) bola opozičnou stranou chorvátskeho parlamentu. Tvorila pravé krídlo niekdajšej Strany práva.²⁹ Strana propagovala veľkochorvátske politické plány, ktoré boli v protiklade s veľkosrbskou politikou srbskej menšiny. Ich teritoriálne záujmy sa stretli na Balkáne. Veľkosrbská politika považovala za zjednocujúce jadro Balkánu Belehrad, veľkochorvátska sa chcela realizovať v rámci Rakúska. Túto líniu využívala protidualistická skupina okolo rakúskeho následníka trónu Františka Ferdinanda d' Esteho. Skupina nadviazala spoluprácu aj s rakúskymi kresťanskosocialistickými kruhmi (Karol Luager)³⁰ potom, keď roku 1903 fungovala s Chorvátskou kresťanskosocialistickou stranou práva (*Hrvatska Kršćansko-socijalna stranka prava*). Keďže Čistá strana práva bola v podstate antiklerikálna, vytvorila sa v nej

²⁶ *Srbima biracima za ugarski sabor*, *Branik* č. 296 zo 16. januára 1905.

²⁷ V chorvátskom sneme v Záhrebe zasadalo 74 vládnych poslancov.

²⁸ Karol Kuen Héderváry bol bánom v piatich volebných obdobiach: 1884–87, 1887–92, 1892–1897, 1897–1901 a 1901–1906.

²⁹ Vid'. CHROMEKOVÁ, V.: *Programy politických strán Uhorska 1900–1902*. In: *Acta universitatis Mattiae Belii, Spoločenskovedná sekcia č. 3*. Banská Bystrica, FHV UMB 1999.

³⁰ Kontakty s následníkom sprostredkoval generál Auffenberg, veliteľ 36 pešej divízie v Záhrebe; s kresťanskými socialistami vyhľadal kontakt redaktor kresťansko soc. orgánu *Reichspostu* Fridrich Funder.

kresťanskosociálna skupina, ktorá od mája vydávala svoj časopis Hrvatsko (Chorvátsko). Táto skupina bola zástancom rozšírenia volebného práva.

Rozklad Čistej strany práva završilo vyделение Chorvátskej pokrokovej strany (Hrvatska napredna stranka), ktorú tvorila časť mladej chorvátskej inteligencie ovplyvnenej politickými názormi T. G. Masaryka, a ktorá bola stupňom umierneného politického realizmu. Vyčlenila sa pod vedením Ivana Lorkoviča. Prvýkrát vstúpila na politickú scénu v priebehu protikhuenovského hnutia (tzv. národného pokretu – národný pohyb). Neskôr vydávala časopis Pokret (Pohyb) ktorý sa stal orgánom strany, ktorá vznikla začiatkom roku 1904. Ako ostatné chorvátske strany, aj ona mala národný program. Žiadala riešiť národnostný problém na základe rovnoprávnosti (teda odmietala subdualizmus). Bola za kultúrne zblíženie sa so Slovincami a Bulharmi v rámci ideí. Teda aj naďalej bola za myšlienku veľkého Chorvátska. Cestu k nej však videla etapovito cez kultúrne, potom ekonomické zblíženie. Prvá etapa mala byť vo všeobecnej volebnej práve, ďalšia finančné osamostatnenie Chorvátska a jeho zjednotenie s Dalmáciou. Jej hospodársky program sa nelíšil od programu srbskej radikálnej strany. Bola jedinou chorvátskou stranou, ktorá zastávala za zrovnoprávnenie vierovyznaní (katolíckej a pravoslávnej cirkvi).

Popri chorvátskych politických stranách existovali v Chorvátsku aj srbské politické strany, ktoré boli reprezentantkami srbskej menšiny. Začiatkom 20. storočia na politickej scéne pracovali dve – Samostatná srbská a Srbská radikálna strana Chorvátska.

Samostatná srbská národná strana (Srpska samostalna narodna stranka) bola v koalícii s chorvátskou Národnou stranou až do jej rozpustenia. Ešte aj ďalej existovala, ale už do roku 1905 viac nezasahovala aktívne do politiky.

Srbská radikálna strana sa vytvorila z opozičného klubu, ktorý existoval od konca 19. storočia pri časopise Srbobran (Ochrana Srbov). Stranu založili jeho dvaja významní redaktori (Paja Jovanovič, Sima Lukin). V roku 1903 nastúpilo do časopisu nové vedenie (Bude Budisavlevič), ktoré uznalo Chorvátov za samostatný národ a pokúsilo sa v duchu Masarykovho realizmu spojiť program juhoslovanskej jednoty s radikálnym demokratizmom. Zblížila sa aj s vojvodinskou radikálnou stranou, s ktorou 20. septembra 1903 prijala v Okučanoch spoločný program v duchu veľkosrbskej integrácie.³¹ Program uznával jednotné Uhorsko, ale neuznal jazykovú jednotu. V uhorskom sneme žiadal zastúpenie podľa veľkosti jednotlivých národností, zreorganizovať župy podľa národností a to s uplatnením jazyka väčšiny a vyučovanie v jazyku väčšiny. Bol za všeobecné tajné volebné právo a zrušenie hornej snemovne. K politickým postulátom patrili požiadavky väčšej samostatnosti Uhorska na Rakúsko a väčšej samostatnosti Chorvátska na Uhorsku a jeho postupné zjednocovanie s Dalmáciou. V rámci hospodárskeho programu chcel zakladať družstvá so spoločným obrábaním pôdy a odpredajom poľnohospodárskych produktov (zadruga). V sociálnej oblasti žiadala progresívne zdanenie, povinné nemocenské a starobné poistenie pre živiteľa rodiny a zlepšenie robotníckeho zákonodarstva, ktoré bližšie nekonkretizoval. V nasledujúcich rokoch ťažisko práce presunula na Vojvodinu.

Chorvátska roľnícka ľudová strana (Hrvatska Pučka Seljačka Stranka) bola založená 22. decembra 1904 Štefanom a Antonom Radičom, bývalými členmi Čistej strany práva. Nová strana chcela zapojiť chorvátskych roľníkov do národného boja a v zmysle

³¹ Programe srpske narodne radikalne stranke u Kraljevini hrvatskoj i Slovinji. Opublikoval vojvodinský časopis radikálov Zastava v roku 1903 č. 23. Výťah z programu uverejnili aj naše Národné noviny v roku 1904 č. 29.

ideológie strany vytvorit' národne uvedomelý celok Chorvátov. Program politického prebudenia sledoval aj nimi vydávaný časopis Dom (Rodina). Strana³² prebrala program Čistej strany práva a rozšírila ho o roľnícke požiadavky.³³ Pomery vidieka sa mali zlepšiť rozšírením volebného práva, rozdelením veľkostatkárskej pôdy, roľníckymi úvermi a hlavne pomocou odbytových družstiev.

Popri štátoprávne a národne orientovaných politických strán sa už začiatkom 20. storočia dostali do Uhorského parlamentu aj politické strany s hospodárskymi a občiansko-spoločenskými programami. Prvou z nich bola Demokratická strana, ktorá vyrástla z lokálnej budapeštianskej strany. Pod vedením Viliama Vážonihho sa už v roku 1901 dostala do parlamentu. Jej program bol koncipovaný tak, že oslovoval prakticky všetky vrstvy spoločnosti. V programe strany po prvýkrát sa objavila agrárna otázka (štátna podpora maloroľníkom). Požiadavkou samostatného colného územia sa približuje so štátoprávnou opozíciou. Zaujímala sa aj o problémy robotníkov (nedel'né voľno, utvorenie tzv. robotníckych komôr). Ak požiadavkou 8-hodinového pracovného času sa približila k Sociálnej demokracii. Od roku 1905 bola stupňom všeobecného volebného práva. Program obsahuje aj všeobecné kultúrne požiadavky (bezplatné ľudové školstvo, bezplatnú výchovu učiteľ'ov, založenie štátneho študijného fondu pre stredné a vysoké školy, ustanovenie ľudových knižníc a zvýšenie platu učiteľ'om).

V 20. storočí sa síce objavili v Uhorsku aj prvé radikálne prúdy, ale do roku 1905 neprekročili rámec filozofických a spoločenských klubov. Neboli názorovo jednotní. Publikovali najmä na stránkach časopisu Huszadik Század (Dvadsiate storočie). Niektorí z nich (Gustáv Gratz) boli za všeobecné volebné právo, niektorí (Ervin Sabó) boli stupňami marxizmu. Oskar Jási propagoval hospodársku rovnosť.

Po prvých maloroľníckych zoskupeniach lokálneho charakteru sa v rokoch 1903–1905 objavili aj strany s celoštátnym významom.

Nezávislá socialistická strana Uhorska Viliama Várkonihho (Magyarországi Független Szocialista Párt) vznikla na území maďarského etnika. Jej vplyv kulminoval roku 1902,³⁴ kedy prijala aj svoj program. Strana síce zdôrazňovala internacionalizmus, ale program obsahoval aj požiadavku nezávislosti Uhorska.³⁵ Program obsahoval požiadavku priamych daní na základe progresívneho zdanenia. Bol za árendovanie cirkevných majetkov. V roku 1905 sa strana zlúčila s disidentom Sociálnej demokracie – Reorganizovanou socialistickou stranou Arpáda Póora a prijala názov Nezávislý socialistický zväz (Független Szocialiste Szövetség).

Najdôležitejšou robotníckou stranou bola Sociálnodemokratická strana Uhorska, ktorá v intenciách II. internacionály – jeden štát, jedna strana – vytvorila v Uhorsku uhorskú a chorvátsku sociálnu demokraciu. V roku 1903 stála na internacionálnom princípe, ale neskôr, keď sa hnutie rozšírilo aj medzi nemaďarské a nenemecké národnosti, narazila na jazykovú bariéru. Už 11.–12. júna 1905 bola založená v Bratislave Slovenská sociálnodemokratická strana pod vedením Emanuela Lehockého. Bol súčasne aj redaktorom Slovenských robotníckych novín, orgánu slovenskej sociálnej demokracie.

³² Program vyšiel tlačou v brožúre „Što je i što hoče Hrvatska Pučka Seljačka stranka“.

³³ „... roľník má právo na pôdu i na les, na moc i na správu“.

³⁴ Ako uvádzal orgán Srbskej radikálnej strany Zastava, na jeseň r. 1903 sa konali sociálnodemokratické zhromaždenia v každej dedine Bačky a Banátu. Zastava 1903, č. 276.

³⁵ Földmívelés 18. júla 1902.

Vlastnú sociálnu demokraciu založili aj rumunskí robotníci, najprv v Budapešti s orgánom *Adevărul* (Pravda) a v Temešvári s orgánom *Votul Poporului* (Hlas ľudu). Oba časopisy vychádzali v Budapešti. Samostatná **Rumunská sociálnodemokratická strana** sa ešte vytvorila v Lugoši 24.–25. decembra 1903 a aj redakcie sa premiestnili do Lugoša. Ak srbské sociálnodemokratické hnutie malo dve centrá. V Budapešti, kde srbský emigrant (zo Srbského kráľovstva) Milored Popovic vydával *Narodni glas* (Hlas ľudu) a vo Vojvodine. Srbské sociálnodemokratické hnutie, hoci bolo dostatočne aktívne,³⁶ na rozdiel od ostatných sa nepremenilo na samostatnú stranu, nezaložili ani časopis, len päťčlenný agitačný výbor.

Keďže chorvátsky priemysel bol podstatne slabšie vyvinutý ako vuhorskej časti monarchie, sociálnodemokratické hnutie malo len slabé podhubie. Len pomocou Rakúskej; sociálnodemokratickej strany vznikla aj tu **Sociálnodemokratická strana Chorvátska** (Socijalna demokratska stranka Hrvatska). Jej členskú základňu tvorili prevažne remeselníci. V programe tunajšej strany dokonca chýbala aj požiadavka všeobecného volebného práva, ale bol silne nacionálne ladený. Strana vykazovala len minimálnu aktivitu.

Reorganizovaná sociálnodemokratická strana Uhorska (Magyarországi Ujjászervezet Szociáldemokrata Párt) bola disidentskou stranou Sociálnej demokracie ktorá začiatkom 20. storočia vystupovala ako jej opozícia. Členskou základňou boli poľnohospodárski robotníci, ktorých požiadavky v materskej strane nenašli vždy pochopenie. Predseda strany Viliam Mezőfi preto roku 1900 založil stranu najmä pre oblasť Dolnej zeme, kde v letnej sezóne pracovali robotníci v poľnohospodárstve z celej monarchie. V agrárnom programe žiadal zrušenie fideikomisu, aby sa pôda systémom nájmu dostala do rúk roľníctva. K reforme volebného práva spočiatku nezaujal stanoviska, a v roku 1904 sa stal stúpencom všeobecného volebného práva. Mezőfi sa pokúsil rozšíriť svoj vplyv medzi tunajšie nemadarské robotníctvo, preto vydával svoje letáky aj v slovenskom aj rumunskom jazyku. Skutočne sa mu podarilo získať dosť stúpencom medzi rumunskými poľnohospodárskymi robotníkmi; najmä v Banáte.³⁷ Aj orgán strany bol dvojjazyčný – *Népkarat* a *Vointa Poporului* (Vôľa ľudu). Jeho agitácia našla pochopenie i u banátskych švábskych roľníkov (v okolí Temešváru). Vďaka týmto úspechom a januárovým voľbám sa roku 1905 Mezőfi dostal aj do parlamentu.

V rokoch 1903–1905 politické strany Uhorska sa programovo vykryštalizovali podľa európskych noriem. Až do tohto obdobia sa členili podľa štátoprávneho vzťahu, resp. nacionálnej príslušnosti. Až teraz sa u väčšiny presadili hospodárske potreby, ktoré však v podmienkach mnohonárodnostného Uhorska boli determinované nacionálnymi potrebami.

Použitá literatúra a pramene

ALFÖLDI, B.: *Az obstrukció 1902*. Budapest, 1904.

CONSTANTINESCU, M.: *Erdély története II*. Bucuresti, 1964.

FOLBERTH, O.: *Siebenbürgen nach dem Ausgleich von 1867. Wie Sachsen und Rumänen der Magyarisierung Widerstand leisten*. Österreichische Osthefte, 1968, č. 5, s. 257-268.

GROSS, M.: *Povijest pravažske ideologije*, Záhreb, 1973.

³⁶ ... „nezávislý ľud nemôže existovať v závislom štáte“.

³⁷ Napr. na kongrese strany vo Veľkej Salonte z 503 delegátov bolo 158 Rumunov. Kongres zvolil aj dvoch predsedov, Maďara Večerihu z Aradu a Rumuna Onišca z Blaže.

CHROMEKOVA, V.: *Maďarské buržoázne politické strany a ich pozície na Slovensku na začiatku 20. storočia*, HČ 1976, č. 3.

KEMÉNY, G.: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez zv. III. a IV*. Budapest, 1971.

LEBL, A.: *Vojvodanske grandanske partije u svetlosti zapisnika peštanskog parlamenta. Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat*. Beograd, 1967, s. 417-477.

MÉREI, Gy.: *Magyar politika pártprogramok 1867–1914*. Budapest, 1934.

PODRIMAVSKÝ, M.: *Program Slovenskej národnej strany v rokoch 1900–1914*, HČ 1977, č. 1, s. 3-25.

Súdobá tlač:

Magyar Hírlap 1904, 1905

Národné Noviny 1901–1905

Országgyűlési Almanach 1901–1906 Budapest 1901

Országgyűlési Napló 1903–1905

Archívy:

Országgyűlési Levéltár Budapest

Summary

PROGRAMME OF HUNGARIAN POLITICAL PARTIES IN THE YEARS 1903–1905

The Problems of dualism in the national question in Hungary, also in relation between Austria and Hungary, fall into the crisis of parliament in the years 1903–1905. The cause of this was the military question. The crisis provoke first the fall of Hungarian government, often was changing the governments, then the desintegration of governmentonal party, Which fall into to w the electoral loss of the governmentonal party. On the base of this event where formed the political parties of nationalities, which besides concrete national claims constructed also the economical and social programmes. They where continual formed the unparlamental parties, which shift the economical and social claims to new positions.

K ŠVIHOVĚ AFÉRE Z ROKU 1914

Pavel Marek

Katedra politologie a evropských studií FF UP, Olomouc, Česká republika

Zatímco historikové a politologové přinejmenším v západní Evropě chápou politickou aféru jako svébytný fenomén a projev fungování stranicko-politického systému,¹ česká historiografie ji víceméně pomíjí, resp. většinou odsouvá do sféry literatury faktu, případně ji vůbec přenechává publicistice.² Naznačený přístup je sice vysvětlitelný, ale už méně obhajitelný, neboť jednotlivé kauzy obvykle signalizují existenci negativních, utajovaných či extrémních jevů a událostí, které měly zůstat skryty před veřejností, příp. byly cíleně vyvolány a směřují jinam, než je oficiálně prezentováno. V tomto smyslu jsou významným dokladem a výpovědí o vnitrostranických poměrech, stavu politického systému a přispívají k vysvětlení řady rozhodnutí, kroků a politických postojů stran a jejich představitelů. Cílem našeho článku nemůže být snaha tento stav podstatněji změnit, ale prostřednictvím jednoho politického skandálu, probíhajícího v předvečer první světové války, usilujeme o potvrzení teze o užitečnosti hlubšího studia tohoto jevu.

Proč se zabýváme právě Švihovou aférou, v čem vidíme její význam? 1. Případ jednoho z vůdčích činitelů české národně sociální strany³ a předsedy klubu poslanců této organizace na vídeňské říšské radě JUDr. Karla Švihy (1877–1937)⁴ je téměř klasickou

¹ FRIEDRICH, Carl, J.: *Pathologie der Politik. Die Funktion der Missstände: Gewalt, Verrat, Korruption, Geheimhaltung, Propaganda.* Frankfurt-New York 1973. 228 s. EBBIGHAUSEN, Rolf-NECKEL, Sighard (Hrsg.): *Anatomie des politischen Skandals.* Frankfurt am Mein 1989. 417 s. KÄSLER, Dirk: *Der politische Skandal. Zur symbolischen und dramaturgischen Qualität von Politik.* Opladen 1991. 328 s. GEHLER, Michael-SICKINGER, Hubert: *Politische Affären und Skandale in Österreich. Von Mayerling bis Waldheim. Thaur-Wien-München 1995. 776 s.*

² Srv. např.: BAUER, Jan: *Aféry jak pro koho.* Praha 1991. 159 s. *Třináct českých skandálů.* Praha 1995. KRACÍK, O. – ELŠÍKOVÁ, M.: *Černý Petr rumové aféry.* Aj.

³ Srv.: 25 let práce Československé strany socialistické (1897–1922), 1, 2. Praha 1922. 168 + 180 s. Jubilejní památník Československé strany národně socialistické (1897–1927). Uspoř. A. Netolický. Praha 1927. 106 s. Buřiči a tvůrci. Vzpomínky, úvahy, kus historie, životopisy. (1897–1947). Red. B. Šantrůček. Praha (1947). 312 s. KLÁTIL, František: *Republika nad stranami (1897–1948). O vzniku a vývoji Československé strany národně socialistické.* Praha 1992. 376 s. VYKOUPILO, Libor: *Počátky strany národních socialistů a Jiří Štříbmý.* In: *Sborník prací FFBU, C 44, Brno 1997, s. 115-131.* HARNA, Josef: *Politické programy českého národního socialismu.* Praha 1998. 296 s. HARNA, Josef: *Český národní socialismus.* In: MAREK, Pavel (ed.): *Přehled politického stranictví na našem území v letech 1861–1998.* Olomouc 1999, v tisku.

⁴ Karel Šviha pocházel z Nového Bydžova, kde jeho otec působil jako soudní úředník. Už v době studia na gymnáziu v Hradci Králové se projevovalo jeho mimořádné nadání a schopnosti (hovořil např. pěti jazyky), které pak dále rozvíjel jako student právnické fakulty Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze. Patřil k nejlepším žákům prof. Albina Bráfa (1851–1912), který jej doporučil jako soukromého učitele pro syna Jiřího knížete z Lobkovic. Tehdy se angažoval v hnutí mládeže kolem Mladých proudů a přátelsky se stýkal s Karlem Půlpánem, Emilem Špatným, Rudolfem Bechyněm, Albertem Hlavsou aj. Po absolvování vysoké školy (1900) působil jako auskultant u okresního soudu ve Velvarech, potom u obchodního soudu v Praze a u okresních soudů v Chomutově a Mostě.

výpovědi o poměrech, o existenci diferencí a napětí v českém stranickém systému před 1. světovou válkou, kdy elity jednotlivých politických stran se mnohdy neštítily v rámci vypjatého zápasu o voliče a tím i o mocenské pozice použít vůči protivníkovi intrik s cílem jeho diskreditace, oslabení a příp. i likvidace a současně přes existující animozity byly ochotny se spojovat a třeba kooperovat v rámci předvolebních koalic nebo přímo v průběhu voleb při tzv. druhém skrutiniu. Tato skutečnost dokládá pragmatismus české politiky na úkor reflexe programů a zohlednění etických principů. 2. Švihova aféra je současně sondou do vnitrostranických poměrů, kdy krizová situace obnažuje charaktery politiků; v našem případě je příspěvkem k hlubšímu poznání lidí z vedení Národní strany svobodomyšlné (mladočeské) a zejména pak dlouholetého vůdce českých národních socialistů Václava Jaroslava Klofáče (1868–1942),⁵ nejnplněji však přirozeně vypovídá o samotném K. Švihovi. Kauza svým vyzněním, voláním po rehabilitaci jejího protagonisty, je také kapitolou z dějin první ČSR, výsekem z historie největší vnitrostranické krize národně socialistické strany symbolizované střetem Klofáč-Štříbmý. A konečně: 3. Švihův případ ukazuje, že protagonisté národně sociální strany ve vztahu k Vídní sledovali politiku „dvou železek v ohni“ (Klofáč udržoval kontakty na Rusko, Šviha inklinoval k reformním záměrům následníka Františka Ferdinanda), takže v tomto chápání je i glosou k problému formování politických koncepcí českých předválečných stranických elit.

Švihova aféra není tématem neznámým, okrajově figuruje i ve slovnících, učebnicích a přehledech českých dějin po roce 1848. Letný pohled na její historiografii ukazuje, že vlastně prvním novějším, relativně ucelenějším historickým pokusem o její výklad je pojednání Josefa Linka v *Novinářském sborníku* v roce 1964.⁶ Do zajímavých literárních souvislostí ji zařazuje práce Bohumila Nusky *Švihova aféra a Kafkaův Proces*,⁷ stručně se o ní zmiňuje Martin Kučera⁸ a její základní obrysy obsahuje monografie Františka Ferdinanda d'Este z pera Jiřího Pemese z roku 1994.⁹ Do svých široce pojatých dějin české sociální demokracie ji začlenil i František Soukup,¹⁰ avšak to už je výklad na pomezí memoárů, který

Nakonec se stal okresním soudcem ve východočeském Žamberku. Zde začal navazovat intenzivnější kontakty s českou společností a národními sociály, což vyústilo v roce 1908 v získání zemského poslaneckého mandátu strany a v roce 1911 byl zvolen do vídeňské říšské rady. Tehdy se stal předsedou klubu poslanců této strany. Během krátké doby představoval vedle Klofáče snad nejvýznamnější postavou mezi národními sociály s perspektivou další skvělé politické kariéry. Po aféře opustil Žamberk a přestěhoval se na Vinohrady. 15 let pracoval v právním oddělení Waldesovy továrny Koh-i-noor v patentové agendě, a v závěru kariéry těchto zkušeností využil jako úředník Schmolzkovy patentní kanceláře. Svůj životní osud ukončil v opuštění a osamocení. Srv.: *Archiv České strany národně sociální v Praze (dále AČSNS), fond MV, kartony 19 a 29.*

⁵ PETRUS, Jaroslav: *Václav Klofáč. (1868–1942).* Praha 1992. 40 s.

⁶ O Švihově aféře přirozeně najdeme informace i ve starší literatuře, např. v Tobolkově *Procesu dr. Karla Kramáře a jeho přátel* (sv. 3, část 1) nebo v knize Vincence Červinky: *Moje rakouské žaláře.* Praha 1928. Vzpomíná na ni také Viktor Dyk nebo Jaroslav Matějka v *Domově za války* (b.d.), sv. 1, seš. 2 a 7, atd. Švihův případ románově zpracoval Pavel Wiegler: *Dům nad Vltavou,* Praha 1937. – LINEK, Josef: *Podstata Švihovy aféry.* *Novinářský sborník*, 9, 1964, č. 4, s. 431-436.

⁷ NUSKA, Bohumil: *Švihova aféra a Kafkaův Proces.* Liberec 1969. 70 s.

⁸ KUČERA, Martin: *Alois Rašín v mladočeské straně (1907–1914).* In: *Moderní dějiny*, 1, 1993, s. 31-32.

⁹ PERNES, Jiří: *Život plný nepřátel aneb dramatický život a tragická smrt následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este.* Praha 1994, s. 9-34.

¹⁰ SOUKUP, František: *Revoluce práce*, 2. Praha 1938, s. 873-893.

naznačuje existenci dobových brožur psaných přímými účastníky nebo svědky a stranicích některému ze svěřících se subjektů.¹¹

Cílem našeho pojednání není s ohledem na omezený rozsah příspěvku detailní analýza Švihovy aféry, nemůžeme se zabývat všemi jejími podrobnostmi a souvislostmi, ale chceme využít některé neznámé materiály uložené v Archivu České strany národně sociální v Praze a dobový tisk k souhrnnému pohledu na spletitý případ, nad nímž se i dnes v řadě ohledů vznášejí otázky, jak jsme se už zmínili, především nad postoji samotného hlavního aktéra K. Švihy, a pak dlouholetého vůdce československých národních socialistů V. Klofáče.

Vlastní kauza začala už 8. dubna 1911, avšak zatím ve své latentní podobě. Tehdy se do redakce mladočeských Národních listů dostal studující pražské právnické fakulty Karel Paštika a šéfredaktorovi Josefu Anýžovi (1852–1912) důvěrně sdělil, že poslanec K. Šviha je konfidentem pražské policie. Předává jí prý zprávy o jednáních v českém poslaneckém klubu na říšské radě a tak vyrazuje zákulisí české politiky. Na policii vystupuje pod krycím jménem Wiener a za své služby dostává pravidelný měsíční plat ve výši 800 korun.¹² Tato jeho činnost trvá už devět měsíců a obvykle jedná s policejním ředitelem Křikavou a jeho podřízenými, komisaři JUDr. Jaroslavem Klímou (1889–1937) a JUDr. Karlem Slavičkem.¹³

Závažnost uvedeného oznámení spočívala nejen v tom, že se jednalo o jednoho z vůdčích českých politiků, člena nejvyššího vedení národně sociální strany, která měla pověst nejradikálnějšího českého politického subjektu, ale v téže době probíhaly přípravy k volbám do říšské rady a od počátku dubna 1911 představitelé národně sociální strany jednali o volební dohodě s mladočechy, o společné volební listině obou stran a vzájemné podpoře kandidátů. Pro Švihy se tak vlastně angažovala i Národní strana svobodomyšlná, čímž se dostávala do nepřijemné pozice.

¹¹ Srv.: SVOZIL, Josef. *Pravda v aféře Švihově*. Praha b.d. (1914). 84 s. *Zločin a odsouzení Dr. Švihy*. Praha 1914. 141 s. Zvláštní vydání Národních listů, 54, 1914, č. 139 a, 22. 5. *Švihova zrada a její význam pro český politický život*. Praha 1914. 30 s. Lid, 9, 1914, č. 11. (ŠMERAL, Bohumír – anonymně): *C.k. policejní špicl Dr. Karel Šviha, předseda klubu poslanců národně sociálních na radě říšské*. Praha 1914. 38 s. ŠANTRUČEK, Bohumil (ed.): *Buřiči a tvůrci*. Praha 1947, s. 140–146.

¹² Paštika tyto informace získal v rodině svého kamaráda Voldána, jehož matka pracovala jako úřednice na pražském policejním ředitelství. Proto nechtěl později veřejně svědčit, vše měl z tzv. druhé ruky, a samotná Voldánová se také bála vše potvrdit na veřejnosti, neboť zřejmě neměla zcela čisté svědomí: nejednalo se o úmyslné klivé svědectví nebo lži, ale spíše fabulovala, nesprávně kombinovala, zaměnila osoby (problém s agentem Wienerem), předložila svou verzi příběhu opírající se o dílčí poznatky. Paštiku dovedly do redakce Národních listů mladistvé ideály a morální pohutky.

¹³ V Archivu České strany národně sociální v Praze (karton 29) je uložen 15 stránkový dokument nazvaný „Policejní ředitel Karel Slaviček o Švihově aféře“ s podtitulem „Obsah rozhovoru s dr. Albertem Milotou a poslancem Igorem Hrušovským v Bratislavě v říjnu 1927“, který sepsal obětavý historik českého národního socialismu Karel Slaviček (pouze shoda jmen s policejním ředitelem) v roce 1940 na základě vyprávění svého přítele Miloty (bratislavský univerzitní profesor). Obsahuje Milotovu verzi Švihovy aféry opírající se o sdělení policejního ředitele Slavička. Materiál jednoznačně popírá Švihovo konfidentství, jeho styky s pražskou policií vysvětluje politicky a osobně (touha po kariéře, s ministerskými ambicemi), přičemž vyznívá na řadě míst ostře proti osobě V. Klofáče; Klofáč se stavěl proti Švihově rehabilitaci nejen za jeho života, ale i po smrti, nejprve z ohledu na jeho zdravotní stav a později se zdůvodněním, že žije řada pamětníků. V roce 1937 údajně odmítl dát souhlas k publikování svědectví ředitele Slavička se slovy: „To by tak mohlo být za třicet let...“

Šokovaný Anýž ihned informoval funkcionáře mladočeské strany, vůdce Karla Kramáře (1860–1937), generálního tajemníka Františka Síse (1878–1938) a Aloise Rašinu (1867–1923). Ti však zaujali nerozhodný postoj, neboť předložené důkazy o Švihově konfidentství hodnotili jako málo průkazné a ohrožující dohodu s národně sociální stranou, která byla považována za politický úspěch a jakékoliv zpochybnění důvěryhodnosti kandidáta národně sociální strany by ji ohrožovalo. Proto mladočeští vůdcové celou záležitost písemně dokumentovanou v redakci Národních listů, zatím odložili ad acta, a ani nedali příkaz informace dále prověřit. Švihy ve volbách podpořili a normálně se s ním v dalších letech stýkali jako s předsedou klubu národně sociálních poslanců na říšské radě.

V červnu 1912 J. Anýž zemřel a jeho zápisky s údaji o Švihově domnělé národní zradě se dostaly do rukou stavitele Heberla. Ten se sice pokusil Paštiku přimět k vydání svědectví, ale když to student odmítl, celá záležitost zůstala i nadále bez prošetření v zákulisí mladočeské strany. Také první polovina roku 1913 nepřinesla v kauze zásadní posun, pouze původní autentický zápis po Heberlově smrti přešel do vlastnictví Anýžovy rodiny. Teprve v létě 1913 se začal o věc hlouběji zajímat F. Sís. Podnětem mu byl pravděpodobně růst diferencí mezi mladočeskými a národně sociálními poslanci na říšské radě, jež počátkem roku 1914 přerostly v otevřenou roztržku mezi oběma stranami, doprovázenou tiskovými polemikami. Tehdy K. Kramář rozhodl o využití informací o Švihovi k diskreditaci národně sociální strany. Bezprostředním podnětem k rozpoutání kampaně bylo očekávané rozpuštění říšské rady a následné volby,¹⁴ které vyžadovaly navození příznivé atmosféry kolem mladočeské strany.

Jestliže tedy zrekapitulujeme dosavadní vývoj, vidíme, že mladočeši disponovali informacemi o Švihově činnosti tři roky, za tuto dobu je neverifikovali a o zveřejnění rozhodli až po rozpadu politického paktu jako odpověď na útoky národně sociálního tisku, který využíval k protimladočeské agitaci řady korupčních afér regionálních politiků; vrcholem tiskového tažení bylo odhalení skutečnosti, že K. Kramář převzal od ministrů Bedřicha Pacáka (1846–1914), Josefa Fořta (1850–1929) a Františka Fiedlera (1858–1925), tj. z vládních zdrojů (dispozičního fondu), peníze na úhradu vydávání a pak finančních ztrát mladočeského listu Den. V národně sociálním Českém slově proti Kramářovi tvrdě vystoupil zejména bývalý ředitel Národních listů Prokop Grégr, jehož svědectví vyvolalo mezi mladočechy paniku a v českém politickém táboře opovržení ve směru vůči někdejší vůdci české politické straně. Za této situace elitám mladočeské strany nezbyvalo nic jiného, než se pokusit zachránit situaci protiútokem – odhalením pravé tváře K. Švihy. Tento krok, učiněný prostřednictvím Národních listů ze 4. března 1914, měl odpoutat pozornost od mladočeských skandálů a poškodit stranu těžící z pověsti opozičně vystupujícího a radikálně naladěného českého politického subjektu. Zdá se, že v tisku později uváděný důvod, snaha zabránit národním sociálům změnit kurs politiky, opustit opoziční ladění a přitakat vládě, je až dodatečnou konstrukcí vyvozenou z Masarykových odhalení v červnu 1914.

Kramářovo rozhodnutí o zveřejnění Anýžových zápisků se jeví jako zásadní krok vedoucí k rozpoutání aféry: 22. února 1914 dal Sísovi příkaz opatřit Anýžovu dokumentaci, za tři dny ji obdržel a prostudoval a 27. února už osobně hovořil s Paštikou, jenž se zavázal zajistit svědka ochotného dosvědčit Švihovo konfidentství. Když 1. března ve straně vešlo ve

¹⁴ AČSNS v Praze, fond MV, karton 18 – dopis V. Klofáče b.d. Jiřímu Skorkovskému.

známost, že onou osobou by mohla být Marie Voldánová,¹⁵ úřednice pracující na pražské policii, Kramář svolal poradu užšího vedení a ta rozhodla informace publikovat. Rychlý spád události sice naznačuje operativnost aparátu strany, ovšem brzy se ukázalo, že jde o akci ukvapenou a nedostatečně připravenou: Voldánová byla jediným svědkem, vše se opíralo o její výpověď, bez dalších věrohodných důkazů, přičemž funkcionáři ji vůbec neznali, ba nikdo z vedení strany s ní před rozpoutáním aféry nemluvil, věřili Paštikovu slibu. Sís později přiznal, že iracionálně kalkulovali se Švihovým nervovým zhroucením a jeho sebevraždou, takže k vyšetřování konfidentství vlastně ani nedojde a nebude nutno je doložit.

Šviha informace otištěné v Národních listech přirozeně zaskočily, ovšem zase ne natolik, aby depresi řešil zastřením. Prohlásil, že je nevinný a vyhrožoval podáním žaloby pro urážku na cti. Zklamal i druhý předpoklad, totiž svědectví Voldánové: ta se soudního jednání zalekla a nechtěla o přísedné výpovědi ani slyšet.

Mladočeši se tak ocitli v překerní situaci: obvinili Šviha ze zločinu, před nímž bledla někdejší pověstná Sabinova zrada, a přitom neměli v rukách žádný pořádný důkaz. Kramář a jeho kruh však záhy našli východisko v koncipování tzv. národního soudu, tj. v posouzení Švihova případu skupinou osobností s jistým společenským kreditem, zdánlivě nezávislých, ve skutečnosti však pro takovýto úkol málo kvalifikovaných a připravených.¹⁶ Národní soud se sešel 7. března 1914, jeho členové předem ani dost dobře nevěděli, co se po nich bude chtít. Jednání jednoznačně zpochybnilo Paštikovo svědectví a Anýžovy zápisky, na druhé straně se však soud nechal strhnout spontánností Voldánové, jejím smyslem pro detail, a jí předložené verzi výkladu události uvěřil. Jednomyslně došel k závěru, že dr. Šviha se stal placeným konfidentem pražské policie. Tento verdikt měl zásadní význam pro další vývoj události bez ohledu na problematičnost složení soudu, způsob jeho jednání a doporučení členů, aby případ převzaly orgány trestního řízení. Když totiž následně došlo k projednávání případu před řádným trestním soudem a státní orgány nedaly souhlas ke svědeckým vystoupením policejních úředníků, důkazní materiál byl v podstatě pouze přenesen a opakovan na novém místě a porota došla ke stejnému závěru, jako soud šesti. Kromě toho výrazně ovlivnil ve Švihův neprospěch veřejné mínění a názor vedení národně sociální strany. Důležité také bylo, že závěry tzv. národního soudu převzala Národní rada, orgán vrcholných představitelů českých politických stran, ve veřejnosti došlo ke ztotožnění obou subjektů a tak negativní názor na Šviha se začal opírat i o její autoritu. Za tragédii jednání národního soudu musíme označit skutečnost, že nevyslechl K. Šviha a rozhodoval pouze ze

¹⁵ Marie Voldánová, roz. Petersová, sehrála v kauze klíčovou roli. Jednalo se o dceru profesora německé vysoké školy technické v Praze a sestru policejního rady, která po smrti svého manžela nastoupila v květnu 1908 jako písařka ke státní policii. Přestože se některé tiskoviny pokoušely zpochybnit její věrohodnost a naznačovaly, že v minulosti měla problémy se zákonem, na členy národního soudu měl její rodinný původ nepochybně zásadní vliv, považovali ji za důvěryhodnou.

¹⁶ Projednávání kauzy před národním čestným soudem lze považovat za první vrchol aféry. V souvislosti s jeho přípravou vstoupil do hry poprvé syn Voldánové, který matce zřejmě příliš nevěřil a žádal mladočeské vedení, aby v něm zasedali také T. G. Masaryk a JUDr. Bohumír Šmeral (1880–1941). Pravděpodobně kalkuloval s tím, že jejich kritický duch svědectví natolik prověří, že konečný verdikt dodá matčiným slovům punc potřebné věrohodnosti. Kramář mu to však rozmluvil, dohodli se na kompromisu a tak v tomto tzv. soudu šesti nakonec zasedali dvorní rada a vůdce staročechů Karel Matušík (1863–1919), právník JUDr. Vratislav Černý, univerzitní profesori JUDr. Leopold Heyrovský (1852–1924) a MUDr. Jaroslav Hlava (1855–1924) a poslanci agrární strany Antonín Švehla (1873–1933) a Adolf Prokůpek (1868–1934), předseda Národní rady.

zorného úhlu žalobce. Tuto skutečnost někteří kritičtí duchové ihned postřehli, výrok soudu šesti zpochybňovali a interpretovali jako dílo protišvihovských intrik, což v konečném efektu vnášelo mezi interesanty zmatek. Protichůdně o aféře referoval i tisk.

K všeobecné nejistotě ovšem nejvíce přispíval sám K. Šviha svým vystupováním a jednáním. Už jsme sice naznačili, že se od obvinění distancoval a jednoznačně je popřel, na druhé straně si počínal málo rozhodně, jakoby váhavě a mnohoznačně, což vytvářelo příležitost ke spekulacím a umožňovalo interpretovat mnohé jeho kroky jako tiché přiznání viny. Místo aby se pustil do obhajoby a bojoval za svou čest, víceméně na Klofačův popud odjel hned počátkem března na měsíc na dovolenou do Terstu a Záhřebu ke strýci, nejprve se omluvil z jednání říšské rady a vzápětí rezignoval na poslanecký mandát i na členství v národně sociální straně.¹⁷ Kromě toho opustil i své pracovní místo okresního soudce v Žamberce. S podáním trestního oznámení na Národní listy váhal až do poslední chvíle. Teprve 6. dubna jediný advokát ochotný jej zastupovat, JUDr. Rudolf Traub z Chebu, žaloval PhDr. Serváce Hellera (tehdejšího šéfredaktora) pro urážku na cti u zemského trestního soudu v Praze. Podle názoru některých pozorovatelů tím Šviha vyřešil dilema, před nímž stál: přiznat spolupráci s policií a nastoupit cestu člověka vyloučeného z národa; zapřít, žalovat a dopustit se křivého svědectví. Šviha si zvolil druhou alternativu...

Jednání před porotou zemského trestního soudu v Praze proběhlo ve dnech 13.–15. května 1914 jako senzace první velikosti.¹⁸ svědkové, mezi nimiž chyběl korunní, tj. M. Voldánová, předkládali důkazy o Švihových kontaktech s pražskou policií. Jejich vystoupení měla zásadní nedostatek, na nějž však nikdo nebral ohled: ani jeden z nich nemohl podat přímý důkaz. Policejní úředníci, kteří jediní mohli vydat věrohodné svědectví o charakteru svých kontaktů se Švihou, mezi nimi nefigurovali – neobdrželi od státních orgánů souhlas k vystoupení u soudu s ohledem na utajované skutečnosti. Předvolání svědkové tak mohli mluvit (a také mluvili) nanejvýš o svých domněnkách. Ani Voldánová nesměla před soudem svědčit, četla se pouze její výpověď před soudem šesti. Žalující Šviha se brzy dostal do pozice žalovaného, především díky jakémusi manévrování, opatrnosti, jakoby se něčeho bál. Tvrdil, že nařčení publikované v Národních listech je nepravdivé, ovšem současně je nebyl schopen jednoznačně vyvrátit. V důkazním materiálu se např. nacházely stvrzenky s jeho podpisem, jež potvrzovaly, že na policii přebíral peníze. Za této situace se nelze divit, že soud prohrál a porota dala zapravdu Hellerovi: Šviha byl tajným informátorem policie a rakouské vlády.

¹⁷ Budiž však řečeno, že se tak stalo až dodatečně, v době, kdy samotné vedení strany tlačilo na předsedu poslanecké sněmovny dr. Sylvestra, aby podnikl kroky ke zbavení Švihy mandátu, a ze strany jej vyloučilo.

¹⁸ AČSNS v Praze, fond MV, karton 29.

Švihova aféra před porotou. Samostatnost, 4, 1914, č. 132, 14. 5., s. 1-6. *Druhý den Švihova procesu.* Samostatnost, 4, 1914, č. 133, 15. 5., s. 1-5. *Rozsudek v procesu dr. Švihy.* Samostatnost, 4, 1914, č. 134, 16. 5., s. 1-7. *Proces dr. Švihy.* Venkov, 9, 1914, č. 113, 14. 5., s. 3-7. *Proces dr. Švihy.* Venkov, 9, 1914, č. 114, 15. 5., s. 3-6. *Dr. Šviha odsouzen.* Venkov, 9, 1914, č. 115, 16. 5., s. 4-7. *Proces dr. Švihy.* Čas, 28, 1914, č. 132, 14. 5., s. 4-13. *Proces dr. Švihy.* Čas, 28, 1914, č. 133, 15. 5., s. 3-11. *Proces dr. Švihy.* Čas, 28, 1914, č. 134, 16. 5., s. 3-13. *Proces dr. Švihy.* Čas, 28, 1914, č. 135, 17. 5., s. 4-9. *Hlavní usvědčovací materiál proti konfidentu Švihovi.* Právo lidu, 23, 1914, č. 132, 14. 5., s. 9-11. *Dr. Šviha před porotou.* Právo lidu, 23, 1914, č. 132, 14. 5., s. 1-7. *Šviha-policejním konfidentem.* Právo lidu, 23, 1914, č. 133, 15. 5., s. 1-7. *Šviha popraven.* Právo lidu, 23, 1914, č. 134, 16. 5., s. 1-7.

Dne 15. května 1914 se stal K. Šviha definitivně politickou mrtvolou, mladočeši slavili velké vítězství, odvrátili pozornost od vlastních skandálů a pomstili se rivalovi, byť národní sociálové se jako strana zachránili včasnou a zásadní distancí od svého poslance; jejich pověst sice utrpěla, ale Šviha není celá strana. Tím mohla být kauza uzavřena, kdyby se v ní nezačali intenzivně angažovat realisté v čele s T. G. Masarykem (1850-1937) a Časem. Také v tomto případě za hlubším zájmem stála dlouholetá animozita realistů vůči mladočechům, přičemž podezření vyvolával fakt, že mladočeši o Švihově činnosti věděli delší dobu, nechávali ji bez povšimnutí a informace využili účelově, nikoliv z etických pohnutek. Masarykovo veřejné vystoupení na schůzi v Plodinové burze v Praze 7. června 1914 přineslo do případu nové světlo a de facto jej významově i věcně posunulo do zcela nové roviny.¹⁹

Do Masarykova vystoupení tvořila meritum věci skutečnost, že Šviha byl policejním agentem, který donášel vládním kruhům informace ze zákulisí české politiky a tím zrazoval a poškozoval české národní zájmy. Šviha od počátku aféry netajil, že s pražskou policií kontakty udržoval, avšak popíral, že vyrazoval nějaká tajemství a bral za to peníze; jeho styk s policejními úředníky tvořil součást jeho profesní, stranické a poslanecké práce. Masaryk se ve více než dvouhodinovém projevu v podstatě postavil na Švihovu stranu, potvrdil slova o zvláštním charakteru jeho styků s policií a především je objasnil – hovořil o záležitostech, o nichž samotný Šviha nikdy záměrně nemluvil a v důsledku svého mlčení se stal psancem. Masarykův projev však nelze interpretovat jako Švihovu obranu, také on se postavil do řad jeho kritiků, ovšem z jiných důvodů než drtivá většina odpůrců.

Šviha se dostal do užšího kontaktu s pražskou policií vlastně z popudu vedení národně sociální strany, resp. samotného Klofáče. Ten obdržel někdy v roce 1910 prostřednictvím pražského policejního ředitelství nabídku místodržitele Františka Antonína Thuna (1847–1916), aby vypracoval pro (jeho švagra) následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este (1863–1914) podkladové materiály, které by ho orientovaly v tzv. české otázce. Následník se dlouhodobě připravoval na převzetí moci, chtěl provést řadu zásadních reforem, včetně státoprávních, a protože místodržitel věřil v budoucnost národně sociální strany, interpretoval ji mezi českými politickými stranami jako vítěze příštích voleb, František Ferdinand stál o názory pocházející z těchto kruhů. Klofáč v podstatě souhlasil, cítil v tom příležitost ovlivnit názor budoucího císaře na českou otázku i svou stranu, byť podmínka, že národní sociálové zanechají antimilitaristické propagandy a zmírní svůj antiklerikalismus, mu jako zastánci radikálního politického kurzu příliš nevyhovovala. Po několika dnech však svůj postoj revidoval, vymluvil se na nevhodnost své návštěvy na Konopišti vzhledem k politické konstelaci, ovšem prokázal dobrou vůli tím, že za sebe nabídl K. Šviha.

Šviha měl pro vybranou úlohu dobré předpoklady: vedle vzdělání a rozhledu byl zastáncem oportunní a kabinetní politiky, věřil v nutnost provést zásadní reformy a změny v habsburské monarchii a navíc disponoval vysokými ambicemi, toužil po politické kariéře, přičemž nabízená příležitost mu otevírala cestu do budoucna. Proto Klofáčův úkol s radostí převzal, tedy s vědomím a doporučením vůdce strany.

¹⁹ O podstatě a významu Švihova procesu. Samostatnost, 4, 1914, č. 156, 8. 6., s. 2-3. Prof. Masaryk o Švihově aféře. Venkov, 9, 1914, č. 134, 9. 6., s. 2-5. Prof. Masaryk o Švihově aféře. Čas, 28, 1914, č. 134, 9. 6., s. 2-5. Hlasy novin o řeči poslance Masaryka. Čas, 28, 1914, č. 157, 9. 6., s. 6. Dr. Meissner o Švihově případu. Čas, 28, 1914, č. 165, 17. 6., s. 1-3. T. G. Masaryk: Zpověď dr. Švihy. Čas, 28, 1914, č. 166, 18. 6., s. 1-3; č. 167, 19. 6., s. 1-2.

Šviha se osobně setkal s Františkem Ferdinandem, hovořili o následnickových představách a přáních stran elaborátu a po čase národně sociální poslanec na Konopišti odevzdal obsáhlé memorandum, pamětní spis o české otázce. Zdá se, že nezůstalo pouze u této první zprávy, budoucí císař (do doby sarajevského atentátu) si vyžádal další upřesnění a spolupráce trvala až do konce roku 1912. Švihovy úvahy (o problému rakousko-uherského vyrovnání, poměru české politiky vůči Maďarům, postoj k velkoněmecké koncepci atd.) a situační náčrty se dostávaly do rukou Františka Ferdinanda prostřednictvím pražské policie, která organizovala také předávání peněz Švihovi poukazovaných z Konopiště za odměnu z fondů pražského místodržitelství.

Tato Masarykova sdělení postavila Švihovo údajné konfidentství do naprosto jiného světla: poslanec se stýkal s policií ve „vyšším zájmu“ a dokonce svým způsobem ve prospěch českého národa a české politiky. Nepochopitelné zůstávalo a zůstává částečně dodnes, proč Šviha o těchto okolnostech mlčel a nechal se lidsky a politicky degradovat. Zdá se, že hlavní důvod spočíval ve slibu daném Františku Ferdinandovi o důvěrnosti celého kontaktu, jakoby čekal, že osoby angažované v této záležitosti samy vnesou do případu jasno.²⁰ Policie však obdržela příkaz mlčet, následník, měl-li v úmyslu zasáhnout, záhy podlehl atentátu a tak tato naděje padla a konečně tu byl do všeho zasvěcený Klofáč – ten se však od Švihy distancoval a v tomto nekorektním postoji setrval až do své smrti v roce 1942. Můžeme se domnívat, že ohled na národně sociální stranu a samotného Klofáče představoval druhý hlavní důvod Švihovy nevýrazné obhajoby: nechtěl diskreditovat její politiku, která navenek bouřila proti vládě, ale ve skrytu vypouštěla tykadla oportunitů a hledala cestu k usmíření a výraznějším mocenským pozicím. Jakoby se Šviha obětoval, s nadhledem muže mravně stojícího nad svým okolím, ale současně hluboce zklamaného a rozčarovaného postoji stranických kolegů i české politiky vůbec.

Masarykova tvrzení, opírající se pravděpodobně o informace získané z okruhu vídeňského ministerstva vnitra, Šviha částečně rehabilitovala, ale nezachránila. Už jsme naznačili, že samotný Masaryk jej nepovažoval za běžného policejního agenta, ale za chybujícího politika: „Nehájil jsem Švihy, že není vinen. Pokládal jsem jej za velmi vinna... Viděl jsem v něm více než špicla, totiž budoucí nástroj Františka Ferdinanda, a proti tomuto čelila celá moje kampaň“, napsal později ve Světové revoluci.²¹ Švihovo lidské selhání by snad pochopil, ale politický směr, který sledoval, byl z Masarykova pohledu neodpuštělný! Ke Švihově tíži šel jeho údajný závazek působit ve své straně v duchu přání vlády a Konopiště, tj. likvidace antimilitaristické a antiklerikální propagandy, ve směru převodu strany do vládního tábora.

Při naší rekonstrukci a hodnocení Švihovy aféry, při hledání motivů jednání a postojů jednotlivých účastníků případu, stojí dosud v pozadí problém peněz (odměny, úplatku, platu), který v průběhu kauzy na sebe soustředil velkou pozornost a vyvolával lidské vášně: převládal názor, že Šviha bral za zrádcovskou činnost proti českému národu jidášský groš. Jednalo se tedy o velmi citlivý problém, který navíc asi představoval jednu z brzd Švihovy obhajoby, neboť cítil, že se tu dopustil jisté chyby. Už shora jsme ukázali, že finanční obnosy, jež Šviha dostával od policie, nebyly platem agenta, ale odměnou za zpracování

²⁰ Podle paměti Jožky Davida den před procesem navštívil Šviha hrabě Boos-Waldeck se vzkazem od Františka Ferdinanda, že prý po svém návratu z Bosny dá vše do pořádku. Srv.: AČSNS v Praze, karton 29 – kapitola Švihova aféra, 8 str. strojopisu.

²¹ MASARYK, T. G.: Světová revoluce za války a ve válce. Praha 1925, s. 11-12.

politických analýz a prognóz. Šviha údajně očekával jiný druh ocenění než peníze, proto byl hotovostí předanou v zalepené obálce zaskočen a zpočátku ji nechtěl přijat. Teprve na naléhání policejních úředníků, kteří jej přesvědčili, že vrácení sumy by mohlo být následníkem chápáno jako urážka, peníze inkasoval. Tuto finanční částku, stejně jako další, které mu František Ferdinand poukázal později, však Šviha nepoužil pro vlastní potřebu, ale věnoval je národně sociální straně, na úhradu zpronevěr (např. v okresní nemocenské pokladně v Žamberce) a sanaci schodků z machinací, jichž se dopustili funkcionáři na regionální úrovni. Pomáhal jimi zahladit aféry, jež vrhaly na národní sociály temné stíny. Informace tohoto druhu však už tisk příliš nešířil. O použití peněz Klofáč přirozeně věděl, ale neexistovala dobrá vůle uvést dezinformace na pravou míru. Zdá se, že Šviha osobně v tomto bodě cítil slabinu své obhajoby: byl málo opatrný a nedocenil faktor zlovolného (nebo politicky jinak motivovaného) výkladu své činnosti.

Přestože kolem případu panovaly nejasnosti, v létě 1914 byl fakticky uzavřen – propukla I. světová válka a pozornost se logicky přesunula jinam. Ale ani válečné hrůzy nedaly zapomenout na Švihův tragický lidský úděl a brzy po vytvoření ČSR došlo k prvnímu pokusu o Švihovu rehabilitaci. V čele státu stanul jeden z hlavních účastníků události T. G. Masaryk. Právě z jeho iniciativy²² první ministr vnitra A. Švehla nechal prozkoumat archiv pražské policie a případ prošel i poslaneckou sněmovnou. Výsledek šetření můžeme označit za poměrně jednoznačný: Šviha nebyl policejním konfidentem, jeho styk s policií vyvolal zájem následníka trůnu získat hlubší a autentické informace o české politice, které byly poskytnuty a finančně ohodnoceny. Potvrdil tedy za nových okolností Masarykovy závěry z června 1914.

Ke Švihově rehabilitaci však nedošlo. On sám, zklamán a žijící v ústraní pro sebe a svou rodinu, o ni neusiloval, politické kruhy, v první řadě samotné vedení národně socialistické strany v čele s V. Klofáčem, se stavěly proti. Motivy tohoto postoje nejsou dost jasné: zdá se, že svou roli tu sehrálo špatné svědomí politiků angažovaných v případě, jejich strach veřejně přiznat omyl a dát satisfakci muži držícímu slovo. Svou roli nepochybně sehrála skutečnost, že Šviha se vlastně angažoval ve prospěch Habsburků, monarchie, v zájmu její přestavby, tedy koncepce, která byla po válce nejen poražená, ale nepopulární a nebezpečná pro nový státní útvar. A konečně jsou tu postoje lidí z vedení národně socialistické strany ovlivněné a svázané Klofáčem: přes formálně korektní vztahy obou vůdčích osobností strany před vznikem případu, přes úzkou spolupráci, musela mezi nimi panovat skrytá rivalita pociťovaná z Klofáčovy strany jako ohrožení mocenské pozice. Jen tak si vysvětlíme jeho podivný postoj vůči Švihovi: když jej po prvním útoku Národních listů navštívil v soukromí, v jeho bytě, setkal se s chladným odmítnutím a distancí bez ohledu na nepochybnou skutečnost detailní znalosti pozadí. Klofáč propadl panice a jednoho ze svých nejbližších spolupracovníků hodil přes palubu z obavy, aby aféra nezasáhla i jeho osobu a nezmařila politickou kariéru.²³ Zdá se, že současně odsunul ze svého okolí ambiciozního a velmi schopného konkurenta. Proto bylo pro něj po válce zcela nepřijatelné, aby tyto okolnosti vyšly najevo a vehementně se návrhům na Švihovu rehabilitaci bránil a to

²² Tisk Národního shromáždění č. 112 z 3. 12. 1919: Dr. Bouček a soud. – pilný dotaz na předsedu vlády...

Tisk Národního shromáždění č. 423 z 28. 1. 1919: Odpověď ministra vnitra Švehly...

Uloženo též: AČSNS v Praze, karton 19.

²³ AČSNS Praha, karton 19 – poznámky Josefa Svozila o V. Klofáčovi. Též: *Br. Josef Svozil o případu Švihově*. Socialistická budoucnost, 1, 1919, č. 27, 12. 2., s. 1.

přesto, že případu využíval k útokům na něj a na stranu Jiří Stříbrný (1880–1955).²⁴ Existují náznaky, že Klofáč se v odmitavém postoji opíral i o názory lidí se skupiny Hradu: měl jejich důvěru a hradní kruhy neměly zájem na destabilizaci strany, jež by nepochybně nastala změnou postoje vůči Švihovi.

Zusammenfassung

ZUR ŠVIHAS-AFFÄRE IM JAHRE 1914

Der Abgeordnete der Nationalsozialistischen Partei JUDr. Karel Šviha wurde im März 1914 in der Zeitung "Národní listy" beschuldigt, dass er ein Polizeispitzel sei und landesinterne Informationen über die tschechische Politik der Regierung in Wien übermittelt habe. Darum wurde er aus der Partei ausgeschlossen und als Volksverräter gebrandmarkt. Im Juni 1914 bewies jedoch der Abgeordnete T. G. Masaryk, dass die Attacke der Jungtschechischen Partei auf K. Šviha die gesamte Nationalsozialistische Partei Klofáčs diskreditiert und vernichtet hatte. Sie waren politische Gegner. Šviha arbeitete auf Anregung von Franz Ferdinand d'Este mit der Prager Polizei zusammen und erstellte für ihn Analysen zur tschechischen Politik.

²⁴ Státní ústřední archiv Praha, fond PMR, karton 424. AČSNS v Praze, kartony 18 a 19. *Klofáč a Šviha*. Polední list, 1931, č. 196, 15. 7., s. 5. Bohuš Ausobský: K vině dr. Karla Švihy. Rukopis z 12. 7. 1947. Uloženo v AČSNS v Praze, karton 29.

PARABRIGÁDA PO ÚSTUPE DO HÔR

Miloš Štilla

Katedra histórie, FHV UMB, Banská Bystrica

Druhá československá samostatná paradesantná brigáda v ZSSR (ďalej parabrigáda) bola súčasťou 1. čs. armádneho zboru v ZSSR. Vytvorila sa z vojakov 1. pešej divízie slovenskej armády, ktorí 30. 10. 1943 prešli pri Melitopole k Sovietskej armáde. V tábore Usmani (Voronežská oblasť) sa zjednotili do pluku slovenských dobrovoľníkov v ZSSR a 13. 12. 1943 požiadali prezidenta E. Beneša o zaradenie do československého vojska v ZSSR. V decembri 1943 vydali Prevolanie k slovenskému národu a slovenskej armáde, v ktorom vyzvali všetkých vojakov a občanov do boja proti fašizmu a za nové demokratické Československo. Začiatkom januára 1944 sa pluk z Usmane presunul do Jefremova v Tulskej oblasti, kde sa rozkazom z 20. 1. 1944 začala formovať paradesantná brigáda, ktorá 17. 4. 1944 dostala názov Druhá čs. samostatná paradesantná brigáda v ZSSR. Jej veliteľom sa stal pplk. Vladimír Příkryl,¹ dovtedy zástupca veliteľa Prvej československej samostatnej brigády v ZSSR. Vďaka úsiliu zahraničného vedenia KSČ v Moskve a za pomoci sovietskeho vojenského velenia bola parabrigáda výborne vycvičená a vyzbrojená. Svoje bojové a morálno-politické vlastnosti a schopnosti mimoriadne úspešne preukázala v bojoch v Karpatsko-dukelskej operácii a na frontoch Slovenského národného povstania ako jedna z najlepších vojenských jednotiek. Po ústupe do hôr ako jediná vojenská jednotka prešla na partizánsky spôsob boja. Hoci na partizánsku vojnu nebola pripravená, vycvičená, vydržala v horách stredného Slovenska, kde za nepredstaviteľne ťažkých podmienok dokázala svoju bojovú pripravenosť a vysokú morálku.

Slovenská historiografia si dosiaľ význam parabrigády všimla len okrajovo a sporadicky. Syntetické dielo o parabrigáde doteraz nevyšlo. Knižne vyšli len spomienky Juraja Pivolusku² a niekoľko menších príspevkov v jednotlivých zborníkoch, ktoré sa dotýkali len partiálnych otázok histórie parabrigády.³ Novinová a časopisecká produkcia o parabrigáde je podstatne bohatšia. Prevládajú v nej spomienky a len niekoľko zásadnejších odborných príspevkov z pera historikov, ktoré môžeme považovať za prvé sondy do problematiky parabrigády.⁴ V českej historiografii sa ako prvá objavila práca samého veliteľa parabrigády⁵ a o desať rokov neskôr práca Jozefa Sýkora⁶, v ktorej sa v stručnom výklade na niekoľkých stranách venuje aj parabrigáde.⁷ Roku 1947 vyšla v Moskve

¹ Vladimír Příkryl sa narodil 3. 8. 1895 v Horej Studénke, okr. Šumperk, zomrel 14. 4. 1968 v Prahe. Bol pokrokovým zmyšľajúcim dôstojníkom, vlastenec, aktívny antifašista. Jeho zásluhy pri formovaní a bojovej činnosti parabrigády v Karpatsko-dukelskej operácii a v SNP sú hodnotené veľmi vysoko. Bol vyznamenaný mnohými čs. a sovietskymi radmi a medailami.

² PIVOLUSKA, J.: *Parabrigáda*. Bratislava, Obzor 1970.

³ Napr. z pera K. Vítka, Pavla Gajdoša, Pavla Marcelyho, Alexandra Kováča...

⁴ Pozri Zborník spomienok č. 1, č. 2 príslušníkov 2. čs. samostatnej paradesantnej brigády v ZSSR, 1976, 1985. Ďalej 2. československá paradesantná brigáda. Výberová bibliografia. B. Bystrica, ŠVK 1985.

⁵ PŘÍKRYL, V.: *Slávna bojová cesta Čs. vojenské jednotky v SSSR*. Praha 1955.

⁶ SÝKORA, J.: *Slávna bojová cesta Čs. vojenské jednotky v SSSR*. Praha 1955.

⁷ SÝKORA, J.: *Slávna bojová cesta Čs. vojenské jednotky v SSSR*. Praha 1955.

rozsiahlejšia práca komisára parabrigády kpt. Červenej armády M. M. Glidera.⁸ Dosiaľ najobsiahlejšia a vedecky najfundovanejšia práca o parabrigáde je oď Karola Krátkeho,⁹ ktorý heuristicky obsiahol skoro všetky dostupné pramene domácej a zahraničnej proveniencie i publikovanej literatúry. V tejto práci sa prevažne venuje obdobiu vzniku, formovaniu a bojovej činnosti parabrigády v Karpatsko-dukelskej operácii a v SNP. Činnosti parabrigády po ústupe do hôr na partizánsky spôsob boja sa venuje veľmi stručne. Z toho dôvodu sme sa rozhodli obdobie činnosti parabrigády po ústupe do hôr spracovať a aspoň v stručnom priereze podať základné fakty o účasti parabrigády v partizánskej vojne.

Účasť parabrigády v partizánskej vojne treba rozdeliť na dve etapy. Od 26. 10. 1944 sa začína prvá etapa, keď parabrigáda opúšťa Banskú Bystricu a ďalšie úseky, kde bránila postup nemeckých vojsk a ustupovala pred prenasledovaním nepriateľa po horských masivoch a dolinách, aby sa po mnohých prepadoch nemeckých trestných výprav začala postupne sústreďovať a stabilizovať. Toto obdobie sa končí v polovici decembra 1944. Druhá etapa je charakteristická organizačným stmelením jednotiek parabrigády do práporov a skupín, určením bojového a operačného priestoru, prípravou a uskutočňovaním diverzných akcií, politickou prácou s ilegálnymi stranickými organizáciami a národnými výbormi, vydávaním letákov a prípravou jednotiek na pomoc Sovietskej armáde a Rumunskej armáde pri oslobodzovaní operačného priestoru parabrigády. Toto druhé obdobie sa končí 19. 2. 1945, keď posledné jednotky parabrigády vyšli z nemeckého tyla a prešli líniu frontu v blízkosti Brezna.

Prvá etapa činnosti parabrigády v partizánskej vojne je najzložitejšia a najťažšia. Dňa 26. 10. 1944 „velenie 2. paradesantnej brigády vydalo rozkaz o opustení Banskej Bystrice bez boja... Bolo to v záujme záchrany mesta a jeho obyvateľov, žien, detí a starcov“.¹⁰ V tomto čase jednotky parabrigády boli rozptýlené od Horehronia až po Starohorskú dolinu v nepretržitom styku s nepriateľom. Dňa 28. 10. 1944 generál Rudolf Viest vydal svoj posledný rozkaz, v ktorom odporúča vojenským jednotkám prejsť na partizánsky spôsob boja a vymedzuje im aj konkrétne priestory bojovej činnosti. Rozkaz bol však vydaný už neskoro a k väčšine jednotiek sa vôbec nedostal. K jednotkám sa však dostali správy, že gen. R. Viest rozpustil armádu a odporučil len najvytrvalejším prejsť na partizánsky spôsob boja. To spôsobilo, že mnohé jednotky sa v dezorganizovanom stave rýchle pred postupujúcim nepriateľom rozutekali a len niektoré menšie skupiny, v ktorých boli vlastenecky cítiaci vojaci a veliteľia, sa stiahli do hôr, aby pokračovali v boji proti fašistickému nepriateľovi. Hlavná časť parabrigády viedla ústupové boje pri odchode partizánskych i armádnych jednotiek do hôr.¹¹ Mnohé jednotky parabrigády, ktoré boli dislokované na rôznych obranných postaveniach, museli do priestorov sústredenia v horách ustupovať cez horské doliny. Štáb parabrigády 27. 10. 1944 o 9. hodine došiel do Bukovca, kde sa v jednom z deviatich domov osady zriadil štáb.¹² Tu sa zatiaľ zhromaždilo 120 členov parabrigády,

⁸ GLIDER, M. M.: *S kinoaparátom v tylu vraga*. Moskva, 1947.

⁹ KRÁTKY, K.: História 2. čs. samostatnej paradesantnej brigády v SSSR. In: *Za svobodu Československa*, 2. zv., Praha, 1960.

¹⁰ Archív Múzea SNP B. Bystrica (ďalej AMSNP BB). M. M. Glider Osobná správa Strokačovi a Asmolovovi, F. XII.

¹¹ STUDENSKIJ-SKRIPKA, J. J.: *Múzea SNP č. 12*. Martin, Osveta 1987.

¹² AMSNP BB, M. M. Glider: Osobná správa Strokačovi a Asmolovovi, F. XII.

ktorí schválili rozhodnutie svojho veliteľa plk. V. Příkryla, že celá parabrigáda bude pokračovať v boji formou partizánskej vojny.¹³

Keďže nemecké jednotky od Starých Hôr a Vyšnej Revúcej sa nezadržateľne blížili, veliteľ parabrigády bol nútený vydať rozkaz¹⁴ (28. 10. 1944 o 5. hodine), aby sa parabrigáda presunula cez Kečku, Kozi chrbát na južné svahy Prašivej ku kóte 1425, kde sa jednotky mali zhromaždiť. Tento rozkaz bol rozoslaný každej jednotke parabrigády. Dostal ho aj náčelník štátu 1. práporu Alexander Kováč, ktorý ešte v ten deň plk. V. Příkrylovi odpovedal, že prápor z Hiadeľskej doliny vyrazí o 13.00 hod. na určené miesto. Jednotky parabrigády odchádzali do určeného priestoru, ale nemilosrdné počasie sťažovalo presun. Dážď, hmla, neschodné cesty, blato, stále prenasledovanie nepriateľom, ktorého paľbu bolo počuť v dolinách, to všetko si vyžadovalo vypätie fyzických a morálnych síl, aby sa jednotky dostali hlbšie do hôr. Podobným smerom na Prašivú postupovali aj roztrúsené jednotky z 1. čs. armády, partizánske jednotky i niekoľkí civili.¹⁵

Parabrigáda sa prvý raz v horách stretla v boji s nemeckými jednotkami už 29. 10. 1944, keď postupovala z hiadeľsko-korytnického sedla na Prašivú. Nemci tu mali skryté postavenie, pásové vozidlá, motorky, mínomety i poľnú kuchyňu. Delostrelci parabrigády, ktorí sa s nimi stretli, sa ukázali ako skutoční bojovníci. Pod velením škpt. Františka Fišeru, ktp. Jozefa Figuru a rotmajstra J. Rusína útokom prinútili Nemcov z viacerých strán na ústup. Tým bola uvoľnená cesta štábu partizánskych oddielov. V boji padlo šesť príslušníkov parabrigády. Druhý prápor parabrigády dosiahol Prašivú 29. 10. 1944. Ostatné jednotky parabrigády sa presúvali od Korytnice, Moštenice, štáb od Bukovca a s ním aj niektoré menšie jednotky. Obraz ustupujúcich jednotiek partizánov, vojakov i civilov bol zdrvivý. Každý hľadal únik z nebezpečia nemeckého obklúčenia a zajatia. Správy o rýchlych postupe nemeckých jednotiek do dolín sa ukázali pravdivé, pretože aj prieskumný oddiel npor. Karola Vítka musel v Hiadeľskej doline zviest' nerovný boj s nemeckou presilou.

Presun z Prašivej smerom k Ďumbieru si vyžadoval maximálne vypätie síl. Vyčerpané jednotky parabrigády došli ku kóte 1648, kde sa stretli s partizánmi 1. partizánskej brigády Stalin, ktorá bola vo vybudovaných zemiľankách 400 m pod kótou 1648.¹⁶ Plk. V. Příkryl sa tu stretol s veliteľom 3. partizánskeho oddielu N. Kaličenkom, ktorý ochotne pomohol vojakom parabrigády aspoň skromnou stravou. Parabrigáda sa utáborila v lese, aby si aspoň pod holým nebom v daždi a zime pri ohňoch osušila premoknutý odev a trochu si odpočinula. O dve hodiny do tábora N. Kaličenku prišiel plk. A. N. Asmolov so svojím štábom, poslancami J. Švermom, B. Laušmanom, R. Slánskym, K. Šmidkem a s ďalšími.¹⁷ Večer 29. 10. 1944 sa v zemiľanke štábu N. Kaličenka zišla schôdza štábu plk. A. N. Asmolova, štábu plk. V. Příkryla so stranickým vedením KSS a poslancami. Na porade sa zúčastnili: Asmolov, Příkryl, Hlásny, Šmidke, Slánský, Laušman, Šverma, Gajdoš, Marcely, Studenskij, Glider, J. Šolc, Manica, Lietavec, Kaličenko a niektorí ďalší vojaci a partizáni.¹⁸ Na porade bol za komisára parabrigády menovaný kpt. Červenej armády M. M. Glider.

¹³ AMSNP BB, M. M. Glider: Osobná správa Strokačovi a Asmolovovi, F VII, kr. 11.

¹⁴ AMSNP BB, M. M. Glider: Osobná správa Strokačovi a Asmolovovi, F VII, kr. 11.

¹⁵ KOVÁČ, A.: Z válečného denníku 1. práporu 2. čs. samostatné paradésantní brigády v SSSR. In: *Zborník spomienok príslušníkov 2. čs. samostatnej paradésantnej brigády v ZSSR na SNP*. B. Bystrica 1976.

¹⁶ AMSNP BB, F VII, kr. 11.

¹⁷ AMSNP BB, F VII, kr. 11.

¹⁸ AMSNP BB, F VII, kr. 11.

Karol Šmidke navrhol, aby sa utvoril Hlavný štáb partizánskeho hnutia v Československu na čele s plk. A. N. Asmolovom, čo bolo aj schválené.¹⁹ Táto historická porada zjednotila pod jedno velenie partizánske a vojenské jednotky a sám plk. V. Příkryl s celou parabrigádou bol podriadený Hlavnému štábu partizánskeho hnutia v Československu (ďalej HŠPH). Sám plk. V. Příkryl na porade vyhlásil: „Ja a celé mužstvo parabrigády sa bude podriaďovať bojovým rozkazom partizánskeho štábu v boji proti nemeckým fašistom.“²⁰

Na druhý deň 30. 10. 1944 jednotky parabrigády nastúpili na reorganizáciu. Sústredených bolo celkove 598, z toho 560 vojakov, 32 dôstojníkov a 6 rotmajstrov.²¹ Parabrigáda sa zorganizovala do dvoch práporov, štábnej čaty a prieskumnej čaty. Veliteľom 1. práporu sa stal škpt. Stanislav Uchytíl, 2. práporu škpt. Jozef Šrp, štábnej čaty kpt. Antonín Maršálek, prieskumnej čaty kpt. Pavol Marcely.²² Reorganizácia parabrigády sa uskutočnila U studienky 150 m od tábora N. Kaličenku a odtiaľto sa aj pripravovala na ďalší presun k Ďumbieru, ako o tom rozhodol Hlavný štáb partizánskeho hnutia. Dňa 31. 10. 1944 o 11.00 hod. sa brigáda vydala na ďalší pochod. Aj plk. A. N. Asmolov nariadil odchod partizánskym jednotkám. Na hrebeni sa počasie natoľko zhoršilo, že nebolo možné ďalej pokračovať, aby sa jednotky nedostali do nemeckého zajatia, pretože od Ďumbiera pokračovali trestné výpravy Nemcov. Preto plk. A. N. Asmolov ešte pred Chabencom nariadil zostup na liptovskú stranu do Ľupčianskej doliny k potoku Veľký Oružný.

Zostup do Ľupčianskej doliny nebol jednoduchý. Vyčerpané jednotky sa konečne usadili v kolibách na Soliskách. Koncentrácia vojska a partizánov v takých veľkých počtoch, ktoré tu boli, neumožňovala zásobovanie a nemecké hliadky bez väčšej námahy zistili ubytovanie jednotiek, čo aj využili na prípravu prepadu celého tábora, ktorý sa nemohol dostatočne brániť, pretože chýbali ťažké zbrane, munícia, obuv, teplé šatstvo a potraviny. Predísť prepadu nemeckých jednotiek znamenalo ustúpiť z doliny na hrebeň a presunúť sa ďalej na východ. Preto plk. A. N. Asmolov nariadil všetkým jednotkám opustiť 10. 11. 1944 tábor a vydať sa smerom na Chabenec. Parabrigáda ostala ako zadný voj a kryla ústup ostatných jednotiek partizánov. Tento ústup vošiel do dejín ako pochod smrti, ktorý smeroval cez Chabenec do Lomnistej doliny. Pri pochode zahynul aj ťažko chorý Ján Šverma. V krajne nepriaznivých podmienkach vysilené jednotky zaplatili krutú daň. Zahynulo 83 bojovníkov a niekoľko desiatok ich bolo ťažko zranených.

Úzka Lomnistá dolina nemohla prijať všetkých. Preto sa vedenie Hlavného štábu partizánskeho hnutia rozhodlo, aby sa parabrigáda po 15 – 20-členných skupinách na čele s dôstojníkmi presunula na východ.²³ V zmysle tohto nariadenia plk. V. Příkryl vydal rozkaz tohoto znenia: „Brigáda v tomto zložení nie je schopná sa zásobovať, ani uskutočniť presun po neschodnom teréne. Ľahšie sa presunie v malých skupinách cez Hron za určeným cieľom Detvianske Lazy, Lučenec, kde vydrží do príchodu Sovietskej armády. Nariadujem utvoriť z rôt a čiat skupiny po desiatich až pätnástich mužoch pod velením dôstojníkov a rotmajstrov a tieto skupiny samostatne a podľa prieskumu prejdú Hron a dostanú sa postupne na miesto uvedeného zberného bodu, to je priestor Detva. Do 10.30 hod. predložte zoznam skupiniek a ich veliteľov, aby kontinuita brigády bola zachovaná. Prestávam byť prakticky veliteľom brigády. Zídeme sa zase až na novom mieste. Mnoho zdraru a do

¹⁹ ASMOLOV, A. N.: *Front v tyle wehrmachtu*. Bratislava, 1980.

²⁰ AMSNP BB, F VII, kr. 11, S 52/85.

²¹ AMSNP BB, F VII, kr. 11, S 52/85.

²² AMSNP BB, F VII, kr. 11, S 52/85.

²³ AMSNP BB, F VII. Osobná správa M. M. Glidera Strokačovi a Asmolovovi.

videnia!²⁴ Interpretácia tohto rozkazu pre viacerých dôstojníkov i vojakov znamenala konštatovanie, že plk. V. Příkryl parabrigádu rozpustil, vzdal sa jej a nechce ďalej bojovať. Takto zle pochopený rozkaz aj v ďalších mesiacoch spôsobil určité diferenciácie medzi časťou dôstojníkov a Příkrylom, ale aj medzi HŠPH a štábom parabrigády.

Parabrigáda sa po Příkrylovom rozkaze v skupinách vydala na určené miesto sústredenia. Lenže hliadky partizánskeho oddielu Danilova, ktorý mal svoj tábor na konci Lomnistej doliny, parabrigádu zastavili a plk. V. Příkryla informovali, že prechod cez Hron strážia silné nemecké jednotky. To pozmenilo celý plán presunu. Skupiny parabrigády sa znovu zjednotili a rozhodli sa presunúť do rajónu Krpáčovo.²⁵ V tomto čase mala parabrigáda 354 mužov a rozdelila sa do troch praporov, ktorým velili kpt. A. Maršálek, škpt. J. Srp, mjr. gšt. J. J. Stanek a škpt. P. Marcely velil oddielu poľných četníkov.²⁶ Na Krpáčovo-Lom sa parabrigáda dostala 13. 11. 1944. Sídliť tu aj oddiel mjr. V. P. Surkova, ktorý pomohol parabrigáde sa ubytovať i poskytol načas stravu. Na Lome-Krpáčovo bol relatívny pokoj a parabrigáda si po viactýždňovom presune pod tlakom nemeckých trestných výprav mohla oddýchnuť, regenerovať sily a postupne sa konsolidovať. Zdalo sa, že podstatné problémy sú vyriešené. Zásobovanie pomocou obyvateľstva okolitých obcí vyhovovalo, ubytovanie bolo na zimné pomery v horách dobré, depresia a kapitulantské nálady u časti dôstojníkov a mužstva sa prekonali, takže bolo treba len vyvinúť úsilie, aby sa podarilo sústrediť roztrúsené jednotky parabrigády po pochode smrti a po rozkaze plk. V. Příkryla v Lomnistej doline, ktoré skôr odišli, a dislokovať ich bližšie k štábu parabrigády, ktorý sa usídlil na Lome-Krpáčovo.

Štáb parabrigády sa na Lome-Krpáčovo rozhodol zvýšiť starostlivosť o politickovychovnú prácu nielen medzi príslušníkmi parabrigády, ale aj aktívne sa podieľať na organizovaní protifašistického hnutia obyvateľov okolitých obcí, nadviazať kontakty s ilegálnymi stranickými orgánmi a revolučnými národnými výbormi. Štáb parabrigády, vedomý si čiastočnej konsolidácie pomerov, v ktorých sa nachádzal, rozhodol sa zostavovať, vydávať a rozširovať aj letáky pre rôzne vrstvy obyvateľstva, ako aj pre fašistickú armádu a bezpečnostné zložky slovenského štátu, aby aj touto formou odhaľoval pravú tvár fašizmu a získaval do protifašistického odboja čo najširšie vrstvy národa. Tieto letáky posielal po spojkách do rôznych oblastí Slovenska. Činnosť štábu parabrigády v týchto podmienkach a v tejto situácii, keď jednotky parabrigády ešte neboli sústredené, nemali dostatok zbraní, munície, obuvi a šatstva bola niektorými dôstojníkmi i vojakmi kritizovaná, pretože prvou úlohou štábu bolo urobiť všetky opatrenia, aby parabrigáda ako celok mohla byť bojaskopná.

Na druhej strane je pravda, že o činnosti parabrigády po príchode na Lom-Krpáčovo nemal záujem ani Rudolf Slánský, ktorý bol v Hlavnom štábe partizánskeho hnutia zodpovedný za stranickú prácu aj v parabrigáde. Preto komisár parabrigády kpt. Červenej armády M. M. Glider už 15. 11. 1944 vyslal za R. Slánským Karola Ferencu s listom. Vrátil sa však bez odpovede. Preto M. M. Glider napísal 18. 11. 1944 ďalší list, v ktorom sa otvorene a kriticky vyjadril k niektorým otázkam i k samotnému postoju R. Slánskeho k činnosti parabrigády. Napísal: „Vážení Rudolf Slánský! 15. novembra 1944 bol k Vám vyslaný Karol Ferenc, ktorý sa obratom vrátil bez listu i bez ústnej odpovede na list. Preto

²⁴ KRÁTKY, K.: História 2. čs. samostatnej paradesantnej brigády v SSSR. In: *Za svobodu Československa*, 2. zv., Praha, 1960, s. 479.

²⁵ AMSNP BB, F VII, kr. 11.

²⁶ AMSNP BB, F XII. Pozri aj posudok C. Kuchtu ku knihe V. Příkryla *Ve vyhni války*. Bez signatúry.

dnes vysielam k Vám Sidora s dvoma sprevádzajúcimi vojakmi. Začnem s najčerstvejšími prežitými udalosťami: 1. Ako sa mohlo stať, že včas ráno 12. novembra 1944 Asmolov veľmi nasrdený odišiel bez Vás späť do Lomnistej doliny. 2. Vy ste mi 12. novembra 1944 po odchode Asmolova a poslednú minútu pred odchodom brigády na cestu (keď parabrigáda odchádzala do Lomu-Krpáčovo, pozn. aut.) odkázali, že sa teraz zdržujete v oddieli Danilova v záujme zvláštnych organizačných prác. Neskôr som sa však dozvedel, že už k večeru toho istého dňa ste došli do domu v rajóne Skalky, kde býval Zuberec a tam začali svoju činnosť. Komunistickí funkcionári brigády sú znepokojení tým, že Vy i Asmolov ste každý na inom mieste. Kto z Vás vytvoril dvojvládie? 3. Z pozorovania Ferencu vyplýva, že Laušman sa Vás drží ako tieň. Počas prítomnosti Ferencu u Vás, Laušman Vás neopustil ani na minútu. Aký dôvod má pán Laušman pchať nos do vecí, ktoré nepatria do jeho kompetencie a Ferencovi dávať otázky čisto stranického charakteru. Žeby sa nebudaj Laušman za posledných 10 dní stal komunistom? 4. Súdruh Slánský, mňa ako splnomocnenca určeného stranickým vedením KŠČ zaujíma, ako si v budúcnosti predstavujete pracovať odtrhnutý od Asmolova, pretože čas i úlohy si vyžadujú, aby ste boli spolu. 5. Mám veľa problémov, ktoré treba rýchlo riešiť, preto je nevyhnutné naše osobné stretnutie bez postranných úmyslov. Oznamte mi prosím Vás, kde a kedy Vás uvidím. S pozdravom M. Glider.²⁷

Plk. V. Příkryl 20. 10. 1944 dostal na HPH rozkaz veliteľstva 1. ukrajinského frontu, ktorým sa parabrigáda premenúvala na 2. československú paradesantnú partizánsku brigádu a podriaďuje sa HŠPH. S týmto rozkazom plk. A. N. Asmolov posielal aj vlastný rozkaz č. 27, v ktorom parabrigáde určuje charakter bojovej činnosti, konkrétne regióny operácií, organizáciu parabrigády, sústredovanie rozptýlených jednotiek a spoluprácu s ilegálnymi skupinami v priestore činnosti parabrigády.²⁸ Tieto úlohy štáb parabrigády už plnil pred vydaním spomínaného rozkazu. Od 15. 11. 1944 odchádzali jednotlivé skupiny na prieskum, najďalej odišiel škpt. P. Marcely, až do okolia Fabovej Hole. Celá parabrigáda bola od 30. 11. 1944 po príchode na Lom-Krpáčovo organizovaná v troch praporoch a jednotlivé skupiny praporov boli rozmiestnené takto: 1. prapor, veliteľ škpt. Stanislav Uchytíl, skupina Juraja Pivolusku – Lom-Krpáčovo; skupina Jozefa Syrovátku – Pod Smrčínami; skupina Jozefa Sedláčka – Pod Smrčínami. 2. prapor, veliteľ škpt. Jozef Srp; skupina Karola Petrovského – Priehyba; skupina Františka Fišeru – severovýchodne od Mýta pod Ďumbierom, priestor kóty 1010; skupina Antona Maršálka – Lom-Krpáčovo. 3. prapor, veliteľ mjr. gšt. J. J. Stanek; prapor sa pripravoval organizačne stmeliť zo skupín J. Tvarožku, O. Búrika a Š. Margitána v priestore Lom-Krpáčovo. Prieskumný oddiel škpt. Pavla Marcelyho sa presunul do okolia Fabovej Hole.²⁹

Postupnú konsolidáciu parabrigády rušili správy, že nemecké jednotky plánujú ďalšie trestné výpravy do dolín i na Lom-Krpáčovo, kde sídlil štáb parabrigády a niektoré partizánske oddiely. Ochrana Lomu-Krpáčovo sa zdala byť dostatočne zabezpečená. Viacerí dôstojníci však upozorňovali štáb parabrigády na nebezpečie prepadu a navrhovali nielen zosilniť strážu a hliadky, ale presunúť sa hlbšie do dolín a vybudovať tam základne. Tieto návrhy štáb parabrigády neakceptoval a považoval ich za predčasné, aj napriek nepotvrdeným informáciám, že jednotka škpt. J. Srpu v boji s nemeckou prepadovou skupinou stratila 34 mužov a musela ustúpiť do horských masívov.³⁰ V predposledný

²⁷ AMSNP BB, F XII. Pozri aj posudok C. Kuchtu ku knihe V. Příkryla *Ve vyhni války*. Bez signatúry.

²⁸ AMSNP BB, F VII, kr. 11. Pozri aj posudok C. Kuchtu ku knihe V. Příkryla *Ve vyhni války*. Bez signatúry.

²⁹ AMSNP BB, F VII. Z oper. rozkazu vel. parabrigády č. 3.

³⁰ PŘIKRYL, J.: *Slávna bojová cesta Čs. vojenské jednotky v SSSR*. Praha 1955, s. 134.

novembrový deň (29. 11. 1944) prišiel na Lom-Krpáčovo do štábu parabrígy Rudy Slánský. Na Lome ostal aj spať. Jeho „starostlivosť“ o parabrígy bola dôsledkom kritických listov komisára parabrígy. Dňa 30. 11. 1944 o 6.30 hod. nemecké prepadové oddiely zaútočili na Lom-Krpáčovo. Ich presile sa nedalo ubrániť. Jediným východiskom bol rýchly ústup do hôr. Padlo 16 vojakov a 6 partizánov.³¹ Šťastím bolo, že v tom čase na Lome-Krpáčovo bol len štáb parabrígy, jednotka kpt. A. Maršálka a jednotka kpt. J. Pivolusku. Ťažko bol ranený aj náčelník štábu parabrígy škpt. K. Hlásny, ktorému pomohli ukryť sa v pivnici správcu Lomu a potom ho tajne previesť do nemocnice v Podbrezovej.³²

Utekajúce jednotky vojakov a partizánov, ktorým sa podarilo pod paľbou nepriateľa dostať sa z obkľúčenia, rozprchli sa na všetky strany v lese nad Lomom-Krpáčovo a hľadali záchranu čo najďalej vo vyšších polohách a hustom lesnom poraste. Príčin úspešného prepadu nemeckých jednotiek bolo viacero. Strážna a hliadková služba partizánov a vojakov nebola dôsledná a bola málopočetná, slabo kontrolovaná. Nemecké rozvedky dobre poznali za pomoci konfidentov cesty do Lomu-Krpáčovo a pritom využili príhodný čas osláv Ondreja, ktoré na Horehroní boli tradičné a neobišli sa bez pijatky ani v tejto nebezpečnej situácii. Štáb parabrígy podceňoval informácie a upozornenia z možného prepadu. Klásť odpor nebolo možné pre bleskovú a neočakávanú operáciu dobre vycvičených a vyzbrojených útvarov nemeckých vojsk, ako aj preto, že parabrígy nemala dostatok zbraní, munície. Táto nová tragédia natoľko rozbila parabrígy ako celok, že jej jednotky sa až po dvoch týždňoch postupne sústreďovali, formovali znovu na bojové jednotky. Väčšina veliteľov sa snažila zhromaždiť svoje jednotky čo najskôr. Podarilo sa to až v polovici decembra 1944, keď sa aj štábu parabrígy po viacerých presunoch podarilo konečne usadiť v chate Na Práčovni vo výške 900 m n. m.³³

Od tejto chvíle sa začína druhá etapa parabrígy v partizánskej vojne, etapa všestranného úsilia o stmelenie jednotlivých práporov a ich bojové nasadenie. Od polovice decembra 1944 utrpeli fašistické armády ťažké porážky na južnom úseku sovietsko-nemeckého frontu v Maďarsku. V rámci budapeštianskej operácie oslobodila Sovietska armáda 4/5 maďarského územia a na dlhom úseku s rumunskými vojakmi prekročila maďarsko-československé hranice. To neostalo bez vplyvu na partizánsku vojnu v horách stredného Slovenska. Nemci postupne uzatvárali doliny, zosilňovali stráže a hliadky, aby zabránili partizánom a parabríge styk s obyvateľstvom, čím sa zásobovanie potravinami podstatne zhoršilo. Štáb parabrígy preto rozhodol v prvom rade pomôcť zásobovať 1. prápor vo Vajskovej doline, zistiť stav mužstva, zbraní a munície u ostatných dvoch práporov, určil 5 diverzných skupín, ktoré mali byť špeciálne vycvičené pod velením kpt. K. Chovanca. Štáb mal na potreby parabrígy málo finančných prostriedkov. Od Asmlova dostal 100 tisíc korún a od Slánskeho 50 tisíc. Naproti tomu veliteľia partizánskych oddielov s menším počtom mužov mali omnoho viac.³⁴ Sľúbená pomoc parabríge pomocou sovietskych lietadiel sa neuskutočnila, lebo náklad násob bol zhodený v priestore Hlavného štábu partizánskeho hnutia.

³¹ PIVOLUSKA, J.: *Parabrígy*. Bratislava, Obzor 1970, s. 180. K Krátky tvrdí, že padlo 50 príslušníkov parabrígy a partizánov.

³² Květy, 14, 1964, č. 35. Podľa rozhovoru s Lacom Dobrovičom prevoz bol mimoriadne nebezpečný a riskantný.

³³ AMSNP BB, F VII, kr. 11.

³⁴ AMSNP BB, F VII, kr. 11. Denník V. Prikryla, IV. časť, s. 11.

Po prepade Lomu-Krpáčovo HŠPH, ktorý sídlil v Lomnej doline, nemal so štábom parabrígy spojenie, až 11. 12. 1944 plk. V. Prikryl poslal Asmlovi prvé hlásenie, s ktorým HŠPH nebol spokojný a 16. 12. 1944 posielal Prikrylovi a Gliderovi list, v ktorom kriticky hodnotí činnosť štábu parabrígy, upozorňuje na povinnosti štábu voči parabríge a k listu pripája aj rozkazy na plnenie bojových úloh parabrígy.³⁵ Je pravda, že HŠPH nemal o parabríge podrobné informácie, najmä nie o zdravotnom stave a zlom oblečení a obutí mužstva. Parabrígy mala v tom čase 25 % mužov s omrznutými nohami I. – III. stupňa a 5–10 % chorých. Prítom štáb parabrígy robil všetky opatrenia, aby jednotky sformoval, získala aspoň skromné zásoby a pripravil jednotky na bojovú činnosť. Preto v operačnom rozkaze č. 4 zo 17. 12. 1944 plk. V. Prikryl nariadil ukončiť prípravy na aktívnu činnosť proti ustupujúcim nemeckým vojskám a začať s diverznou činnosťou, pomáhať Sovietskej armáde pri oslobodzovaní správami, opravou komunikácií, mostov, odminovávaní polí, objektov a pod. Na ten cieľ sa rozhodol jednotky rozmiestniť takto: 1. prápor – Maľušinská cesta od Jarabej po Bystrú a Brezno, 2. prápor – údolie Hrona od Červenej Skaly po Bujakovo, prieskumný oddiel – rajón Muráň, Tisovec.³⁶

Dňa 26. 12. 1944 odišli zo štábu parabrígy spojky ku skupine kpt. B. Muzikanta a škpt. F. Fišeru, aby zistili ich situáciu. So sebou vzali aj letáky pre obyvateľstvo, ktoré rozmnožoval štáb parabrígy.³⁷ O situácii v 1. prápore prišiel osobne hlásiť jeho veliteľ pplk. Miloš Vesel, ktorý oznámil, že na základe výzvy štábu parabrígy sa prihlásilo 50 mužov z okolitých dedín; pre prápor žiadal obuv, potraviny a strelivo.³⁸ Po návrate spojky hlásili, že na liptovskej strane operujú skupiny parabrígy pod vedením kpt. B. Muzikanta, npor. K. Chovanca, npor. J. Fořta, npor. A. Kováča a por. J. Dzamku. Z týchto skupín sa podľa ďalšieho rozkazu vytvoril 3. prápor parabrígy.³⁹ Dňa 31. 12. 1944 vydal veliteľ parabrígy Dôverný brigádny rozkaz č. 2., v ktorom povýšil dôstojníkov a rotmajstrov „za prejavenu vynikajúcu činnosť v nepriateľskom zázemí s úmyslom pokračovať v boji a za záslužnú propagačnú činnosť proti votrelcovi.“⁴⁰

Plk. V. Prikryl v prvých dňoch r. 1945 sa rozhodol čo najrýchlejšie nadviazať spojenie s 2. práporom, ktorý bol v okolí Malého a Veľkého Gápla. Aj napriek tejto činnosti štábu parabrígy HŠPH poslal 2. 1. 1945 Prikrylovi a Gliderovi tento list: „1. Vaše hlásenie z 11. a 26. decembra 1944 sme obdržali. Žiadam, aby ste nám podobné hlásenie viacej neposielali, pretože z nich nie je vôbec možné dozvedieť sa o stave brigády a vašej práci. V hláseniach z 11. decembra 1944 oznamujete o nejakých 4 oddieloch v priestore východne od Mýta, s ktorými ste vraj nadviazali spojenie a o jednom oddieli j užne od Hrona. V hlásení z 26. 12. 1944 o osude týchto oddielov už nič nehovoríte. Ako vidno už ich ničo a pravdepodobne ani nebolo? V tom istom hlásení píšete, že ste vytvorili nejaké „centrá“, ktoré veľmi dobre pracujú. Čo sú to za „centrá“, z čoho pozostáva ich dobrá práca? O tomto neviem, prečo nepíšete. Keď už pisať, tak pisať jasno. 2. Sme nútení obidvoch vás úplne oficiálne upozorniť poslednýkrát o zodpovednosti, ktorú máte za osud brigády a za vašu činnosť. Československý ľud vás buď preslávi alebo zahmie hanbou. Zanechajte bezstarostnosť a neserióznosť vo veľmi serióznej práci. Pochopte všetku zložitosť a ťažkosť boja v tyle

³⁵ AMSNP BB, F VII, kr. 11. Denník V. Prikryla, IV. časť, s. 11.

³⁶ AMSNP BB, F VII, kr. 11.

³⁷ AMSNP BB, F VII/D.

³⁸ AMSNP BB, F VII kr. 11.

³⁹ AMSNP BB, F VII kr. 11.

⁴⁰ AMSNP BB, F VII kr. 11.

nepriateľa, zvlášť v zime a horských podmienkach. Pochopte, že brigádu už prakticky nemáte, že sa rozišla. Miesto toho, aby ste prijali energické opatrenia k znovupostaveniu brigády a navyiac k jej rastu, vydávate rozkazy pre neexistujúce prápor a oddiely“.⁴¹

Ako z listu vidieť, Hlavný štáb partizánskeho hnutia skutočne nemal presné a včasné informácie o činnosti štábu a jednotiek parabrígy. Treba však konštatovať, že štáb parabrígy nepracoval tak, aby sa podarilo v čo najkratšom čase aj za zložitých podmienok rýchle zjednotiť roztrúsené jednotky a veliť im pevnou rukou. Kritické slová HŠPH vyburcovali štáb parabrígy, ktorý urýchlene podnikol kroky na sformovanie 2. práporu, ktorému za veliteľa určil škpt. J. Šterbu.⁴² Aj tretí prápor bolo treba organizovať. Preto plk. V. Příkryl nariadil, aby skupina kpt. B. Muzikanta sa z liptovskej strany presunula na pohronskú stranu do priestoru Svíbovej. Tieto energické opatrenia pomohli, že parabríga sa postupne začala formovať ako celok a už v prvých januárových dňoch roku 1945 velitelia jednotiek hlásili úspešnú konsolidáciu svojich útvarov. Bojové vystúpenie parabrígy po jej novom organizačnom zjednotení plánoval plk. V. Příkryl v čase ústupu nemeckých vojsk v súčinnosti s ozbrojeným vystúpením okolitých obcí, zástupcovia ktorých sa 6. 1. 1945 dohodli na štábe parabrígy o všetkých podrobnostiach.⁴³ Preto veliteľ parabrígy už 8. 1. 1945 v operačnom rozkaze č. 5 vydal pokyny, aby sa 1. prápor ďalej sústreďoval vo Vajskovej doline, 2. prápor 15 km severovýchodne od Brezna v rajóne kóty 1728. Obom práporom nariadil konkrétne rajóny bojovej činnosti a ihneď začať akcie, najmä ničť vojenské vlaky a komunikácie.⁴⁴ V celom organizme parabrígy sa zlepšila disciplína, spojenie a na štáb začali pravidelne dochádzať samotní velitelia práporov pplk. Miloš Vesel a škpt. J. Šterba.⁴⁵

Od prvých týždňov r. 1945 štáb parabrígy aktivizoval svoju činnosť vo vzťahu k ilegálnym stranickým organizáciám a revolučným národným výborom v okolitých obciach, čomu organizačne pomáhal aj plk. Dezider Kišš-Kalina. Pri postupnom konsolidovaní parabrígy bolo nevyhnutné vyriešiť aj trvajúce nedorozumenia a nejasnosti medzi štábom parabrígy a HŠPH. Preto komisár parabrígy M. M. Glider odišiel na HŠPH, aby plk. A. N. Asmolova podrobne informoval o celej situácii v parabríge. Na základe týchto informácií HŠPH pozmenil negatívne hodnotenie štábu, čo sám Asmolov vyjadril v liste Příkrylovi, ktorý poslal po Gliderovi.⁴⁶ V operačných rozkazoch štábu parabrígy z 8. a 16. 1. 1945 sa nariadilo zintenzívniť najmä diverznú činnosť. K prvým úspešným diverzným akciám prišlo skupina škpt. I. Pazderku, por. P. Grausa a škpt. J. Margitána.⁴⁷ Celkove bolo vycvičených 17 diverzných skupín pre železničné komunikácie a 29 skupín pre cestné komunikácie. Stálu prieskumnú činnosť vykonávalo 10 skupín, ktoré pre velenie Sovietskej armády získavali informácie o rozložení a pohybe nepriateľských síl.⁴⁸

⁴¹ AMSNP BB, F VII kr. 11.

⁴² PŘÍKRYL, V.: *Slávna bojová cesta Čs. vojenské jednotky v SSSR*. Praha 1955, s. 169.

⁴³ AMSNP BB, F VII, kr. 11.

⁴⁴ AMSNP BB, F VII/D.

⁴⁵ AMSNP BB, F VII, kr. 11.

⁴⁶ AMSNP BB, F VII/D.

⁴⁷ KRÁTKY, K.: *História 2. čs. samostatnej paradesantnej brigády v SSSR*. In: *Za svobodu Československa*, 2. zv., Praha, 1960, s. 487.

⁴⁸ AMSNP BB, Osobná správa M. M. Glidera.

Prospešná bola aj politickovychovná činnosť parabrígy vo vzťahu k ilegálnym skupinám okolitých obcí, ktorých predstavitelia v druhej polovici januára 1945 prichádzali do lesov severne od Lomu-Krpáčovo, aby so zástupcami parabrígy prerokovali aktuálne úlohy politickej a vojenskej činnosti v obciach. Týchto tajných porád sa najčastejšie zúčastňovali L. Bortel, J. Beluš, M. Smida, J. Vrabec, J. Krútel, M. Pikula, J. Hagara. Parabrígu zastupovali kpt. M. M. Glider, škpt. M. Muzikant, škpt. O. Búrik, por. J. Minárik a ppor. K. Pazúr.⁴⁹

Tieto porady sa uskutočnili 25. a 26. 1. 1945. Parabríga i odbojové zložky okresu Brezno na čele s OV KSS sa rozhodli svojou iniciatívou pomôcť postupu Sovietskej armády zorganizovaním ozbrojeného vystúpenia obyvateľstva okolitých obcí za pomoci parabrígy ako vojenskej jednotky. Iniciatíva parabrígy pri upevňovaní politického a bojového zväzku s odbojovými zložkami bola vedúcimi predstaviteľmi OV KSS v Brezne a dedinských organizácií KSS pozitívne hodnotená ako prospešná pomoc pri „aktivizácii protifašistického odboja na Horehroní“.⁵⁰ Celé obdobie januára 1945 bolo v parabríge vyplnené intenzívnou organizačnou, propagandistickou, diverznou a spravodajskou činnosťou, čo nakoniec konštatoval aj sám plk. A. N. Asmolov. V rámci konsolidácie parabrígy po prepade Lomu-Krpáčovo sa už nepodarilo sústreďiť všetkých pôvodných príslušníkov parabrígy do vlastných jednotiek. Mnohí sa včlenili do partizánskych útvarov a tam bojovali až do príchodu osloboditeľských vojsk. Vyše 300 príslušníkov parabrígy bojovalo v 34 partizánskych jednotkách, napr. v partizánskom zväzku Chruščov, v Prvej čs. partizánskej brigáde J. V. Stalina, v Druhej čs. partizánskej brigáde J. V. Stalina, v Druhom samostatnom partizánskom pluku Jána Švermu, v Štvrtej partizánskej brigáde, v partizánskom zväzku Jána Žižku, v Partizánskej brigáde Pomstiteľ, v Prvej čs. partizánskej brigáde M. R. Štefánika, v Osobitnej partizánskej brigáde K. Gottwalda, v Partizánskej brigáde Jánošík atď.⁵¹

Hlavný štáb partizánskeho hnutia v januárových dňoch 1945 orientoval parabrígu na diverznú činnosť, na dôkladnú spravodajskú službu a súčinnosť prieskumu so sovietskym velením. Na splnenie týchto úloh vydal štáb parabrígy príslušné rozkazy a nariadenia. Presné a včasné plnenie rozkazov si vyžadovala situácia na frontoch. Ofenzíva sovietskych vojsk priniesla už 14. 1. 1945 oslobodenie Lučenca, Plešivca a ďalších štyridsiaticich obcí a o desať dní neskôr aj oslobodenie Rožňavy, Jelšavy, Hnúšte, Revúcej a ďalších 80 obcí. Na konci januára 1945 sovietske a rumunské vojská bojom dosiahli čiaru Polomka-Brezno-Hronec, čo znamenalo, že frontová línia sa priblížila na okraj operačného priestoru parabrígy. To si vyžadovalo aj aktívnu spoluprácu so Sovietskou armádou, najmä pri diverznej a spravodajskej činnosti. Sovietskej armáde boli každý deň odosielané správy o rozmiestnení nemeckých vojsk v obciach Horná Lehota a Dolná Lehota, Valaská, Podbrezová, Jasenie, Predajná, Mýto pod Ďumbierom, Bystrá a ďalších. Na zabezpečenie týchto úloh vydával štáb parabrígy operačné rozkazy. V jednom z nich z 25. 1. 1945, č. 6 sa spresnili priestory bojovej, diverznej a spravodajskej činnosti. Prvý prápor priestor: Dubová-Predajná-Lopej. Druhý prápor: Podbrezová. Tretí prápor: Brezno.⁵² Najmä 1.

⁴⁹ AMSNP BB, F VII/D.

⁵⁰ AMSNP BB, F VII/D. Osobná správa M. M. Glidera Strokačovi a Asmolovovi.

⁵¹ AMSNP BB, F VII/D.

⁵² AMSNP BB, F VI, S 9, Operačný rozkaz č. 6 pod č. j. 1013/Taj.

prápor pod velením pplk. Miloša Vesela plnil svoje úlohy svedomito a jeho veliteľ bol v neustálom kontakte so štábom parabrígy. ⁵³

Zabezpečiť všetky bojové úlohy určené parabrígy si vyžadovalo dôslednú organizačnú, štábnu a veliteľskú činnosť. Ustanovením 4. práporu 26. 1. 1945 bola parabríga organizačne v horách dobudovaná. Veliteľom 4. práporu bol menovaný plk. Jozef Tlach a zástupcom pplk. gšt. Jozef Tóth. ⁵⁴ Prápor mal 9 dôstojníkov a vyše 100 mužov. V tom čase veliteľ parabrígy už mohol poslať gen. L. Svobodovi telegram, v ktorom uviedol: „Po rozvrate slovenskej armády záležalo hlavnému veleniu nemeckých vojsk na Slovensku na zničení 2. čs. paradasantnej brigády, a preto podnikalo prepady skupín v zalesnených a hlbokých snehom pokrytých horách Nizkých Tatier. Nepodarilo sa to úplne a brigáda je opäť organizovaná v 4 slabých práporoch. Uskutočňuje diverzné akcie v tle nepriateľa s obmedzeným množstvom trhavín, nedostatkom streliva, za veľmi nepriaznivého počasia a v kritickom stave obuvi a teplého odevu. Organizuje za pomoci dôstojníkov, emisárov a množstva letákov čs. armádu.“ ⁵⁵

Keďže situácia na fronte sa rýchle menila a Sovietska armáda sa priblížila k priestoru parabrígy, musel plk. V. Píkrýl urýchlene reagovať na vzniknutú situáciu a vydávať podrobné rozkazy všetkým jednotkám. V jednom z nich z 28. 1. 1945 určil presnú koordináciu bojového vystúpenia parabrígy a odbojových zložiek pred príchodom Sovietskej armády, ⁵⁶ a rozkazom z 30. 1. 1945 určuje každému práporu konkrétne akcie. ⁵⁷ Koncom januára 1945 mala parabríga takúto organizačnú štruktúru: 1. prápor, veliteľ pplk. Miloš Vesel, zástupca škpt. I. Pazderka, priestor Vajsková dolina. 2. prápor, veliteľ kpt. J. Šterba, komisár kpt. A. Kováč, priestor od Mlynskej doliny pod južnými svahmi Veľkého Gápelu. 3. prápor, veliteľ škpt. B. Muzikant, komisár por. I. Dzamko, priestor Svibová. 4. prápor, veliteľ plk. J. Tlach, zástupca pplk. gšt. J. Tóth, priestor Osrblie. Skupina škpt. J. Figuru operovala v blízkosti V. Boce. Parabríga mala koncom januára 1945 620 mužov. ⁵⁸ Úspešná činnosť jednotiek parabrígy v posledných týždňoch januára 1945 prispela aj ku konsolidácii vzťahov medzi štábom parabrígy a HŠPH. Plk. V. Píkrýl pravidelne posielal plk. A. N. Asmolovi situačné správy o bojových akciách parabrígy a jej celkovom stave. ⁵⁹ A napriek tomu, že v horách pred nemeckými prepadmi sa musela parabríga dôsledne zabezpečovať a na strážnu a hliadkovú i spravodajskú službu používala skoro všetko mužstvo, dôsledne plnila aj diverznú činnosť. Pritom treba zdôrazniť, že parabríga mala minimálny počet zbraní a municie, čo bolo len na ochranu ubytovacieho priestoru jednotlivých práporov, ale i tak diverzné skupiny odchádzali na akcie do vzdialenosti až 20 km aj napriek kritickému stavu obuvi. Ved' pplk. Miloš Vesel hlásil, že len každý tretí vojak má takú obuv, aby mohol vykonávať len strážnu službu. ⁶⁰

Keď moskovský rozhlas 31. 1. 1945 oznámil, že Sovietska armáda oslobodila Brezno a ďalšie obce v blízkosti priestoru parabrígy, plk. V. Píkrýl ihneď vydal príslušné rozkazy

⁵³ AMSNP BB, F F VII D, Denník pplk. M. Vesela.

⁵⁴ AMSNP BB, F VI, operačný rozkaz č. j. 1017/Taj.1945.

⁵⁵ AMSNP BB, F VI, operačný rozkaz č. j. 1017/Taj.1945.

⁵⁶ AMSNP BB, F IV, č. j. 1019/Taj.1945.

⁵⁷ AMSNP BB, F IV, č. j. 1022/Taj.1945.

⁵⁸ AMSNP BB, F VII/D, kr. 11 a F IV, S 9/65.

⁵⁹ AMSNP BB, F IV, S 9/65.

⁶⁰ Pozri vojnový denník pplk. Miloša Vesela, AMSNP BB.

pre každý prápor na spoluprácu s osloboditeľskými jednotkami, ⁶¹ pokyny pre spojenie sa so Sovietskou armádou, ktoré boli v súlade s rozhodnutím HŠPH. Lenže o niekoľko dní sa situácia podstatne zmenila, zhoršila, čo nepredpokladal ani štáb parabrígy, ani HŠPH. Front sa stabilizoval a priestor parabrígy a HŠPH sa ocitol medzi dvoma frontami. Nemci do dedín prisunuli ďalšie posily a priamy boj s nimi si parabríga nemohla dovoliť pre nedostatok zbraní a municie. Tým sa podstatne zhoršili vyhliadky na prechod frontu, ako aj účinné diverzné akcie a pripravené ozbrojené vystúpenie parabrígy s odbojovými zložkami obcí. Aj zásobovacia situácia sa stala kritickou. Potravín bolo len na 14 dní a aj to len pri najskromnejšom stravovaní mužstva, ktoré dostávalo proviant len raz denne. ⁶² Zhoršoval sa aj zdravotný stav mužstva. V 1. prápore bolo už 30 % chorých na chrípku, zápal pľúc, mozgových blán. Nedostatok liekov len zhoršoval celkovú situáciu. Obklúčené jednotky parabrígy sa udržiavali pri sile len vlastnou vôľou. Napr. rota kpt. J. Pivolusku už nemala čo jesť a hrozila jej smrť hladom. Bola úplne obklúčená a neostávalo jej nič iné, len sa prebiť cez front aj za cenu obetí. Dňa 5. 2. 1945 opustila tábor a po ťažkom pochode v snehu sa jej 10. 2. 1945 podarilo doraziť do Bujakova, kde už bola Sovietska armáda. ⁶³ Podobne sa prebila aj jednotka škpt. J. Figuru, ktorá sa 15. 2. 1945 spojila so Sovietskou armádou. ⁶⁴ 2. prápor ako celok prešiel front 12. 2. 1945 a 3. prápor 14. 2. 1945. To boli ojedinelé úspešné prechody niektorých jednotiek parabrígy. Ostatné jednotky, ktoré boli ďalej od línie frontu, museli čakať. Túto situáciu si dobre uvedomoval štáb parabrígy i HŠPH. Oba štáby vysielali prieskumné oddiely, aby zistili možnosti prechodu frontu. ⁶⁵

A napriek nedostatku potravín bola situácia v parabríge po morálnej stránke dobrá. Píše o tom vo svojom denníku 10. 2. 1945 komisár 2. práporu škpt. A. Kováč: „Som určený ako komisár práporu. Stav 327 ľudí. Výzbroj: 21 ľahkých guľometov, inak prevažujú samopaly a pušky. Strelivo: len 1/2 palebného priemeru na zbraň. Fyzický stav: po štvormesačných bojoch a utrpeniach v horách mužstvo je značne vyčerpané, podvyživené. Morálka je však veľmi dobrá. Vo dne v noci uskutočňujeme prieskumy. Front sa priblížil na vzdialenosť asi 10 km. Nemci držia obranu v priestore Mýto pod Dumbierom-Jarabá. Úloha od veliteľa práporu: Nadviazať styk so Sovietskou armádou, odovzdať správy a zakreslenú pozíciu nemeckej obrany, ktorú sme ako na dlani videli z tyla. Styk som nadviazal so sovietskym práporom, s veliteľom kpt. Zinovievom, ktorý nás zaviedol na štáb rumunskej divízie... Na druhú noc sme sa vrátili so zosilneným rumunským práporom do nemeckého tyla. Nemecká obrana v priestore Jarabá, ktorá odolávala 10 dní, bola 11. februára premožená. Náš prápor sa pripojil k útoku v boji po 5 mesačnom pobyte v nemeckom tle ako prvý z 2. československej paradasantnej brigády a spojil s postupujúcou Sovietskou armádou.“ ⁶⁶ Dňa 14. 2. 1945 si do svojho vojnového denníka ďalej zaznamenáva: „Po usilovnom prechode a po obchádzaní severného krídla nemeckej obrany v priestore Čertovica naša prieskumná hliadka dorazila na štáb 1. čs. zboru gen. L. Svobodu do Sv. Petra. Podal som gen. Svobodovi hlásenie o situácii v parabríge.“ ⁶⁷ A 15. 2. 1945 si znovu zaznamenáva: „Rozkaz Romanenka (krycie meno gen. Svobodu). Vráťte sa ihneď do

⁶¹ PÍKRÝL, J.: *Slávna bojová cesta Čs. vojenské jednotky v SSSR*. Praha, 1955, s. 174.

⁶² AMSNP BB, F VII, hlásenie plk. V. Píkrýla HŠPH z 9. 2. 1945.

⁶³ PIVOLUSKA, J.: *Parabríga*. Bratislava, Obzor 1970, s. 102.

⁶⁴ PIVOLUSKA, J.: *Parabríga*. Bratislava, Obzor 1970, s. 194.

⁶⁵ AMSNP BB, F VII, Denník pplk. Miloša Vesela.

⁶⁶ Zborník spomienok príslušníkov parabrígy 1. B. Bystrica 1976.

⁶⁷ Zborník spomienok príslušníkov parabrígy 1. B. Bystrica 1976.

nemeckého tyla ako veliteľ hĺbkového prieskumu 1. ČAZ. Doručíte tento rozkaz veliteľovi brigády.⁶⁸ Rozkaz bol stručný. Parabrigáda sa prebije z nemeckého tyla, sústredí sa v Poprade u náhradného pluku a odtiaľ sa presunie do Kežmarku na reorganizáciu. Kpt. A. Kováč rozkaz Prikrylovi doručil už 18. 2. 1945 a gen. L. Svobodovi rádiogram ešte v ten deň oznámil, že parabrigáda aj partizánske jednotky s HŠPH prejdú frontovú líniu 19. 2. 1945.

Kým druhý a tretí prápor už prešli frontovú líniu, prvý prápor, štáb a niektoré menšie jednotky ostali v obkľúčení. Front sa stabilizoval, čo znamenalo zhoršenie situácie v zásobovaní, zdravotnom stave mužstva a munície. Vyplývalo to z posledných situačných správ, ktoré plk. V. Prikryl poslal plk. A. N. Asmolovovi. Poslednú správu poslal pod č. 10. 16. 2. 1945, v ktorej podrobne informuje o plnení úloh prieskumnej hliadky na čele so škpt. I. Pazderkom, ktorá dokázala zistiť všetky okolnosti a možnosti prechodu cez front. Na záver situačnej správy uviedol, že ak bude situácia priaznivá, spojí sa 17. 2. 1945 štáb a 1. prápor so Sovietskou armádou a po spojení sa vyhladá veliteľstvo 1. čs. armádneho zboru, aby sa prihlásil s celou parabrigádou – „k ďalšej dispozícii pre pokračovanie v boji proti vrahovi“.⁶⁹

V otázke možnosti prechodu frontu boli rôzne názory. Proti nepripravenému prechodu parabrigády, HŠPH, partizánov, civilov, detí sa postavil sám komisár parabrigády kpt. M. M. Glider, ktorý o tom napísal aj R. Slánskemu a odmietol jeho nezodpovedné a svojvoľné návrhy na urýchlený prechod frontu.⁷⁰ V liste píše: „Len krajná nevyhnutnosť ma prinútila v mene dobrého mena komunistu napísať Vám súmy list ako komunistovi i členovi Vojenskej rady HŠPH... aby ste pochopili, že brigáda sa nachádza v samom strede obrany nepriateľa, bojové a diverzné akcie brigády rušia plány nepriateľa... pri brigáde sa nachádzajú v občianskom tábore v počte skoro 300 ľudí aj deti, ženy a starci. Hodiť týchto bezbranných ľudí do nešťastia, to nemôžeme, kto ich bude chrániť, zásobovať. Ich život je na svedomí komunistov okresu a brigády. Som povinný Vám preto oznámiť: 1. Lyže ani snežnice nemáme a ich vyhotovenie za taký krátky čas nie je možné. 2. Vojenská situácia sa v súčasnosti stále mení a nepriateľ svoje vojská odsúva do tyla. 3. Druhý prápor vedie urputné boje na prekročenie Malužinskej cesty. 4. Tretí prápor je zo všetkých strán obkľúčený nepriateľom a v bojoch prináša na životoch i technike... 5. Denno-denne mnoho ľudí parabrigády plní príkazy HŠPH na získanie čo najviac informácií pre potreby Vášho štábu. 6. Prvý prápor bez oddychu plní bojové úlohy a v spolupráci so škpt. I. Pazderkom pripravuje zložitú operáciu. Niekoľkokrát som Vám už podal podrobnú správu o činnosti brigády i nesúhlas na rad otázok, len aby u Vás nevznikol dojem o svojvoľnom postupe komisára brigády. Komisár zodpovedá nielen za činnosť komunistov brigády od čias vzniku partizánskej brigády, ale aj za komunistov za každú dušu človeka, za politickú prípravu i za boj s vrahom – tak nás učí strana.

My sme s vami komunistami, strana nás poverila mnohými úlohami, ale aj v stránickej práci musí byť reálna fantázia, uvažovanie, no fantázia podoprená skutočnými predpokladmi, ak nie je reálna, životom overená, nedosiahne úspech. Naša 2. brigáda nie je len vojenskou jednotkou, ale aj politickou, pretože každý člen brigády prešiel vojenskou i politickou cestou, a preto bude na strane komunistov v ich boji za správny cieľ.

V januári pod Chabencom ste mi sľúbili objasniť smrť Jána Švermu, o čom som informoval mnohých komunistov brigády i Byro okresu. Pripomínam Vám, že čas nestojí, ale do prechodu línie frontu musí byť všetko detailne overené, aby sa neopakovala tragická história... Prosím Vás, aby ste vzali na vedomie, že každá naša nepresnosť, nedôslednosť stojí mnoho ľudských životov a strana nám neodpusti také činy. Správne ma pochopíte, mám jediné želanie, s málom krvi splniť bojovú úlohu strany“.⁷¹

Rudolf Slánský i s ďalšími navrhol, aby parabrigáda už ďalej nevyčkávala v danom priestore, ale aby líniu frontu prešla zo severnej strany Dumbiera, čo by znamenalo podstúpiť ďalší pochod smrti, lebo mužstvo nemalo ani obuv, ani zimné oblečenie, bolo už bez potravín, zoslabnuté a bolo veľa chorých vojakov. Takýto plán bol neuskutočniteľný. Pritom parabrigáda mala podľa Asmolova ďalej plniť bojové úlohy vo svojom operačnom priestore. Najmä 1. prápor, ktorý už dohodol s rumunským veliteľom plk. Jomescom bojovú súčinnosť,⁷² aby na pravom krídle rumunského práporu mohol udržať obranné postavenie nad Dolnou Lehotou, za čo veliteľ rumunského práporu poďakoval pplk. Milošovi Veselovi za „účinnú pomoc v ťažkom boji proti uchvatiteľom“.⁷³

Dňa 18. 2. 1945 došiel do štábu parabrigády rozkaz plk. A. N. Asmolova, v ktorom určil formy a spôsoby prechodu cez líniu frontu. Ako styčných dôstojníkov medzi HŠPH a parabrigádou určil kpt. Terechova a npor. Žarajeva.⁷⁴ Plk. A. N. Asmolov o rozkaze gen. L. Svobodu ešte nevedel, preto mu plk. V. Prikryl poslal správu a navrhol, aby HŠPH i partizánske jednotky sa pripojili k parabrigáde a spoločne prešli líniu frontu. Pretože 1. prápor bol bojmi značne vyčerpaný, plk. V. Prikryl rozhodol prejsť líniu frontu nie 18. ale 19. 2. 1945 cez Lom do Mýta pod Ďumbierom, kde bola cesta dobre preskúmaná a bezpečná. Plk. A. N. Asmolov s plk. V. Prikrylom a kpt. M. M. Gliderom sa 18. 2. 1945 večer stretli na Flotácii, kde sa dohodli, že HŠPH, štáb parabrigády a jeho zvyšné jednotky spolu s partizánmi spoločne prejdú líniu frontu 19. 2. 1945.⁷⁵

Parabrigáda zo svojho vtedajšieho tábora vyrazila 19. februára 1945 o 5.00 hodine smerom na Flotáciu, kde sa k nej pripojili partizánske jednotky a HŠPH. Cestu vytýčil škpt. I. Pazderka. Celá kolóna po dlhých týždňoch v zimných podmienkach Nízkych Tatier kráčala v ústrety slobode. Bol to aj posledný pochod parabrigády v horách stredného Slovenska bez boja, bez strát, bez smrti. Bol to pochod víťazov, pochod života. Do oslobodeného Brezna parabrigáda dorazila 19. 2. 1945 v popoludňajších hodinách. Tým sa skončil hrdinský boj parabrigády v partizánskej vojne. Skončilo sa najťažšie obdobie v existencii parabrigády. Aj keď parabrigáda prešla ťažkými bojmi v Karpatsko-dukelskej operácii a na bojiskách Slovenského národného povstania, predsa obdobie v horách prinieslo mnohé problémy a ťažkosti, ktoré však aj v najťažších podmienkach partizánskej vojny dokázala prekonať a ako celok sa prezentovala ako vojenská jednotka vysokých politických, bojových a morálnych kvalít.

Parabrigáda ako celok už prvý deň ústupu do hôr vyhlásila, že aj za ťažkých podmienok partizánskeho boja ostáva verná svojmu bojovému poslaniu a vydrží až do víťazného konca. Pretože nebola vycvičená na partizánsky spôsob boja, musela v prvom období po ústupe do

⁶⁸ AMSNP BB, F VII, list. Glidera Slánskemu z 12. 2. 1945.

⁶⁹ AMSNP BB, F VII, situačná správa č. 10.

⁷⁰ AMSNP BB, F VII, list. M. M. Glidera Slánskemu z 12. 2. 1945.

⁷¹ PŘIKRYL, J.: *Slávna bojová cesta Čs. vojenské jednotky v SSSR*. Praha, 1955, s. 190.

⁷² AMSNP BB, F 112.

⁷³ KRÁTKY, K.: *História 2. čs. samostatnej paradesantnej brigády v SSSR*. In: *Za svobodu Československa*, 2. zv., Praha, 1960, s. 493.

⁶⁸ Zborník spomienok príslušníkov parabrigády 1. B. Bystrica 1976.

⁶⁹ AMSNP BB, F VII, situačná správa č. 10.

⁷⁰ AMSNP BB, F VII, list. M. M. Glidera Slánskemu z 12. 2. 1945.

hôr prekonávať mnohé ťažkosti za neustáleho prenasledovania nepriateľom, s ktorým v bojoch stratila aj niekoľko svojich príslušníkov. Parabrigáda nebola v tej organizačnej štruktúre, ako sme ju videli v Karpatoch či SNP, predsa sa celá dobrovoľne rozhodla pokračovať v boji aj v horách, pretože po ťažkých úderoch nepriateľa v horách sa musela presúvať z miesta na miesto, kým sa jej štábu konečne podarilo stmeliť jednotky a pripraviť ich na ťažký boj v nepredstaviteľne zložitých zimných podmienkach. Mnohí príslušníci parabrigády boli odrezaní od svojho štábu. Včlenili sa preto do partizánskych jednotiek a bojovali ďalej proti nenávidenému nepriateľovi. No rozhodujúca väčšina parabrigády sa v decembrových dňoch 1944 sústredila a postupne formovala prápory a skupiny (roty) ako bojaschopné pod jednotným velením štábu parabrigády.

Prekonávať útrapy partizánskeho boja, mnohé nedorozumenia chyby, neustále sa brániť bez dostatočného zásobovania, dobrej obuvi, teplého šatstva, zbraní, munície, liekov, to všetko si vyžadovalo maximálne úsilie každého veliteľa i mnohých vojakov, aby sa prekonávali stavy depresie, kapitulantské nálady a likvidovali tendencie, ktoré do radov parabrigády vnášali cudzí vojaci a dôstojníci, ktorí neboli príslušníkmi pôvodnej parabrigády.

K zvýšeniu politickej úrovne parabrigády prispeli kontakty a spolupráca s ilegálnymi pracovníkmi KSS a revolučných národných výborov z okresu Brezno. Táto spolupráca dokumentovala autoritu parabrigády medzi vrstvami obyvateľstva. Letáky, manifesty a výzvy, ktoré parabrigáda vydávala v niekoľko tisícových výtlačkoch, zohrávali mobilizujúcu funkciu pre zvýšenie protifašistického boja na Horehroní. Komunisti parabrigády a jej celé politické oddelenie usporadúvali s obyvateľmi podhorských obcí zhromaždenia, na ktorých im vysvetľovali otázky nášho národnooslobodzovacieho boja, perspektívy budovania novej republiky po oslobodení, o vzťahoch Čechov a Slovákov, o úlohe ZSSR v boji proti fašizmu a pod.

Parabrigáda v horách dokázala aj vysokú vojensko-odbornú pripravenosť. Bola jedinou vojenskou bojaschopnou jednotkou a po zreorganizovaní jednotlivých práporov v decembri 1944 úspešne plnila svoje bojové úlohy. Nemožno zabudnúť na skutočnosť, že s menom parabrigády sa po celý čas SNP i po ústupe do hôr spájala nádej a istota obyvateľstva v konečné víťazstvo nad fašizmom po boku slávnej Sovietskej armády.

Parabrigáda po ústupe do hôr v krajne nepriaznivých podmienkach nestratila zo zreteľa ani nevyhnutnosť pokračovať v politickovýchovnej práci, ktorá mala v parabrigáde už trvalé miesto od Jefremova cez Duklu a po príchode na územie SNP. Začalo sa s ňou na Soliskách pod Chabencom pri príležitosti 27. výročia Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie, no najviac jej bolo treba po tragickom pochode smrti. Politické oddelenie parabrigády na čele s jej komisárom kpt. M. M. Gliderom rozšírilo formy a metódy politickovýchovnej práce na Lome-Krpáčovo medzi dôstojníkmi a mužstvom, pretože sa začali prejavovať kapitulantské nálady. Plk. D. Kišš-Kalina priniesol na štáb parabrigády písací stroj, na ktorom sa písali a rozmnožovali letáky, výzvy, manifesty pre železničiarov, roľníkov, robotníkov, mládež, ženy, žandárov, učiteľov, pre príslušníkov nemeckej armády, pre Ukrajincov, Poliakov, Maďarov. Tieto materiály rozosieli pomocou spojok do širokého okolia. Pod vplyvom letákov a manifestov v dedinách a závodoch, mestách, na železnici a cestách mnohí antifašisti spôsobovali nepriateľovi nemalé straty. Sabotovali výrobu, ničili finálne výrobky určené na vojenskú techniku, zdržiavali presuny munície, vojenskej techniky, zásobovacích vlakov, vyhadzovali mosty a zúčastňovali sa na diverzných akciách na železničných a cestných komunikáciách.

Parabrigáda svojou vojenskou a politickou činnosťou v horách aj napriek mnohým vnútorným problémom a nedostatkom čestne splnila svoju úlohu a zaslúhuje si najvyššie ocenenie.

Resume

LA BRIGADE PARACHUTISTE DANS LA GUERRE DE PARTISANS

L'auteur analyse et apprécie la participation de la Deuxième brigade parachutiste autonome tchécoslovaque en Union soviétique (ensuite parabrigade) dans la guerre de partisans après le recul dans les montagnes (du 27 octobre 1944 au 19 février 1945). La parabrigade en tant que l'unité militaire unique a commencé à combattre en maquisard et ensemble avec les formations des partisans elle prenait part à la lutte active contre l'ennemi fasciste dans les montagnes de la Slovaquie centrale. Bien qu'elle n'ait pas été instruite, préparée et armée pour le combat en maquisard, après les luttes victorieuses et héroïques dans l'opération de Karpaty-Dukla et sur le front de l'Insurrection nationale slovaque, elle a cependant trouvé aussi dans les montagnes autant de force politique et morale qu'elle avait surpassé plusieurs difficultés et problèmes et déjà au mois de décembre elle avait formé ses unités et les a préparées pour l'accomplissement des devoirs militaires. L'état-major de la parabrigade en tête avec le colonel V. Přikryl et le commissaire de la parabrigade, capitaine de l'Armée rouge Ing. M. M. Glider faisaient tout leur possible pour qu'ils accomplissent honnêtement non seulement des ordres de l'Etat-major principal du mouvement des partisans en Tchécoslovaquie auquel était soumise la parabrigade entière mais pour qu'ils ensemble avec tout l'équipe, les officiers accomplissent par les actes le serment dans le nom, duquel ils n'ont pas renoncé à la lutte dans les montagnes ni dans les conditions les plus difficiles et compliquées. La parabrigade n'avait pas dans les montagnes à sa disposition assez d'armes, de munition, de chaussures, de vêtements, de médicaments, d'aliments... Pourtant elle savait accomplir avec succès les devoirs militaires et développer aussi le travail politique-éducateur parmi les éléments de résistance et les couches des habitants des villages environnants dans le district de son activité opérationnelle. Elle émettait beaucoup de tracts, de manifests, d'appels à l'augmentation de l'activité de la résistance antifasciste, organisait les conférences et les réunions avec les représentants du Parti communiste slovaque illégal du district de Brezno et des comités révolutionnaires nationaux.

ANALÝZA VÝSKUMNÝCH MATERIÁLOV K TÉME „PODIEL VÝUČBY DEJEPISU NA FORMOVANÍ HISTORICKÉHO VEDOMIA U ŠTUDUJÚCEJ MLÁDEŽE“

Dana Vasilová

Katedra histórie, FHV UMB, Banská Bystrica

Historické vedomie je veľmi premenlivý a tvárny sociálnopsychologický fenomén, ktorý sa formuje postupne a u každého človeka má výrazne individuálny ráz. Na utváranie historického vedomia vplyvajú viaceré faktory; napr. celková sociokultúrna a politická situácia spoločnosti, požiadavky spoločnosti na vzdelanie a výchovu, úroveň historickej vedy, ciele a úlohy vyučovania dejepisu, stav výučby dejepisu na školách, realizácia vyučovania dejepisu konkrétnym vyučujúcim, ale i masovokomunikačné prostriedky, kultúrne a osvetové organizácie, umenie a rodina.

Pojem historické vedomie tesne súvisí s pojmom historická kultúra. Historická kultúra ako celok obsahuje v sebe všetky oblasti historického myslenia v poznávacej i hodnotovej rovine. Zároveň zahŕňa všetky inštitúcie, ktoré sú akýmkoľvek spôsobom zviazané s produkciou, zachovávaním a šírením historických informácií v spoločnosti. Sú to predovšetkým školy, múzeá, knižnice, archívy, galérie, masmédiá, divadlá, kiná, knižné produkcie – či už vedecké alebo krásna literatúra, výtvarné umenie a čiastočne i politické strany, ktoré využívajú historické informácie k svojim politickým cieľom a zámerom.¹ Sociálny rozmer historickej kultúry umožňuje spájať medzi sebou konkrétne historické a sociologické väzby, ktoré navzájom vytvárajú početné kombinácie, a tým i veľmi rôznorodé pôsobenie historických vedomostí na jedinca.

Historické vedomie je podľa V. Čapka súhrn viac či menej štruktúrovaných vedomostí a súbor predstáv a obrazov z minulosti. Z týchto vedomostí a predstáv odvodený hodnotový systém, názory, postoje i emócie inšpirujú človeka na základe historickej inšpirácie ku konaniu v prítomnosti (poučenie z dejín, historické skúsenosti žijúcich generácií a jednotlivcov, aktualizácia minulosti v prítomnosti, analógia a pod.). V historickom vedomí je prítomná historická racionalita, ktorá je daná výsledkami historickej vedy a študentom sprostredkovaná výučbou histórie a historickými publikáciami. Nachádzajú sa tu i predstavy sprostredkované populárnou historickou literatúrou, masmédiami, žurnalistikou, rodinou, skupinami mládeže a mimovedeckými zdrojmi obsahujúce často vedomosti – informácie účelovo vybrané, spolitizované, zmytologizované, prípadne propagandisticky zamerané. Podľa miery prítomnosti historickej vedeckej racionality odlišujeme historické vedomie ako reflexiu historickej vedy od povedomia, ktoré predstavuje dejinný obraz získaný prevažne z mimovedeckých zdrojov. Historické vedomie je súčasťou širšieho spoločenského vedomia a je zviazané širokými kultúrnymi kontextmi na prítomnosť.²

¹ BENEŠ, Z.: *Historický text a historická kultura*. Praha : Karolinum, 1995, s. 165.

² ČAPEK, V.: *Príspevek ke zkoumání historického vědomí studující mládeže*. In: *Acta historica Neosoliensia (Tomus I.)* – Ročenka Katedry histórie FHV UMB. Banská Bystrica : FHV UMB, 1998, s. 121.

Hroch definuje historické vedomie ako reflexiu historickej skutočnosti, ktorá obsahuje jej hodnotenie a vytvára uvedomelý vzťah k minulosti, ktorý však môže byť veľmi vzdialený od vzťahu formulovanému historickou vedou. Historické vedomie je súčasťou širšieho pojmu – historické povedomie. Historické povedomie je bohatý súhrn „zlomkovitých informácií a sústavných poučiek“, ktorý sa „vyznačuje neurčitou a spontánnosťou vzťahov k minulosti, zachytáva predovšetkým udalostnú stránku vývoja“, ktorý má prevažne len zlomkovitú povahu a je teda „neusporiadaným materiálom“, z ktorého si rôzne spoločenské skupiny a vrstvy vyberajú vhodné „stavebné kamene“ pre svoje historické vedomie.³ V rámci historického povedomia sa stále udržiavajú historické mýty – mylné predstavy o rôznych, väčšinou však veľmi dôležitých udalostiach, ktorých motiváciu, priebeh a príčiny historické poznanie už vyvrátilo, avšak v širokej kultúrnej verejnosti sú stále prijímané ako platné.

Náš výskum sa zamerával na školopovinných žiakov, u ktorých sa predstava o minulosti len formuje a je najviac ovplyviteľná rôznymi činiteľmi v rôznej kvalite. Cieľom nášho výskumu bolo zmonitorovať faktory, ktoré vplyvajú na formovanie historického vedomia žiakov a pokúsiť sa zistiť, aká časť zo všetkých informácií týkajúcich sa histórie, ktoré žiaci základných škôl absorbujú, pripadá na školskú výučbu dejepisu. Preto dotazníky týkajúce sa zistenia úrovne historického vedomia boli vytvorené pre žiakov 5. a 9. ročníka. V 5. ročníku sa žiaci s predmetom histórie oboznamujú v rámci jednej vyučovacej hodiny dejepisu týždenne, navyše za absencie učebnice. Deviatym ročníkom sa kurz histórie na základných školách končí a žiaci by po jeho absolvovaní mali mať istú úroveň historických poznatkov.

Výskum prebiehal v dňoch 7. – 25. júna 1999 na jedenástich základných školách v troch okresoch stredného Slovenska. Pri výbere škôl sa prihliadalo, aby v skúmanej vzorke populácie boli zastúpení žiaci rôznych typov základných škôl (stúkromná katolícka ZŠ, osemročné gymnázium, ZŠ so športovým, jazykovým a regionálnym zameraním či ZŠ s integrovaným vyučovaním) v rôzne veľkých sídelných aglomeráciách (krajské, okresné a menšie mestá, obce).

V danom výskumnom čase bolo medzi školy rozdáných približne 550 dotazníkov pre 5. ročník a 400 kusov pre 9. ročník. Vyplnených dotazníkov sa nám vrátilo u piatakov 472 a u deviatkov 329 kusov.

Dotazník pre 5. ročník obsahoval 13 úloh a na jeho vyplnenie mali žiaci vymedzený časový limit 30 minút. Žiaci 9. ročníka mali vo svojom dotazníku 23 úloh a na ich vyriešenie mali k dispozícii 45 minút.

Úlohy v dotazníkoch môžeme vyčleniť do 3 oblastí. V prvej skupine úloh sme skúmali zdroje, z ktorých žiaci okrem hodín dejepisu získavajú informácie z histórie. Druhý okruh tvoria vedomostné otázky. Keďže historické vedomie obsahuje v sebe hodnotiacu reflexiu minulosti, úlohy v treťom okruhu boli zamerané na vyjadrenie ich vlastného postoja k jednotlivým udalostiam, oblastiam a osobnostiam histórie, historickým epochám i histórii ako celku. Niektoré úlohy v dotazníkoch boli zámerne formulované rovnako pre obidva ročníky. Tento fakt umožňoval presné štatistické vyčíslenie vedomostného a názorového rozdielu medzi žiakmi piateho a deviateho ročníka.

Žiaci informácie o histórii nezískavajú len v rámci hodín školského vyučovania dejepisu. Cieľom úlohy č. 8 v teste pre 9. ročník bolo zistiť stupeň prijímania informácií žiakov z televízie, filmu, rozhlasu, krásnej literatúry, tlače a časopisov, cestovania, rodiny,

³ BENEŠ, Z.: *Historický text a historická kultura*. Praha : Karolinum, 1995, s. 166.

priateľov a vlastného záujmu o históriu. Žiaci bodovali jednotlivé zdroje podľa toho, akú časť informácií z neho čerpajú. V priemere najviac bodov od žiakov dostala televízia. Keď k tomu pripočítame film (3. miesto), televíziu môžeme právom považovať za najväčší zdroj informácií dnešných detí. Na 2. mieste sa umiestnilo cestovanie. Krásna literatúra, časopisy a denná tlač postupne obsadili 4. – 6. miesto. Rozhlas sa zaradil približne do stredu bodovacieho poľa. Ostatné tri položky vykazujú veľmi malý vplyv na osobnosť žiaka. Sú to postupne: rodina, vlastné záujmy žiakov o históriu a priateľa.

Získané výsledky sú porovnateľné s výsledkami výskumu Deti a prostriedky masovej komunikácie z roku 1990, ktoré uvádzajú, že deti strávia sledovaním televízie až 43,2 % svojho voľného času, kým knihám venujú len 4,1 %, videu a rozhlasu po 1,2 %, hudbe 0,7 %, kinu 0,4 %, časopisom 0,3 % a novinám 0,1 % zo svojho času.⁴

Pozrime sa na jednotlivé zdroje informácií žiaka podrobnejšie.

1. TELEVÍZIA a FILM

V úlohe č. 9 (5. roč.) a v úlohe č. 13 (9. roč.) mali žiaci podčiarknuť televízne programy, ktoré by na televíznej obrazovke určite pozerali. Jednotlivé tituly, ktoré sme žiakom ponúkli, boli vybrané z reálnej ponuky viacerých televíznych staníc (STV 1, STV 2, Markíza, VTV, ČT 1, ČT 2, MAX 1) v čase od druhej polovice mája do polovice júna. Z danej ponuky dostupných televíznych staníc sme sa snažili vybrať široké spektrum filmov a populárno-náučných dokumentov.

Výsledky tejto úlohy naznačujú, že žiaci 5. ročníka pozerajú televíziu vo väčšej miere ako ich starší kolegovia. Zo spomínaných výskumov masovej komunikácie vyplýva, že k najsledovanejšim vysielacím časom patria cez pracovné dni podvečerné hodiny a čas od 20. do 21. hodiny. Cez víkend v sledovanosti dominujú dopoludňajšie hodiny a večerný vysielací čas.⁵ Medzi titulmi, ktoré si žiaci vybrali, vedú práve tituly vysielané v sobotu a v nedeľu dopoludnia. Sú to akčné, historicky ladené seriály pre mládež ako Herkules, Xena, Robin Hood, Sindibád. V týchto seriáloch (Herkules, Xena) sa žiaci stretávajú s postavami z gréckej a rímskej mytológie i histórie. Avšak okrem historicky podložených faktov dostanú žiaci i rad skreslených informácií o starovekých dejinách vyplývajúcich z formy spracovania spomínaných seriálov. Práve tu je dôležitá úloha vyučujúceho dejepisu, aby podchytil žiacky záujem o starovekú mytológiu a primeraným spôsobom vysvetlil žiakom niektoré nejasnosti či až deformácie týchto dejín, ktorých sa filmári dopustili. Spomínané seriály sú rovnako prítiahlivé pre žiakov 5. i 9. ročníka.

Z celovečerných romanticko-historických filmov má u žiakov najväčšiu obľubu film Traja mušketeri. O dokumentárne filmy z histórie umenia bol u žiakov primeraný záujem. Najväčšiu pozornosť žiakov si vyslúžil dokumentárny film Tajomstvá pyramíd. Žiaci prejavili záujem i o dokumenty o významných osobnostiach histórie, a to o A. Hitlerovi a o G. I. Cézarovi. Iďalej v poradí nasledujú tituly z obdobia 2. svetovej vojny a staroveku. Konkrétne: Bojiská 2. svetovej vojny a cestopis Po stopách starovekého Grécka.

⁴ HOLINOVÁ, H.: *Deti a prostriedky masovej komunikácie*. Bratislava : Novinársky ústav, 1991, s. 55.

⁵ HOLINOVÁ, H.: *Deti a prostriedky masovej komunikácie*. Bratislava : Novinársky ústav, 1991, s. 171.

⁶ HAUSEROVÁ – SCHONEROVÁ, I.: *Děti potřebují prarodiče*. Praha : Portál, 1996, s. 13.

Uvedené výsledky sledovanosti jednotlivých televíznych programov potvrdili i odpovede, v ktorých žiaci 9. ročníka priamo vypisovali svoje obľúbené tituly s historickou tematikou. Najobľúbenejším programom sa stala Xena, potom Herkules, Angelika a Robin Hood. Za nimi nasledujú dokumenty vysielané na stanici MAX 1 týkajúce sa 2. svetovej vojny ako Bojisko, Ruská vojna – Krv na snehu, Nacizmus – varovanie dejín, Vojenské lietadlá ... Ďalej žiaci uvádzali Sindibádove dobrodružstvá, Dobrodružstvá mladého Indiana Jonesa, Sissi, Kleopatru a z dokumentárnych filmov Stratené civilizácie a Hitler: Bilancovanie dejín.

2. KRÁSNA LITERATÚRA

Čítanie kníh s historickým námetom (či už romantických, náučných, literatúry faktu, povestí a komiksov) sme zisťovali v úlohe č. 8 (5. roč.) a v 9. ročníku v úlohe č. 10.

Ako sme zistili v predchádzajúcej úlohe žiaci 5. ročníka strávia viac hodín pozeraním televízneho vysielania ako žiaci 9. ročníka. Podobne piataci viac ako starší deviataci i čítajú. Pokiaľ 38 % piatakov neuviedlo do kolónky prečítaných kníh ani jeden titul, v prípade žiakov 9. ročníka to už bolo 47 %. Tak isto sa znížil i priemer prečítaných kníh na žiaka z 0,96 v 5. ročníku na 0,77 v deviatom. V 5. ročníku čítajú prevažne dievčatá, kým v 9. ročníku je štatistika pomeru prečítaných kníh medzi chlapcami a dievčatami vyrovnanějšía.

A aké žánre kníh patria u žiakov k najčítanejším?

Dve tretiny žiakov 5. ročníka do rubrik vyhradených pre vpísanie názvu prečítaného literárneho diela súvisiaceho s históriou využili medzipredmetové vzťahy a napísali titul (prevažne ide o povesti) preberaný na hodinách literatúry. Druhý okruh kníh tvoria rôzne detské encyklopédie, ktoré žiakom pomocou názorných obrázkov hravou formou podávajú základné informácie z histórie. Sú to napr.: Svet okolo nás, História ľudstva, Encyklopédia sveta, Encyklopédia histórie, Veľká detská encyklopédia, Život v stáročiach, Ilustrované dejiny sveta, Veda a technika, Ľudia v minulosti ... Tretia skupina kníh sa venuje podrobne istej téme či obdobiu, napr.: Staroveké civilizácie, Múmie, Keby som bol Egyptanom, Bohovia a hrdinovia gréckych báji, Staré zbrane či Stredoveký hrad.

V 9. ročníku môžeme žiakmi prečítané knihy rozdeliť do 6 oblastí. Najzastúpenejšou sú romanticko-historické romány: Traja mušketeri, Angelika, Gričská čarodejnica a Nižňanského romány. Druhú oblasť tvoria povesti slovenského pôvodu: Nové slovenské povesti, Povesti o hradoch ... Tretiu, rovnako silnú oblasť, tvoria tituly, ktoré žiaci prečítali v rámci hodín literatúry. Štvrtú oblasť tvoria knihy viažuce sa k staroveku. Žiaci čítajú prevažne Zamarovského diela. Piata oblasť – to sú encyklopédie, súborné diela a regionálne monografie. Ostatná časť kníh je venovaná problematike 2. svetovej vojny.

Podľa odpovedí v otázke č. 11 až 54 % žiakov knihy, o ktoré má záujem získava z mestských či školských knižníc; 37 % žiakov ich nachádza v domácej knižnici; 10% odpovedalo, že knihy s historickou tematikou dostali od rodičov na narodeniny a Vianoce; 7 % žiakov tieto knihy požičali priatelia; 6 % opýtaných sa k dielam dostalo v rámci hodín literatúry; 5 % žiakov po nich siahlo priamo na hodinách dejepisu. Od starých rodičov dostali knihy 3 % žiakov a v 2 % sa vyskytla odpoveď, že knihu som si kúpil sám/a. Škoda, že 34 % žiakov na túto otázku neodpovedalo.

3. ČASOPISY A DENNÁ TLAČ

Ako sme už uviedli, žiaci len 0,4 % zo svojho voľného času venujú čítaniu časopisov a dennej tlače, t. j. ešte menej ako čítaniu kníh, čo presne dokumentujú i výsledky z úlohy č.

12. Až 51 % respondentov neprečítalo ani jeden článok a priemer na žiaka je len 0,64 článku. Podľa nás je to paradoxný jav. Ved' prečítať dvojstranový článok napr. o významnej osobnosti nezaberie veľa času a navyše je článok obohatený o zaujímavé ilustrujúce fotografie.

Z tzv. rodinných časopisov si žiaci články o histórii nachádzajú hlavne v Plus 7 dní (23 %), v Živote (11 %) a v Slovenke (10 %). Z dennej tlače žiaci najviac článkov o histórii čítajú v denníku Nový čas. Je potešiteľné, že žiaci čítajú aj odbornopopulárny časopis – Historická revue (25 %).

4. RODINA

Vplyv a zázemie rodiny patria k najvýznamnejším činiteľom, ktoré ovplyvňujú detský pohľad na svet. Ak by sme chceli podchytiť všetky vplyvy, ktoré v rámci rodiny pôsobia pri vytváraní historického vedomia žiakov, potrebovali by sme na to samostatný výskum. Preto spomenieme len tie vplyvy, ktoré sa nám objavili v rámci analýzy našich dotazníkov.

Popri dominantnej školskej návštevnosti múzeí ich žiaci navštevujú i s rodičmi. Význam rodinných návštev kultúrnych pamiatok, hoci sú v menšej miere, nemôžeme podceňovať, lebo žiaci s rodičmi v rámci rodinných výletov a dovolení navštevujú prevažne pamiatky vysokej kultúrnej hodnoty, ktoré sú pre školské výlety často vzdialenostne a finančne nedostupné.

Pri analýze zdrojov, z ktorých žiaci získavajú knihy s historickou tematikou, 37 % uviedlo domácu knižnicu a 10 % odpovedalo, že im ich kúpili rodičia, z čoho cítiť záujem rodičov o rozširovanie poznatkov svojich detí i v tejto oblasti.

V našom výskume sme sa v rámci rodinných formujúcich činiteľov zamerali hlavne na vplyv starých rodičov, prostredníctvom ktorých sme spriaznení s minulosťou. Starí rodičia disponujú vlastnými skúsenosťami z obdobia, ktoré je mladším generáciám prístupné len nepriamo. Ich rozprávanie o minulosti má na rozdiel od učebnicového podania súkromný, a tým emocionálnejší charakter. Starí rodičia sú živým stelesnením histórie a cez svoje príbehy pomáhajú vnúčať lepšie pochopiť danú dobu.

Ak uvážime, že niektorí žiaci už svojich starých rodičov nemajú, tak približne 80 % starých rodičov, ktorí svojim vnúčať rozprávajú príbehy zo svojho života, je vysoké percento.

Žiaci na otázku, na čo konkrétne ich starí rodičia najčastejšie spomínajú, uvádzali: na detstvo a mladosť (v priemere 51 % – 5. roč. a 26 % – 9. roč.) a na 2. svetovú vojnu (v priemere 40 % – 5. roč. a 66 % – 9. roč.). Približne 15 % starých rodičov spomína i napr. na: ťažký život, detstvo svojich detí a vnúčať, svojich rodičov, nižšie ceny tovarov, socializmus, rok 1968. Ale i na svoju svadbu a na časy, keď nemali televízor. Konkrétne výpovede žiakov sú veľmi úprimné a vyjadrujú úctu k ťažkému životu starých rodičov. Napr.: Mój starý dedko mi vravel, aké to bolo vo vojne zlé, samí mŕtvi vojaci, na zemi krv, mŕtve zvieratá, ako nemali vodu. Niektorí to prežili, iní po jednom umierali; Spomínajú na ťažkú prácu a na to, ako museli odísť do Ameriky; Spomínajú na 2. svetovú vojnu, na jej hrôzu, ako sa museli skrývať a každý v dome musel ubytovať jedného Nemca; Spomínajú na staré časy, ako oni chodili do školy a aké boli vtedy lacné veci, že mlieko stálo 2 koruny;

...

5. VLASTNÉ ZÁUJMY ŽIAKOV O HISTÓRIU

Záujem žiakov o históriu sa formuje už na základnej škole. Či už je to čítaním kníh, alebo pozeraním špecifických televíznych programov. Napr. Igor z Banskej Bystrice sa zaujíma o 2. svetovú vojnu. K tejto problematike prečítal tituly ako Hitlerova druhá armáda, Hitlerovi generáli, Hitlerove možnosti a História SS. Knihy si požičal v Štátnej vedeckej knižnici v Banskej Bystrici. Na televíznom kanále MAX 1 pozorne sleduje všetky dokumenty týkajúce sa 2. svetovej vojny. Matúša z Banskej Bystrice zaujímajú všetky slovenské filmy o 2. svetovej vojne a SNP ako Kapitán Dabač, Prerušená pieseň, Dolina, Tento deň nikdy neumrie, Vlčie diery...

6. PRIATELIA

Vplyv detských priateľstiev na rozvoj záujmu o históriu je veľmi malý. Podľa našich výskumov sa obmedzuje na požičiavanie kníh.

7. MEDZIPREDMETOVÉ VZŤAHY

Informácie z histórie žiaci nezískavajú v rámci vyučovacieho procesu len na hodinách dejepisu, ale čiastočne i na iných predmetoch. V ktorých a o akú časť poznatkov v rámci jednotlivých predmetov ide, sme sa pokúsili zistiť v 5. ročníku v úlohe č. 11 – žiaci mali zakrúžkovať predmety, na ktorých sa okrem dejepisu stretli s poznatkami z histórie. V 9. ročníku mali žiaci v úlohe č. 7 vyjadriť svoj percentuálny odhad príjmu informácií z histórie v jednotlivých predmetoch. Priemerný odhad sme získali tak, že súčet percent daného predmetu sme vydělili počtom žiakov, ktorí priradili tomuto predmetu svoj odhad.

Pri porovnávaní výsledkov 5. a 9. ročníka sme zistili, že najviac poznatkov z histórie okrem hodín dejepisu obidva ročníky získavajú na Slovenskom jazyku a literatúre (82 % – 5. roč. a 59 % – 9. roč.), Zemepise (74 % a 40 %), Náboženstve (57 % a 40 %), Etike (18 % a 27 %) a Hudobnej výchove (22 % a 32 %). V 5. ročníku nasledujú predmety: Výtvarná výchova, Matematika a Cudzí jazyky. Žiaci 9. ročníka dostávajú informácie z histórie i na Prírodopise, Estetickej výchove, Výtvarnej výchove, Fyzike, Cudzích jazykoch, Chémii, Matematike a Biológii.

Percentuálne odhady informácií získaných v škole mimo hodín dejepisu sú dostatočne vysoké na to, aby učitelia dejepisu mali podrobne zmapované informácie, s ktorými sa žiaci na iných predmetoch stretnú, aby mohli na tieto poznatky nadviazať, alebo ich prípadne na svojich hodinách využiť.

Druhou veľkou oblasťou nášho výskumu bolo zisťovanie vedomostí žiakov zo znalostí historických pojmov, udalostí a z poznania historických osobností.

V úlohe č. 3 sme chceli od žiakov 5. ročníka vedieť, čo sa nachádza, resp. čo môžeme vidieť v múzeu, galérii a skanzene. Žiakmi najnavštevovanejšou kultúrnou inštitúciou z radu múzeu – galéria – skanzen je múzeum, preto aj určiť predmety, ktoré sa v múzeu nachádzajú, vedelo 91 % respondentov. Predmet činnosti galérie správne určilo 77 % žiakov. S určením toho, čo sa nachádza v skanzene, mali žiaci najväčšie problémy. Správne na túto otázku odpovedalo 65 % žiakov.

Úlohy č. 4 a č. 6 boli rovnaké pre obidva ročníky. Zisťovali sme v nich schopnosť žiakov zapamätania a vnímania navštvovaných múzeí. Je potešiteľné, že žiaci do múzeí chodia a že si v nich vedia nájsť objekty, ktoré ich dokážu zaujať. Len 6 % žiakov nedokázalo pri uvedení názvu múzea napísať, čo ho v ňom zaujalo a len štyria žiaci uviedli, že ich nezaujalo

nič. Menej potešiteľný je fakt, že 14 % žiakov 5. ročníka neuviedlo ani jedno múzeum, hoci práve koncom školského roku vďaka exkurziám a výletom stúpa návštevnosť kultúrnych zariadení, teda názvy múzeí a dojmy z nich by mali byť v tomto období najčerstvejšie.

Do múzea chodia žiaci prevažne so školou. Svedčí o tom skutočnosť, že žiaci danej školy, prípadne triedy, uvádzali rovnaké názvy múzeí, ktoré navštívili.

Počet žiakmi uvedených múzeí sme spočítali a súčet vydělili počtom žiakov jednotlivých škôl. Tak nám vyšla priemerná návštevnosť múzeí na jedného žiaka, ktorá kolíše od návštevy jedného až troch múzeí jedným žiakom, v priemere 1,7 múzea na žiaka piateho ročníka. Podobne sme postupovali aj pri analýze dotazníkov 9. ročníka a priemerný počet navštvienených múzeí vďaka hromadným školským návštevám stúpol na 2,6. Oproti piatemu ročníku je to nárast približne o jedno múzeum. Zároveň len 8 % žiakov 9. ročníka oproti 14 % z 5. ročníka neuviedlo odpoveď na túto úlohu.

Regionálny podtext mala úloha č. 6. U žiakov mala zistiť mieru poznania svojho okolia, konkrétne znalosť historických pamiatok. Žiaci 5. ročníka poznajú vo svojom okolí priemere 3,4 pamiatky, kým žiaci v 9. ročníka 4,3. Výsledky, podobne ako v predchádzajúcej úlohe, vyšším ročníkom stúpajú a percentá počtu žiakov, ktorí nevedeli zodpovedať túto úlohu klesajú, t. j. v 5. ročníku neodpovedalo 11 % a v 9. ročníku už len 4 % žiakov.

Je zaujímavé, že regionálna výchova má dobré zázemie v menších mestách a obciach. Usudzujeme to z toho, že žiaci týchto škôl poznali približne rovnaký počet pamiatok ako žiaci z bansko-bystrických škôl, pričom počet významných pamiatok v Banskej Bystrici je neporovnateľne vyšší ako v spomínaných obciach.

Obrazovú schopnosť poznania sme u žiakov vyskúšali v úlohách č. 5, kde mali na troch obrázkoch spoznať Oravský hrad, Bratislavský hrad a zámok v Bojniciach. Všetky tri pamiatky sú všeobecne známe a žiakmi často navštevované. Najlepšie žiaci identifikovali Bratislavský hrad (96 % a 98 %). Potom Bojnice (94 % a 97 %) a najmenej žiaci poznali Oravský hrad (78 % a 94 %). Splnenie tejto úlohy obidvoma ročníkmi považujeme za výborné. Žiak 9. ročníka čakala vo svojom teste ešte jedna podobná úloha č. 21, v ktorej mali preukázať znalosť poznania významných pamiatok starovekých dejín (Koloseum v Ríme, Akropola v Aténach a pyramídy v Gíze). Podobne žiaci i túto obrázkovú úlohu vyriešili veľmi úspešne a všetky tri dané objekty spoznali na vyše 90 %.

Žiaci 9. ročníka mali v úlohe č. 14 stručne vysvetliť nasledujúce pojmy: hieroglyfy, cech, pápež, deklarácia, konštitučná monarchia, baroko a fašizmus. Pojmy boli vybrané tak, aby reprezentovali všetky historické obdobia a súviseli s rôznymi oblasťami dejín.

Najmenej problémov mali žiaci s definovaním pojmu pápež (91 %). Súvisí to s bohatými aktivitami súčasného pápeža a jeho osobnou návštevou našej krajiny. Navyše väčšina žiakov chodí na katolícke náboženstvo. Hieroglyfy ako písmo v starovekom Egypte správne určilo 86 % žiakov. Približne 70 % respondentov vedelo správne odpovedať, čo bol cech, fašizmus a baroko. Najväčšie problémy robili žiakom pojmy deklarácia a konštitučná monarchia. Pojem deklarácia bol pre polovicu žiakov úplne neznámy (52 %), kým na druhej strane niektorí žiaci okrem presného vysvetlenia uviedli i konkrétne príklady, ako napr. Deklarácia ľudských a občianskych slobôd, Deklarácia práv dieťaťa, Deklarácia OSN. Znalosť pojmu konštitučná monarchia pokladáme za nízku (40 %), veď tento typ politického zriadenia sa využíva vo veľkej miere v Európe dodnes a je predmetom viacerých dejepisných učív.

Úloha č. 15 v dotazníku pre 9. ročník obsahovala pokyn spojiť čiarou meno osobnosti s jej poslaním v minulosti. Kritériom pri výbere osobnosti boli národnosť, oblasť a doba, v ktorej pôsobili. Zastúpený bol politik, učenec, filozof, umelec, náboženský vodca, moreplavec a vynálezca.

Najlepšiu znalosť z daných osobností preukázali žiaci pri babylónskom panovníkovi Chammurapim (85 %). 84 % žiakov správne ku Kopernikovi priradilo možnosť – poľský hvezdár, matematik a lekár. Na 83 % boli správne identifikovaní T. A. Edison a A. Lincoln. 80 % žiakov vie, kto boli S. Dalí a W. Churchill. Človeka, ktorý ako prvý oboplával zemeguľu pozná 77 %, francúzskeho filozofa F. Voltaira 75 % a 71 % žiakov správne určilo poslanie M. Luthera.

Dosiahnuté výsledky v rozmedzí 70 – 85 % v tejto vedomostnej úlohe, aj keď tu existuje riziko, že žiak na základe postupného vyradovania si zatipuje jedno riešenie, pokladáme za uspokojivé.

Druhá úloha týkajúca sa osobností bola náročnejšia. Žiaci mali k danej osobnosti uviesť krátku charakteristiku jej činnosti, prípadne určiť storočie, v ktorom konkrétna osobnosť žila. Kým v predchádzajúcej úlohe sa objavili osobnosti zo svetových dejín, v úlohe č. 16 sme sa zamerali na Slovákov a osobnosti úzko súvisiace so slovenskými dejinami.

Štyri osobnosti – Konštantín a Metod, L. Štúr a M. R. Štefánik – boli rovnaké pre žiakov 5. i 9. ročníka. Pri týchto osobnostiach bolo zaujímavé porovnávať nielen percento poznania, ale hlavne úroveň charakteristík jednotlivých osobností. Napr. kým pre piataka bol L. Štúr spisovateľ, žiak na konci 9. ročníka už uvádzal: jazykovedec, literát, slovenský politik bojujúci za ľud, kodifikátor slovenčiny, novinár prvých slovenských novín a pod.

Najznámejšími osobnosťami slovenských dejín sú podľa nášho výskumu bratia Konštantín – Cyril a Metod. Pozná ich 77 % žiakov 5. ročníka a 88 % žiakov 9. ročníka. Jozefa Tisu ako prezidenta Slovenskej republiky správne identifikovalo 87 % respondentov. Ľudovíta Štúra pozná 61 % piatakov a 86 % žiakov 9. ročníka. Je tu viditeľný priaznivý nárast vedomostí spôsobený výučbou dejepisu a celkovým širším rozhľadom starších žiakov. Ani M. R. Štefánik nie je našim žiakom neznámy. Kto bol a o čo sa zaslúžil, vedelo 83 % žiakov 9. a 54 % žiakov 5. ročníka. Máriu Teréziu ako rakúsku panovníčku charakterizovalo 80 % a len o 1 % menej uviedlo činnosť A. Dubčeka, či už v roku 1968 alebo v roku 1989. Polyhistor a ozdoba Uhorska boli najčastejšie charakteristiky Mateja Bela. Takto odpovedalo približne 72 % opýtaných žiakov. Osobnosti zo stredovekých dejín dosiahli najnižší stupeň poznania. Konkrétne M. Korvína pozná 66 % a kto bol M. Čák Trenčiansky vedelo 61 % z celkového počtu žiakov 9. ročníka. Uvedené percentá hovoria o veku a vzdelaniu primeranom poznaniu osobností zo slovenských dejín.

Úloha č. 20 v dotazníku pre 9. ročník pripomína otázky z relácie Aj múdry schybí. V našej ankete vedelo správne uviesť aspoň jeden ľubovoľný rok z 18. storočia 89 % opýtaných a rovnako 89 % z celkového počtu žiakov správne určilo, že rok 1241 je z 13. storočia. Je veľa alebo málo, že 10 % žiakov 9. ročníka tieto základné operácie s rokmi a storočiami neovláda?

K vedomostným otázkam zaradujeme i otázku č. 23, v ktorej sme si okrem poznania významných dátumov našich dejín overili i praktickú zručnosť žiakov pri práci s časovou priamkou. Značovanie na časovej priamke, čo sa týka vzdialenosti vyznačovaných rokov od prelomu letopočtu i vzájomných vzdialeností jednotlivých dátumov od seba, zvládli žiaci veľmi dobre.

Celkovo 37 % žiakov nepoznalo dátum vzniku 1. Československej republiky a 28 % nevedelo uviesť dátum konca 2. svetovej vojny v Európe. Tieto výsledky sú zarážajúce o to viac, že obidva dátumy sú súčasťou učiva 9. ročníka. 34 % respondentov správne uviedlo rok vzniku 1. ČSR a 29 % poznalo jej presný dátum vzniku. Len o niečo je lepšia znalosť dátumu konca 2. svetovej vojny v Európe. Rok správne do časovej priamky zaznačilo 45 % a 27 % žiakov z celkového počtu poznalo i presný dátum.

Tretia časť úloh v dotazníkoch bola orientovaná na zistenie schopností žiakov porovnávať a hodnotiť historické udalosti, osobnosti i celé historické obdobia na základe svojich vlastných predstáv a postojov utvorených o histórii.

Otázka č. 1 bola formulovaná rovnako pre obidva ročníky. Žiakov sme sa v nej opýtali, čo je podľa nich história. U žiakov 5. ročníka sme zaznamenali tieto odpovede: 15 % respondentov uviedlo, že história je veda o minulosti; 11 % si myslí, že história je všetko, čo sa stalo v minulosti; 10 % si z hodín dejepisu zapamätalo výrok: „História – učiteľka života“; 9 % žiakov napísalo, že história je veda o vývoji ľudskej spoločnosti; 8 % stručne skonštatovalo, že história je minulosť; 4 % odpovedali, že história je veda o našich predkoch; 3 % žiakov považujú za históriu dejiny atď. 5 % žiakov svoju odpoveď neuviedlo.

Odpovede žiakov 9. ročníka sú v porovnaní s uvedenými odpoveďami žiakov 5. ročníka podobné. Porovnajme: 16 % uvádza, že história je veda, ktorá sa zaoberá skúmaním minulosti; 13 % odpovedalo, že história je všetko, čo sa udialo; 9 % históriu hodnotí ako minulosť; rovnako 9 % si myslí, že história je súbor poznatkov z minulosti ľudstva; 8 % žiakov napísalo, že história je veda, ktorá sa zaoberá dejinami; 6 % za históriu považuje len významné udalosti v minulosti; 5 % napísalo, že história sú udalosti, ktoré sa stali v minulosti a ďalších 5 %, že história je veda o našich predkoch. Po 3 % žiakov sa domnieva, že história sú dejiny; dejiny ľudstva; minulé doba; poznatky z minulosti ... 6 % žiakov 9. ročníka na túto otázku neodpovedalo.

Na prvú úlohu nadväzovala úloha č. 2, v ktorej sa mali žiaci vyjadriť k významu výučby dejepisu na základnej škole z ich pohľadu. 27 % žiakov 5. ročníka na otázku Prečo sa v škole učíme dejepis odpovedalo: „... aby sme niečo vedeli o našej minulosti.“; 19 % túži poznať, ako žili naši predkovia; 14 % žiakov sa učí dejepis, aby poznalo históriu; 7 % chce vedieť, čo bolo kedysi; 6 % napísalo odpoveď: „... aby sme boli múdrejší“ a 4 % žiakov sa učia dejepis, aby si vedeli predstaviť život v minulosti. Na túto otázku neodpovedali 3 % respondentov.

Pre 9. ročník bola otázka v úlohe č. 2 v podobe: „Prečo je dôležité poznať našu minulosť?“ Najviac odpovedí (22 %) znelo, aby sme poznali život našich predkov; 20 % si myslí, že preto, aby sme sa vedeli poučiť do budúcnosti; 8 % to pokladá za súčasť všeobecného vzdelania; po 5 % sme zaznamenali tieto odpovede: aby sme vedeli, odkiaľ pochádzame; aby sme vedeli, aký pokrok ľudstvo urobilo; aby sme vedeli, čo sa stalo predtým; aby sme sa vedeli zorientovať v minulých dobách; aby sme mohli posúdiť prítomnosť... Až 15 % žiakov sa k tejto otázke nevyjadriло.

V úlohe č. 17 pre 9. ročník sme sa žiakov pýtali, ktoré osobnosti zo slovenských a svetových dejín si žiaci najviac vážia. Na základe sčítania mien sme určili poradie dvadsiatich najvýznamnejších osobností slovenských a svetových dejín. Obidva poradia v sebe zahŕňajú osobnosti od najstarších čias našich dejín až po súčasnosť. Podobne rôznorodé sú i činnosti, ktorými sa jednotlivé osobnosti preslávili.

Žiaci v zadani úlohy mali uvádzať mená osobností zo slovenských dejín, t. j. osobnosti nemuseli byť priamo slovenskej národnosti, ale ich úloha v dejinách mala byť úzko spojená so Slovenskom. Na prvom mieste medzi slovenskými osobnosťami sa s veľkým náskokom umiestnil Ľudovít Štúr. Jeho meno uviedlo až 75 % žiakov. 51 % žiakov do rubriky slovenských osobností vpísalo meno M. R. Štefánika. Tretie miesto dosiahol A. Dubček (22 %), tesne za ním na 4. mieste skončil M. Bel (20 %). J. Tisu si váži 16 % a A. Bernoláka 10 % opýtaných žiakov. Po 5% hlasov získali J. Jánošík a A. Hlinka. Na deviatu priečku žiaci dosadili M. M. Hodžu. Na desiatom až devätnástom mieste sa umiestnili s 2 % tieto osobnosti: Belo IV., M. Čák, J. M. Hurban, M. Korvín, T. G. Masaryk, V. Mečiar, R. Schuster, A. Sládkovič, Svätopluk a M. Terézia. Ostatné miesto v dvadsať-miestnom poradí obsadili vierozvestovia Cyril a Metod.

Mária Terézia a bratia Konštantín a Metod sa umiestnili medzi dvadsiatimi najvýznamnejšími osobnosťami slovenských i svetových dejín. Príčinou môže byť, že niektorí žiaci brali kritérium slovenských dejín veľmi striktné a osobnosti, ktoré neboli slovenského pôvodu, hoci sa učia v rámci slovenských dejín, zaradili k osobnostiam svetových dejín. Druhou možnosťou môže byť, že žiaci tieto osobnosti považujú za významné osobnosti nielen slovenských, ale i svetových dejín. Je zaujímavé, že na prvé miesto najvýznamnejších svetových osobností žiaci svojím hlasovaním zaradili jedinú ženu v obidvoch poradiach – Máriu Teréziu.

Hoci v dvadsať-miestnom poradí sú zastúpené osobnosti všetkých historických období, predsa len v nej dominujú mená významných osobností z novovekých dejín, pričom dejiny 20. storočia sú zastúpené až 9 osobnosťami. Daný stav je pravdepodobne výsledkom toho, že tieto dejiny sú žiakom časovo najbližšie, učili sa o nich v ostatnom ročníku a aj v masovokomunikačných prostriedkoch patria otázky a problémy 20. storočia k najdiskutovanejším. Ak si všimneme národnosť osobností, 5 osobností má príslušnosť k USA, čo údaj svedčí o sile americkej mocnosti a vplyve jej predstaviteľov na svetové dejiny. Čo sa týka predmetu činnosti osobností, 11 z nich sa venovalo politike, či už ako králi, vodcovia a prezidenti. Piaty z nich si slávu vyslúžili svojimi vynálezmi a objavmi, dve osobnosti sú z náboženského života a jedna z oblasti umenia.

Prvé miesto obsadila už spomínaná M. Terézia (21 %), druhé T. A. Edison (18 %) a tretie A. Lincoln (17 %). Nad 10 % získali ešte A. Einstein (13 %), M. Kopernik a W. Churchill po 11% a 10 % žiakov uviedlo do kolónky meno Napolen Bonaparte. V ďalšom poradí sa umiestnili: G. J. Cézár (6 %), A. Hitler (5 %), F. D. Roosevelt a K. Kolumbus (4 %), M. Luther, M. Gándhi a F. Magalhaes (3 %), Ľudovít XIV., Cyril a Metod, S. Dalí, J. F. Kenedy, B. Mussolini a J. V. Stalin (2 %).

I zoznam ďalších 52 osobností, ktoré si žiaci vážia, je veľmi pestrý a zaujímavý, napr. I. Newton, W. Shakespear, Ján Pavol II., Ch. Chaplin, Michelangelo, Lenin, London, Wilson, Kristus, Picasso, Matka Tereza, Diana ...

V úlohe č. 18 sme pre žiakov vymysleli možnosť, aby sa trochu zasnivali a vybrali si jednu osobu z minulosti, s ktorou by sa radi stretli. Zároveň sme sa ich opýtali, prečo si vybrali práve tú konkrétnu bytosť. Tu sú niektoré odpovede:

Chcel by som sa stretnúť s Neilom Armstrongom, aby som sa ho mohol spýtať, aké je to stať na Mesiaci; Bol by to Michelangelo Buonarotti. Bolo by fascinujúce prizerať sa na tvorbu jeho diel; Hitler. Preto, aby som zistila, prečo tak zmýšľal, v čom spočívalo jeho presvedčenie, ako prišiel na to, že nemecká rasa je nadradená nad ostatnými a chcela by som, aby aj on prežil mučenie, aké vykonával; Chaplina, lebo dokázal všetkých rozosmiať.

Spýtala by som sa ho, či ho neboleli nohy; Chcela by som sa stretnúť s Einsteinom, aby mi vysvetlil teóriu relativity; Kennedyho, lebo by som ho chcel varovať pred atentátom. Myslím si, že by som tým zabezpečil Amerike mier a pokoj; Chcela by som sa stretnúť s Hattalom a spýtať sa ho, prečo vymyslel y; Vybrala by so si Máriu Teréziu, pretože by som chcela vedieť, aké je to vládnuť, poznať jej denný program a niečo z jej súkromia. A preto, že to bola výnimočná žena; Matku Terezu. Pomáhala by som jej pomáhať a robiť ľuďom dobre, lebo viem, že to veľmi potrebujú a sú za to vďační; Krištofa Kolumba – chcela by som sa plaviť na jednej z jeho lodí; Salvadora Dalího – páči sa mi jeho výtvarné umenie a osobitosť jeho štýlu; Dalajlámu, pretože by som sa chcela dozvedieť, ako sa dosahuje úplná duševná vyrovnanosť a čistota. A ako sa dá liečiť pomocou meditácie a tibetských cvičení; Ja by som si vybrala Kopernika, pretože až do konca svojho života veril svoj poznatkom o planétach a vesmíre ...

Najväčší počet návštev by prijala Mária Terézia. Až 10 % žiakov by sa chcelo stretnúť s touto rakúskou panovníčkou. Tento výsledok potvrdil pre Máriu Teréziu u žiakov prvé miesto medzi najväznejšími svetovými osobnosťami. Na druhom mieste sa umiestnil A. Hitler (9 %). Našťastie, žiaci sa s ním nechceli stretnúť preto, že obdivujú jeho činy. Práve naopak. Chceli sa ho spýtať na jeho dôvody, prečo konal, ako konal, spytovať jeho svedomie, zistiť, či bol normálny a pod. U žiakov boli v obľube i stretnutia s Einsteinom (6 %), Napoleonom (3 %), Kolumbom, Ježišom Kristom, Edisonom a Cézarom (po 2%). V desiatke ľudí, s ktorými by sa respondenti radi stretli, sa objavili len dvaja Slováci – M. R. Štefánik (7 %) a L. Štúr (3 %), teda osobnosti, ktoré sa umiestnili na najvyšších priečkach i medzi najväznejšími osobnosťami slovenských dejín. Z celkového počtu osobností (45), s ktorými by žiaci veľmi radi osobne spoznali, bolo len 7 mien Slovákov.

Čítať odpovede na túto úlohu bolo veľmi príjemné. Žiaci sa ukázali ako ľudia, ktorí si vážia čestných, spravodlivých a múdrych ľudí, ktorí si stoja za svojimi názormi. Dôvodom viacerých stretnutí s istou osobnosťou bola snaha žiaka varovať ju pred jej blížiacou sa smrťou (M. R. Štefánik, A. Dubček, Kennedy, Diana). Žiaci chceli byť so slávnymi osobnosťami pri ich objavoch, alebo chceli spoznať ich myšlienky a názory na daný problém.

O prieskum období, ktoré sú pre žiakov nejakým spôsobom zaujímavé, sme sa pokúsili v úlohe č. 19. Žiaci 9. ročníka si mali predstaviť, že disponujú zázračnými hodinami, pomocou ktorých sa môžu ľubovoľne presúvať v čase. Žiaci neváhali a využili túto možnosť s dávkou veľkej fantázie. Posúďte sami:

Do 19. storočia, pretože by som chcela spoznať svojich predkov, o ktorých mi rozprávajú starí rodičia; Chcela by som sa presunúť do starovekého Egypta a vidieť, ako stavali pyramídy a sfingu. Tiež by som chcela vidieť sedem divov sveta, keď ešte existovali; Chcela by som sa presunúť do obdobia na prelome letopočtu. Chcela by som sa tam stretnúť s Kristom a spoznať ho. Určite by to môj život zmenilo k lepšiemu; Do 11. storočia, lebo by som chcel vedieť, čo je pravdy na Artušovi, Excalibure a rytieroch okrúhleho stola; Chcel by som sa presunúť do obdobia socializmu, lebo starí rodičia si ho vychvaľujú, že vtedy sa mali oveľa lepšie ako teraz, že im nič nechýbalo; Do obdobia pred 2. svetovou vojnou, aby som spáchal atentát na Hitlera; ...

Každé obdobie našich dejín má medzi žiakmi svojich obdivovateľov, ktorí by radi zamenili život v súčasnosti, aby aspoň chvíľu prežili v pre nich príťažlivom historickom období. Ako to vyzeralo v praveku, by sa vybralo pozrieť 11 % opýtaných žiakov. Obdobie staroveku zaujíma 19 % (z toho 8 % staroveký Egypt) respondentov a stredoveké dejiny

príťahujú 13 % žiakov. Podobne, ako žiaci uvádzali najviac osobností z novovekých dejín a dejín 20. storočia, i presúvať v čase sa chceli práve do tohto, v porovnaní s pravekom, časovo nie tak vzdialeného obdobia. Do obdobia 16. – 19. storočia by sa vrátilo 25 % (z toho do baroka 7 % a do 19. storočia 5 %) a do prvých rokov 20. storočia 12 % (z toho 7 % do 2. svetovej vojny). Štyria žiaci chceli ostať v prítomnosti a 2 % žiakov sú zvedavé na našu budúcnosť. Na túto otázku neodpovedalo 19 % respondentov.

I v tejto úlohe sa žiaci prejavili ako humánni ľudia plní ochoty a snahy pomôcť všetkým, ktorí to potrebujú, napr. i zabrániť dvom svetovým vojnám. Pri svojich návratoch v čase žiaci chceli najčastejšie uspokojiť svoju zvedavosť, či sa daná udalosť skutočne stala tak, ako sa o nej učili na hodinách dejepisu, alebo ako o nej čítali v knihách.

Žiaci 5. ročníka nepoznajú podrobnejšie charakter jednotlivých historických období, preto mali v úlohe č. 13 týkajúcej sa presúvania v čase ako pomôcku vymenované niektoré typické povolania minulosti.

Najpopulárnejšou osobou minulosti, do ktorej by sa žiaci chceli prevteliť, sa stala postava moreplavca objavujúceho nové krajiny (13 % žiakov). Tesne za moreplavcom skončili: kráľ (12 %), egyptský faraón (11 %) a vojak v 2. svetovej vojne (10 %). Ďalšie profesie nasledovali v poradí: politik bojujúci za mier (9 %), maliar obrazov (6 %), rímsky cisár (5%), rytier (4 %), praveký lovec (3 %), staviteľ pyramíd a grécky mysliteľ (2 %). O fiktívne prežitie prázdnin ako rímsky vojak, mních v kláštore, stredoveký remeselník, poddaný a slovenský národný buditeľ prejavili žiaci minimálny záujem.

Pri vyplňaní úlohy z hospodárskych dejín (úloha č. 12 – 5. roč. a úloha č. 22 – 9. roč.) mali žiaci prejavovať hodnotiace stanovisko k slávnym vynálezom, ktoré pomohli ľudstvu urobiť krok vpred. Demodenne so samozrejmosťou používame predmety, ktoré uľahčujú, spríjemňujú a často i zachraňujú život. Žiaci sa mali preto dobre zamyslieť a vybrať tri – päť vynálezov, ktoré považujú pre ľudstvo za najvýznamnejšie.

Žiaci obidvoch ročníkov za najvýznamnejšie vynálezy ľudských dejín považujú žiarovku a koleso. Edisonova žiarovka získala body od 67 % žiakov 9. ročníka (1. miesto) a 19 % u žiakov 5. ročníka (2. miesto). Prvé miesto u žiakov 5. ročníka získalo koleso. Do svojho dotazníka ho vpísalo 25 % žiakov. V 9. ročníku koleso medzi päť najvýznamnejších vynálezov sveta zaradilo 50 % žiakov. V rámci pätnástich vynálezov, ktoré sa v dotazníkoch vyskytovali najčastejšie, sa žiaci 5. a 9. ročníka zhodli ešte na elektrine, automobile, telefóne, počítači, televízore, ohni a parnom stroji. Piataci medzi najvýznamnejšie vynálezy zaradili i písmo, dom, hodiny, lietadlo, knihy a vodovod. Ich starší spolužiaci si myslia, že medzi vynálezmi, ktoré pomohli ľudstvu napredovať, by nemali chýbať knihtač, kompas, hmčiarsky kruh, rádio, lieky (konkrétne inzulín, penicilín) a papier.

Do vymedzených kolónok v dotazníkoch žiaci 5. ročníka vpísali ďalších 69 objektov a žiaci 9. ročníka uviedli 23 vynálezov a objavov.

Z analýz predchádzajúcich úloh môžeme usudzovať i o aké dejiny majú žiaci záujem. Spresnenie týchto informácií sme získali v úlohe č. 3 (9. ročník), kde sme sa žiakov priamo spýtali, o akých dejinách sa najradšej učia, prípadne, o akých by sa v dejepise radi učili.

Najviac bodov od žiakov dostali dejiny vojenstva a svetové dejiny. Na 3. mieste sa umiestnili slovenské dejiny. Postupne nasledovali dejiny bežného života ľudí v minulosti a dejiny svojho bydliska. Je potešiteľné, že žiaci o tieto dejiny prejavili záujem, lebo práve obraz človeka v minulosti a regionálna história môžu žiakom pomôcť skonkrétniť charakter historickej udalosti či celého historického obdobia. V strede žiackeho záujmu sa nachádzajú životopisy slávnych osobností a dejiny umenia. Možno práve preto, že dejiny panovníckych

rodov zaberajú v učebniciach široký priestor, nie sú u žiakov veľmi populárne. Najmenej pozornosti by žiaci venovali dejinám hospodárstva.

Analýzou dotazníkov sme získali veľké množstvo podnetných špecifických informácií o utváraní názorov a postojov žiakov základných škôl na históriu a uvedomovanie si seba samého v historickom vývoji. Na základe výsledkov jednotlivých úloh môžeme posúdiť výchovno-vzdelávací prínos účinnosti dejepisu ako vyučovacieho predmetu na utváranie historického vedomia školopovinne mládeže, ktorý sa ukázal ako dominantný.

Na základe viacerých približne rovnakých výsledkov z rôznych úloh môžeme skonštatovať, že najväčší záujem žiakov o jednotlivé historické obdobia je o dejiny 20. storočia a o dejiny staroveku.

Pri tvorivých úlohách, v ktorých mali žiaci prejavit' svoju fantáziu a invenciu, sme zaznamenali vyššie percento žiakov, ktorí na tieto otázky neodpovedali v porovnaní s otázkami, v ktorých sa od žiakov vyžadovalo len jednoduché zakrúžkovanie či podčiarknutie zvolenej alternatívy. Preto sme pri týchto úlohách uvádzali i percento žiakov (a často toto percento nebolo nízke), ktorí na otázku neodpovedali. Na hodinách dejepisu by sme sa mali v širšej miere venovať problémovým úlohám, ktoré od žiakov vyžadujú vlastné posúdenie, vyhodnotenie a vyjadrenie sa k danému javu, udalosti či osobnosti. Niektoré práce poukazovali na veľmi slabú všeobecnú kultúru, ktorá sa prejavila v absencii úpravy, nečitateľnom rukopise, veľkom množstve gramatických chýb a v neschopnosti sformulovať i jednoduchú myšlienku.

V úvode sme uviedli, že historické vedomie je individuálny, premenlivý a tvárny jav závisiaci v značnej miere od samotného jedinca, ale i od sociálno-kultúrno-politickej situácie. Preto máme za cieľ vo výskume pokračovať i v budúcom školskom roku.

Pramene a literatúra

- BENEŠ, Z.: *Historický text a historická kultura*. Praha : Karolinum, 1995, 224 s.
- ČAPEK, V.: Příspěvek ke zkoumání historického vědomí studující mládeže. In: *Acta historica Neosoliensia (Tomus I.) – Ročenka Katedry historie FHV UMB 1998*, s. 121-135.
- ČAPEK, V.: Výzkum znalostí historických fakt, historického porozumění, názorů a postojů žáků ve vyučování dějepisu v 9. ročníku ZDŠ. In: *Sborník pedagogické fakulty University Karlovy – Historie II.*, Praha 1968, s. 111-160.
- HAUSEROVÁ – SCHONEROVÁ, I.: *Děti potřebují prarodiče*. Praha : Portál, 1996, 102 s.
- HOLINOVÁ, H.: *Deti a prostriedky masovej komunikácie*. Bratislava : Novinársky študijný ústav, 1991, 172 s.
- ŠLIK, V.: Průzkum znalostí uchazečů o studium dějepisu na PF v Praze. In: *Sborník pedagogické fakulty University Karlovy – Historie II.*, Praha 1968, s. 53-80.

Summary

ANALYSE OF RESEARCH MATERIAL INCLUDED IN THE WORK HISTORY LESSONS PARTICIPATION IN FORMING HISTORICAL CONSCIOUSNESS OF STUDENTS

The article contains an introduction – explanation of the expression historical consciousness and summary of results acquired in June 1999 by the means of our questionnaires. The research has been made in the fifth and in the ninth forms of primary schools. Questionnaire tasks have been aimed at three areas: sources of information about history, questions from history knowledge of students and attitudes and proposals of students to history.

RECENZIE

SLOVÁCI V ČESKÉ REPUBLICE PO ROCE 1945

(Kol. autorů), *SÚ SZM v Opavě a Tilia, Šenov u Ostravy 1998, 199 s.*

Ani po rozpadu společného státu nezůstává slovenská problematika mimo centrum pozornosti české historiografie. Vývojem slovenského etnika v českých zemích po roce 1945 se systematicky zabývají pracovníci Slezského ústavu Slezského zemského muzea v Opavě. Recenzovaná práce vznikla v rámci stejnojmenného grantového projektu, na jehož řešení se podíleli tři pracovníci ústavu a politolog E. Gímeš z pedagogické fakulty Palackého univerzity v Olomouci. Sborník zahrnuje jejich studie rozdílného zaměření, obsahu a rozsahu, což mne vede k jejich hodnocení v pořadí, které nerespektuje řazení příspěvků:

Svým rozsahem i faktografickým přínosem tvoří jádro sborníku studie geografa Radima Prokopa, věnovaná poválečným migracím slovenské populace do českých zemí (s. 56-150) Autor ji dělí do tří základních částí, z nichž první dvě zachycují problematiku migrací ve dvou chronologických celcích – 1945–1959 a 1960–1992, ve třetí se pak pokouší o hodnocení sociálně-ekonomických aspektů formování slovenské společnosti v českých zemích. V první části analyzuje nejdříve politické a společensko-ekonomické pozadí slovenských migrací do českých zemí po roce 1945, přičemž věnuje pozornost zejména jejich podílu na osidlování českého a moravského pohraničí po vysídlení Němců; pro období 1950–1959 pak migracím slovenského obyvatelstva do průmyslových oblastí českých zemí v souvislosti s komunistickou koncepcí industrializace ČSR.

Podobně jako v další části práce, je třeba v této souvislosti vyzvednout zejména autorovu snahu o postižení zdrojových i cílových oblastí těchto migrací. Díky jeho podrobné analýze se před čtenářem prostírá plastický obraz postupného narůstání podílu slovenského obyvatelstva jednotlivých krajů a oblastí českých zemí prostřednictvím jednotlivých přistěhovaleckých vln. R. Prokop se v této souvislosti podrobněji zabývá např. situací v Ostravském kraji, kam směřoval po r. 1950 hlavní migrační proud Slováků v tomto období. Jeho jinak velmi zasvěcená analýza tu ovšem naráží na metodický problém, kterému by podle mého názoru měla věnovat historiografie ve spolupráci s demografy a geografy hlubší pozornost. Na základě statistického materiálu lze totiž sledovat migrace pouze z hlediska teritoriálního, nikoliv národnostního. Autor si samozřejmě uvědomuje, že výrazný podíl na migracích ze Slovenska měli Romové (v oficiálních statistikách od padesátých let z ideologických důvodů neuváděni), event. v předcházejícím období také Maďaři. Na možnost alespoň přibližně vyčíslit jejich podíl však rezignuje, i když na základě dostupných pramenů a literatury by to bylo možné. Je zřejmé, že s postupným poklesem migračního salda se dokonce v určitých obdobích podíl Romů na mechanickém pohybu obyvatelstva mezi Slovenskem a českými zeměmi zvyšoval.

Problém podílu romských přistěhovalců na celkovém počtu imigrantů ze Slovenska ovšem nesouvisí pouze s kvantitativními ukazateli mechanického pohybu. Výrazně

ovlivňuje také celkovou vnitřní skladbu a způsob života původem slovenských obyvatel českých zemí, o jejichž analýzu se pokouší R. Prokop v závěrečné části své studie. Projevuje se to zejména ve věkové, sociální a vzdělanostní struktuře tohoto obyvatelstva, ale také ve statisticky nepodchytilitelných sociokulturních charakteristikách, ve vztazích mezi domácím obyvatelstvem a velkou částí přistěhovalců ze Slovenska apod. Pro geografii a demografii je samozřejmě statistika základním pramenem a pojem „teritoriální Slováci“ běžnou kategorií. Z historického hlediska ovšem představuje romské obyvatelstvo natolik odlišný a složitý fenomén, že se bez jeho odlišení od ostatních slovenských přistěhovalců ve výzkumných projektech podobného zaměření zřejmě neobejdeme.

Ostatní studie publikované v recenzovaném sborníku naznačují jistou vnitřní nekompatibilitu celého výzkumného projektu. Historička O Šrajerová seznamuje čtenáře s hlavními výsledky svého výzkumu kulturních, společenských a zájmových aktivit Slováků v českých zemích po roce 1945 (s. 151-182) Tato po výtece materiálová studie se na rozdíl od „teritoriálních Slováků“ R. Prokopa zaměřuje na duchovní stránky života těch obyvatel českých zemí, kteří se hlásí ke slovenské národnosti (bez ohledu na místo narození, dobu příchodu do českých zemí apod.) K přednostem autorčiny práce patří široká pramenná základna, která se opírá zejména o archivní doklady a publicistiku původem ze Slovenska i z českých zemí, nevyhýbá se ani sondám do dokumentů regionální povahy. Autorka se zatím nepouští do hlubšího zobecňování sledovaných jevů, nicméně alespoň jeden z jejích závěrů je třeba pro slovenské čtenáře zdůraznit: dosavadní výzkumy většinou konstatují, že se slovenské obyvatelstvo českých zemí velmi rychle asimiluje, přestává používat slovenštinu, nejví zájem o vyučování v mateřském jazyce apod. O. Šrajerová považuje tento proces spíše za integraci. Zdůrazňuje, že používání jazyka či vnější zájem o pěstování původní kultury nemusí být jediným projevem odlišné národnostní identity. Podle ní zůstává pro většinu „českých“ Slováků typický silný slovenský „emocionální náboj“ a i po rozdělení státu různorodé vazby s rodnou zemí. Je ovšem otázkou, zda si tento náboj udrží i další generace, narozené v českých zemích.

Na rozdíl od uváděných dvou studií, které přinášejí velké množství nových faktografických poznatků i zajímavých úvah, jeví se zbývající část sborníku poněkud problematičtější. Sotva třístránková kritika rozpadu ČSFR z pera politologa E. Gímeše (s. 183-185) nazvaná Společná historie Československa zasluhuje úctu patří podle mého názoru spíše do denního tisku. V daném kontextu by snad byla přijatelná jako jakýsi „ideový“ úvod (či závěr) – pak by však její místo mělo být i slovně či graficky jasně vyjádřeno.

Z odborného hlediska je sporný i přínos úvodní studie K. Sommera (s. 15-55) – v první řadě už proto, že se opírá výhradně o publikovanou literaturu. Ze vzájemné konfrontace názorů politiků, prací marxisticky orientovaných historiků zejména z období šedesátých let (tzv. reformních i vysloveně prorezimních) a jen několika ne vždy případných citací z děl nekomunistických a současných autorů (F. Peroutka, J. Patočka, D. Kováč, J. Rychlík, K. Kaplan, chybí řada prací současných českých i slovenských historiků, např. J. Rychlíka, J. Jablonického, M. Bamovského ad.) mu ovšem vychází dost pozoruhodná konstrukce. Není možno se nepozastavit alespoň nad některými jejími vývody.

Pod příznačným názvem Česko-slovenské dilema se pokouší K. Sommer stručně shrnout svůj názor na vývoj státoprávních vztahů Čechů a Slováků od vzniku společného státu v roce 1918. Pro období do roku 1938 je pro něj pochopitelně klíčovým pojmem čechoslovakismus, který chápe především jako výraz snahy části české i slovenské politické reprezentace po vytvoření politického národa. (Pomijí fakt, že pro značnou část české elity –

srv. názory E. Beneše z období po roce 1945 – zůstali Slováci i etnicky součástí českého národa). Propagátoři této myšlenky byli podle něj „duchovní elitou slovenské pospolitosti“, zatím co představitelé autonomismu považuje šmahem za nositele „omezeného nacionálního vnímání politické a společenské reality“ (s. 17). Ohrazuje se proti tomu, aby se pojmu čechoslovakismus dával pejorativní obsah, aniž by zaznamenal, že současná neluďácká historiografie hodnotí vesměs jeho roli zcela věcně (J. Rychlík, D. Kováč aj.) a vychází při tom z rozsáhlé analýzy dobových dokumentů. Celkem shodně dospívá většina současných autorů (na rozdíl od K. Sommera) k závěru, že proces vytváření politického národa nelze „naordinovat shora“ a že z mnoha složitých příčin tento projekt v konkrétním historickém procesu nemohl obstát.

Ahistorických soudů a často si vzájemně odporujících konstrukcí se bohužel dopouští autor úvodní studie i v dalších kapitolách, věnovaných vývoji po roce 1945. Vedle paušálních odsudků komunistického politického režimu v nich najdeme zjednodušené, téměř apologetické pasáže o výhodnosti asymetrického modelu státoprávního uspořádání, který podle něj podporoval rozvoj slovenské ekonomiky. Na jiném místě dochází k závěru, že oprávněnost centralistického modelu státní moci prokazovaly „úspěchy v oblasti školství, kultury a vědy“ (s. 39), slovenský národ „kulturně a vědecky sílí“ (s. 40). Ani slovo o skutečné podobě tohoto „rozvoje“ – neorganické skladbě průmyslu, deformacích ve všech oblastech duchovního života atd.

Aniž by vysvětlil alespoň stručně dobové okolnosti, autor stále znovu zdůrazňuje podíl slovenské reprezentace na rozhodování komunistických mocenských center: např. na s. 31 se ohrazuje proti Kaplanovu hodnocení státoprávních pasáží Ústavy 9. května tvrzením, že ji jednoduše schválili i slovenští poslanci. Zapomněl ovšem připomenout, že před tímto hlasováním vítězná KSČ zrušila zákaz majorizace, takže odpor slovenské menšiny v parlamentu ztratil smysl. Z hodnocení postupu slovenské reprezentace v dalších letech pak zcela vypadly procesy s tzv. buržoazními nacionalisty a s nimi i skutečnost, že na rozhodování o hlavních trendech vývoje komunistického režimu se podílela jen velmi omezená skupina slovenských dogmatiků. Aniž by to nějak doložil konkrétními fakty, K. Sommer dokonce soudí, že v šedesátých letech „Slováci nebyli zahrnuti na periferii politické moci a jejich stanoviska k důležitým státním aktům byla vyžadována a brána v úvahu“ (s. 40). Ze samotné „internacionální“ povahy komunistického režimu jistě vyplývá, že nebyl zaměřen prioritně protislovensky (jeho negativní důsledky pocítovali v téměř stejné míře příslušníci všech národů a národností), to ovšem nic nemění na skutečnosti, že zejména po r. 1960 byly slovenské orgány zcela vyřazeny z politického rozhodování.

V předposlední kapitole své studie se K. Sommer věnuje celkem stručně a věcně vývoji česko-slovenských vztahů v době tzv. pražského jara 1968, zejména přípravě a realizaci federace. „Závěrečnou poznámku“ otevírá několika řečnickými otázkami o smyslu existence společného státu Čechů a Slováků a znovu podtrhuje zejména jeho význam z hlediska geopolitického, hospodářského a kulturního. Mezi důvody jeho rozpadu zdůrazňuje zejména ambice většiny slovenských politiků po roce 1989, kteří podle něj „spatřovali v národnostních konfliktech obrovskou příležitost k osobnímu vyniknutí a k ovládnutí atraktivních politických pozic“ (s. 46). I s tímto názorem musím polemizovat, neboť se domnívám, že příčiny rozpadu Česko-Slovenska byly mnohem složitější a pro jejich historickou analýzu ještě nenazrál čas. Mé kritické stanovisko ke studii K. Sommera rozhodně nepramení z toho, že bych upírala autorovi právo na samostatný pohled na složitou problematiku česko-slovenského vztahu. Domnívám se však, že historik by se měl oprostít

od povrchní rétoriky a pokusů o dohadování nad „vývojovými možnostmi, které se neuskutečnily“ (s. 29) a raději se věnovat hlubší analýze reálného vývoje na základě vlastních výzkumných poznatků. Ty mu mohou pomoci dospět k hodnocení událostí a procesů, které se bude lišit od běžně tradovaných soudů. Musí je ovšem obhájit ve věcné polemice se závěry jiných autorů – v tomto případě dnes již poměrně bohaté literatury o vývoji vztahů mezi Čechy a Slováky po roce 1918.

Součástí recenzovaného sborníku je závěrečný seznam studií, vypracovaných (a vesměs již publikovaných) autory projektu Slováci v českých zemích po roce 1945 v letech 1996–1998. Je třeba bezesporu přivítat zejména tu část jejich produkce, která analyzuje problematiku vývoje slovenského obyvatelstva v českých zemích. S některými výsledky jejich výzkumů se mohou slovenští čtenáři seznámit i ve slovenských časopisech a publikacích (Korene, Historické štúdie, Etnické minority na Slovensku, Košice 1997, aj.)

Nina Pavelčíková

SPRÁVY

Slávnostný príhovor prof. J. Albertyho (17. 11. 1999) Ostrava

Bolo pre mňa veľkou ct'ou prevziať Čestný doktorát Vašej – Ostravskej univerzity. Udelenie tohto výnimočného titulu považujem za uznanie nielen mojej odbornosti, ale aj dlhodobej spolupráce s Vašou univerzitou a jej predchodkýňami: Pedagogickou fakultou a Vyššou školou pedagogickou v Opave, osobitne s katedrou histórie, ktorej k 35-ročnému jubileu srdečne blahoželám.

Som úprimne rád, že naše univerzity – Ostravská a Mateja Bela v Banskej Bystrici – naplňajú to, čo sme svojho času projektovali s Pedagogickou fakultou v čele s prof. Sivkom – v mene obojstranného rozvoja a vzájomnej pomoci pri budovaní vedeckej, pedagogickej a spoločenskej autority netradičnej vysokej školy v dovtedy nevysokoškolskom prostredí. Osobitne ma teší, že súčasná spolupráca našich univerzít má aj zmluvnú bázu, viac rovín a foriem ako kedysi mali naše fakulty, ktoré zodpovedajú potrebám a možnostiam, a osobitne aj rovinu z najvyšších kategórií akou je kategória pracovného a osobného priateľstva.

Ďakujem katedre histórie Filozofickej fakulty Ostravskej univerzity za návrh na moje menovanie, vedeckej rade tejto fakulty, vedeckej rade univerzity a osobne Vám spectabilis p. dekan a Vám Vaša magnificencia p. rektor, že ste sa s týmto návrhom stotožnili a rozhodli o ňom. Ostávam Ostravskej univerzite nielen vd'ačný, ale i naďalej pripravený k spolupráci.

Je pre mňa osobitne vzrušujúce, že sa táto výnimočná udalosť v mojom živote odohráva v čase historických výročí, pripomínajúcich dejinotvorné procesy, ich výrazné prológy či finále, ale aj ich výzvy pre český a slovenský národ, v súčasnosti – osobitne mladú generáciu. Tieto historické procesy a ich kľúčové udalosti boli a sú totiž bytostne späté aj s mojím životným osudom, čo len umocňuje moje duševné pohnutie.

Narodil som sa v medzivojnovnej ČSR a tento štát bol mojou vlasťou. Ja, ale i moji vrstovníci, vtedy gymnazisti sme boli doslova duševne omráčení zánikom republiky a následným vývinom. Hoci sme v podmienkach Slovenskej republiky nevedeli o pražských udalostiach v r. 1939, zostali sme i my – hovorím za seba a spolužiakov – v duchu a v našich počinoch verní republike. Drvivá väčšina generácie študujúca na slovenských stredných a vysokých školách považovala Slovenskú republiku za vojnové provizórium. Zapojila sa do odboja proti nastolenému nedemokratickému režimu a za obnovu zažitej demokratickej ČSR.

Vedeniu vtedy Slovenskej univerzity v Bratislave, za rektorátu dr. Vojtecha Tuku, sa nepodarilo vysokoškolákov zainteresovať ani len do formálnej účasti na verejných oslavách štátnych sviatkov, pričom účasť študentov na ilegálne organizovaných stretnutiach s predstaviteľmi politickej opozície v jednotlivých vysokoškolských internátoch v Bratislave bola priam manifestačná. Ako vysokoškolák som pri vypuknutí SNP dobrovoľne vstúpil do vojenského pohraničného oddielu na ochranu povstaleckého územia a zúčastnil som sa historického zjazdu akademikov 18. októbra 1944 v práve bombardovanej Banskej Bystrici, na ktorom sa celá

prítomná akademická obec skoncipovaným manifestom prihlásila k ČSR. Moje uznanie a obdiv patrili pražským a vôbec českým vysokoškolákom, keď som sa po 2. svetovej vojne dozvedel o ich počinoch a tragických osudoch.

Patrim k tým, ktorí boli v procese tzv. konsolidácie profesijne, spoločensky i občiansky 20 rokov diskriminovaní. Za udalosti oného r. 1989, za odvalu a statočnosť prináleží česť a uznanie predovšetkým pražským, ale i mimopražským vysokoškolákom, a niektorým ich pedagógom, pretože vyslali motivujúci a aktivizujúci signál aj na Slovensko – i do vysokoškolskej Banskej Bystrice. Je šťastím pre národ a spoločnosť, že keď zlyhávajú za osudy zodpovedajúce inštitúcie, spoločenské a politické sily a ich reprezentanti, ak na obranu demokracie, humanizmu a ľudských práv, na očistu spoločnosti a štátu vystúpi dorastajúca generácia. Pražské udalosti vrátili do života i mňa. V týchto dňoch historickej retrospektívy je preto pre mňa dnešný deň viacnásobným osobným sviatkom – nemohol som byť preto neosobným – prosím prepáčte mi to!

Dovŕňujem si – s Vaším láskavým súhlasom – odborne sa predstaviť tým, čomu sa venujem doslova celý svoj život. Tým, čo bola a je spoločným bádateľským, metodologickým a metodickým programom – vlastne odborným a pracovným putom s katedrou histórie Pedagogickej a terajšej Filozofickej fakulty Ostravskej univerzity, a čo som posúdil, zároveň aj za najpriateľnejšie pre akademickú obec univerzity, vedeckú radu a jej hostí. Týmto nás vzájomne fascinujúcim fenoménom bola a je *regionálna história*. Nezávisle na sebe, ale zhodne sme dospeli k poznaniu a záveru – prihliadajúc k možnostiam ako historikov pôsobiacich mimo centrálnych depozitárov, knižníc, iných informačných zdrojov a komunikačných možností s príslušnými vedeckými a odbornými pracoviskami, že sa naše katedry môžu, ba musia prezentovať čímsi špecifickým, čím by sa zviditeľnili predovšetkým v materskom regióne, bez opory ktorého by samotná vysoká škola bola v neustálom riziku, čím by ďalej získali na atraktivnosti pre záujemcov o štúdium a čo by zároveň pomáhalo aj historickej vede a pedagogickej praxi, a v konečnom dôsledku spoločnosti vôbec. S odstupom času môžem s uspokojením konštatovať, že sa regionálna história stala naozajstným médiom, ktoré naplnilo a naplňa predsavzatia, dokonca dnes je už dôstojným vkladom aj pre akreditáciu katedier a vedecko-pedagogického statusu ich členov.

Región, z ktorého pochádzam a región, v ktorom som začal pôsobiť a dodnes pôsobím ako vysokoškolský pedagóg má zhodnú historicko-spoločenskú podobu s Ostravskom. Bola to kedysi oblasť ťažby drahých a farebných kovov a v novoveku známa baníctvom a hutníctvom železa – bola železným srdcom Uhorska, pretože tu vznikla najväčšia železiarska manufaktúra a následne aj najmodernejšie továrne – zlievárne, valcovne, strojárne ... Morava, a myslím tým aj na vysokoškolské a vlastivedné pracoviská v Brne a v Olomouci, ma pútala cieľavedomou nadväznosťou na tradície regionálneho výskumu, ale katedra histórie Pedagogickej fakulty v Ostrave mi padla priamo „do obrazu“. A tak sme sa nezávisle a zároveň spoločne zaoberali historickými, spoločenskými a sociálnymi pohľadmi na industrializáciu regiónov – až po dejiny jednotlivých závodov, robili sme a robíme sondy do základných oblastí existencie a vývoja jednotlivých komunít a spoločnosti – rozvíjame historickú demografiu.

Vysoko hodnotím všetky vedecké podujatia, ktorých som sa tu v Ostrave v priebehu desaťročí zúčastňoval, rovnako hodnotím recenzné, lektorské a oponentské posudky, výmenu publikácií,

ako aj ďalšie satelitné (odborné) aktivity organizované katedrou histórie. Dovolím si ešte podotknúť, že hoci mala regionálna história v Čechách pozoruhodné tradície (na Slovensku o čosi skromnejšie), bola ešte aj po 2. svetovej vojne vnímaná ako druhoradá zložka historického poznávania, ako jav miestneho významu, ktorou sa zaoberajú amatéri a vidiecki historici. Som rád, že sa vďaka najmä jej kvalite a obcejšiemu prínosu situácia zmenila a dnes ju podporujú aj grantové agentúry.

Situácia v presadzovaní sa regionálnej histórie na Slovensku bola nepomene ťažšia a zložitejšia. Vynikajúci impulz jej síce dal ešte v 18. storočí Matej Bel, ktorého meno nesie naša univerzita – svojim monumentálnym dielom *Notitia Hungariae novae...*, v ktorom predstavil jednotlivé regióny Uhorska ako historické fenomény so svojim etnickým, náboženským, sociálnym a kultúrnym profilom, s prírodným bohatstvom, ekonomickým potenciálom – v mene využitia pre všestranný rozvoj tam žijúceho spoločenstva a tým hmotného a duchovného rozvoja celej krajiny. Tento jeho odkaz akceptujem aj dnes. Regionálna história prežíva na Slovensku z hľadiska spoločenského záujmu netušené priaznivé obdobie – hlavne v súvislosti s rozvojom samosprávy (mestá a obce sa vracajú k svojim historickým symbolom, pripomínajú si vlastné historické výročia, oživujú spoločenské tradície), s rozvojom trhového hospodárstva (závodov prezentujú svoje výrobné tradície), turistického ruchu, a pod. Robíme všetko preto, aby sa tento pragmatický záujem premietol aj do mravného a kultúrneho putá medzi súčasnou populáciou a minulými generáciami, aby sa poznanie historického dedičstva a úcta k nemu stala každodennou občianskou samozrejmosťou. Domnievam sa, že regionálna história je neodmysliteľnou a nezastupiteľnou súčasťou nielen duchovnej, ale aj materiálnej infraštruktúry pri rozvoji obcí, miest a regiónov.

Zalistujme v pomyselnéj knihe historiografie, vráťme sa do historického kontextu. Kultúrne a spoločenské pomery sa na Slovensku a v Uhorsku neodvíjali podľa náčrtov Mateja Bela. Tomuto kvalifikovanému publiku netreba pripomínať, čo obnášali politické snahy transformovať mnohonárodné Uhorsko na maďarský národný štát. Napriek tomu mala regionálna história so slovenským akcentom svojich reprezentantov. Zmienku pri dnešnej príležitosti si zasluhujú aj preto, že práve ich navštevovala Božena Němcová počas svojich pobytov na Slovensku, s nimi konzultoval Alois Jirásek pri koncipovaní románu, trilógie Bratstva – takto sa slovenské regionálne realie dostávali do vedomia českej kultúrnej verejnosti a študujúcej mládeže.

Vysoko hodnotím príchod českých kvalifikovaných profesorov histórie na zakladajúce sa slovenské stredné školstvo a na Komenského univerzitu v Bratislave. Ich zásluhou na základných školách dostala nový obsah vlastiveda = „domoveda“. Českí profesori na náklady učiteľskej obce vydávali vlastivedné zborníky v jednotlivých okresoch, rozkrývali históriu regiónu čitateľom obligátnych správ gymnázií. Treba si uvedomiť, že mimo univerzity, obnovenej Matice slovenskej a v r. 1926 založenej Učenej spoločnosti Šafárikovej neexistovali na Slovensku profesionálne štruktúry pre rozvoj slovenskej historickej vedy (Slovenská akadémia vied a umení vznikla až koncom I. Slovenskej republiky) a aj inštitúcie pre rozvoj regionálnej histórie chýbali. Hoci v r. 1953 vznikla SAV s Historickým ústavom – trvalo celé desaťročie, kým sa ujasnili napr. vzťahy medzi národnými, štátnymi a regionálnymi dejinami. Ešte na zjazde Slovenskej historickej spoločnosti v r. 1959 boli prezentované názory, ktoré regionálnu históriu stavali do protikladu s národnou. Som rád, že ako člen Vedeckého kolégia

histórie SAV som mohol v Banskej Bystrici v r. 1960 zorganizovať mimoriadnu vedeckú konferenciu o tomto probléme.

Bez výsledkov regionálnych historikov nie je možné prezentovať celonárodné, celoslovenské syntézy či robiť moderné encyklopédie. Slovenská historiografia pozná štyri pokusy o syntézu. Prvý sa objavil za Slovenskej republiky (od Fr. Hrušovského), posledný – 5 dielny na sklonku minulého režimu, pričom jeho 3. diel vyšiel až v r. 1992. Všetky viac sumarizovali úroveň historického poznania nie podľa výskumov autorov, ale známej produkcie, priamo či nepriamo polemizovali s neprijateľnými koncepciami, takže sa neraz nedostávali k nosným fenoménom historického vývoja. Len do posledného pokusu sa v širšej miere dostali aj výskumy z regionálnej histórie a regionálnych historikov. Syntézy sú makropohľady, kým regionálna história odkrýva jedinečnosti a rozmanitosti vývoja, bez ktorých je každá syntéza chudokrvná, ona preveruje platnosť téz a hodnotení. Tieto možnosti a túto funkciu regionálnej histórie chápu už všetky historické profesionálne pracoviská. Dnes má regionálna história na Slovensku kvalifikované autorské zázemie, organizačnú základňu vrátane s rôznymi záujmovými inštitúciami, je schopná prezentovať nielen kvalifikované výstupy, ale obmedzovať aj živelnosť, pretože spoločenský záujem nie je imúnny ani voči biznisu, ani voči deformáciám z iného gardu, ako bol predchádzajúci; o lobizme (napr. pri územno-správnom členení) ani nehovoriac. Regionálna história sa môže ďalej rozvíjať, ak nezostane vedou o minulosti postavenou iba na klasických historických prameňoch.

Regionálna história má nezastupiteľný význam pri výučbe dejepisu. Jej didaktické parametre v oblasti napr. vlasteneckej výchovy sú všeobecne známe. Dnes ju nepovažujeme iba za didaktický prostriedok napr. na ilustráciu učiva, ale za didaktický princíp, cez ktorý možno produktívne sprostredkovať žiakom a študentom celonárodné a celospoločenské problémy; ona ďalej zakladá moderné, aktivizujúce vyučovacie metódy a postupy. Tým, že je konkrétna, možno ňou odkrývať každodenný život v historickom čase. Na Slovensku je jej využívanie o to dôležitejšie, že sa musíme vysporiadať s etatickým ponímaním dejepisného vývoja z obdobia viacnárrodnej štátnosti. Slovenský národ pre svoje postavenie nemá v historických prameňoch ústrednej proveniencie a v tradičnom spôsobe výučby náležité miesto. Práve regionálna história môže dokumentovať viac ako tisícročnú prítomnosť Slovákov, ich identitu; v regionálnych prameňoch – dokonca od 15. storočia písaných v reči žiakom zrozumiteľnej, vystupujú Slováci z historickej anonymity. Uvedomujúc si význam regionálnej histórie naša katedra dala vyučujúcim dejepisu k dispozícii súbor prameňov k regionálnym dejinám stredoveku a raného novoveku a nedávno sme ukončili overovanie projektu alternatívnej základnej školy s rozšíreným regionálnym vyučovaním, ktorý prevzali aj ďalšie školy na Slovensku a je podkladom pre legislatívne a finančné usporiadanie takýchto záujmov zo strany ďalších škôl a rezortu školstva.

Cez regionálnu históriu sme komunikovali s našimi predkami, sprítomňovali sme ich život a odovzdávali posolstvo tým, ktorí nás čítajú. Cez regionálnu históriu (priestor a čas) sme komunikovali aj navzájom, dôstojne, vzájomne užitočne. Som presvedčený, že takýchto médií bude medzi našimi univerzitami nadostač aj v budúcnosti, veď máme spoločné kultúrno-historické dedičstvo, ale aj súčasné a rozvojové problémy a nerozumieme si iba rečou. Za mimoriadnu pozornosť venovanú mojej osobe Vám ešte raz úprimne ďakujem. Želám všetkým dobré zdravie, osobnú pohodu, pracovné úspechy a šťastie.

VYUČOVANIE DEJEPISU NA ŠKOLÁCH A PREKONÁVANIE STEREOTYPNÝCH OBRAZOV SUSEDNÝCH NÁRODOV

Katedra histórie Filozofickej fakulty Ostravskej univerzity pripravila a realizovala v dňoch 9.–10. novembra 1999 pracovný seminár na tému: Vyučovanie dejepisu na školách a prekonávanie stereotypných obrazov susedných národov.

Už názov seminára napovedá, že v jeho programe sa hovorilo o najaktuálnejších problémoch výučby dejepisu a historickej vedy, pretože ona je limitujúcim faktorom pre výučbu dejepisu. Cieľom usporiadateľov konferencie bolo, aby sa zúčastnení kvalifikovane zamysleli nad tým, ako reflektovať a prezentovať dorastajúcej generácii národné dejiny v kontexte so stredoeurópskym historickým vývojom a ako sa angažovať za lepší obraz národa vo vedomí iných národov. Pretože táto otázka by nemala byť len záležitosťou vedeckej a hospodárskej komunikácie, ale aj programom národnej výchovy, ktorý by mohol podstatne prispieť k vytvoreniu novej, transnacionálnej klímy v Európe ako novému dialogickému susedstvu.

Rokovania pracovného seminára sa zúčastnili didaktici histórie z Českej, Poľskej a Slovenskej republiky. Slovenskú republiku zastupovali členovia katedry histórie FHV UMB v Banskej Bystrici v zložení – prof. PhDr. J. Albrty, CSc., PaedDr. Š. Ferianc a Mgr. D. Vasilová.

Po otvorení seminára usporiadajúcou doc. PhDr. B. Gracovou, CSc., predniesol úvodný referát prof. J. Albrty. Svojím príspevkom na tému Výučba a prekonávanie stereotypov položil základy vysokej úrovne seminára. Spôsobom jemu vlastným, s úžasným citom pre posúdenie jednotlivých dimenzií historického vývoja, nielen teoreticky zdôvodnil túto historickú kategóriu, ale zároveň načrtol aj jasné východiská.

Nosným programom prvého dňa seminára bola téma – Obraz susedného národa v dejepisných učebniciach. Prof. Dr. hab. A. Suchonski z poľskej Opolskej univerzity vystúpil s referátom Obraz najbližších susedov (Česi, Slováci) v poľských učebniciach histórie. Na jeho vystúpenie nadviazala Dr. J. Mazur z Vysokkej školy Pedagogickej v Krakove referátom Obraz vzťahov poľsko-českých v poľských dejepisných učebniciach.

Aj ďalšie vystúpenia poľských účastníkov seminára z Vysokkej školy pedagogickej v Krakove (Dr. J. Brynkus – Model najbližšieho suseda v poľských učebniciach a Mgr. L. Kudla – Integrácia Poľska so susedmi v školskej historickej edukácii) korešpondovali s vystúpeniami predchádzajúcich dvoch referujúcich.

PhDr. Č. Brandejs, CSc. z Pedagogickej fakulty Vysokkej školy pedagogickej v Hradci Králové vo svojom príspevku Zlepšovanie vzťahov k susedným národom pomocou výučby dejepisu na VŠP v Hradci Králové prezentoval praktické aktivity študentov histórie.

Druhý deň rokovania sa niesol v znamení témy Výskumy historického vedomia študujúcej mládeže vo vzťahu k susedným národom. Ako prvý na túto tému vystúpil významný český didaktik histórie prof. PhDr. V. Čapek, DrSc. s referátom Národné a európske črty historického vedomia u vybranej skupiny mládeže. Po ňom o Obraze Čechov vo vedomí žiakov a študentov poľských škôl informovala Dr. hab. G. Paňko z Wroclavskej univerzity.

Zástupcovia FHV UMB v Banskej Bystrici (Dr. Š. Ferianc – Sonda do historického vedomia študujúcej mládeže a Mgr. D. Vasilová – Analýza výskumných materiálov k téme

Podiel výučby dejepisu na formovanie historického vedomia u školop povinnej mládeže) úspešne reprezentovali výsledky svojho výskumu na základných, stredných a vysokých školách.

Na ich vystúpenie nadviazal doc. PhDr. F. Čapka, CSc. z Pedagogickej fakulty Masarykovej univerzity v Brne s príspevkom Stav historického vedomia súčasnej stredoškolskej mládeže na pozadí výskumnej úlohy Mládež a dejiny.

Veľmi zaujímavé bolo vystúpenie doc. B. Gracovej z Filozofickej fakulty Ostravskej univerzity na tému – Výskumy historického vedomia u vysokoškolských študentov histórie v priebehu posledných piatich rokov, na ktoré nadviazal blok vystúpení študentov a absolventov fakulty spolupracujúcich na výskumných projektoch.

Rokovanie pracovného seminára počas dvoch dní striedavo viedli prof. J. Albery, prof. A. Suchonski a prof. V. Čapek.

Seminár mal vysokú odbornú i spoločenskú úroveň. Usporiadatelia z Ostravskej univerzity sa zhostili svojej úlohy výborne.

Stretnutie odborníkov z troch krajín venujúcich sa výskumu historického vedomia naznačilo ďalšie smerovanie vedy a výskumov tejto oblasti. Keďže na Slovensku nebola tejto problematike doteraz venovaná väčšia pozornosť, je to zároveň i výzva pre ďalšie napredovanie didaktiky dejepisu na Slovensku.

Štefan Ferianc

Bilaterálny seminár učiteľov dejepisu

Bilaterálny seminár rakúskych a slovenských učiteľov dejepisu sa konal v dňoch 4. – 6. októbra 1999 v Kráľovej pri Senci.

Projekt seminára bol uskutočnený na základe Kooperácie so Slovenskom v oblasti vzdelávania podporovaného prostriedkami Rakúskej republiky. Organizoval ho p. Dr. Peter Knotz, poverenec pre kooperáciu v oblasti vzdelávania, ktorý pracuje z poverenia Spolkového ministerstva pre výchovu a kultúru v úzkej spolupráci so spolkom Kultur Kontakt Austria. Spojovacím pracoviskom v Bratislave je Štátny pedagogický ústav. Projektovými partnermi seminára boli Univerzity v Bratislave a vo Viedni, Slovenská asociácia učiteľov dejepisu, Pedagogické ústavy v Eisenstadte, Hollabrunne a vo Viedni. Zo slovenskej strany za organizačnú a odbornú stránku seminára zodpovedal Dr. V. Kratochvíl, PhD. z Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave.

Prvý deň seminára otvoril Dr. P. Knotz, po ktorom s úvodným referátom vystúpil Dr. V. Kratochvíl. Vo svojom podnetnom príspevku sa zaoberal základnými princípmi tvorby učebníc dejepisu na Slovensku po roku 1989.

Seminár ďalej pokračoval v dvoch zmiešaných rakúsko-slovenských skupinách (približne desaťčlenných), v ktorých sa v rámci hlavnej témy programu Kooperácia verzus konfrontácia diskutovalo o spoločensko-politických otázkach rozpadu Dunajskej monarchie s ohľadom na spracovanie metodicko-didaktických materiálov.

Program vo večerných hodinách pokračoval analýzou dokumentárnych filmov viažucich sa k Rakúsko – Uhorskej monarchii a živou diskusiou o hlavných problémoch výučby dejín 20. storočia.

Úvodom druhého dňa seminára predniesol referát Univ. Prof. Karl Stuhlpfarrer z Univerzity vo Viedni, v ktorom sa zamyslel nad príčinami konca Rakúskej monarchie a nad jemnými terminologickými odchýlkami tohto historického fenoménu, t. j. či išlo o rozbitie – rozpad – zánik – koniec – vymiznutie či roztopenie monarchie.

Následne sa v pracovných skupinách diskutovalo o prednesenom príspevku a o živote menšín a národov žijúcich v Rakúsko-Uhorsku. Okrem hlavnej témy účastníkov seminára zaujímali i témy týkajúce sa školských systémov fungujúcich v Rakúsku a Slovenskej republike. Porovnávali sa osnovy, ciele, dotácia hodín, učebné pomôcky, najčastejšie používané metódy, učebnice či forma maturitnej skúšky a podoba vysokoškolských prijímacích skúšok.

Súčasťou seminára bola aj exkurzia uličkami secesnej Bratislavy a návšteva Mestského múzea, v ktorom účastníci seminára zhliadli výstavu z histórie hlavného mesta Slovenska.

Tretí pracovný deň seminára skupiny venovali zhrnutiu prediskutovaných tém, ktoré potom prezentovali v záverečnej hodnotiacej správe. V záverečnom hodnotení seminára sa ukázalo, že rakúski a slovenskí učitelia majú vo svojej práci veľa spoločných problémov a vzájomné poznanie a výmena skúseností boli pre všetkých zúčastnených veľkým prínosom.

Spolupráca Rakúska a Slovenskej republiky v oblasti vzdelávania učiteľov dejepisu bude pokračovať i v budúcom roku, v ktorom sa uskutočnia ďalšie moduly pracovných seminárov.

Dana Vasilová

UNIVERZITNÁ KNIŽNICA
Univerzity Mateja Bela
Tajovského 40
974 01 BANSKÁ BYSTRICA
-3-

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Ročenka katedry histórie FHV UMB II. / 1999

Vedecký redaktor:

doc. PhDr. Vladimír Varinský, CSc.

Zodpovedný redaktor:

doc. PhDr. Karol Fremal, CSc.

doc. PhDr. Stanislav Matejkin, CSc.

Jazyková úprava: Zodpovedajú autori príspevkov

Rozsah: 222 strán

Formát: B5

Náklad: 160 výtlačkov

Vydanie prvé

Vydavateľ: Fakulta humanitných vied UMB v Banskej Bystrici

Tlač: Bratia Sabovci, s. r. o.